

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

HARMINCZHARMADIK KÖTET

(73. 74. 75. SZÁM.)

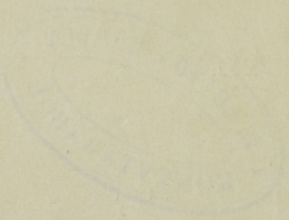
ks

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1883.

Leltárnapló 4741
téléle alatt bevételre ve.
Bp. 195 3 IV. 22

Ért. Levélár Szerviz
1895. 6. 1. n. sz.

T A R T A L O M.

LXXIII. SZÁM

ROMÁNCZOK DON RODRIGO KIRÁLYRÓL. — Györy Vilmostól. ...	1
AZ EURÓPAI ALLAMOK PÉNZÜGYI STATISZTIKÁJA ÖSSZEHA- SONLITÓ ÁTNÉZETBEN. — Kautz Gyulától. ...	28
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (II.) — <i>A camarilla 1848 előtt.</i> — Kovács Lajostól. ...	74
AZ ARANY LEGENDA. (I.) Longfellow W. után, angolból. — Jánosi G.-tól.	92
GRÓF SZÉCSEN ANTAL TANULMÁNYA AZ 1839—1840-KI ORSZÁG- GYÜLÉSRŐL. — Pompéry Jánostól. ...	132
AZ ŐSZI MŰTÁRLATRÓL. — Ampelostól. ...	152
ÉRTESITŐ: Czirbusz Géza: <i>A délmagyarországi bolgárok ethnographiai mugánrajza.</i> H. J. — Braun W. J.: <i>Schiller und Goethe im Urtheil ihrer Zeitgenossen.</i> Heinrich Gusztávtól. — Török Aurél: <i>Anthropolo- giai füzetek.</i> —f. — Havas Rezső: <i>Ritter Károly összehasonlító föld- rajza.</i> —s. — <i>Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köré- ből.</i> —sz. ...	163

LXXIV. SZÁM.

ITÁLIA KÖLTÉSzetéből. A SZERZETES KÖLTŐK. — Rényi Rezsőtől. ...	177
TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (III.) — <i>A camarilla a forradalom alatt.</i> — Kovács Lajostól. ...	218
AZ ARANY LEGENDA (II.) Longfellow W. után, angolból. — Jánosi Gusztávtól. ...	244
PÉNZEGYSÉG ÉS ÁRAK. — Földes Bélától. ...	266
KOSSUTH EMLÉKIRATAIRÓL. (I.) — ...	278
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE. — sz. ...	298

VÁMBÉRY MŰVE A MAGYAROK EREDETÉRŐL. (I.) — Marczali Henriktől.	306
ÉRTESITŐ: Földes Béla: <i>Pénzvaluta és agio.</i> Fenyvessy Adolf-tól. — Otto Weddigen: <i>Geschichte der Einwirkungen der deutschen Literatur auf die Literaturen der übrigen europäischen Völker der Neuzeit.</i> Heinrich Gusztávtól. — Szathmári Károly: <i>Jó könyvek.</i> — I. — Da-day Jenő: <i>A magyar állattani irodalom ismertetése.</i> Dezső Bélától. — Ortvay Tivadar: <i>Magyarország régi vizrajza a XIII. század végéig.</i> H. I. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz:</i> I. Gr. Szécsen Antaltól. — II. Trefort Ágostontól. — A szerkesztő válasza. — III. H. G.	316

LXXV. SZÁM.

VISSZAEMLEKEZÉSEK. (I.) — Pulszky Ferencztől.	337
A RUMÁNOK ÉS IGÉNYEIK. — s.	349
AZ ARANY LEGENDA. (III.) Longfellow W. után angolból. — Jánosi Gusztávtól.	371
KOSSUTH EMLÉKIRATAIRÓL. (II.) —	431
VÁMBÉRY MŰVE A MAGYAROK EREDETÉRŐL. (II.) Marczali Henriktől.	451
KÖZGAZDASÁGI SZEMLE: <i>A paraszt helyzete Olaszországban.</i> — <i>A földbirtok átruházásának rendszeréről.</i> — <i>Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság.</i> — <i>Az éjszakamerikai köztársaság pénzügye.</i> — <i>A történelmi társulat ipartörténeti vállalata.</i> sz. —	471
NYÍLT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ. — Trefort Ágostontól.	471
ÉRTESITŐ: Wirth M.: <i>Geschichte der Handelskrisen.</i> Nagy Ernő. — <i>Néhány észrevétel Marczali Henriknék «Vámbéry a magyarok eredetéről» című könyvismertetésére.</i> Hunfalvy Pál — <i>Megjegyzések gr. Szécsen Antal megjegyzéseire.</i> Pompéry János.	481

ROMÁNCZOK DON RODRIGO KIRÁLYRÓL.

A vizi-góth királyság megsemmisülése, s annak helyén az arabok uralkodásának megalapítása a mai Spanyolországban: sokkal ismeretesebb történeti esemény, semhogy e helyen illendő vagy szükséges volna róla bővebben megemlékezni. Csakis annyiban, a mennyiben az alább közlendő néprománczok ugyanazon személyekkel foglalkoznak, kiknek nevét a történelem is föntartotta: lesznek bátor ez utóbbitól kölcsön venni néhány vonást, hogy amaz előbbieket annál értehetőbbek s annál jobban méltányolhatók legyenek.

Vitiza, az egyik góth király, Reccesuinthnak — kit már Egiza király is Cordovába száműzött egy összeesküvésben való részvevéseért, — most, mikor a nyugtalan száműzött, Vitiza ellen is háborgást akart kelteni: a király a lázongó alattvalónak szeméit kitolatta. Reccesuinth fia, Roderich, kit a spanyol románczok Don Rodrigonak neveznek, a borzasztó büntetést azzal torolta meg, hogy az ország elégedetlen világi és egyházi nagyjával szövetkezvén, váratlanul haddal ütött Vitiza királyra és 710-ben trónjától megfosztotta. Vitiza nyomtalanul eltűnt, és sem életéről sem haláláról nincs többé a történelemben megemlékezés.

A trónra tehát Don Rodrigo ült, de az országnak csupán egy részét látta a maga pártján: a másik részt azonban, különösen Vitiza családját sem megbékíteni nem volt elég eszélyes, sem teljesen ártalmatlanná tenni, nem elég hatalmas. Az ellenpárt csak alkalomra lesett, hogy Rodrigon bosszút álljon. Az alkalom nem késett sokáig, s kettő siettete megérkezését: a királyi udvarban mind jobban lábra kapó elpuhultság, melynek káros befolyása az ország nagyjainak

hanem a költészet termékei. Az igaz történet vonásaiból is vesznek föl magokba egyet-kettőt, de sokkal többet onnan, a hol megszűnik a valóság földje, s a képzelem kénye-kedve szerint járhat a valószerűség tágas birodalmában. Az igaz történet, mint már említettük, adós marad a felelettel arra: mi okozta Don Julian grófnak hirtelen megváltozását? Hová lett Don Rodrigo király a döntő ütközet nyolczadik napján? Mi történt vele azután, hogyan s milyen körülmények között végezte életét? A mit erről a valóságnak nem állott módjában följegyezni: a költészet jogot formált magának, hogy ő azt is elmondja s kiváltképen csak is azt mondja el.

Vessünk egy rövid pillantást arra: hogyan cselekszi?

A románccok Don Rodrigo királyja lobbanékony, heves természet, a ki vágyain, szenvedélyein nem tud uralkodni. A szív érzelve nála rendesen elhallgattatja az ész szavát. Hiába mondják neki: ne törje föl a Hercules házán a zárat, mert ez a kegyetlenség vést hozhat rá és országára: ő kincseket vél rejteni a rég elzárt hajlékban, s hevétől elragadtatva, a zárat még is föltöri. Bármennyire magában álló legyen is ez a legelső románcc, mely kétségkívül igen régi s egészen a néptől eredt, — nagyon érdekes és fontos annyiban, a mennyiben erős vonásokkal festi a király jellemét.

Ugyanazon Don Julian grófnak, a kinek hű kezére a király ez első románcc szerint rábizza hadserege színét-javát, — van egy igen szép leánya Florinda, kit a románccok la Cava néven neveznek. A király ezt egy alkalommal megpillantja a palota kertjében, midőn hölgyeivel, trefás enyelgéssel mulatoznak gondtalanul. A király a leghevesebb szerelemre gyúlad iránta, s bárha — a mint az egyik románcc igen szépen festi e lelki tusát, le akarná győzni szenvedélyét: Rodrigo szíve, ilyen győzelemre önön magán nem képes. Királyi sas; a gyöngé báránycának nincs ellenében fegyvere. Sorsa gyászát az udvarnál, csak könnyektől áztatott levele adja tudtára a király szolgálatában oly önföláldozással küzdő atyjának. Az apa sérelme Don Julian szívében egyszerre elnémít minden más érzelmet, megfelelkezik mindenről, s hogy Rodrigon boszút állhasson, ekkor és ezért szövetkezik ellenével. Az a románcc, melyben ez elhatározása megfogant és megéri, valóban megrendítő.

Egy másik románcc, néhány vonással, mesterileg jel-

lemzi azt a pazar fényt, mely az elpuhult királyt környezi. Gazdag sátorában pihen Don Rodrigo, — valószínűleg amaz utazása alkalmával országa éjszakkéleti részében, melyről fönebb említést tettünk, — mikor hírért veszi a veszedelemnek, mely országát és uralkodását fenyegeti. Köszönetet mond az ébresztő hangokért, föl is ébred lélekben s szíve szokott hevességével rohan szemközt elleneivel. De hiába minden hősi-sége, — csatája veszve, — számára nincs többé remény, nincs többé vigasztalás! Elrohan a csatából, — a történetíró nem tudja megmondani hová: de a költő megtudja.

Úttalan útakon bujdosik, ember nem lakta rengetegben. Itt egy pásztorral akad össze, a kitől még ő, az egykor oly hatalmas király kér egy falat kenyeret; majd e pásztor utasítja egy remetéhez, ki azon a tájon a legnagyobb elvonultságban tölti szent életét. Hanyatlóban épen a nap, — mily szép s mily találó vonás! — midőn az országa vesztett király, a remete csendes hajléka elé megérkezik. Érzi bűnét, s a tiszta hajlék küszöbére nem meri előbb rátenni lábát, kilincsét nem meri előbb érinteni kezével, mielőtt a porba hullva, buzgó imádsággal nem kér rá engedelmet Istenétől. S mikor benyit, s mikor elmondja kicsoda: ő, az ország egykor oly hatalmas királya kéri esdve a szegény remetét: ne űzze el magától; engedje meg néki, hogy töredelmes bűnbánattal, az ő tiszta körében végezhesse életét. A remete nem űzi el magától a királyt, sőt buzgó imádságban kéri Istent, jelentse meg néki, milyen vezeklést szabjon Don Rodrigora. A vezeklés borzalmas: a királynak megásott sírba kell feküdnie, s egy mérges kígyót vennie magához. Talán ez is vonatkozás amazős gonoszra, melynek ámitó szavára az első emberpár az éden boldogságát elvesztette. A vezeklés szörnyű, — de a remete mégis örömmel jelenti a királynak, a ki szinte örömmel fogadja Isten akaratát s egész alázatossággal teljesíti. És itt egy oly figyelemre méltó, általános emberi vonás nyilatkozik e románczokban, melyet lehetetlen már ez előleges ismertetésekben is hallgatással mellőznöm. Míg a király fényben, pompában él és hívalkodik: a románczok csak kárhoztatni tudják a könnyelmű, meggondolatlan fejedelmet. De íme most, midőn országát elvesztette, midőn a sors egész a porig megalázta, midőn az igazi bűnbánat könyjét sirja: a gyűlölet szavát a szánalom hangja váltja föl a románczokban,

— s a megtörött szív bűnbánata nemcsak a mennyet s a kegyes istenséget békíti ki magával, hanem a földet s a keményen ítélő embereket is. Az utolsó románczok egyike mintegy megengesztelődve e szavakkal oldja föl a nagy bűnöst:

«Ott halt meg a jó király,
Vége így lett Rodrigonak
S egyenest a mennybe szállt.»

S e vonások, a népköltés naiv modorában oly szépen fejezik ki emberi természetünk egyik legnemesebb tulajdonát, mely az igazán megtérőnek bűnbánó könnyére, a szájalom és részvét föloldozó könnyével tud válaszolni.

Egyébiránt e románczokról is meg kell jegyeznünk, hogy azok, bárha némi benső kapcsolat tagadhatatlanul meg van is közöttök: egészen kikerekített, teljes elbeszéléssé nem tudtak válni a nép ajkain. Egyik ezt, másik amazt a vonást emeli ki jobban; lyraibb az egyik, a másik inkább epikai, sőt majdnem drámai. Olyanok is vannak, melyek egy és ugyanazt a tárgyat a másikkal többé-kevesbbé eltérő módon beszél el s némileg ellenmondásban állnak egymással. Igen természetes, ha meggondoljuk, hogy némelyiknek keletkezését talán évszázadok választják el a másiktól; egyik itt termett, a másik egészen másutt; van olyan is, a melyik ismert költőtől eredt, a másik megint ki tudja, melyik szívből, melyik ajkról fakadt, s ki tudja hányan változtattak és módosítottak rajta, míg a gondos gyűjtők mostani alakjokban óvták meg az irodalomnak.

Annyi bizonyos, hogy e románczokat már évszázadokkal ezelőtt széltében énekelték Spanyolországban. A műköltészet is kiterjeszté figyelmét mind rájuk, mind a bennök foglalt gazdag tárgyra, melyet többen majd lyrai, majd drámai alakban föl is dolgoztak. Maga Lope de Vega két drámát is írt belőle, az egyiket: *El postrer Godo de España*, a másikat pedig *El ultimo Godo* czímen. A «romancero castellano» egész sorát idézi a különféle s különböző értékű költői földolgozásoknak.

E gyűjteményben összesen huszonegy románcz fűződik Don Rodrigo nevéhez, melyek közül én, mint a nézetem szerint legértékesebbeket, e következő tizenhárom darabot fordítottam le, külföldi népköltési gyűjteményem spanyol szakaszának gyarapítására.

I.

Don Rodrigo király nagy harcjátékot tart Toledóban. Ugyanez alkalommal kinyit egy titkos szekrényt, melyet Hercules házában tartanak bezárva. Azt hiszi kincsekre akad benne, s pedig szomorú jövődöt jósó intő jelekre talál. Afrikába csapatokat küld Julian gróf vezérlete alatt, maga a tengeren próbál szerencsét, de igen rossz kimenetellel.

A spanyol király Rodrigo
Koronája fényéért,
Bajvívásra hívja egybe
Népeit Tolédoba.

A lovagság hatvan ezre
Gyül a harcjátéokra fel,
S minden a hogy rendbe' van már
S kezdődnek a nagy vívás:

Im Toledo népe eljön
S arra kéri a királyt:
Herculesnek régi házán
Csukja ő is rá a zárt
Mint a hogy király-elődi
Tenni szokták rendszeren.

A király nem csukja rá azt,
Söt leüt minden reteszt,
Oly hiszemben : Herculesről
Itt nagyon sok kincs maradt.

S a mikor belép a házba,
Nem talál ott semmi mást,
Mint ez írást, e szavakkal:
«Veszed ez neked, király!

«A király, ki ezt kinyitja,
Romba dönti e hazát!»
S letek egy nagy kincsű lúdát
Egy erős kő-vályuban;

Benne zászlók, ujdón-ujak,
S rajtok szörnyű rémjelek;
Lószerszámot, ritka régít
Mit kezelni nem lehet;

Kardot. a mit nyakba vetnek,
 Messzi ellövő nyilat.
 Don Rodrigo összeretent,
 S többet látni nem akart.

Majd az égből sas csapott le,
 Rá a ház egy lángban állt.
 Afrikába küldte rögtön
 A király egy nagy hadat.

Jó lovast, huszonöt ezret
 Don Julian grófnak ad,
 S rája bízván, — ő szerencsét
 Tengeren próbál maga.

Elmerült kétszáz hajója,
 És evedzős gálya száz
 S vélők összes harczi népe,
 Hogyha nem több, négyezer.

II.

A Cava, vagy más néven Florinda, Tarifa grófjának Don Juliannak leánya, udvarhölgyeivel lent mulat a kertben. Ekkor látja meg Don Rodrigo király, s oly hő szerelemre gyulad iránta, hogy szenvedélyét nem tudja megfékezni.

A palota egy tornyából
 Egy kis ajtócskán keresztül
 Hölgyivel lement a Cava
 Nagy vidáman és örömmel.

A kertben letelepültek
 Jazmin és myrtusbokornak
 És sűrű szőlő-lugasnak
 Elterülő széles árnyán.

S a hogy itten körben ülnek,
 Most a Cava azt javallja:
 Mérjék meg a lábukat mind,
 Sárga kis selyem szalaggal.

Sorba mérték a leányok,
 És a Cava szinte mérte:
 S mind színére, mind egyébkint
 Mind a többit túlhaladta.

Azt hívék magokba vannak;
Hajh, de a sors úgy akarta
Hogy Don Rodrigo király
Egy redőnyön át lenézzon.

Ott tüzet fogott azonnal,
S nagyra nőtt e láng hatalma,
Szárnyival csapkodta Ámor
Szítva perzselő tűzárrá.

Hölgyek a kertből kimentek,
S ő is, ki bájvarázsszal
Szépségével és kecsével
A királyt ugy ebüvölte.

Ez behívta egy szobába
S ily szavakkal szóla hozzá:
«Cava, tudd meg, én virágom,
Nékem tegnap óta végem!»

«Enyhülést csupán te adhatasz,
S esküszöm dusan viszonzom,
Koronám s királyi pálczám
Áldozom fel értte néked!»

Mondják, semmit sem felelt rá,
Csak boszús lett a királyra;
Végre mégis e beszédre
Megtévé a mit parancsolt.

Virág elveszté virágát,
A király megbánta tettét,
Zálogúl esett Spanyolhon
Rodrigo kívánataért.

És ha kérdik, kettejük közt
Melyik is volt a hibásabb?
Férfi mind így szól: a Cava,
Nő meg így mind: Don Rodrigo.

III.

Don Rodrigo a kertben sétál, s heves szavakban ad kifejezést legyőzhetetlen szerelmének.

Lenn a nők kertjébe' sétál
Don Rodrigo a király,
Egy gyötrelmes gondolatnak
Szeretné tágitni lánczát.

Nem deríti fel szívét ma
Szép szökőkút csillogása,
Ifju rózsát meg se' látja,
Líliom föl nem vidítja.

Nyugtalan lépési közben
Ama kies helyhez ér el;
Egy kemény törzshez dül ottan,
Vén magyalfa törzsökéhez.

Naphoz, éghez, harmatokhoz
Háladatlan fű tenyész ott;
Hervatag, halvány virágok, —
Hervadóbb ő s halaványabb!

Szeme lángol s földre szögzi,
Hő szerelmitől legyőzve
Igy fakad ki: «Négy elemből
Három áll velem tusában.

«A tűz itt van a szememben,
A levegő sohajmban,
És a víz mind könnyeimben,
Büntetésem ostorául!

«S csak a negyedik maradt meg,
Egyedül a föld a társam,
Mert az óhajtott halál az
Mely ez ellenim legyőzi.

«Búmat e ligetre bízom,
Cava, hogy feledni tudjak;
S hajh! hatalmasabb lesz egyre
Visszagondolás s veszély!

«Látva zöldjét itt e lombnak,
Ujra látom szép szemednek
Ritka színét, — mely kinomra
Oly közönnyel tud lenézni!

«És e kökemény fatörzsről,
Mely nekem bús támaszom most:
Az a kőszív jut eszembe
Mely szívemhez oly kegyetlen.

«S nincs is rendén hogy ez emlék
Engem ily bilincsre verjen;
És e kedves bokrok és fűk
Egyre szítsák azt a lángot

«Mely csak a legaljasabbhoz
Legrutabb silányhoz illik,
Csak tebenned látni, Cava,
Minden üdvöm, édenem!»

IV.

A Cava heves tusakodása szöban és tettben a szerelmes Don Rodrigoval. Minden rosszal fenyegeti a királyt, de az nem hajt szavara.

Homlok izzad, jaj kel ajkán,
Fürtje szerte szét zilálva,
Halvány arca lángra gyúlad,
Félelem-, szégyen-, s haragtól.

Megsebezte a kezével
A királyt, ifjat, hatalmast,
A magányos, gyenge asszony
Távol atyjától s rokontól.

Rodrigóhoz így beszéle
Most haraggal, majd esengve:
(Mínta biz' harag s esengés
Ilyenkor valamit érne!)

«Oh hatalmas úr, ne tedd ezt,
Te spanyolhon drága napja,
Hogy sugárod elboruljon
Megvetésem fellegétől.

«Vérivel becsületesnek
Bé ne szennyezd a tiédet!
Vedd eszedbe: szenyje vérnek
Rossz előjel a királyra!

«Ellenem miért ily erőszak?
S bárha keblem sziklavárát
Semmi külső fal se' védi:
Mindnyájunknak atyja a menny!

«Úgy-e bástyád volt atyám
Első ifjusága óta?
Érted ifjan fáradott már,
Meg ne sértsed most az aggot!

«S míg ő vérit ontja értted,
Védve országod s hatalmad:
Más, alávaló csatában
Az övét te támadod meg?

«Ő a mórokkal csatázik,
Én keresztyénnel tusázom:
Bár te látszol mórnak inkább,
Mig keresztyéneknak ők.

«Oh ne végy ily drága áron
Oly nehéz bút, én királyom,
Gyengeség lehet királyban,
Amde tette bölcs legyen mind!

«Úgy tartják: két angyal őrzi
Testét, lelkét a királynak:
Hogyha benned rossz van egy:
Két ilyen jót, hogy ver az le?

«S ha Isten, törvény, becsület
S atya sem tart vissza téged:
Cava én, sok szörnyű bajnak
Lészek egykor kutfejévé!»

Rodrigo csak a tulajdon
Vágyinak szavára hallgat:
Leszakítja, — s eltaszítja,
Mint a szerelem szokása.

Jaj ne sértsd meg, — oh ne bánts meg
Boszut áll még egykor értte;
Tudhatod hogy a nemesség,
És a harczosok mi büszkék! *)

V.

Don Julian panasza, a mint leánya gyűszűsorsáról értesül. Megesküszik, hogy boszút áll a királyon.

«Meggyalázott ősz hajam te!
— Feljajdul Tarifa grófja —
Vérboszura ingerelve
S királyodtól meggyalázva!»

*) Ez utolsó versszak helyett némely gyűjteményben más négy sorral végződik e románcz, én azonban a fönebbit választottam, mely — nézetem szerint, — alkalmasabb kapocs a következő románczhoz, mint ama másik változat:

•Quedose dando suspiros;
Porque al fin de tales hechos
Si con extremo se ama
Se aborrece con extremo. •

Szélbe szórja telt marokkal
Szálait fehér ezüstnek,
A mit arcziról s fejéről
Tép ki szörnyü két kezével.

Összevérzi tisztos arczát,
Rajta két patak csorog le,
Böven öntve, ontva vérét
Még nagyobbá téve kínját.

Majd a földre néz haraggal,
Majd emelt kézzel föl égre,
A csillagos boltozatra,
Nagy keserve tanujára.

«Nyomorult sors! — így kiált fel —
Meggyalázó, gyilkoló sors!
Mondhatatlanúl silány te,
Nemesség megsemmisítő!

«Jaj, király te! A szemednek
Rabja oly meggondolatlan,
Mint a mily kész meggyalázni
Engem és szegény leányom!

«Állj te méltó boszut érttem,
A ki jobbnak hatalmát
Korlátlod; mert igazat kér,
Ki mennytől kér igazságot!

«Ne csodálja ki majd hírét
Hallja helytelen dolognak:
Vakmerő, zsarnok királyok
Áruló népet nevelnek!

«Él az Isten, esküszöm rá,
Hogy Spanyolhont dönti romba
Aljas tette a királynak,
A ki vérem meggyalázta.

«Ártatlanok fizetik meg
Gonosz ártalmát uroknak;
Kisebbet ne várjon ország
Mely fölött zsarnok király ül!*)

*) Az eredetinek itt következő e versszakát:

«Que estos suelen ser verdugos
Por disposition divina
Mucho veces de sus gentes,
Como fueron Mario y Sila»

szándékosan kihagytam fordításomból, mint olyan toldást, melyet valószínűleg
valami tudákos kéz csusztatott e gyönyörű román czokba.

«Ha lehetne, állanék én
— Istenem rá a bizonyság! —
Másként állanék boszút én,
Nem ily véreset, kegyetlent.

«Ámde nincs, nincs semmi más mód, —
Jöjjön át a mór Tarifán,
Duljon, öljön és raboljon
Én tulajdon birtokomban.

«Már a sors el kezd forogni,
Jobbra-é vagy balra fordul?
Már a koczka vetve gördül,
S nincs ki gátot vessen utján.

«S fusson oda bár a zsarnok:
Istenemre, majd belátja.
Most az egyszer veszve van már
Becsület, trón s élet is!

«Nincs idő több, elkövetni
Balgaságot, üzni élvet,
Mikrül a bűn azt remélte,
Rá le nem sujt ég haragja.

«Isten, a ki sebre írt adsz,
S mérsz igaz, hű mérlegeddél:
Nézz e megbusult öregre,
Nézz bujára száanalommal!»

Igy beszélt Don Julian gróf
Olvastára a levélnek
Mit kezéhez Cava küldött,
Sorsa gyászát elbeszélve.

VI.

A költő röviden elmondja Don Julian gróf árulásit és boszuállásut, s hogy a mórok hogyan foglalták el Spanyolországot az egy Asturia kivételével. Végül siratja hazája balsorsút s megütözze okozóit.

Ceutában van Don Julian,
A nagyhírű Ceuta várban;
A tengeren-tuli tájra
Onnan óhajt hírt üzeni.

Egy öreg mór írja híven,
A gróf mondja néki tollba,
S a levél hogy meg van írva:
Azt a mórt leszúrja nyomban.

Fájdalom gyászhire lesz ez
Az egész spanyol hazára
A levél a mór királynak
Szól, s ben esküvel fogadja:

Hogyha kész haddal segítni:
Ő Spanyolhont néki adja,
Jaj szegény, szegény Spanyolhon,
Nagyhirű a merre föld van!

A legdrágább nyereség te,
A legdrágább és a legszebb,
Hol a színarany terem
S nincs hiány fehér ezüstben;

Dús te annyi szépbe' jóba',
És dicső tettekbe' gazdag:
Egy gonosz rút árulónak
Bűne hozza rád a romlást!

A te gazdag városidban,
A te fényes népeden
Zsarnokúl a mór az úr ma
A mi átkos vétkeinkért.

Egy Asturiát kivéve
Melynek olyan hős a népe!
... Bús királyod, Don Rodrigo
A ki hajdan itt parancsolt

Látva drága földje vesztét:
Síkra száll a végtusára,
Mert nehéz megbúsulása
Felbőszíti hős haragját;

Csakhogy a mór annyi volt ott,
Ők arattak győzödelmet,
Rodrigo király sehol sincs, —
Hova lett, — nem tudja senki.

Szálljon átok rád, Don Opas, *)
Rossz szivű, gaz áruló te!
Ebben a setét tanácsban
Egymásnak kezére játszó!

*) Toledoi érsek, Don Julian gróf rokona, s a népkít szerint az árulás-
ban cziinkostársa.

Fájdalom, kimondhatatlan!
 Soha meg sem álmodott gyász!
 Hogy csupán csak egy leányért,
 A kit Cavanak neveztek

Két bitor meg tudja tenni,
 Hogy rabbá legyen Spanyolhon,
 S a király úgy odaveszszzen,
 Hogy hírét se' hallja senki!

VII.

Don Rodrigo Cavival mulatozik. A vidám ünnepélyek zajába egy intő hang vegyül, mely a bekövetkező balszerencsét megjósolja. Alig hogy e jóslat elhangzott, a király hirt vesz arról, hogy a mörök betörték Spanyolországba.

Ellenséges szelek fujtak,
 Volt a hold ép ujlóban,
 És a szörnyű zord időtől
 A halak nyögése hallszék;

Hogy a király, Don Rodrigo
 Ott aludt a Cava mellett
 Dns arannyal ékesített
 Drága sátra bensejében.

Háromszáz ezüst kötéllel
 Volt a sátor összekötve;
 Benne ifju száz leányzó,
 Mind csodás szép öltözetben.

Lantot vert az egyik ötven
 Bájos összehangozással, —
 Dalra kelt a másik ötven
 Olyan édes hangvarázs-sal.

Majd az egyik lányka így szólt
 Kit Fortunának neveztek:
 «Hogyha alszol, jó Rodrigo,
 Kérve kérek, kelj föl, ébredj!

«Szemben áll a balszerencse,
 Szembe véled gyászhalálod;
 Halva látod harezi népeid,
 Hadsorod mind megtörötnen.

«Városod s falúd a hány volt
 Romba dőlt egyetlen egy nap;
 Várda és vár mind elestek,
 S más parancsol már azokban.

«És ha kérdeled: ezt ki tette,
 Megfelelhetek tenéked:
 Az a Don Julian gróf volt
 S a lányáért cselekedte,

«Minthogy azt te meggyaláztad,
 Ő egyetlen egy leányát,
 S ő nagy esküvel fogadta,
 Ennek élted lesz az ára!»

Nagy haraggal ébred az fel,
 E szavaknak hallatára;
 Majd keserves szomorúan
 Válaszol rá elborúlva:

«Köszönöm, Fortuna, néked.
 Ezt a hírt a mit jelentél». —
 És alighogy ezt kimondta
 Ime már egy hirhozó jön

És jelenti: Julian gróf
 Romba dönti birodalmát.
 . . . Nagy sietve lóra pattan,
 S megy, ront, szembe szállni véle.

Annyi ott a tenger ellen,
 Hős erőnek semmi haszna;
 És vezérek, és vezettek
 Mind fut, a ki merre lát!

VIII.

Don Rodrigo király vereséget szenved a Guadalete mellett. A góth uralkodásnak vége, a királynak e miatti panasza.

Rodrigo király vitézi
 Ellankadtak, megfutottak,
 Hogy a nyolczadik csatában
 Rajtok győztes lett az ellen

Rodrigo elhagyja földét
 És letér az országról, —
 Egyedül megy, egymagában
 Társa senki nincs szegénynek.

Harczi méne úgy kifáradt,
Majd alig tud már mozogni;
Megy a merre néki tetszik,
Gondot út nem ád nekik már.

Úgy oda van a király is
Hogy se' lát — se' hall bujában;
Félhalott a szomjtul, éhtől,
Szánalom reátekintni!

El van úgy borítva vérrel,
Hogy piros mint a parázs-szén;
Tönkre verve pajzsa, vértje,
S rajta vérbe vész a czímer.

Kész fűrészszé váltt a kardja
A reá hullt sok csapástól;
A sisak behorpadozva,
S a fejébe nyomva mélyen,

Arcza földagalt egészen
A kegyetlen szenvedéstől:
Egy halomra tántorog fel
Többi közt a legmagasbra,

Onnan nézi harczi népét
Hogy verék le, hogy legyőzték!
Onnan nézi lobogóit,
S egykori zászlóit onnan!

Hogy le vannak mind tiporva!
Föld borítja valamennyit!
Nézi tisztjeit, vezérit,
Csak egyet se' lát közülök!

Néz a síkra: — vérszinű az.
Rajt a vér pataokban ömlik;
Hajh! szegényen, e tekintet
Nagy sebet rajt mégcsak cz ver

Megered a könnye árja,
És feljajdul ily szavakkal:
«Tegnap Spanyolhon királya,
S már ma nincs egy kis falum se'

«Tegnap városim s erődüm,
Már ma semmi sincs belőlök;
Tegnap annyi szolgál-népség
Mely köröttem sürgölődött:

«Nincs ma már csak egy földél se,
Mit tulajdonúl nevezzek!
Boldogtalan volt az óra,
Boldogtalan volt az a nap:

«Hogy születtem, s örököltem
Ily hatalmas uraságot,
Melyet el kellett veszítnem
Egy napon mind, az egészet!

«Oh halál, mért késedelmezs?
Jőjj és lelkemet ragadd el
Ebbül a silány hüvelyből!
Hálával fogadlak én!»

IX.

Egy góth vezér siratja sergeik vesztét a Guadalete mellett, s heves átkozódásban fakad ki az ürülő Don Julian ellen.

Ott hol a hegy legtetősebb,
Melyet Guadalete fűrdet,
Ott tekint alá Lisberto
A borzalmas ütközetre.
Látja már hogy' bomladoznak
A spanyol had, a derék góth,
S nincs hatalmuk ellenállni
Szörnyü mörök ostromának.
És a harczos, bús panaszzsal
Ily szavakra nyitja ajkát,
A hogy az egész spanyol nép
Vég romlása áll előtte.
«Oh jaj Spanyolhon, drága földel!
Ki bünt se' tettél, még is meg vagy ölve!

«Oh szörnyü végzet!
S te Rodrigo, hazád elárulója,
Te rút szerelmed e csapás hozója
Jaj hazám, te drága, édes,
Amnyi tiszteletre méltó
A nemes vérnek miatta,
Mely védelmedért kiomlott!
Anyá, kit a világ tisztelt,
És önfiaid meggyalázott,
Semmiiből tevéd királylyá,
A ki téged semmivé tett.
Néki trónt adál, királyit,

S ő e nagy jótéteményért
 Úgy fizet hálátlanúl
 Hogy a Cávát meggyalázza!
 Oh jaj Spanyolhon drága földe,
 Ki bünt se' tettél, még is meg vagy ölve!

«Áruló Don Julian gróf,
 Mondd, mivel sértett hazád meg?
 Másnak a bűnét galádul
 Mért rovol fel bűnül ennek?
 Hogyha Rodrigo a sértő:
 Ölted volna érte őt meg;
 Pusztítottad volna el hát
 A családját, nemzetségét,
 Életét, hírét s a házát!
 Jaj de a ki áruló:
 Nem szokott az nézni semmit
 Nem hazát, atyát, királyt, — ha
 Áruló tervét koholja.
 Oh jaj Spanyolhon drága földe
 Ki bünt se' tettél, még is meg vagy ölve!»

X.

A legyőzött Don Rodrigo király menekszik a csatából s egy vezére követi, ki aztán Toledónak veszi útját, s ott a királynénak mondja el a király gyászos esetét.

Távozik nagy gyorsasággal
 Don Rodrigo fáradottan;
 Majd megáll egy félre-dombon,
 Onnan néz le táborára.

Látja, népe mint fogy egyre;
 Serge lankad már egészen,
 És a mint ezt látja nyilván,
 Tovább nem is tudja nézni.

Sejti már jól, az övéi
 Többet ellen itt nem állnak.
 Kantárt megfordítja gyorsan,
 Sarkantyút ad a lovának.

S hogy gyorsabb legyen futása
 Felkap egy nagy dromedárra;
 Látja futni Aliastras,
 Egyik derék hadvezére.

Kelni óhajt a nyomába,
De nem tudta megtalálni;
S mikor aztán nem találja
Tart egyenest Toledónak.

Hátra ott maradt az udvar,
S ottan a szegény királyné,
Hogy sajnálta Aliastras
Hogy ily rossz hírt hoz uráról!

A hogy az ajtón belépett
Eleredt a könnye s így szólt:
«Nem vagy, úrnöm, már királyné,
Oda van már a hatalmad!

Elveszítéd nyolcz esatában
El az egész birodalmat,
Elveszítéd Rodrigót is,
Tisztes férjed és királyod.

Magam láttam menekvőben,
Nagy kegyetlen megsebezve; —
Nincs segítség, — semmi kétség
Vagy rab eddig, vagy halott már.»

Nem hall többet a királyné,
Oda ájul a padlóra;
S hosszú négy órába tellett,
Mig magához tére ujra.

Most hívatta Aliastrast:
Mondjon el mindent a hogy volt;
Aliastras elbeszélte
Mit se' hagyva el belőle.

Nagy búsán szólt a királyné:
«Tudtam én ezt mind, előre, —
Mert az elmúlt éjtszaka
Szörnyü álmot kelle látnom.

«Iszonyún felingerültnék
Láttam Rodrigo királyt,
A két szeme vérbe' forgott,
S ment sietve, ment rohanva,

A boldogtalan Don Sancho
Gyászhalálát megboszulni;
Visszatérve vértől ázott,
S egy merő seb volt a teste.

Hozzám akkor odalépett,
S engemet karon ragadva,
Bús szavakkal így beszéle
Nagy keserves könnyezés közt:

«Isten áldjon, bús királyné,
Véled Isten! Én megyek!
Mórok engemet legyőztek,
Mórok engem leigáztak.

Ne sirassad a halálom,
Ne sirasd te veszteséged;
Csak azon légy: rejteket lelj
Messze a legtávolabban!

Menj azonnal a hegyekbe,
Menj, vonúlj Asturiába,
Nincs menekvés semmi többé
Biztosan csak ott maradhatsz,
Mert Spanyolhon és a többi
Mind le vannak már igázva!»

XI.

A legyőzött Don Rodrigo király a hegyességbe menekszik, a hol egy pásztorra akad, ki aztán egy remete-lakhoz vezet.

Hogy a király, Don Rodrigo
Spanyol földét elveszíté,
Ment, futott kétségbeesve
Hol menekvést lelteni gondolt.

A hegyeknek vette útját,
Ott a hol legsűrűebbek;
Hogy a mórok föl ne leljék,
A kik üldözöbe vették.

Egy pásztorral akad össze
A ki a nyáját terelte:
«Mondsza nékem, jó barátom,
Tudni most csak azt szeretném:

«Van-e itt ezen a tájon
Falu, vagy valami kunyhó,
A hol pihenőt találnék,
Mert alig bírom magam' már.»

Pásztor azt felelte rögtön:
 Hasztalan keresne ollyat,
 Ebben az egész vadonban
 Csak egy remete-lak áll.

Ősz remete lakik abban,
 Igen szent életet folytat;
 Megörült a király ennek;
 Éltit ő ott végzi majd!

Az embertül enni kért most:
 Adjon néki hogyha van mit;
 A tarisznyájába nyult az,
 Abba' hordta kenyerét.

Ebbül is tört, s oldalas is
 Került még a tarisznyában.
 De a kenyér szörnyű barna,
 Csak nem izlett a királynak!

Kicsordult a könnye rája,
 Nem tartóztathatta vissza:
 Az jutott eszébe: hajdan
 Milyen ételekkel élt ő!

Itt kevéssé megpihenvén
 A remetelakhoz indul;
 A pásztor meg is mutatja
 Tüstént, merre, hol találja.

A király meg drága kinczát
 S egy gyűrűjét adja néki;
 Drága ékszer mind a kettő,
 Nagy becsűek a királynak.

XII.

*Don Rodrigo a remetelakhoz érkezik, a hol egy szent remetét talál,
 a ki befogadja és vigasztalja. A bűnös fejedelem szigorú vezeklésnek
 veti magát alája és szentül végzi életét.*

Nyúgovóra szállt a nap már
 A király hogy utra indult;
 Rátalált a kis lakásra
 Mint a pásztor mondta néki.

Ott, hálát adott az Urnak,
 Imádkozni térdre roskadt,
 S a hogy elvégzé imáját,
 A remetéhez belépett.

Annak arcza oly komoly volt,
 Tisztos, éltos arczu férfi;
 A remete kérdi tőle:
 Mit jelentsen érkezése?

Könnybe lábadott szemekkel
 A király rá ezt felelte:
 «A szerencsétlen Rodrigo
 Vagyok én, ki király voltam.

«Bünömet megbánni jöttem;
 Hagyj vezeklenem tevéled.
 Oh ne üzz el, esdve kérek,
 Isten- és szűz Máriára!»

A remete összedöbben, —
 Majd felel vigasztalásul:
 «Jól választottad bizonynyal
 Azt az utat, melyre néked

Térni kelle üdvödért;
 Bünöd Isten megbocsássa!»
 S a remete kéri Istent,
 Hogy jelentse azt ki néki,

A királyra nagy bűnéért
 Mit szabjon ki büntetésül?
 Egy nap aztán megjelenti
 Néki a nagy Isten ezt:

Tegye sírba a királyt, egy
 Eleven mérges kigyóval,
 S az békén fogadja ezt el
 Nagy bűnéért a melyet tön.

A remete a királyhoz
 Nagy örömmel tére vissza;
 Elbeszéli a királynak
 Az egészet a mi történt.

A király is nagy örömmel
 Hallja mindezt, s teljesíti;
 Sírba fekszik, a hogy Isten
 Rendelé: — meghalni ott!

Harmadnap a szent remete
Odanéz hozzája aztán.
«Hogy vagy, hogy vagy jó királyom?»
Tetszik-é a társaságod?»

«Meg se' érintett idáig,
Mert az Isten nem akarta!
Imádkozzál jó remete,
Legyen vége életemnek!»

Sírva fakadt a remete,
Igen nagyon megsajnálta;
Vigasztalni kezdte akkor,
S a hogy tudta bátorítani.

Megint újra odanézett,
Látni, hogy meghalt-e már?
Imádkozásban találta,
S úgy nyögött, úgy jajgatott.

Megkérdezte tőle hogy van?
«Isten engem megsegítsen,
— Válaszolt a jó király rá —
Marni kezd már a kigyó.

Azt a részt harapja marva
Mely e kint megérdemelte,
A hol kezdetét vevé
Ez a szörnyü balszerencse!»

A remete bátorítja;
Ott halt meg a jó király;
Vége így lett Rodrigonak
S egyenest a mennybe szállt.

XIII.

Don Rodrigo végsőhaja.

Tükörében a szemeknek
Képe kész már a halálnak;
Már emlékezése bomlik
S ez közel végét igéri.

Szive vizet ál szemének
Hogy az ontsa, hogy az öntse,
S a szem az ajakra ontja
Mely tulajdon könnyit iszsza.

A boldogtalan Rodrigo
 Sorsa gyászos végit érve
 Egy mérges kigyót melenget,
 Hogy harapja, marja testét.

Könnyek árja a szemében,
 Néma nyelve újra mozdúl;
 Hirdetője nyelv s szem annak
 A mi kint a lélek érez.

«Cava, kivégepsz!
 Végezz te, kigyó, a marással,
 Halálomat siettesd egy csapással!»

«A szerelem nagy tusára
 Gyulasztott a Cava ellen;
 Erőt erővel legyőztem,
 S magam' nem tudám legyőzni.

«Most látom be, most tudom csak
 Mennyivel nagyobb dicsőség,
 Győzni tudni önmagunkon,
 Mint legyőzni ellenünket.

Tisztelet már meg nem illet,
 És ha van, ki még megadná,
 Jaj szegénynek, s nékem is jaj;
 Válaszom csak ez lehet már:

«Cava, kivégepsz!
 Végezz te, kigyó, a marással,
 Halálomat siettesd egy csapással!

Hangja én gyalázatommak
 Hallható lesz mindörökké!
 Rossznak hirdet a hir engem,
 Mint magasztal jó gyanánt mást.

Bárcsak megnémulna a hír
 S emlékezés e világon!
 Krónikás bár megvakulna,
 Hogy ne tudja ezt leírni!

Jaj csak tűnne már az élet,
 Jaj csak jöne már halálom!
 Félek, olyan rossz vagyok, hogy
 Rajtam a halál se' kap már!

Im eláll már a lehellet!
A fogam már összezárúl,
Mozdulatlan már a nyelvem,
Még csak ezt tudom rebegni:

«Cava, kivégezz!
Végezz te, kigyó, a marással!
Halálomat siettesd egy csapással!»

GYÖRY VILMOS.

AZ EURÓPAI ÁLLAMOK PENZÜGYI STATISZTIKÁJA ÖSSZEHASONLÍTÓ ÁTNÉZETBEN.

Az itt következő lapokon a statisztika tudományának egyik legbonyolultabb, eddigelé leghiányosban kimunkált s legingatagabb alapú része tárgyalatik. Ez okból nem is akarunk egyebet képezni, mint egyszerű és igénytelen *kisérletet*, a mely *) a pénzügyi statisztika megmérhetetlen szám-tengerében csak *átnézetes s legáltalánosb tájékoztatóul* kívánna szolgálni. — Talán nem lesz fölösleges tehát megjegyezni, hogy a dolgozatnak sikerrel való használása mindig a jelzett *forrásokra* való visszameneteltől marad föltételezett; míg másfelől: szerző, tekintve a rendkívül fáradságos és bonyodalmas számításokat, értékreductiókat stb., a melyek teendők voltak, a «salvo errore calculi»-ra utalni kényszerül, s utalni talán jogosult is.

* * *

A statisztika *feladatát* a hírneves bajor államtanácsos és egyetemi tanár Hermann az 1863-ki berlini statisztikai congressuson igen helyesen akként határozta meg, hogy az «*azt, a mi a népéletben, nemkülönben az állam közállapotaiban és működésében mérhető és megszámlálható: mennyiségekre vezet vissza, s ez által a tudományos okoskodás- és következtetésnek biztos alapjait teremti meg*».***) Szükségtelen emlí-

*) Követve azon nyomokat, a melyeket egészen hasonló tartalmú és irányú (bár szélesb alapon mozgó) dolgozataikkal: báró Reden és báró Czörnig, Pfeiffer és Maurice Block, Hermann és Baxter a közelebb múlt évtizedekben kijelöltek.

***) Ezzel megegyezőleg nevezte újabban a szintén nagytekintélyű szakember Hildebrand a statisztikát «*a politikai és socialis mérés tudományának*».

teni, hogy a mennyiben e feladatnak a statisztika azután csakugyan meg is felel, egyikévé válik az minden tudományos kutatás épen úgy, mint minden gyakorlati, kormányzati, törvényhozási, administratív stb. tevékenység legjelentősb segéd-szereinek; a minek főleg napjainkban tetteleg el is kezd ismertetni.

Kétszeres fontosságú azonban a statisztika az *államgazdaság* vagy *financia* tekintetében. A pénzügyi állapotok több irányban érdeklik és foglalkodtatják a statisztikust; egyfelől annyiban, hogy a polgárosult országok összes háztartása a statisztikai műveleteknek egész láncolatára van fektetve; másfelől annyiban, hogy ép az ezen körben jelenkező tüne-mények s érvényesülő erők, tényezők stb. a *számszeres kifejezésre* különösen alkalmasak; s a mily nyomós segédszer a financia-statisztika a financiazemberre nézve, épen oly kegyelt és keresett tárgy a statisztikusra nézve a neki oly gazdag anyagot szolgáltató pénzügy, a maga bonyodalmas szövetével, kiadások és bevételek, szükségletek és jövedelmek, adósságok és hitelműveletek stb. szerint való elágazásával és alakzataival. *)

Közelebről nézve a pénzügyi statisztika rendeltetése (Baumhauernek, az ismeretes hollandi szaktudósnak helyes megjegyzése szerint) az volna, «az összes pénzbeli és materiális terhelhetést és tartozásokat, a melyek a társadalmon nyugszanak, számszeres kifejezésre hozni,» a miért a tulajdonképeni államkiadások és állambevételek mellett azon terhek és szolgáltatások is kiderítendőek volnának, a melyek tartományi és kerületi, községi és testületi, egyházi és egyéb adók és kötelezettségek czímén rovatnak le. — Ahhoz, hogy a statisztika ez imént jelzett feladatnak s a fent érintett általános hivatásnak teljesen eleget tehessen, s így a népek közgazdasági s *finanziális erejének* és helyzetének helyes fölismerésére vezessen: *lehetőleg összehasonlító*nak kell lennie; összehasonlítónak azért, mert főleg ezen az alapon lehetséges az egyes államgazdaságokban előforduló *számszeres tétel*eket igazi értelmök és nyomatékuk szerint felfogni; a kiadásokat és

*) I. d. Riecke: *Die internationale Finanzstatistik, ihre Ziele und Grenzen.* 1 s. k. 1. és Haushofer: *Lehr- und Handbuch der Statistik.* 431. s. k. 1.

bevételeket egészben és elemeikben közelebbről megítélni; a közszükségletek és a közterheltetés *mérvét* az egyes népeknél kellőkép méltatni; s úgy tudományi mint praktikus czélokra szolgáló eredményekhez eljutni.

Nem szenved egyébiránt kétséget, hogy ép ez összehasonlító rendszer sikeres keresztülvitele igen nagy nehézségekbe ütközik. Így egyebek közt abba, hogy a különböző államokból rendelkezésre álló statisztikai *anyag* szerfölött *egyenlőtlen* alapokon keletkezik, s a számítási *elemek* tekintetében igen nagy eltérések és divergentiák vannak; így különösen az, hogy úgy a bevételekre mind a kiadásokra nézve nem kellőkép van mindenütt a brutto és a netto számtételek közti különbség jelezve, s az egyes budgetekben az átfutó tételek, meg a bevételek realisatiójával járó költségek és kiadások eléggé kitüntetve; — így továbbá az, hogy a népességnek közadózásokkal való terheltetésénél nem mindenütt vétettek a tartományi, községi stb., szóval *nem-állami* szolgáltatások számításba; — hogy az országos zárszámadások épen úgy, mint a pénztári kezelés és elszámolás rendszere különböző államokban különbözőkép alakítvák, *) s az úgynevezett általános kormányzati, meg az úgynevezett finánczkezelési kiadások majd igen szűk, majd igen tág értelmezéssel sorolvák föl; nem is említve, mily nagymérvűek az úgynevezett *rejtett* kiadások és bevételek minden jelentékenyebb ország háztartásában, melyek a budgetekben elő nem fordulnak, s így a *valódi* finánczállapot és finánczrendszer fölismerését elhomályosítják. **) Ugy, hogy nem lehet egész jogosulatlannak mondani a jeles német nemzetgazda Held azon megjegyzését, hogy összehasonlító finánczstatisztikai egybeállítások mindég veszélylyel járó vállalkozás, ha csak mindjárt egyidejűleg kimerítő részletezés és indokolás is oda nem csatoltatik; ***) sem Haushofernek azon más irányban való figyelmeztetését, † hogy *magukkal* pénzügy-statisztikai adatokkal és összehasonlításokkal még a népek és

*) L. Riecke: id. munk. 10. s k. 55. 71. l.

**) Ezt Hermann tanár emelte ki először az 1857-ki bécsi statisztikai congressuson az úgynevezett *Versteckte Ausgaben und Einnahmen des Staates* című részében *Értekezésének*.

***) Ld. Held: *Die Einkommensteuer. Finanzwissenschaftliche Studien*. 1872. 13. l. s Block: *L'Europe politique et social*. 3-ik fejt.

†) Ld. Haushofer: *Lehrbuch der Statistik*. 432. l.

országok anyagi ereje, erélye s fejlődésképessége nincs eléggé jellemezve; s hogy sok más gazdasági s ethikai tényezőnek egyidejű számbavétele szükséges, hogy ez irányban teljesen kimerítő fölismerésére a pénzügyi helyzetnek juthassunk.

Mindezekkel szemben talán *megnyugtató*súl, s különösen az itt következő összeállítások némi *igazolása*úul szolgálhat az, hogy egynémely hézag vagy hiány az óvatosan és tervszerűen összefoglaló átnézetekben helyreüttetik, illetőleg *kiegyenlítő*dik; s hogy, főleg tekintettel hazai szakirodalmunkra, a mely e részben eddigelé meglehetősen szegény, az alább közlöttek, *) legalább némely irányban, *hézagpótló* s *tájékoztató kezdetet* képezhetnek; egyszerű *kísérlet*nél egyébnek nem is akarnak látszani; s annyiban tán mégis némi figyelemre méltók, hogy *hazánk*-nak pénzügyi helyzetét épen a követett összehasonlítási módszer alapján, mind általában, mind Európa államainak körében különösen, érdekes világításban tüntetik elő s teszik tüzetesen megítélhetővé.

Statisztikai egybeállításoknál fődolog lévén a *források*-nak, a melyekből az adatok és részletek merítették, pontos megjelölése, a következő művekre utalunk, mint a melyeket kiválóbban használtuk számításainknál: **)

B. Czörnig: *Das oesterreichische Budget*. 1862. 2 kötet.

Block: *L' Europe politique et sociale*. 1869. (Főleg az I. Rész 3-ik és 4-ik fejezete.)

Pfeiffer: *Vergleichende Zusammenstellung der europäischen Staatsausgaben*. 2-ik kiadás. 1877.

Pfeiffer: *Die Staatseinnahmen. Ihre Statistik* stb. 1866. 2 kötet.

Wagner: *Finanzwissenschaft*. 2-ik kiadás. 1877.

*) Melyekben a kifejtett okoknál fogva nem annyira *abszolút* becsű, hanem csak *megközelítő* valóságú számtételek szolgáltatására törekedtünk; s másrészt: tartózkodva a *részletek*be való ereszkedéstől, az illető viszonyokat csak *általánosságban* igyekeztünk feltüntetni.

**) Hallgatással mellőzve a hírneves b. Redennek az ötvenes évek folyamában közzétett *Allgemeine Finanzstatistik*, és *Deutschland und das übrige Europa* című dolgozatait, melyek ma már meglehetősen elavultak; továbbá a mintegy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent Hausner-féle *Allgemeine Vergleichende Statistik* című munkát, mely nem volt kellőkép forrásokra alapítva; nemkülönben a hatvanas években megjelent Hübner-féle *Jahrbuch für Statistik* s hason jellegű egy-két angol és francia *Évkönyvet*.

Kolb: *Handbuch der Vergleichenden Statistik*. 8-ik kiadás. 1879.

Brachelli: *Die Staaten Europas*. 1876. és *Statistische Skizze der europäischen Staaten*. 5-ik kiadás. 1882.

Gothaischer Hofkalender. (Újabb évfolyamok.)

Annuaire de l'Économie Politique et de la Statistique. (Újabb évfolyamok.)

Martin: *Statesman s Yearbook*. (Újabb évfolyamok.)

Riecke: *Die internationale Finanzstatistik. Ihre Ziele und Grenzen*. (Emlékirat. 1876.)

Haushofer: *Lehr- und Handbuch der Statistik*. 2-ik kiadás. 1882.

Returns of the total Amount of Taxes levied in each of the different States of Europe stb. 1881. London. Az angol parlament elé legújabbban terjesztett hivatalos egybeállítások. (Kivonatosan közölve a bécsi *Statistische Monatschrift* jelen, 1882-ki folyamában.)

Hazai viszonyainkra nézve (részben Ausztriára tekintettel is) különösebben: Konek, Weninger, Schwicker, Beer, gróf Mülinen, Húnfalvy, Keleti, gróf Szapáry Gyula, Földes, Láng, Hegedüs, Körösi, Nagy Gábor művei, illetőleg értekezései.*—**)

*) *Formai* tekintetben, névszerint a mi a különböző államokban jelenleg követett rendszert a *költségvetések* szerkesztésében illeti, figyelemre méltó a londoni *Cobden-Club* titkára, Probyn által közzétett következtő munka: *Correspondence relative to the Budgets of various countries* (1877.) legújabbban francia nyelven is Dreyfuss által: *Les Budgets* stb. (1882.) Ezen mozzanatra, mint a mely tulajdonkép finansztudományi feladvány, kiterjeszkedni a jelen *Értekezésben* nem tartottuk helyén levőnek.

**) Szükségesnek tartjuk itt még utalni arra, hogy alább következő számításainkban a legújabb *népszámlálási* eredményeket törekedtünk alapúl venni, s csak kivételkép (a hol az illető pénzügy-statisztikai adat egy-két évvel régebb időre vonatkozik) tértünk el ezen elvtől. Erre utalva az Európai államok népességének statisztikai állása (mindenütt csak az Európai lakosságot véve, s egyik-másik államnak más világrészekben való alattvalóit tekinteten kívül hagyva) jelenleg a következő: Angliában 35.000,000, Franciaországban 37.200,000, Osztrák-Magyar monarchiában 37.800,000, külön Ausztriában 22, Magyarországon 15²/₃, Oroszországban 74.000,000, Német birodalomban 45.000,000, Poroszországban 27.200,000, Itáliában 27.600,000, Spanyolországban 16.500,000, Svéd-Norvégországban 6.500,000, Törökországban magában 5.500,000, Belgiumban 5.500,000, Portugáliában 4.500,000,

I.

AZ ÁLLAMKIADÁSOK.

A jelzett fentartásokkal: lássuk immár a nemzetközi pénzügy-statisztika első főszakaszát, az *államszükségletet*, illetőleg államkiadásokat; megjegyezvén, miszerint az elősorolandó számadatok teljes méltatása csak a «Második Fejezetben» foglalt «állambevételek» egyidejű figyelembevételével lehetséges; s hogy mind *itt*, mind alább következő sok egyéb helyen, *egy* számtételeknek elszigetelt, a velök kapcsolatos számtételektől elvonatkozó szemlélete könnyen ejtethet tévedésbe, s azért gondosan kerülendő.

A) Az európai államok kiadásai általában.

Ha világrészünk államainak háztartását a kiadások legújabb állása, s jelesül az 1881-ki költségvetések *) nyomán tekintjük, a következőket találjuk: rendes és rendkívüli kiadások, beletudva az államadóssági kamatterhet is, összesen tettek: **)

Hollandiában 4.100,000, Romániában 5.600,000, Bajorországban 5.500,000 Szász királyságban 2.800,000, Svájcban 2.800,000, Württembergben 2.000,000, Dániában 2.000,000, Görög királyságban 2.000,000, Bulgáriában 2.000,000, Szerbiában 1.700,000 fő. Ld. e tekintetben Behm és Wagner legújabb és igen becses összeállításait a Petermann-féle *Geographische Mittheilungen* 1882-ki folyama 69. számú úgynevezett *Toldalekfüzetében*.

*) Az összehasonlítás *egyenlőbb alapjára* való tekintettel az 1881-ki év irányadóul vétele legmegfelelőbbnek látszott.

**) Egyszer-mindenkorra megjegyezzük itt azt, hogy a következő összeállításoknál az államok *felsorolásában* lehetőleg azon egy sorozati rendet követjük; továbbá, hogy a pénzürtéket mindenütt és kivétel nélkül osztrák értékű *forintokban* fejezzük ki, illetőleg osztrák értékre redukálva adjuk; végül, hogy legtöbb államra nézve a pénzbeli számtételek *arany* (jelesül frank, font sterling és márka) bázison nyugszanak (illetőleg a font sterling 10, a márka $\frac{1}{2}$, a frank és a lira $4 \frac{1}{10}$, a rubel $1 \frac{1}{20}$ arany ért. forintban számittatik); egynehányra, névszerint pedig az Osztrák-magyar monarchiára, Oroszországra, Italiára stb., szóval azokra nézve, a melyekben még eddig *papírvaluta* létezik, a számtételek papírpénzben értendők; és így az eszközlöbe veendő további összehasonlításoknál, az illető *dis-agiónak* mérvére figyelni lesz ^{mindig}

	millió frt.		millió frt.
Angliában	830	Törökországban (1876-	
Franciaországban (a rend-		ban)	220
kívüli beruházásokkal		Belgiumban	116
együtt közel 1300 m. fr.)	1100	Hollandiában	103
Osztrák-magyar monar-		Bajorországban	112
chiában *)	760	Württembergben	26
Ebből külön:		Szász királyságban	31
a) Ausztriára	460 m.	Romániában	48
b) Magyarorsz.	300 »	Portugalliában	75
Oroszországban	750	Svájcban	25
Német birodalomb. (elvo-		(a canton-kiadások nél-	
natkozva az egyes né-		kül csak 17 mill.)	
met államoktól)	280	Dániában	23
Poroszországban (magá-		Görögországban (1880-ig	
ban)	450**)	19—20 millió forint)	44
Itáliában	570	Szerbiában	10
Spanyolországban	330	Montenegróban	1 ₃
Svéd-Norvégiában	65	Északamerikai Unióban***)	520

Ezen átnézet kiegészítésére szolgálhatnak a következők. Először: nem jelentéktelen mérvű költség-szaporodás tapasztalható némely államban az 1881-ki évet közvetlenebbül megelőzőtt idővel szemben; így például Poroszország kiadásai 60—70 millióval, a kis Görög királyságéi, melyek az előző években 20 millió körül ingadoztak (a törökkel folytatott harci küzdelmek következtén) 100 %-nál többel emelkedtek; Franciaországnak kiadásai 1873 óta, a midőn 950, és 1876 óta, a midőn 1028 millió forintot tettek, nyolcz év alatt 1100 millióra emelkedtek; az osztrák-magyar monarchiáié a bosz-

szükséges. — Mikhez még azt csatoljuk, hogy oly összegeknél, a hol az különösen nem szükséges: lehetőleg *kerek-számokat* adunk (a törteknek mellőzésével); annál is inkább, mivel igen sok adat tekintetben, fájdalom, még hivatalos forrásokból merített közlemények sem egyeznek meg, s nem ritkán *milliókra menő* különbözőségek léteznek!

*) Az *Osztrák-Magyar* monarchiára nézve különösen megjegyezzük itt azt, hogy akként járunk el a főbb adatok elősorolásánál, hogy előbb a monarchiát (a többi nagyhatalmasságokkal való könnyebb összehasonlíthatás tekintetéből) mint *egész*et, és azután mindenütt *külön* Magyarországot és Ausztriát említjük. — Az itt fent jelzett 760 millió forintnyi összegben, (mely aranyfémre redukálva: 630 millió forintot tesz,) a 110—120 millió frtnyi *közös* kiadások is bennfoglaltatnak.

***) 1880-ig ez államnak 360—380 millió forinton kiadásai nem emelkedtek túl; most a *vasutak* nagy részének állami kezelés alá vétele okozza az illető költségnövekedést.

****) Kivételkép *ezen* államra is vagyunk néha tekintettel.

niai bonyodalmak miatt évenként átlagosan 12—15 millióval lettek súlyosabbak stb. Másodszer: *monarchiánkat* illetőleg, azt találjuk, hogy az összkiadás volt *)

	millió frt.		millió frt.
1876-ban	660	1879-ben	727
1877-ben	667	1880-ban	666
1878-ban	663		

a mely összkiadás a két állam közt akként oszlott meg, hogy *hazánkra* 1876-ban a 660 millióból 246 millió, 1877-ben a 667 millióból 252 millió, 1878-ban a 663 millióból 240 millió, 1879-ben a 727 millióból 256 millió és 1880-ban a 666-ból 253 millió forint esett.

Az előrebocsájtottak szerint, viszonyítva a kiadásokat az egyes országok *népességéhez*, a következő számarányokat találjuk; *egy-egy lakosra* esik:

	forint		forint
Franciaországban ...	30—34	Magyarország (magában)	18—19
Angliában	23—24	Portugalliában	17—18
Hollandiában	23—24	Poroszországban	14—17
Bajorországban	20—21	Dániában	12—13
Belgiumban	20—21	Szász királyságban	10 ^{1.2} —11
Görögországban	11—21	Svéd-Norvégiában	10—11
Itáliában	20—21	Északamerikai Unióban	10—11
Spanyolországban	19—20	Oroszországban	9 ^{1.2} —10 ^{1.2}
Osztrák-magyar monar-		Svájczban	8—9
chiában	18—20	Romániában	8—9
Ausztriában (magában)...	19—20	Szerbiában	6 ^{***}

a miből, különösen monarchiánkat és ebben *hazánkat* illetőleg azt látjuk, hogy a két szélsőség közt (mint oly sok más, statisztikailag, közgazdaságilag stb. fontos viszony tekintetében, ebben is) mintegy közép-állást foglalunk el; a *nagyhatalmasságok* körében ugyancsak ilyen helyzetben jelenkezünk; Itáliánál valamivel kevesebb, Poroszországnál valamivel több államkiadás esik egy-egy tagjára a monarchia népeinek; s hogy különösen Magyarországnak viszonyát szemben Ausztriával véve, a magyar államkiadás csak igen csekély összeggel kevesebb (viszonyítva a népességhez) mint az osztrák, a mi

*) A *vámbevételről*: alább a 39-ik oldalon.

**) Törökországról a kellőképp megkülönböztető adatok hiányzása miatt arány nem állítható fel.

szintén egyik óva intő momentum arra, hogy gazdaságilag szegényebb létünkre költekezésünkben az eddigi mérveken túl ne menjünk, s pénzügyi erőforrásainkat jobban kiméljük mint kiméltük eddigelé!

Nem érdektelen az előrebocsátottakkal közvetlenül összefüggésben azt keresni, illetve constatálni, mekkora volt az imént jelzett összkiadásokban azon összeg, a mely (a főbb államokban) a tág értelemben úgynevezhető *kormányzati* *) kiadások által vétetett igénybe. **) Mire nézve azt találjuk, hogy a szóban levő kiadások az összes szükségletnek: Angliában 90, Franciaországban 85, Oroszországban 84, Itáliában 80, Ausztriában 74, Magyarországon 71, Svájcban 70, Németországban 66, Belgiumban 60, Poroszországban 52, Bajorországban 44, s a kisebb német államokban 30—42 százalékát tették; továbbá viszonyítva a *népességhez*, a kormányzati kiadások *egy-egy lakosra* nézve Franciaországban 26, Angliában $20\frac{1}{2}$, Itáliában 16, a Német államokban 13—15, Ausztriában 13, Poroszországban 12, Magyarországon $11\frac{1}{4}$, Belgiumban $10\frac{3}{4}$, Svájcban $10\frac{1}{2}$ és az Orosz birodalomban 7—8 forintra mennek; és így e tekintetben is lényegileg ugyanazon arányszámok állanak elő, mint a melyekkel fentebb az összes államkiadások szemléleténél találkoztunk; másfelől némi zsinórmérv birtokába jutunk a különböző államok igazgatása kisebb vagy nagyobb fokú költségességét közelebről megítélhetni.

B) *Az államkiadások főbb ágai szerint egyenként és közelebről, kivételével a hadsereg- és az adóssághelyi kiadásoknak.*

Az «első szakaszban» felsorolt általános kiadási összegek igazi értelme és hordereje akkor lesz teljesen felfogható, ha *alkotó elemeik* szerint közelebről, azaz a szükséglet főbb ágai szerint, tüzetesen vétetnek figyelembe. Lássuk tehát az e részbeli számítások eredményeit.

*) Beleértve a hadseregi költségeket meg az államadóssági kamatterhet is; ellenben kihagyva a vasúti építkezésekkel, illetve adóssággal járó kiadásokat meg a közjövödelmek beszedése s kezelésének költségeit.

**) *Összehasonlítás* céljára egyforma alapúl szolgálható új adatok több államra nézve nem állván rendelkezésünkre, a ma is becsesel bíró s a valót igen megközelítő Pfeiffer-féle 1877-ki számításokat követjük itt. L. d. id. művének 54. s. k. l.

a) Udvartartási s hasonjellegetű kiadások.

Az e cím alá foglaltatni szokott úgynevezett *civillistai*, továbbá apanagebeli, s fejedelmi paloták karban tartásával kapcsolatos kiadások, Európa főbb államaiban, legújabb időben, a következőkép állottak:

	forint		forint
Angliában --- --- ---	5.600,000	Törökországban(1874-ig)	9.500,000
Franciaországban		Belgiumban --- --- ---	1.400,000
1870-ig --- --- 11—12.000,000		Hollandiában --- --- ---	600,000
jelenleg a köztársasági		Bajorországban --- --- ---	2.600,000
elnök összes dotációja	400,000	Portugalliában --- --- ---	1.300,000
Ausztriában --- --- ---	4.650,000	Svaitzban az elnök do-	
Magyarországban --- --- ---	4.650,000	tatiója --- --- ---	6,000
(Együtt 9.300,000 frt.)		Dániában --- --- ---	800,000
Oroszországban --- --- ---	11.600,000	Görögországban --- --- ---	400,000
Poroszországban --- --- ---	6.000,000	Szász királyságban --- --- ---	1.700,000
Itáliában --- --- ---	6.000,000	Württembergben --- --- ---	1.000,000
Svéd-Norvégiában --- --- ---	1.000,000	Északamer. Unió elnöke	100,000

a mik szerint az e című kiadások az össz-kiadásoknak mintegy 2 $\frac{1}{2}$ százalékát (némely országban ennél valamivel többet, más országban valamivel kevesebbet) teszik; a *népességre* való tekintettel pedig akként jelentkeznek, hogy egy-egy főre Németország kisebb királyságaiban 40—70, Dániában 39, Ausztriában 22, Magyarországon 29, Belgiumban 25 $\frac{1}{2}$, Poroszországban 23, Itáliában 22, Görögországban 20, Oroszországban 14 $\frac{1}{2}$, Angliában 16 és Hollandiában 15 századrész frt esik; — *köztársaságokban* pedig az e címen való kiadás oly csekély, hogy fejenként legfőlebb csak krajczár-törtekben lenne kifejezhető.

b) Országgyűlési kiadások.

A népképviselőt és a parlamentek költség-összegei az utóbbi években a következő átlagokban mozogtak:

	forint		forint
Angliában tettek --- --- ---	900,000	Magyarországban --- --- ---	1.200,000
Franciaországban --- --- ---	4.600,000	Német birodalom (bi-	
Osztrák-magyar monar-		rodalmi gyűlés) --- --- ---	150,000 *)
chiában együttesen	1.850,000	Poroszországban (ma-	
Külön: Ausztriában --- --- ---	650,000	gában) --- --- ---	650,000

*) Itt napidijakat a képviselők nem húzván.

	forint		forint
Itáliában --- --- ---	800,000	Würtembergben ---	100,000
Belgiumban --- ---	300,000	Szász királyságban ---	100,000
Bajorországban --- ---	200,000	Svájczban --- ---	80,000

mely összegek egészben véve az államkiadások mintegy *egy-harmad százalékát* teszik; a *népességre* szétosztva pedig egy-egy lakosra nézve: Franciaországban 11, Magyarországon $7\frac{3}{4}$, Belgiumban $5\frac{1}{2}$, Würtembergben $5\frac{1}{2}$, Bajorországban 4, Svájcban 4, a Szász királyságban $3\frac{1}{2}$, Itáliában s Ausztriában 3, s Angliában s Poroszországban $2\frac{1}{2}$ századrész frtot vesznek igénybe; s így vonatkozással hazánkra, a mely majdnem a legelső helyen jelentkezik valamennyi államok közt, teljes joggal mondhatni, hogy a többi okok mellettezen financiaális momentum *is* egy (ok) arra, hogy parlamentünk tagjainak száma kevesebbítessék, s az együttlétezés időszaka a szükséges mérvén túl ki ne terjesztessék.

c) Diplomatai (külügyi kormányzati) kiadások.

E részben az utóbbi évek költségvetéseiben (odaszámítva a consulátusokat is) a következő tételekkel találkozunk:

	forinttal		forinttal
Angliában --- --- ---	6.800,000	Poroszországban (ma-	
Franciaországban ---	5.200,000	gában *) --- --- ---	350,000
Osztrák-magyar monar-		Itáliában --- --- ---	2.400,000
chiában --- ---	4.000,000	Belgiumban --- ---	1.100,000
Oroszországban --- ---	4.500,000	Bajorországban(magáb.)	235,000
Német birodalomban	3.500,000	Svájczban --- --- ---	100,000

úgy, hogy a diplomatia az összes államkiadásoknak mintegy *hét-tized* százalékát képezi; — az *egy-egy* főre eső összeg pedig Belgiumban 21, Angliában 19, Frankhonban 14, Németországban 8, az Osztrák-magyar monarchiában $9\frac{1}{2}$, Poroszországban $1\frac{1}{3}$, Itáliában 9, Oroszországban $5\frac{1}{3}$ és Svájcban 4 századrész forint.

d) Központi főhatóságokra meg nyugdíjakra fordított kiadások.

Az e fogalom alá eső államközegek sokfélesége s egyenlőtlen alakzata igen megnehezíti az összehasonlító egybeállí-

*) A német *közbiriodalmi* diplom. kiadásokon kívül.

tást, a miért is a valót csak igen távolról megközelítő adatokat szolgáltatni; megjegyezvén, hogy itt egyfelől a *legfelsőbb kormányzat organumai* (udvari cabinetek, minisztertanács,*) továbbá az államtanács, az állami számvevőszék és ellenőrzeti közegek, valamint azon szervek, a melyeknek működése a kormányzat különböző ágainak egyidejűleg szolgálnak, — másfelől az úgynevezett *civil-nyugdíjak* címén előforduló kiadások foglalvák egybe.**)

Ezek szerint az első osztálybeli kiadások akként állanak, hogy Angliában 3, Frankhonban $1\frac{1}{2}$, az Osztrák-Magyar monarchiában $1\frac{1}{2}$, Oroszországban 2, Poroszországban $1\frac{1}{3}$, Itáliában 1, Bajorországban $\frac{1}{3}$, a Szász királyságban $\frac{1}{4}$, s Belgiumban $\frac{1}{7}$ millió forintot tesznek; míg *nyugdíjak* címén Oroszországban (azelőtt 25—28, most már) 40, Franciaországban 23, Itáliában 19, az Osztrák-Magyar monarchiában 17 (melyből Ausztriára 13 s Magyarországra 4 esik), Poroszországban 13, Bajorországban $3\frac{1}{2}$, a Szász királyságban 2 s Belgiumban is 2 millió forint adatik ki.

e) A pénzügyi igazgatás költségei.

Ezen rovat alá foglaltathatnak azon kiadások, a melyek közvetlenül az államháztartás adminisztratív szervezete és e szervezet hatályosulásával állanak kapcsolatban; tehát a pénzügyminiszteriumnak, az állampénztáraknak, a pénzügyi minisztériumok, az állampénztáraknak, a pénzügyi minisztériumok s ügykezelésnek költségei. Tettek pedig ezek az utóbbi években (kerek számokban):

	forint		forint
Angliában	2.320,000†	Orosz birodalomban...	13.000,000
Franciaországban	3.900,000	Poroszországban ...	4.500,000
Osztrák-magyar monarchiában ...	9.500,000	Itáliában	5.000,000
(Külön Ausztriában 6 m.		Belgiumban	1.000,000
Magyarországban $3\frac{1}{2}$ *)		Bajorországban...	1.600,000
		Szász királyságban	360,000

*) Az egyes miniszteriumoknak, mint központi kormányzati szerveknek, költsége: az *illető* kormányzati ágak kiadásaival kapcsolatosan tüntettetik föl.

***) Itt is lényegileg a Pfeiffer-féle számításokat vesszük alapul, bár egy-két tételt szükséges volt helyreigazítani.

† Egy része a közpénzügyi kezelés költségeinek a „Bank of England” által viseltetik egyezményileg.

f) Igazságszolgáltatási kiadások.

Az ide sorolandó kiadások három fő tételből állanak, úgymint: az igazságügyi miniszteriumok, a törvényszékek és bíróságok, meg a börtön- és fegyházi költségekből. Az utóbbi időkben több államban találkozunk e körbe tartozó jelentékenyebb s mind új meg új kiadásokat igénybevevő reformokkal; a pénzügyi viszonyok pedig imígy állanak. Kiadatik évenként (kerek számokban):

	millió frt.		millió frt.
Angliában	25	Itáliában	14
Franciaországban	24	Spanyolországban	17
Osztrák-magyar monarchiában	28	Svéd-Norvégiában	3 $\frac{1}{2}$
(Külön: Ausztriában 18 m. Magyarországban 10 »)		Belgiumban	6 $\frac{1}{2}$
Oroszországban	26	Hollandiában	4 $\frac{1}{2}$
Poroszországban	36	Bajorországban	5
		Szász királyságban	6

a miből az tűnik ki, hogy viszonyítva a népességhez, ezen kiadások címén egy-egy főre esik: Franciaországban 70, Itáliában 52, Svéd-Norvégországban 54, Angliában 73, Ausztriában 82, Magyarországban 64 századrész forint; Spanyolországban 1 forint, Bajorországban 1, Belgiumban $1\frac{2}{10}$, Hollandiában 1, Poroszországban $1\frac{37}{100}$, a Szász királyságban $2\frac{33}{100}$ forint; s hogy legtöbbet költenek e czélra a Német államok, kevesebbet Svédnorvégország és Italia; míg Ausztria és Magyarország itten is a két szélsőség közt foglalja el helyét, illetőleg közepes számarányokat mutat.

g) Egyházügyi, közoktatási és művészeti kiadások.

Az ez osztályba sorolt kiadásoknak, főleg összehasonlító szempontból való egybeállítására, két okból szerfölött nehéz; egyfelől: mivel több államban, s első sorban hazánkban, továbbá Angliában, Svéd- és Norvégországban, Hollandiában stb. az állami költségvetés keretén kívül az itt jelzett célokra még egyéb jelentékeny összegek is fordítatnak, névszerint hitfelekezetek, testületek, egyesületek által (illetőleg alapok- és alapítványokból); *) másfelől azért, mivel több állam bud-

*) E körülménynek figyelmen kívül hagyása volt okozója már több ízben éppen hazánkra vonatkozólag (részben hazai publicisták által

getjében az e collectiv czim alá foglalt kiadások tekintetében nincsenek eléggé az azokat alkotó *elemek* megkülömböztetve, s így a kellő következtetésre alkalmas csoportozatba hozva.

Ezeket szem előtt tartva, s három fő kiadási ágat különböztetve meg, a következőkre utalhatunk.

1. *Egyházi kiadások.* Ezek több állam költségvetéseiben külön nem sorolhatnak fel; tettek pedig az utóbbi években Franciaországban 20—21, Oroszországban 16—18, Poroszországban 5, Ausztriában 5, Magyarországon 1, Bajorországban 3, Belgiumban 2, Württembergben 2 millió forintot.

2. *Közoktatási kiadások.* Ezen czímen (értve alatta a felső, közép és elemi oktatást, nemkülömben a szaktanítási intézeteket is) Angliában 32—37, Franciaországban 30—32, Oroszországban 24, Poroszországban 19, Ausztriában 11, Magyarországon $4\frac{1}{2}$, Italiában 11, Bajorországban 7, Svéd- és Norvégországban $6\frac{1}{2}$, Belgiumban $4\frac{1}{2}$, a Szász királyságban $3\frac{2}{3}$, Württembergben 3, Svájcban 2, Dániában 1 millió forint adatik ki évenként; a miből az tűnik ki, hogy legtöbbet áldoznak e czélra a Német államok (névszerint fejenként $\frac{3}{4}$ egész $1\frac{1}{2}$ forintot), Svéd- és Norvégország (egy forintnál többet) s Anglia ($\frac{2}{10}$ forintot); míg Belgiumban $\frac{4}{5}$, Poroszországban és Ausztriában $\frac{2}{3}$ forint, Frankhonban majdnem 1 forint esik egy-egy lakosra, Itália és Dánia már nem is egészen fél, Oroszország pedig nem egészen $\frac{1}{3}$ forinttal a legutolsó sorban állanak; — a hová *hazánkat* is kellene helyezni, ha a *fontjelezett* körülmény nem forogna fenn, s az arány-viszonyt a *nemállami forrásokból* fedezett oktatási költségek legalább is akkorára nem emelnék, hogy *Italiával* egyenlő sorba állíthatni.

3. *Művészetügyi kiadások.* Hogy az *állami* budgetek ily czélra jelentékeny összegeket nem tartalmazhatnak, szükségtelen említeni. Ugyanazért csak egész általánosságban utalunk Franciaországra, mely e czímen 3, Poroszországra mely $1\frac{3}{4}$, Angliára mely $1\frac{1}{2}$, Italiára mely $\frac{8}{10}$, Ausztriára mely $\frac{5}{10}$, Magyarországra mely $\frac{3}{10}$, Belgiumra mely $\frac{4}{10}$ s a kisebb Német királyságokra, melyek $\frac{2}{10}$ — $\frac{3}{10}$ millió forintot adnak ki.

is tett enuncziációkban jelentékeny tévedésnek. Maga a különben szemes és jól tájékozott Préiffer sem tudta magát e részben való balfelfogástól menten tartani.

h) Közgazdasági érdekek előmozdítására czélzó kiadások.

A nemzet gazdasági érdekeinek támogatására irányuló kiadások statisztikai meghatározása nem oly nehéz ugyan, mint egynémely más kiadási csoporté; de az összehasonlító egybeállítást illetőleg itt is nagy akadályt képez az, hogy némely állam költségvetésében az e címbe tartozó kiadások a tulajdonképi administráció költségrovataival kapcsoltnak össze, s így a valódi közgazdasági czélzó kiadás mérve nem ítelhető meg elég tüzetesen. — Egy másik momentum, melyre itt utalni kell, az, hogy czélszerűnek látszik közelebbi megkülönböztetést tenni a szorosban úgynevezett *közgazdasági* (tehát mezeti gazdaságra, iparra és kereskedés előmozdítására czélzó s egészben véve szerényebb mérvekben mozgó) *kiadások*, meg azon, épen napjainkban mind nagyobb és nagyobb dimenziókat öltő költekezés között, a mely közmunkák, *közlekedési eszközök*, országútak, vízszabályozás, vasútépítés s hasonló czélokra történik; — nem is említve azon még távolabbi sorban álló, de szintén jelentékeny költségeket, melyekkel a *pósta-* meg a *távirdaügy* tökélyesbítése és fejlesztése érdekében majdnem minden polgárosult állam legújabb budgetjeiben találkozunk.

Ezt szem előtt tartva, a következőket emelhetjük ki:

1. *Közgazdasági czélzó kiadások.* Ezek az utóbbi években átlagosan tettek:

	millió forint		millió forint
Angliában	3	Orosz birodalomban	12
Frankhonban	14	Poroszországban	7 ¹ / ₂
Osztrák-magyar monarchiában	11	Itáliában	4
Külön Ausztriában	5 ¹ / ₂	Belgiumban	2 ² / ₃
Magyarországban	5 ¹ / ₂	Bajorországban	2 ² / ₃
		Szász királyságban	1 ¹ / ₂

míg

2. *Közmunkákra* (de a távirda- és póstaügyet nem számítva) ezek az összegek fordítottak:

	millió forint		millió forint
Angliában	3—4	Oroszországban	16—18
Franciaországban	80—90	Poroszországban	28—30
Osztrák-magyar monarchiában	24—30	Itáliában	16—18
Az összeg körülbelül egyformán oszolván meg a két állam közt.		Belgiumban	5—6
		Bajorországban	4—5
		Szász királyságban	2 ¹ / ₂ —3

C) A hadügyi és az államadóssági kiadások.

Valamivel kedvezőbb helyzetben van az összehasonlító statisztikus azon kiadásokra nézve, a melyek egyfelől a hadügyi szükségletek, másrészt az államadóssági tartozások által okoztatnak. A mi annyiban előnyös, hogy ily módon, legalább azon két, tényleg legsúlyosb terheltetést képező kiadási ág, mely az európai államok budgetjeiben oly kiváló helyet foglal el, s a mely mellett a többi kiadások (ágankint véve) valóban összetörpülnek, tüzetesen megítélhető lesz. Lássuk ezt egyenként.

a) A hadügyi kiadások.

Az e rovat alá tartozó kiadások leghelyesebben két főrovat szerint csoportosíthatatnak, úgymint a szárazföldi hadsereg és a tengerészeti haderő czímén előforduló kiadási csoport szerint. Jelesül

1. *Szárazföldi hadsereg.* Az e rendbeli kiadások, mint köztudomású dolog, az 1870-ki év óta (a mely a modern hadviselés történetében épen úgy mint a hadviselési eszközök mérvei és technikája tekintetében igazán új korszakot nyitótóvá lett) világrészünk több államában jelentékeny fokozódást mutatnak, úgy annyira, hogy míg a jelzett évet közvetlenül megelőzőtt időben például Franciaországban a hadseregi kiadás viszonyítva a népességhez, fejéenként $4\frac{1}{2}$ forintot, Angliában 5 s a német államokban 2—3 forintot tett: a legújabb időben e költségösszeg amott 8, illetőleg 9 és $4\frac{1}{2}$ forintra, tehát 80—100 százalékkal magasabbra emelkedett.

A hadseregek *jelenlegi* költségét illetőleg, ez (a katonailag főbb államokat véve) az utóbb lefolyt év-ötödi cyculus alatt imígy mutatkozott. Kiadatott a hadseregre (tengerészeti had nélkül, de beletudva a katonai nyugdíjakat és hadastyán-tartási költségeket) kerekszámokban:

	millió forint		millió forint
Angliában	170	Oroszországban	220
Franciaországban	230	Német birodalomban	200
Osztrák-magyar monarchiában (a 12 mill. frtot igénybe vevő két-félbeli honvédséggel együtt)	114	Itáliában	80
		Spanyolországban	50
		Belgiumban	17
		Hollandiában	20

	millió forint		millió forint
Svéd-Norvégiában	--- 12	Dániában	--- --- --- 4 ¹ / ₂
Görögországban	--- 20	Svájcban	--- --- --- 6
(Előbb 10—12 millió)		Északamerikai Unióban	70

Ez összegekből a nyugdíjak Franciaországban 48, Angliában 30—40, Oroszországban 42, a Német birodalomban 27, Itáliában 13, az Osztrák-Magyar monarchiában 12, s Belgiumban 1¹/₂ millió forintot tesznek.

2. A *tengerészeti hadi* kiadások, mint említeni se kell, csak néhány államra nézve fordulnak elő, illetve bírnak nagyobb fontossággal. Tesznek pedig névszerint :

	millió forint		millió forint
Angliában	--- --- --- 110	Itáliában	--- --- --- 17
Franciaországban	--- 80	Spanyolországban	--- 12
Osztrák-magyar monar-		Dániában	--- --- --- 3
chiában	--- --- --- 9	Hollandiában	--- --- --- 12
Oroszországban	--- --- 32	Görögországban	--- --- --- 1 ¹ / ₃
Német birodalomban	15	Északamerikai Unióban	30

3. Viszonyítva ezen két nemű kiadásokat együttvéve : a *népesség* számarányához, a következő eredményekre jutunk. Egy-egy főre esik hadügyi *összes költségek* czímén :

Angliában	(280 millió forint alapján)	8	forint
Franciaországban	(310 " " " "	8 ¹ / ₃	"
Hollandiában	(32 " " " "	7 ¹ / ₂	"
Német birodalomban	(215 " " " "	4 ⁵ / ₄	"
Dániában	(8 " " " "	4	"
Oroszországban	(252 " " " "	3 ² / ₃	"
Spanyolországban	(62 " " " "	3 ³ / ₄	"
Itáliában	(97 " " " "	3 ² / ₃	"
Osztrák-magyar mon-			
archiában	(123 " " " "	3 ¹ / ₆	"
Belgiumban	(17 " " " "	3	"
Svéd-Norvégiában	(12 " " " "	2	"
Svájcban	(6 " " " "	2 ¹ / ₆	"
Északamerikai Unió	(100 " " " "	2 ¹ / ₆	*—**)

*) Ezekon kívül Görögországban 5—10 forint, Romániában 3, Szerbiában 2 forint vétethetik fel *egy-egy főre* az e czímen évenként előforduló költségekből.

**) Összehasonlításul érdekes kiegészítését képezik az itt adott számarányoknak a francia statisztikus Block (*L'Europe sociale et politique* című műve 3- és 4-ik fejezetében) által eszközölt számítás

4. Tüzetesen vizsgálva a hadügyi költségeket, nem érdek nélküli annak constatalása, mekkora az összes kiadás egy-egy katonára nézve a *békelábon*, azaz normális viszonyok között *); mire nézve azt találjuk, hogy az illető összeg (kerek számban):

	forint		forint
Angliában	700 **)	Belgiumban	420
Frankhonban	460	Osztrák-magyar monar-	
Németországban	445	chiában	365
Oroszországban	275	Itáliában	350

a miből egyebek közt az tűnik ki, hogy mindent egybevetve : az angol, francia és német hadsereg tartása és ellátása viszonylag a legtöbb költséggel jár; ellenben Itália meg az Orosz és Osztrák-Magyar monarchia ezen czímen tett kiadásaikkal a legutolsó sorban jelenkeznek; s hogy e szerint a pénzügyi bajok okát nem főkép itten, vagy csak itten, hanem egyebütt és egyebekben is kell keresni, — a mire különben kiterjeszkedni nem a statisztikusnak a feladata. ***)

eredményei az 1870-ik évet közvetlenül megelőzőt időre nézve. Szerinte ugyanis 1869-ben a hadügyi költségek (tengerészetiék nélkül) egy-egy fejre számítva imígy állottak: Angliában 5, Frankhonban 4¹/₂, Poroszországban 3, Hollandiában 3¹/₂, Oroszországban 3, Osztrák-magyar monarchiában 2³/₄, Belgiumban 3, Spanyolországban és Itáliában 2¹/₂, Svájcban 1—1¹/₂ forint.

*) Szem előtt tartva, hogy a hadsereg létszáma kerekszámokban :

Ország.	Békelábon.	Hadilábon.	
Angliában	240,000	570,000	ember
Oroszországban	800,000	1.360,000	"
Frankhonban	500,000	1.200,000	"
Német birodalomban	445,000	1.500,000	"
Osztrák-magyar monarchiában	280,000	1.200,000	"
Itáliában	230,000	840,000	"
Spanyolországban	100,000	450,000	"
Belgiumban	40,000	80,000	"
Svéd-Norvégiában	42,000	200,000	"
Svájcban	—	200,000	"

**) Miután Angliában a *conscriptio* rendszere nem áll fenn, természetes, hogy a hadfogadott katona sokkal magasb díjazásban részesül.

***) Lásd még Pfeiffer: *Die Staatsausgaben* című munkáján ak 109. s k. l., melyekre (a kellő helyreigazításokkal és kiegészítésekkel) leginkább voltunk figyelemmel.

5. A mi az előrebocsájtottak nyomán a haderői kiadások viszonyát az illető államok összes kiadásaihoz illeti, ez (a főbb államokra nézve) imígy áll: a hadügyi költség (beleértve a tengerészetit is) teszi az összes államkiadásnak:

Angliában	30 ^o / _o -át	Ausztria-Magyarország-	
Oroszországban ...	32 "	ban	18 ^o / _o -át
Frankhonban	28 "	Itáliában	18 "
Spanyolországban ...	26 "	Belgiumban	17 "

míg egy régibb (névszerint 1869-re vonatkozó) számítás szerint*) a szóban levő számarányok imígy állottak:

Levonván az összes államkiadásból azon összeget, a melyet az *államadóssági teher* képez, a szárazföldi és tengeri erő együttes költsége igénybe vette az államkiadásnak:

Angliában	42 ^o / _o -át	Belgiumban	28 ^o / _o -át
Oroszországban ...	40 "	Poroszországban ...	27 "
Franciaországban ...	40 "	Spanyolországban ...	23 "
Itáliában	35 "	Würtembergben ...	22 "
Osztrák-magyar monar-		Bajorországban ...	20 "
chiában	32 "	Hollandiában ...	20 "
Svéd-Norvégországban	33 "	Svájcban	15 "*)

b) Az államadóssági kiadások.

A két művelt világrész államainak költségvetésében (majdnem mindenütt) a legsúlyosb tételt képező azon kiadások, a melyek az államadósságok kamatainak, törlesztési részleteinek, s igazgatásának fizetésére, illetve ellátására szükségesek, már hús évvel ezelőtt, vagyis 1861-ben***) *huszonhat* százalékát vagyis egy negyedénél többet képezték az összes államkiadásoknak, míg például (ugyanazon időben) az igaz-

*) Lásd Riecke id. m. 56. l. és Blocknak: *L'Europe* stb. című műve 3- és 4-ik fejezetét.

**) Rendkívül becses (bár egynémely adat tekintetében a legújabb statisztikai állapotnak már nem egészen megfelelő) dolgozat az összes hadügyi statisztikára és pénzügyi viszonyokra nézve a következő (félhivatalos jelleggel bíró) *Vergleichende Darstellung der Wehrverhältnisse in Europa zu Land und zur See* (1874. a bécsi államnyomdából), melyben az idevonatkozó momentumok ép oly alaposan, mint bő részletezéssel tárgyaltnak.

***) A hírneves osztrák statisztikus és nemzetgazda, b. Czörnig számítása szerint. (Ld. *Das österr. Budget* című jeles dolgozatát. t. h.)

ságügyre csak $3\frac{1}{5}$, közoktatás, nevelés és tudomány meg művészetre csak $2\frac{1}{5}$, belügyi és policziai adminisztrációra 4, közmunkákra $4\frac{1}{5}$, fegyházakra és emberieségi intézetekre $1\frac{1}{2}$ százalék fordított; — s csak a hadsereg és tengerészet egyesített kiadásai voltak valamivel még nagyobbak, a mennyiben $21\frac{1}{2}$ plus 7 vagyis egybefogva $28\frac{1}{2}$ százalékot nyeltek el az összes kiadásokból.

Szükségtelen mondanunk, hogy e viszony az utóbb lefolyt két évtized alatt még *kedvezőtlenebbre* fordult, úgy annyira, hogy jelenleg az adóssági szükséglet általában véve 20 százalékra rúg, némely országban a 30 százalékot meghaladja, sőt egy-kettőben még a 40%-on is túl emelkedik. — A hitelhez való folyamodás e szertelen kiterjesztése ha azon szerény egy-két millióktól eltekintünk, a mely *vasútak építése* s közmunkák létesítésére vétetett fel, *) majdnem kizárólag *hadriselési czélokra* történt, még pedig legnagyobb részt meddő eredményű, kevés, igazán nagy emberieségi czélok előmozdítására szolgált háborúk viselésére; úgy, hogy ezen óriási, a népek anyagi és szellemi fejlődésének forrásait és eszközeit esorbító áldozatoknak alig van meg másban érték-aequivalense, mint abban, hogy némely állam hatalmi helyzete erősödött, s politikai tekintélye és nyomatéka fokozódott, továbbá egynémely népnek azon tudatában, hogy e háborúk viselése nélkül *talán* állami existenciája lett volna veszélyeztetve. — Lássuk ezek után az idevonatkozó főbb mozzanatokat egyenként.

Az államadósságok általános állásának tüzetes kifejezése annyiban némi nehézséggel jár, hogy egyfelől az adóssági összegekben (több államban) gyümölcsöző czélokra és beruházásokra (névszerint vasút-építésre, csatornázásra, posta- és távírdatókélyesítésre) fölvelt tőkék és tőkekamatok is foglaltnak; **) másfelől az évi adósságteher summái itt-ott nem csak szorosan úgynevezhető kamatokból, hanem (8—12%-nyi) tőkétörlesztési részletekből is állanak; ***) a minek szem előtt

*) A miért is az alább közlendő s az államadósságok állását jelző adatoknál a vasútakba fektetett tőkék különválasztására voltunk ügyelettél.

**) Sőt itt-ott még a kincstári terhelő *nyugdíjak* is ezen czímbe vannak belefoglalva, pl. Franciaországban.

***) Szem előtt tartandó még, hogy némely államnak költség-

tartása nemcsak formai okokból szükséges. — Ezzel a figyelemzetéssel forduljunk immár az államadóssági *tökeösszegek* elősorolásához, (úgy, a mint azok a legtöbb országra nézve hivatalos számításban is megállapítvák, s a *járadékadósságok* tekintetében is kifejezve vannak) megkülönböztetve lehetőleg azok két főalkatelemét, a szorosan úgynevezett adósságokat, — és a beruházásokra (jelesen vasútak építésére) fölvett kölcsöntökeket. — Tett ugyanis az 1881-iki évben az összes adósság (kerek számokban):

	millió forint	millió forint
Franciaországban	10,500, melyből külön vasúti adósságrész	500
Angliában	7,500	—
Spanyolországban	5,000	260
Oroszországban	4,600 (papír-rubel à 2 német márka)	800
Itáliában	3,900.	—

Ausztriában (magában, beleszámítva a 160 millió forintnyi földterhementesítési adósságot, meg 200 milliót a függő adósságot tevő 300 millió államjegyekből) 3600 millió forintot.

Magyarországban (a 30 millió forint járulékot nem tőkésítve, azonban) a 230—240 millió forint földterherment. s szőlődezsma válts. adósságot, meg a közös függő adósság ¹/₃-át ide véve, de a vasuti kamatgarantiát nem számítva: 1,160 millió forintot, melyből külön vasúti adósságrész mintegy 250 millió forint. *)

	millió forint	millió forint
Egész Németország	2,500, melyből külön vasuti adósságrész	1300
Törökországban	2,800	—
Poroszországban	1,000	415
Hollandiában	900	—
Portugalliában	800	—
Belgiumban	700	250
Bajorországban	600	400
Görögországban	140	—
Svéd-Norvégiában	128	100
Romániában	240	120
Dániában	100	—
Északamerikai Unióban	4,000	—**)

vetésében nem eléggé tüzetesen vannak az államadósságot alkotó elemek, jelesen a szerint megkülönböztetve, vajjon mekkora az illető tökeösszegeből az állósított (consolidált) és mekkora a lebegő adósság.

*) Ez összegben vasútak megvásárlási tökeösszege foglalatik, s így, a mennyiben ama tökéérték az államvagyonban megvan s jövedelmez: a tulajdonképi adósság-összegeből le is számítható, s ekkor valószínű adósságként mintegy 900 millió forint maradna fenn.

***) Az itt elsoroltak szerint az államadóssági *egész* összegek az illető államok *lakosságára* szétosztva, ekként mutatkoznak, hogy egy-

mely alapon az egyes államok évi kamatterhe általában, és viszonyítva a népességhez a következőkép áll (kerek számokban):

	millió forint	forint
Franciaországban 480 millió (a nyugdíjakkal együtt 530 millió forint), azaz egy-egy főre 13 forint.		
Angliában	300, azaz egy-egy főre	9
Oroszországban	200 " " "	3
Itáliában	190 " " "	7
Törökországban	160 " " "	10
Ausztriában	166*) " " "	5 ² / ₃
Magyarországban: 103—108 millió, ebből törlesztés 10 millió, marad kerek számban	95 " " "	6 **)
Északamerikai Unióban	130 " " "	2 ² / ₃
Spanyolországban (miután egy részéért adósságának csak 1—2%-ot fizet)	100 " " "	6 ¹ / ₄
Poroszországban (a törlesztési részzel 50)	40 " " "	1 ¹ / ₂
Hollandiában	30 " " "	7 ¹ / ₂
Portugalliában	40 " " "	9
Belgiumban	34 " " "	6 ¹ / ₅
Bajorországban	26 " " "	5
Romániában	18 " " "	3 ¹ / ₃
Svéd-Norvégiában	10 " " "	1 ¹ / ₂
Dániában	4 ¹ / ₂ " " "	2 ¹ / ₅

Hogyha végül azt keressük, hány százalékát a netto államkiadásoknak képezi évenként az adósságkamat és a törlesztési részletek, azt találjuk, hogy az az utóbbi évek folyamán Franciaországban 44—46, Ausztriában, Magyarországon és Itáliában 42, Spanyolországban 39, Angolországban 37, a kisebb német királyságokban 32, Oroszországban 30 és Poroszországban 12—14 százalékot tett.

Fölötte érdekes közelebbi szemügyrevétele azon arány-

egy főre esik: Franciaországban 284, Spanyolországban 300, Hollandiában 220, Angliában 210, Ausztriában 154, Itáliában 146, Portugalliában 180, Törökországban 170, Belgiumban 147, Magyarországon 106 (illetőleg 90), Oroszországban 62 Poroszországban 37 forint.

*) Azonban ebből 30 milliót Magyarország fedez a maga elvállalt járnélkával.

***) De itt a 10—12 millió forintnyi vasút-kamatbiztosítás nincs fölveve, a melylyel együtt az évi kamatterhe már a 107 milliót eléri, vagyis összes rendes állambevételeinknek (270 millió) éppen 39 százalékát teszi; úgy hogy e tekintetben világrésziünk kedvezőtlenebbül álló országai közt foglalunk helyet!

nak és mérvnek is, a melyben az európai államok adósságai az utóbb lefolyt évtizedek alatt, jelesen 1847 óta 1877-ig, tehát 30 év folyamában *növekedtek*. E tekintetben egy kiváló újabb statisztikus a következő átnézetet szolgáltatja. Ez utóbbi szerint az államadósság a nevezett időszakban felszaporodott: *)

Franciaországban	1650	millió forintról	9300	millióra
Oroszországban	900	«	4000	«
Osztrák-magyar monarchiában ...	1240	«	4500	«
Olaszországban	600	«	3700	«
Spanyolországban	1800	«	4300	«
Németországban	450	«	1800	«
Portugalliában	240	«	800	«
Belgiumban	220	«	480	«
Svéd-Norvégországban	23	«	190	«
Görögországban	60	«	140	«

s csak *Dánia* meg *Angolország* voltak azon kivételes kedvező helyzetben, hogy adóssági tőkájökből egy részt törleszthettek, névszerint az előbbi ország 165 millióról 100-ra, Anglia 8040 millióról 7800 (most már 7500-ra) szállítván le azt.**)

Mikhez még azt csatolhatjuk, hogy míg világrészünk összes államainak adósságai az 1789-ki nagy francia forradalmat közvetlenül megelőzőt időben alig emelkedtek 5000 millió forintra, a jelen század második tizedében (1818 körül) már 15,000 millió forintot tettek ki; innentől számítva 1848-ig 1600—1800 millióval szaporodtak, azonban 1849-től fogva oly óriási dimenziókba fokozódott az adóssági összeg, hogy ma már kerek számban 46,000 millió forintra tétethetik, vagyis az ép száz évvel ezelőtt való állásával szemben 900 perzentnyi növekedést mutat.

*) Helyreigazítva a fentebb mondottak alapjául szolgáló számlásainkra való tekintettel.

***) Ld. a Martin-féle: *Statesmans Yearbook* 1882-ki folyama, 221 s. k. l.

D) *Visszatekintés az államkiadásokra s ezek folytonos növekedése különösen.*

Az államkiadásokról mondottaknak egyik főeredményeként azt constatálhatni, hogy azok az utóbb lefolyt harmincz év alatt roppant mérvekben szaporodtak, s hogy ezek szerint a modern pénzügytan és politikai theoria azon tantétele, mely az *államszükségletek folyton való növekedésének törvénye* czimén ismeretes, a rideg számokban beszélő tények által tüzetesen igazolva van. Mellözve egyébiránt e jelenség *okainak* (ide nem tartozó) kutatását, valamint azt, mily nyugtalanítólag hat az napjainkban egynél több államférfúra és publicistára: csak egy rövid összefoglaló átnézetét kívánjuk adni (a főbb államokra nézve) az imént jelzett szükséglet növekedési aránynak, a mint az névszerint századunk közepétől (vagyis 1850-től) fogva napjainkig mutatkozik, s pedig a következő *négy időpont* szerint: 1850, 1864, 1876, 1881 szemlélve.

Így jelesül az összes államkiadás tett (kcrekszámban, s millió forintokban):

Ország	1850-ben	1864-ben	1876-ban	1881-ben
Franciaországban	620	840	1030	1100
Angliában	520	700	760	830
Oszták-magyar monarchiában	320	530	630	760
Oroszországban	420	530	660	720
Poroszországban	140	210	350	400
Spanyolországban	130	200	280	330
Törökországban	100	120	220	—
Belgiumban	56	60	95	116
Hollandiában	70	100	82	103
Portugalliában	27	38	54	75
Svéd-Norvégiában	20	30	60	65
Bajorországban	13	62	114	112
Svájczban	7	9	30	25
Görögországban	6	10	19	44

millió forint; úgy, hogy (a felsorolt államokban) a kiadás 2450 millióról közel 5000 millióra vagyis épen még egyszer annyira szaporodott fel.

Pedig az eddigiekkel még koránt sincs kimerítve az illető államok *közszükségleti egész budgetje*, ha számba vesszük azt is, hogy az itt előadott *állami* kiadásokon kívül még másnemű,

névszerint *provinciális* és *községi* (illetve városi) kiadások is léteznek, a melyek némely országban igen jelentékeny összegeket tesznek, s így a népesség adóviselési terhelését nem kis mértékben fokozzák. Sajnálatos csak, hogy az e részben rendelkezésre álló adatok nem eléggé kimerítők, s így főleg az összehasonlító módszer szerint való eljárás meg van nehezítve.

Legyen azért elég az eddig előadottaknak ez irányban való kiegészítéseként arra utalni, hogy *)

1. A hatvanas évek végén a provinciális és communál kiadások együttvéve tettek (kerek számokban): Franciaországban 300 millió, Angliában 220, Olaszországban 136, Poroszországban 42, Spanyolországban 50, Svájcban 15, Belgiumban 33, Hollandiában 23, Oroszországban 16 millió forintot; — mely összegek azóta több államban legalább is 40 százalékkal magasabbra emelkedtek.

2. Tekintve különben Európa nagyobb városait, ezekre nézve következők találtak. Volt a kiadás összesen (1880-ban):

Párisban	---	---	106 millió forint. (Bevétel 105 millió forint.)
Bécsben	---	---	23 " " " 18 " "
Berlinben	---	---	17 ¹ / ₂ " " " 18 " "
Münchenben	---	---	10 " " " 10 ² / ₃ " "
Budapesten	---	---	8 " " " 10 " "
Stockholmban	---	---	7 ¹ / ₂ " " " 8 " "
Washingtonban (amerikai Unióban)	---	---	7 ¹ / ₂ " " " 8 " "
Prágában	---	---	6 ¹ / ₂ " " " 7 " "
Sz.-Pétervárott	---	---	5 ¹ / ₂ " " " 6 " "
Bordeauxban	---	---	5 ¹ / ₂ " " " 5 ¹ / ₂ " "
Majn. Frankfurtban	---	---	5 " " " 5 " "
Kopenhágában	---	---	5 " " " 5 " "
Triestben	---	---	3 ² / ₃ " " " 3 ² / ₃ " "
Christiániában	---	---	3 ¹ / ₂ " " " 3 ¹ / ₂ " "
Turinban	---	---	3 ¹ / ₂ " " " 3 ¹ / ₂ " "
Velenczében	---	---	3 ¹ / ₂ " " " 3 ¹ / ₂ " "
Lilleben	---	---	3 ¹ / ₂ " " " 3 " "
Stuttgartban	---	---	2 ¹ / ₃ " " " 4 " "
Rigában	---	---	1 ² / ₃ " " " 1 ² / ₃ " "

*) Az itt következőkre nézve ld. főleg Block id. munkáját, azután hazánkfiának, Körösinek: *Les finances des grandes Villes* című jeles dolgozatát, meg Földes (Weisz) tanárnak: *A községi pénzügy* című becses értékesét (*Nemzetgazd. Szemle.* 1878 1-ső füzet, 86. s k. 1.)

mig ugyan ezen községeknek részben tetemes mérvű *adósságai* imígy állottak: Párisé 760, Berliné 65, Bécsé 61, Frankfurté 16, Münchené 15¹/₂ Kopenhágáé 13, Lillé 13, Lipszée 12¹/₂, Budapestté 12, Stockholmé 12, Kölné 10, Prágáé 8¹/₄ Christia-
niáé 7, Turiné 6²/₃, Stuttgarté 6¹/₄, Bolognáé 4, Rigáé 1¹/₅ millió forint.

II.

AZ ÁLLAMBEVÉTELEK.

Az államháztartás második főrészt vagy ágát képező «*bevételek*» közelebbi szemügyrevétele mind önmagában, mind azon okból is kiváló érdekű, mert a «*kiadások*» is csak ezen az alapon lesznek helyesen megítélhetők; s csak a közjöveldemeket feltüntető számtételek segítségével ismertethetik fel és határozható meg a finantz-statisztikust és az államgazdát egyaránt és legelső vonalban érintő azon *arány* és *mérv*, a melyben a polgárok ama kiadások fődözéséhez járulni kény-
szerülnek, illetőleg adókkal és köztartozásokkal terhelve van-
nak. — Lássuk ezeket is egyenként és közelebbről.

A) *Az európai államok bevételei általában.*

Az 1881-diki költségvetések szerint meghatározható (brutto) állambevételek a következőkép állanak (kerekszámokban):

	millió frt.		millió frt.
Angliában	840	Poroszországban	430
Franciaországban	1100	(1880-ig, hol a vasutak bevételei budgetje telje- sen átalakult, 350—360 millió frt)	
(s még 170—180 rend- kívüli forrásból)		Spanyolországban	320
Osztrák-magy. monarchiá- ban, egészben	660	(melyből 20—22 kölcsön- műveletek alapján sze- reztetik be)	
(kölcsönműveletek nél- kül)		Törökországban	225
Ebből Ausztriában	380	(1876-ig. Azóta hiány- zanak a megbízható ada- tok; legközelebb jár a valóhoz 150 millió frt)	
Magyarországban	270	Belgiumban	113
Oroszországban	670	(külön forrásokból 40— 50 millió)	
(kölcsönműveletek nél- kül)		Hollandiában	85—100
Itáliában	520		

	millió frt.		millió frt.
Svéd-Norvégiában ...	65	Svájcban ...	25
Bajorországban ...	112	(a cant. bevételeivel együtt)	
Portugalliában ...	65	Görögországban ...	17
Rumaniában ...	48	Szerbiában ...	10 ^{1/2}
Szász királyságban ...	32	Bulgáriában ...	9
Dániában ...	26	Északamerikai Unióban	666

Ezeknek alapján s figyelemmel a megelőzőtt időbeli állambevételek állására, azt találni:

1-ször hogy egy része az európai államoknak évi közszükségletének ellátására elégséges jövedelemmel nem rendelkezvén, kölcsönműveletek útján képes csak a megkívántatott pénzbeli erőt kiteremteni; ez államok közé tartoznak: Spanyolország, Oroszország, Ausztria, Magyarország; meglehetősen súlygyenben vannak ellenben a Német államok, Belgium és Holland, a Skandinávi államok, azután Anglia és a Svájc, sőt még Franciaország és Itáliának is kiadási és bevételi budgetjei; s csak arra nincsen Európában példa, a mit az Éjszakamerikai Egyesült Államok hatalmas köztársasága képes felmutatni,*) hogy tudniillik 1880 óta közjövödelmei a kiadásokat átlagoson 160 millióval meghaladván, bevételeit leszállítja s adósságából évenként nem jelentéktelen összegeket törleszt. **)

2. Azt, hogy valamint a kiadásokban, úgy a bevételekben is *folytonos fokozódás* létezik; s hogy mind az általános fejlődés-szülte természetes gazdasági erőgyarapodás, mind a közbevételek minden kigondolható fokozási módjainak (adóreformoknak és adóemeléseknek) alkalmazása és keresztülvitele hat össze arra, hogy az állambevételek a nagy mérvekben emelkedett szükségletnek színvonalára lehetőleg fölemelt-hessenek. — Mellözve a részleteket, csak egy-két adatra utalunk e tekintetben. Volt ugyanis a bevétel (kerek számokban s millió forintot értve):

*) Lásd Martin: *Statesmans Yearbook*. (1882. foly.) 585. s k. l.

***) A rendelkezésre levő adatok hiányosságánál fogva nehéz annak a körülménynek kiderítése, mily viszonyban állanak a *deficizzal* bíró országokban a kölcsönvett összegek az illető budgetek rendes- és rendkívüli kiadásaihoz, s névszerint produktív *beruházási* czélokra vétetnek-e föl a kölcsönök avagy még a *rendes* (szabályszerű) kiadások (valamely részének) fődözésére is szükségeltetnek-e ez utóbbiak.

Ország	1861	1881
Angliában	700	830
Franklonban	670	1100
Osztrák-magyar monarchiában	440	660
Oroszországban	470 (más adat szerrint 620)	680
Spanyolországban	220	300
Belgiumban	60	113
Hollandiában	70	85—100

stb. úgy, hogy összehasonlítva e két időszakot, s viszonyítva a bevételeket a népességhez, egy-egy főre esett (bevétel)

	1861-ben	1881-ben
Franciaországban	18	30 forint
Hollandiában	18	21 „
Belgiumban	13	20 „
Oroszországban	8 ¹ / ₂	9 „
Spanyolországban	14	17 „
Portugalliában	7 ¹ / ₄	11 „
Osztrák-magyar monarchiában	11	17 ¹ / ₂ „

forint, s csak *Anglia* azon ország a nagyobb államok közt, a melyben az arányszám lényegileg változatlan maradt; sőt még valamivel csekélyebb is lett, a mennyiben 1861-ben 24·08 mostan pedig 23·53 forintra számítatik.

3. Tekintve különösen *hazánkat*, figyelmet érdemlő körülmény az, mily arányban jelentkeztek, illetve emelkedtek állami bevételeink az alkotmányos ara megnyitától lefolyt időszak alatt. Így jelesül *) az összes rendes és rendkívüli (illetőleg átmeneti) bevétel volt (kerek számokban):

1869-ben	167	illetőleg	66,	összesen	233	millió	forint
1871-ben	148	„	26	„	174	„	„
1873-ban	191	„	65	„	256	„	„
1875-ben	188	„	4	„	192	„	„

*) Alapul véve főleg gróf Szapáry Gyula *Értekezését a Nemzetgazdasági Szemle* 1878-ki folyam 4-dik füzetében; az utóbbi évekre nézve pedig a költségvetési és a zárszámadásokbeli tételeket. (A Gr. Szapáry és a Láng L. által elősorolt tételek közötti eltérések főleg annak tulajdonítandók, hogy az utóbbiak az új zárszámadási számításmód szerint állapítvák meg.) Lásd még Konek: *Magyar birodalom statisztikája* (1878) 689 sk. l. Láng: *Magyar-osztrák államháztartás cz. értek.* 35. sk. l. és Lukács: *Értekezését a Havi Szemle* 1880-ki foly. februárhónapi füzetében.

1876-ban	203	illetőleg	3	összesen	206	millió forint
1880-ban	237	"	2 ¹ / ₂	"	239 ¹ / ₂	" "
1881-ben	254	"	10	"	264	" "
1882-ben	276	"	28 ¹ / ₂	"	304 ¹ / ₂	" "
1883-ra	281	"	20	"	301*)	" "

B) *Az állambevételek egyes nemei és forrásai különösen.*

I. *Bevételek az államvagyon, állami intézetek és vállalatokból.*

Az e rovat alá foglalható bevételeket szolgáltatják a domaniáljóságok és államerdők, továbbá az állam tulajdonában levő bányák és iparvállalatok, végül az állami vasutak, a pósta- és a távirda-, sőt itt-ott még külön alapok és tőkevagyon is. Statisztikailag kielégítő meghatározása, főleg összehasonlító módon, az ide tartozó bevételeknek annyiban nehéz, hogy a rendelkezésre álló, még hivatalos források sincsenek mindenütt kellő ügyelettal arra, hogy a bevételeknél a *brutto és netto* összegek élesbben elkülöníttessenek, s így az általános meg a valódi tiszta hozadék, a melylyel az államkincstár szabadon rendelkezhetik, közelebből fölismerhetővé tétessék. Lássuk a főbb bevételnevet egyenként. *)

1. *Domaniáljóságok és állami erdők.* Ezek szolgáltatnak (kerek számokban):

Angliában	---	---	5	millió forintot, melyből netto	—	millió
Frankhonban	---	20	"	"	"	13 "
Ausztriában	---	4	"	"	"	1 ¹ / ₂ "
Magyarországban		12	"	"	"	5 ¹ / ₂ "
Oroszországban	---	13	"	"	"	3 "
Poroszországban		39	"	"	"	20 "
Itáliában	---	15	"	"	"	8 "
Bajorországban	---	12	"	"	"	6 "

a minek nyomán Haushofer még azon észrevételt teszi, hogy az e czímen befolyó bevételekből fedeztetik a netto államkiadásoknak 16 százaléka Bajorországban, 8—9⁹/₁₀-a Würtembergben

*) Az 1882-ki és 1883-ki tételek az «előirányzatból» vannak véve.

**) Az itt következőkben a t. id. Block, Martin s Haushofer-féle dolgozatokon kívül főleg a t. idézett angol hivat. *Returns of the total Amount of Taxes* cz. dolgozatot használjuk; de igazat kell adnunk a bécsi statisztikai hivatal főnökének Inama-Sternegnek, mikor azt mondja,

és a Szász királyságban, $7\frac{1}{2}^0/0$ -a Poroszországban, $4-4\frac{1}{2}^0/0$ -a Svédhonban és Dániában, $3\frac{1}{3}^0/0$ -a Görögországban, $2\frac{3}{4}^0/0$ -a Magyarországon, ellenben már csak $2-2^0/0$ -a Itáliában, Spanyolországban és Franciaországban, sőt $\frac{1}{5}-1$ százaléka Hollandiában, Belgiumban, Oroszországban, Portugáliában, Ausztriában és az Éjszakamerikai Unióban; — másfelől azon tény constatálható, hogy a legtöbb állam háztartásában az államjóságok közt határozottan túlnyomó jelentőséggel a domaniálerdők bírnak, s a szoros értelemben vett domaniáljóságok mind kisebb és kisebb körre szorítottak vissza.

2. *Bányák.* Ezek a velők egybefoglalt hutaművekkel és a sóbányákkal együtt (de ide nem véve a sójövedékből folyó külön bevételeket) az utóbbi években átlagosan szolgáltattak Poroszországban 36 millió forintot (a melyből 6 tiszta bevétel), Ausztriában 9 milliót (netto csak $1\frac{1}{2}$), Magyarországon $6\frac{1}{2}$, Itáliában 6 milliót (a melyből csak 1-nél valamivel több a tiszta bevétel), Spanyolországban $3\frac{1}{5}$ milliót, Bajorországban 3 milliót, Norvégiában $\frac{1}{2}$ milliót.

3. *Iparszerű vállalatok.* Ezen forrásból Poroszország 12, Oroszország $9\frac{1}{2}$, Magyarország $\frac{2}{3}$, Franciaország $2\frac{1}{4}$, Anglia $1\frac{1}{2}$, Ausztria $1\frac{1}{4}$, Bajorország 1 millió forintot szerez jövedelmként.

4. *Vasútak, posták és távirdek.* Az e részben jóval kimerítőbb s biztos alapot szolgáltató hivatalos összeállítások a következő eredményeket mutatják. Volt a bevétel az utóbbi években (kerek számokban):

				mill. frt.
Angliában ...	vasutakból	0	posta és távirdekéből	86 (ebből netto 36)
Frankhonban ...	"	$1\frac{1}{2}$	" " "	55 (ebből netto 10)
Ausztriában ...	"	$2\frac{1}{2}$	" " "	21 (netto 3)
Magyarországon	"	11 (netto $6\frac{1}{2}$)	"	8 (netto $1\frac{1}{2}$)
Oroszországban	"	0	posta és	21 (netto 0)
Poroszországban	"	176 (netto 45 mill. frt.)	(a Német birod.-nál	
Itáliában ...	"	15	posta és távirdekéből	15 (netto 2)
Német birodalomban	"	18	" " "	67
Belgiumban ...	"	43	" " "	$4\frac{1}{2}$
Bajországon ...	"	38	" " "	$4\frac{1}{2}$
Svéd-Norvégiában	"	$3\frac{1}{2}$	" " "	$4\frac{1}{2}$ *)

hogy ezen része ez utóbb nevezett munkának kétségtelenül a leggyöngébb s legkevesebb kielégítő.

*) Ezen főleg a t. id. hivatalos angol munkából merített adatoktól némileg eltérőleg Haushofer a következő átnézetet nyújtja. Szerinte

5. *Actív-tőkék és alapok.* Ezekből hozzávetőleg a következő bevételek folynak:

Angliában	12 ¹ / ₂	Itáliában	7
Osztrák-magy. monarchiában	7	Dániában	2
Német birodalomban ...	45	Belgiumban	1

millió forint, a Német birodalomnál a fentebbi nagy összegnek jelentékeny része a francia hadi sarzból félretett úgynevezett *hadastyáni* és hadi alapból folyván.

6. Összegezve az egész I) cím alá foglalt (brutto) bevételeket, s odacsatolva még azon összegeket is, melyeket több állam *közigazgatási* úton, s egynémely külön meg nem nevezett *intézetek* alapján vesz be, ezek együttvéve általában és a népesség szerint megosztva a következőkép állanak (kerek számokban): *)

Angliában	130	millió vagyis egy-egy főre	3.72	forint
Franciaországban	120	«	«	«
Ausztriában	50	«	«	«
Magyarországban	55	«	«	«
Oroszországban	110	«	«	«
Németországban összesen	545	«	«	«
Poroszországban magában	280	«	«	«
Itáliában	59	«	«	«
Spanyolországban	20	«	«	«
Bajorországban	66	«	«	«
Belgiumban	52	«	«	«
Hollandiában	3 ¹ / ₂	«	«	«
Szász királyságban	44	«	«	«
Dániában	3 ¹ / ₂	«	«	«
Svédországban	11 ¹ / ₂	«	«	«
Portugalliában	6	«	«	«

államvasutak, csatornák, posta- és távírdából a bevétel: Angliában 81 millió s ebből 29 netto; Franciaországban 51 millió s ebből 11 netto; Osztrák-Magyarországban 35 millió s ebből 5 netto; Oroszországban 38 millió, s ebből 17 netto, Poroszországban 142 millió s ebből 39 netto, Itáliában 28 millió, s ebből 7 netto, Belgiumban 41 millió s ebből 13 netto, Hollandiában 7 millió s ebből 1¹/₅ netto, végül Bajorországban 48 millió, a melyből 18 netto.

*) Az angol munkálat alapján Inama-Sternegg számításai szerint, — melyek a fő-összegekben csak annyiban térnek el, bár igen jelentéktelen mértékben az általunk sub nro 1—5 elsoroltaktól, a mennyiben mi ama főösszegeket *újabb* adatok fölhasználásával kiegészítettük.

II. Bevételek adókból.

Az adók czímén befolyó államjövödelmek statisztikailag összehasonlító egybeállításánál nem csekély nehézséget okoz az, hogy a közadóknak *közvetlen és közvetett* adók szerint való osztályozásában a különböző államok költségvetései nem ugyanazon rendszert követik, s különösen az illetékek és az egyedárúságok tekintetében el-eltérő elvek szerint történik a csoportítás; és így az államháztartás e részbeni fontos viszonyai eléggé élesen meg nem határozhatók. E körülmény azonban nem ijeszthet vissza az ez irányban előttünk álló feladattól, annyival inkább, mivel más tekintetben meg a cél elérhetésére nézve igen nagybecsű előmunkálatok állanak rendelkezésre, és a kimutatható eredmények mind a tudomány, mind a gyakorlat érdekében kiváló fontosságuaknak bizonyulnak. *) — Lássuk először is a direkt adókat és pedig az *államiakat*, s azután a *nem-államiakat* egyenként.

a) *Direkt vagy közvetlen adók.* Ide soroltatnak a személy- vagy fejadó, a földadó, a házadó, a kereset- és iparadó, a mobil értékek (folyó tőkék stb.) adója, a jövedelemadó, s egynémely állam budgetjében az egyenes fogyasztási adók (névszerint a fogatadó, ebektől fizetett adó, ablakadó stb.) is. — Vegyük ezeket sorra. A direkt (állami) adókból a legújabb időben a következő összegek nyerettek (brutto értékben és kerek számokban fejezve ki): **)

Franciaországban	... 176	millió forint, tehát esik 1 főre	477	ft.
Nagybritanniában	... 153	" " " " 1	"	433 "
Itáliában	... 147	" " " " 1	"	517 "
Orosz birodalomban	... 138	" " " " 1	"	170 "
Spanyolországban	... 105	" " " " 1	"	632 "

*) Sok nagy értékű részletet foglalnak magokban névszerint a t. id. angol *Returns of the Amount of Taxes* című hivatalos összeállítások, s az ezek fő-eredményeit tapintatosan egybefoglaló cikkek a bécsi stat. hivatal igazgatójától I. Sternegtől a *Statistische Monats-schrift* jelen (1882-ik) évi folyamában.

**) Az itt következő tételek egynémelyike ismét eltér (bár igen csekély mérvben) az alapul vett angol munkától, a minnek oka az, hogy a legújabbán közzétett hiv. adatokat is törekedtünk felhasználni.

Ausztriában	---	---	94	millió forint, tehát esik 1 főre	4·27	frt.
Magyarországban	---	---	87	„ „ „ „ 1 „	5·59	„
Poroszországban	---	---	78	„ „ „ „ 1 „	2·85	„
Hollandiában	---	---	20	„ „ „ „ 1 „	4·98	„
Belgiumban	---	---	18	„ „ „ „ 1 „	3·20	„
Portugalliában	---	---	12	„ „ „ „ 1 „		„
Szász királyságban	---	---	10	„ „ „ „ 1 „	3·42	„
Bajorországban	---	---	10	„ „ „ „ 1 „	2·06	„
Würtembergben	---	---	6 ¹ / ₂	„ „ „ „ 1 „	3·29	„
Svéd-Norvégiában	---	---	7	„ „ „ „ 1 „	1·00	„
Dániában	---	---	5	„ „ „ „ 1 „	2·54	„
Szerbiában	---	---	5 ¹ / ₂	„ „ „ „ 1 „	3·26	„
Görögországban	---	---	4 ¹ / ₂	„ „ „ „ 1 „	2·70	„
Romániában	---	---	9 ¹ / ₂	„ „ „ „ 1 „	1·62	„

a mi pedig a *nem-állami* (tehát községi, tartományi stb.) direkt adókat illeti, azt találjuk, hogy e tekintetben :

Angliában 243, Frankhonban 153, Oroszországban 57, Poroszországban 36, Ausztriában 18, Svéd-Norvégiában 17¹/₂, Spanyolországban 16, Magyarországon (hozzávetőleg) 15—16, Hollandiában 13, Bajorországban 10, Belgiumban 10, Dániában 9¹/₂ és Szerbiában 1 millió forint adó fizettetik.

Összefoglalva e két rendbeli direkt adóbevételeket s viszonyítva az illető országok *népességének* mérvéhez, azon végeredmény áll elő, hogy közvetlen adók címén egy-egy főre esik :

	forint		forint
Angliában	---	Ausztriában	---
Franciaországban	8·96	Belgiumban	---
Dániában	---	Bajorországban	---
Hollandiában	---	Svédnorvégországban	---
Spanyolországban	---	Poroszországban	---
Badenben	---	Szerbiában	---
Württembergben	---	Oroszországban	---
Magyarországon	---		

Ezen eredmény: 1) *hazánkra* nézve kétségbevonhatatlan számadati alapon mutatja, hogy direkt adók tekintetében meg lehetős súlyosan vagyunk terhelve, s hogy ez irányban tovább menni helytelenség volna; 2) összehasonlítva az 1862-ki évben b. Czörnig által szintén hivatalos alapokon közzétett adatokkal, azt deríti ki, hogy az utóbbi két évtized alatt az európai népek direkt megadóztatásában egy-két ország kivételével, a terhelhetés mértéke növekedett, s névszerint a következő változás állott elő :

Egy-egy főre állami direkt adó esett:

	1862-ben	1881-ben		1862-ben	1881-ben
Franklonban ...	3·68 firt	4·77 firt	Spanyolország-		
Angliában ...	4·62 "	4·33 "	ban ...	3·08 firt	6·32 firt
Osztrák-Magyar-			Hollandiában ...	5·37 "	4·98 "
országban ...	3·08 "	4·93 "	Beliumban ...	3·02 "	3·20 "
Poroszországban	2·47 "	2·85 "	Bajorországban	1·78 "	2·06 "
Oroszországban	1·41 "	1·70 "	Portugáliában	1·66 "	2·63 "

A mi pedig a direkt adók *egyes főbb nemeit* illeti, azt találni, hogy

1. A földadó s a vele legtöbb államban összekapcsolt házadó szolgáltat:

Franciaországban...	70 millió forint vagyis fejenként	1.86 forint
Angliában ...	27 " " " "	.78 "
Ausztriában ...	61 (ebből 35 m. földadó)	2.75 "
Magyarországban ...	46 (ebből 37½ m. földadó)	2.91 "
Oroszországban ...	60 " " " "	0.82 "
Itáliában ...	75 (ebből 50 m. földadó)	2.66 "
Poroszországban ...	34 (ebből 20 m. földadó)	1.26 "
Spanyolországban ...	67 " " " "	4.04 "
Hollandiában ...	11 " " " "	2.40 "
Belgiumban ...	9 " " " "	1.65 "
Dániában ...	5 " " " "	2.47 "

2. Az ipar- s keresetadóból befolyt:

Franklonban ...	40	millió forint vagyis egy-egy főre	1.09 forint
Magyarországb. (Ez adó szélesb alapon való szerkezeténél fogva) ...	23 *)	" " " "	1.47 "
Poroszországban	10	" " " "	0.38 "
Ausztriában ...	10	" " " "	0.43 "
Hollandiában ...	3½	" " " "	0.84 "
Belgiumban ...	2½/3	" " " "	0.42 "
Portugáliában ...	2 ⁹ /10	" " " "	0.61 "

több állam nem lévén az egybehasonlításra felvehető, miután az e kategóriába foglalt adónemek szerfölött különbözők.

3. A jövedelemadó (s részben személyadó). Ebből bevesz:

*) E 23 millióból a tulajdonképi kereset s iparadóra magára 18 millió esik, 2½ millió pedig szállító intézetek- s vállalatokra.

Anglia	---	---	109	millió forint vagyis 1 főre	3.11	forint
Oroszország	---	---	63*)	„ „ „ „ „	0.87	„
Frankhon	---	---	42**)	„ „ „ „ „	1.15	„
Spanyolország	---	---	38	„ „ „ „ „	2.28	„
Poroszország	---	---	36	„ „ „ „ „	1.34	„
Ausztria	---	---	22	„ „ „ „ „	1.01	„
Magyarország	---	---	9 ¹ / ₂	„ „ „ „ „	0.82***)	„
Szász királyság	---	---	8 ² / ₃ †)	„ „ „ „ „	2.92	„
Hollandia	---	---	10 ††)	„ „ „ „ „	2.30	„
Szerbia	---	---	5 ¹ / ₂	„ „ „ „ „	3.20	„
Svédhon	---	---	2	„ „ „ „ „	0.43	„

b) *Indirekt adók*, névszerint *államiak*. Ide sorolandók a határvámok, a tulajdonképi fogyasztásadók, a monopólok, azután az illetékek és birtokváltoztatási (helytelenül úgynevezett *forgalmi*) adókból meg a sorsjátéki és kártyajövedékből befolyó jövedelmek. Jelesül:

1. Az indirekt adókból való *összes* bevétel a legújabb időben imígy állott (brutto-tételeket értve):

Franciaországban	760—770 mill. frt	Magyarországban	95—98 mill. frt
Angliában	540—560 „ „	Hollandiában	60—62 „ „
Oroszországban	360—400 „ „	Belgiumban	40—44 „ „
Németországban		Poroszországban	40—45 „ „
(egészben véve)	235—250 „ „	Svédországban	38—40 „ „
Itáliában	270—275 „ „	Portugáliában	36—38 „ „
Ausztriában	245—250 „ „	Bajorhonban	21—23 „ „
Spanyolországban	170—180 „ „	Dániában	16—18 „ „

a minek következtében *egy-egy lakos* fizet indirekt adóként:

Frankhonban	21—22 frt	Dániában	8 ¹ / ₂ —9 frt
Angliában	15—16 „	Belgiumban	8 —8 ¹ / ₂ „
Hollandiában	13—14 „	Portugáliában	7 ¹ / ₃ „
Ausztriában	10—11 „	Svédországban	6 ¹ / ₅ „
Spanyolországban	10—11 „	Magyarországban	6 ¹ / ₄ „
Itáliában	9—10 „		

*) Ez legnagyobbbrészt *fejadóból*, a személyi jövedelemadónak a legnyersebb formájából foly.

**) Ebben az összegben bennfoglaltatik 17 millió forinttal az ajtó- és ablakadó és 24-el a személyi adó jellegével bíró «impot-personel mobilier».

***) Itt a tulajdonkép úgynevezett *jövedelmi pótdadó* értendő.

†) A Szász kir. jöv. adó a tudomány modern értelmében vett igazi personal-jövedelemadó.

††) A holland jövedelmi adó tulajdonkép ház-járadékadó, másrészt cselédség- s fogatoktól fizetett direkt fogyasztásadó.

Németország (egészben) --- ---	5 ¹ / ₂	forint	Német államok egyenként --- 1	3 ¹ / ₂	forint
Oroszországban ---	5	—5 ¹ / ₂			

mely arány nem jelentéktelenül módosul, ha (úgy mint a direkt adóknál) itten is számba vétetnek azon indirekt adóteljesítések, melyek (legalább igen sok országban) *nem-állami* célokra községi és tartományi indirekt adók czímén történnek. Így jelesül Franciaországban 130, Angliában 60—70, Spanyolországban 60, Svédországban 9, Poroszországban 7, Ausztriában 7—10, Dániában 3 millió forintnyi összegben, úgy, hogy az e jellegű adók czímén a tényleges teljes terheletés fejenként Franciaországban 24¹/₂, Angliában közel 17, Spanyolországban 14¹/₅, Hollandiában majdnem 14, Belgiumban és Dániában 9, Svéd-Norvégiában 7¹/₂, a Német államokban 2—4 forintra emelkedik; — a teher *növekedése* pedig, ha az 1861-ki időszakot vesszük (a főbb államokra nézve), akként áll, hogy az egy-két államnak (jelesül Angliának) kivételével,*) mindenütt több százaléknnyira rúg, s például Franciaországban 12 forintról 21-re, Osztrák-Magyarországban 6 forintról 9-re, Oroszországban 4 forintról 5 forintra való emelkedést mutat.

2. Áttérve az indirekt adók által nyújtott bevételek *részletezésére*, s különösen arra, hogy az e czímű egyes főbb adónemek mennyivel járultak az államok jövedelmének gyarapításához, a következő eredményekre jutunk:

aa) *Tulajdonképi fogyasztásadók* (beleértve az egvedárúságokat is). Ezek szolgáltatnak (brutto értéket véve):**)

	millió forint	vagyis fejenként	forint
Frankhonban --- ---	387		10 ¹ / ₂
Angliában (dohánymegadóztatás nélkül) 230		" "	6 ¹ / ₂
Oroszországban --- ---	245	" "	3 ¹ / ₃

*) Melynek terhe 17 forint 60 krajczárra apadt: 18 forint 48 krról.

***) Ezekre nézve kiegészítésül szolgálhat ez: *Németországban* a fogy. adók általában véve a birodalmi pénztárba folynak; *Franciaországban* az e nemű adó-összegben 4¹/₂ millió forint iparendélyezési díj is befoglaltatik; *Italia* fogy. adóbevétele 22¹/₂ millió forint örlési adóból, 42 millió dohány- és 32 millió só-jövedelemből áll; a magyarországi fogy. adói bevételi összeg a dohány- és só-jövedéki bevételen kívül a hús, bor, szesz és cukor-adóból befolyó 15—16 millió forintot foglalja magában. (Lásd a következő pontokat.)

	millió forint	vagyis fejenként	forint
Ausztriában	161		$7\frac{1}{4}$
Magyarországban	60	“	$3\frac{4}{5}$
Itáliában	125	“	$4\frac{4}{10}$
Spanyolországban	70	“	4
Németországban egészben	85	“	2
Hollandban	30	“	$7\frac{1}{2}$
Belgiumban	13	“	$2\frac{1}{3}$
Bajorországban	11	“	2
Svédországban	10	“	$1\frac{1}{2}$

bb) *Határvámok.* Ezekből befolyt:

	millió forint	tehát fejenként	forint
Angliában (a dohányvámot is beleértve)	190		$5\frac{2}{3}$
Franklonban (a 7 mill. sóvámadó nélkül)	120	“	$3\frac{1}{3}$
Oroszországban	85	“	$1\frac{1}{8}$
Német birodalomban	80	“	$1\frac{9}{10}$
Osztrák-magyar monarchiában	30	“	$\frac{7}{10}$ *)
Itáliában	50	“	$1\frac{8}{10}$
Spanyolországban	47	“	$2\frac{8}{10}$
Portugáliában	26	“	$5\frac{4}{10}$
Svéd-Norvégiában	25	“	$4\frac{5}{10}$
Dániában	11	“	5
Belgiumban	9	“	$1\frac{5}{10}$
Hollandiában	4	“	$\frac{9}{10}$
Szerbiában	$1\frac{1}{3}$	“	$\frac{8}{10}$
Svájcban	7	”	$2\frac{1}{2}$

cc) *Illetékek és bélyegdíjak.* Ezen forrásból:

Franciaország 265 (újabb adatok szerint 282), Anglia 113 (újabbban 120), Itália 60, Németország (egészben) 56, Ausztria 50, Magyarország 21, Poroszország (maga) 36, Spanyolország 26 (más adat szerint csak 8—9 millió), Belgium 22, Oroszország 20—30, Hollandia 18 (újabb adat szerint 23),

*) Az osztrák-magyar (meglehetősen bonyolult) vám- és vámbevételi viszonyokra nézve szem előtt tartandó itt az, hogy helytelen *adó-visszatérítési* rendszerünknel fogva, például 1882-ben a $31\frac{1}{2}$ millió forinttra tett határvámjövedelem az által, hogy $33\frac{1}{2}$ millió forint adórestitutió fejében belőle fedezendő, tulajdonképp még pótlendő, az az zerusra szállott volt le. Az 1882—3-ra szóló előirányzat vámjövedelemként $4\frac{5}{10}$ milliót vesz föl (brutto), a melyből $40\frac{1}{3}$ Ausztriára és $4\frac{8}{10}$ Magyarországra van számítva; a restitutió összege címén pedig 28 millió vétetik föl, a melyből Ausztria 26, hazánk pedig $2\frac{1}{7}$ milliót viselne; — úgy hogy közel 14 millió forintnyi *közös* vámbevétel maradna a kincstárnak. Mi itt a fent fölvevett 30 milliót a restitutiótól eltekintve számítottuk.

Bajorország 9, Dánia 3 millió forintot vesz be; s elosztva az illető országok lakosaira, egy-egy főre e czímen esik:

Franciaországban	frt	7 ¹ / ₄	Spanyolországban	frt	2 ¹ / ₃ —1 ¹ / ₂
Hollandiában	4 ¹ / ₂ —5 ¹ / ₂		Magyarországban	1 ¹ / ₃	
Belgiumban	4		Poroszországban	1 ¹ / ₃	
Angliában	3 ¹ / ₅		Németországban (egészb.)	1 ¹ / ₄	
Ausztriában	2 ¹ / ₄		Svédnórvégországban	1 ¹ / ₃	
Itáliában	2 ¹ / ₇		Szerbiában	1 ¹ / ₅	
Bádenben, Bajorországban	1 ⁸ / ₁₀				

dd) *Sorsjátéki regale és játékkártyák.* Ezen két rendbeli s több ország budgetjében együttesen előforduló bevételforrás a következő összegeket szolgáltatja az illető kincstáraknak (s pedig kivételével Dániának, brutto):

Angliában (játékkártyákból, lotteria-regale nem létezik)	1 ¹ / ₄ mill. frt.	
Ausztriában (főleg a lottóregaléból, de ide számítva a 11 millió forintnyi nyereségy-adót is)	20	« « melyből 8—9 netto
Itáliában (mindkét forrásból együtvéve)	29	« «
Spanyolországban (lotteriából)	23	« «
Magyarországon (lotteriából)	4	« «
Poroszországban (lotteriából)	2—4	« «
Szász királyságban (szintén)	2	« «
Hollandiában (szintén)	1 ¹ / ₂	« «
Dániában	1 ¹ / ₂	« «

ee) *A fogyasztási adókból* folyó bevételeknek részletezéseül, lássuk egyebek közt a dohány, a só, meg az italszerek megadóztatása útján előteremtett összegeket.

aa) A mi a *dohányt* illeti, ez az utóbbi időkben átlagosan behozott:

Angliában (vámok útján)	80—87 mill. frt.	
Frankonban (monopol nyomán)	120—135	« «
Ausztriában (monopol nyomán)	58—62	« « (ebből netto 38—40)
Magyarhonban (szintén)	28—30	« « (ebből netto 17—18)
Itáliában (haszonbérbe adott monopol alapján)	42	« « (nagy része netto)
Oroszországban (adó útján)	20—22	« «
Spanyolországban	20—25	« «
Romániában (haszonbérbe adott monopol útján)	6—7	« « (netto)
Portugalliában	6—7	« «
Északamer. Unió fogy. adó alapján	55—60	« «

a miknek kiegészítéseül nem érdektelen adatot képez egy újabb összeállítás a *dohány-fogyasztás mérvének feltüntetésére*; s a mely szerint 100 lakosra

Svédországban	34	Dániában	100
Spanyolországban	49	Norvegiában	102
Itáliában	57	Ausztriában	125
Angliában	62	Németországban	150
Franciaországban	81	Hollandiában	200
Oroszországban	83	Belgiumban	250
Magyarországon	94*)		<i>kilogramm</i>

elfogyasztott (minden nembeli) dohánynak mennyisége esik.*)

bb) *Sóból való jövedelem.* Ez részint egyedárúság, részint sóbevitelvám, részint a sófogyasztásra vetett adó útján nyeregtik; s az utóbbi években tett Itáliában 32—34 millió forintot, Ausztriában 19 milliót (melyből 16 netto), Magyarországon 14-et (a melyből 12 netto), Franciaországban 13—15, s a német birodalomban 18 millió forintot.

cc) *Italszerek.* Az e cím alá tartozó szesz, bor és sör, külön is, de főleg összeségesen véve, igen jelentékeny s bő forrását képezik az államjövedelemnek. Csak a főbb országokat tekintve, ugyanis azt találjuk, hogy (brutto)

Angliában	... 170—180 mill. frt	Poroszországban	30— 32 mill. frt
Franciaországban	... 156—160 „ „	Német birodalomban (mint	
Ausztriában	... 33— 36 „ „	ilyenb.)	... 50— 55 „ „
Magyarországon	10— 11 „ „	Itáliában	... 32— 36 „ „
Oroszországban		Hollandiában	... 20— 22 „ „
(főleg a szesz-regale alapján)	200—220 „ „	Belgiumban	... 10— 12 ***) ***)

*) Ez adat, nézetünk szerint, jóval alantabb marad a valón.

**) Blocknak a hatvanas évek végére vonatkozó számításai szerint a dohányfogyasztási adó összege fejenként: Franciaországban 6¹/₃, Spanyolországban 6, Ausztriában 5¹/₄, Itáliában 3³/₄, Magyarországon 1¹/₂, a Németállamokban pedig csak 1³³/₁₀₀ franknyi volt. Hogy mai napság ez összeg tetemesen nagyobb, egyikét államban 100°-el is, szükségtelen említeni.

***) Ugyancsak Blocknak fölvételei szerint (a hatvanas évek vége felé) az *italszerekből* befolyó adóból: Angliában 17, Franciaországban 10, Oroszországban 8, az Északamer. Unioban 7¹/₂, Würtembergben nem egészen 6, Belgiumban 4¹/₂, Bajorországban 4¹/₂, Ausztriában 4³/₄, Németországban 3, Hollandiában és Magyarországon nem egészen 2 frank esett volna egy-egy lakosra.

Ezek alapján látni, hogy e három főfontosságú táp- és élvezetszer, mint a só, dohány és az italszerek együvé foglalva, akkora adóbevételt szereznek az államoknak, hogy az innen származó terheltetés *egy-egy főre* nézve Franciaországban 8, Angolországban $7\frac{1}{3}$, Ausztriában $5\frac{1}{4}$, Itáliában 4, Magyarországon $3\frac{2}{3}$ és Oroszországban $3\frac{1}{4}$, a német államokban pedig (legalább eddigelé) csak $1\frac{1}{2}$ —2 forintot teszen ki.

3. A mi az indirekt adókat illeti, ezek nemcsak az állami költségvetésekben, hanem a *tartományi* és *községi* háztartások budgetjeiben is jelentékeny mértékben szerepelnek. Ez okból nem mellőztethetik a jelen átnézetben sem e mozzanat; magától értetvén, hogy az összehasonlítás a különböző országok közt ez irányban is (az illető adónemekbe foglalt elemek disparitásánál fogva) csak viszonylagos becsesél bírónak nevezhető. Ezt szemmel tartva, a következőkre utalhatni.

A *provinciális* és *községi* indirekt adók (együttvéve) az utóbbi években

	millió forintot		millió forintot
Franciaországban ...	130	Poroszországban ...	7
Spanyolországban ...	57	Ausztriában ...	$6\frac{1}{2}$
Angliában ...	49	Belgiumban ...	4
Svéd-Norvégiában ...	$10\frac{1}{2}$		

hoztak be; mely összegekben fő szerepet a tulajdonképi fogyasztási s itt-ott a fényüzési adók viselik, és pedig akként, hogy például Franciaországban a községi fogyasztási adók 102 és a fényüzésiek $1\frac{1}{3}$ millió forintot, Spanyolországban a fogyasztási adók 34, a fényüzésiek 20 millió forintot, Svéd-Norvégországban a fogyasztási adók 3 s a fényüzésiek $4\frac{2}{3}$ millió forintot tesznek; míg Frankhonban és Poroszországban a bélyeg s illeték címén szedett nem-állami indirekt adók összege amott $27\frac{1}{2}$, emitt $4\frac{6}{10}$ millió forintra emelkedett.

4. Az eddigiek alapján az európai népeknek *összes* (állami és nem állami) *indirekt adók* által való terheltetésének mérve (betudva a határvámok- meg a sorsjátékból folyó bevételeket) a következő (kerek számokban):

	millió forint		millió forint
Franciaországban ...	880—900	Hollandiában ...	55
Angliában ...	580—600	Svéd-Norvégországban ...	48
Ausztriában ...	250	Belgiumban ...	48
Spanyolországban ...	236	Poroszországban ...	50
Magyarországon ...	100	Dániában ...	17

	millió forint		millió forint
Württembergben	6 ¹ / ₂	Szerbiában	3
Badenben	6		

vagyis *egy-egy lakosra* visszavezetve: Frankhonban 24 forint, Angliában 17, Spanyolországban 14¹/₆, Hollandiában 13⁶/₁₀, Ausztriában 11¹/₃, Belgiumban és Dániában 8³/₃, Magyarországon 6¹/₂, Svéd-Norvégiában 7¹/₂, Badenben 3⁷/₁₀ és Szerbiában 1⁷/₁₀ forintot tesz.

III. Az *adókból folyó bevételek* ez áttekintésénél, lássuk immár azon *arányt*, a melyben Európa népeinek összes, úgy direkt, mint indirekt államadókkal való terheltetése jelentkezik; mely tekintetben a többször hivatolt angol parlamenti munkálat nyomán a következőkre utalhatni. Tett ugyanis a legutóbbi években a nevezett czímen befolyt összeg:

Ország	Összes adóbevétel	Ebben direkt adókból	Indirekt adókból
Franciaországban	951 millió forint	18 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	81 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Angliában	698 „ „	22 ⁰ / ₀	78 ⁰ / ₀
Oroszországban	489 „ „	25 ¹ / ₄ ⁰ / ₀	74 ³ / ₄ ⁰ / ₀
Ausztriában	245 „ „	38 ⁰ / ₀	62 ⁰ / ₀
Magyarországon	185 „ „	50 ¹ / ₉ ⁰ / ₀	49 ⁰ / ₁₀
(Osztrák-magyar monarchiában együtt)	430 „ „	44 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	55 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Itáliában	419 „ „	35 ⁰ / ₀	65 ⁰ / ₀
Németország egészben	348 „ „	32 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	67 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Spanyolországban	284 „ „	37 ⁰ / ₀	63 ⁰ / ₀
Hollandiában	75 „ „	26 ³ / ₄ ⁰ / ₀	73 ¹ / ₄
Belgiumban	61 „ „	29 ⁰ / ₀	71 ⁰ / ₀
Portugalliában	49 „ „	25 ¹ / ₂ ⁰ / ₀	74 ¹ / ₂ ⁰ / ₀
Svédországban	44 „ „	11 ⁰ / ₀	89 ⁰ / ₀
(Egyenként Svédországban magában)	32 „ „	21 ⁰ / ₀	79 ⁰ / ₀
Norvégiában)	12 „ „	1 ⁰ / ₀	99 ⁰ / ₀
Dániában	22 „ „	23 ⁰ / ₀	77 ⁰ / ₀
Szerbiában	7 ² / ₃ „ „	74 ⁰ / ₀	26 ⁰ / ₀ **

*) Egy más, valamivel régebb időre vonatkozó összeállítás szerint az arány a direkt és indirekt adók között a következő volt:

Franciaországban	direkt adók	19 ⁰ / ₀	indirektek	81 ⁰ / ₀
Angliában	„ „	17 ⁰ / ₀	„	83 ⁰ / ₀
Osztr.-magyar monarchiában	„ „	35 ⁰ / ₀	„	65 ⁰ / ₀
(Külön kimutatva nincs)				
Oroszországban	„ „	35 ⁰ / ₀	„	65 ⁰ / ₀
Poroszthonban	„ „	33 ⁰ / ₀	„	67 ⁰ / ₀

a mi szerint *egy-egy főre* államadói összes teherként esik: Franciaországban $25\frac{3}{4}$ forint, Angliában $19\frac{8}{10}$, Hollandiában $18\frac{1}{2}$, Spanyolországban 17, Itáliában $14\frac{3}{4}$, Belgiumban, Dániában, valamint Ausztriában és Magyarországon $11\frac{1}{10}$, Portugallban $10\frac{1}{3}$, Németországban (egészben véve) $7\frac{8}{10}$, Norvégiában $7\frac{1}{5}$, Oroszországban $6\frac{3}{4}$, Svédhonban (magában) $6\frac{3}{4}$ és Szerbiában $4\frac{4}{10}$ forint. Ide csatolható más források alapján, hogy az itt szóban levő arány: Görögországban $6\frac{1}{2}$, Poroszországban (magában) $6\frac{1}{2}$, Würtemberg- és a szász királyságban 7, Bajorországban 8, Badenben $8\frac{1}{4}$ forintot tesz;*) továbbá az, hogy *közelebről* vizsgálva az elsorolt számadatokat, különösen vonatkozva az *adóösszeg* és a *népesség sűrűsége* közti viszonyra, azt találni: a) hogy *nagy városokban* mindenütt jóval nagyobb adóteher nehezedik az egyes lakosra, mint ugyanazon országban a síkföldön (a mi ép annak bizonyítéka, illetve folyománya, hogy a nagyvárosok kiváló gyüpontjai a gazdagságnak, a fokozott fogyasztásképességnek és élvezetkeresésnek; b) hogy természetlenebb talajja bíró vidékeken az egy-egy főre eső adóteher csekélyebb, bőtermékenységgű földdel bíró és magas iparfejlettségű vidékeken s tartományokban pedig magas; végül c) hogy igen tömött, valamint gyér népességű országokban, illetőleg vidékeken az adóképesség egészben véve csekélyebb, ellenben közepes népesség-sűrűséggel bírókon nagyobb.

Fölötte érdekes lenne részletesebben rámutatni arra, hogyan alakult, s hogyan fokozódott *hazánknak*, Magyarországon

	direkt adók	46 ^o / _o	indirektek	56 ^o / _o	
Itáliában	„	„	33 ^o / _o	„	67 ^o / _o
Belgiumban	„	„	34 ^o / _o	„	66 ^o / _o
Hollandiában	„	„	30 ^o / _o	„	70 ^o / _o
Portugalliában	„	„	25 ^o / _o	„	75 ^o / _o
Dániában	„	„	39 ^o / _o	„	61 ^o / _o
Svájczban	„	„	39 ^o / _o	„	61 ^o / _o

Ld. Riecke: f. id. Emlékiratát 63. l.

*) Itt is utalhatunk egy valamivel régibb (körülbelül *egy évtizeddel* ezelőtti viszonyokra alapított) számításra; a mely szerint egy-egy főre esett egész adóterhelhetetés címén: Frankhonban $24\frac{1}{2}$, Angliában 21, Éjszak-amerikai Unióban 18, Hollandiában $16\frac{1}{2}$, Ausztriában $14\frac{1}{2}$, Itáliában $12\frac{1}{2}$, Brasiliában $10\frac{1}{3}$, Belgiumban $9\frac{1}{2}$, Badenben $8\frac{2}{3}$, Poroszországban $8\frac{1}{4}$, Németországban 8, Magyarországon 8, Oroszországban $7\frac{1}{2}$, Bajorországban $7\frac{1}{2}$, Görögországban $6\frac{1}{2}$, Svájczban 6, Rumániában 4, Szerbiában $3\frac{2}{3}$ forint.

nak, az utóbb lefolyt három-négy évtized alatt: *adószolgáltatása*, illetőleg adóbeli terhelhetése. Minthogy azonban ez itt kitüzött föladatunktól távolabb esik, csak egy-két jelentékenyebb adat futólagos fölemlítésére szorítkozunk.*) Így jelesül: Magyarország összes adószolgáltatása volt (kerekszámokban)

1838-ban	19.780,000 forint **)	1866-ban	80.000,000	«
1842-ben	19.948,000	«	1861-ben	85.300,000
1846-ben	22.477,000	«	1869-ben	91.000,000
1851-ben	45.300,000	«	1870-ben	99.200,000
1855-ben	66.500,000	«	1871-ben	105.600,000
1857-ben	75.900,000	«	1875-ben	121.400,000
1859-ben	81.300,000 †)	«	1877-ben	142.500,000

az alakulat mérvadó szabályaként azt lehetvén megjelölni: 1-ször, hogy a fölvelt időszakban a direkt adók rendkívül nagy progressióban emelkedtek, s a belölök eredő bevétel mind több százalékát képezi az egész adójövedelemnek; 2-szor, hogy az adóterhek Magyarországon az utóbb lefolyt 40 év alatt oly mértékben növekedtek, mint igen kevés egyéb európai államban; és 3-szor, hogy a viszonylagos adóteher is súlyos, súlyosabb mint igen sok más országban.

IV. Az eddig elsoroltak alapján lehetségessé válik immár fölállítása az európai államok adók *s egyéb* forrásokból nyert *összes bevételei mérlegének*, a mely (ismét az idézett angol parlamenti adatok fonalán) imígy jelenkezik ††:

Egy-egy före esik az összes állami bevételből:

Franciaországban	... 30	frt	Bajorországban	... 18 ¹ / ₂	frt
Angliában	... 24	«	Itáliában	... 18 ¹ / ₂	«
Németországban egész-			Spanyolországban	... 18 ¹ / ₄	«
ben véve	... 22	«	Ausztriában	... 18	«
Belgiumban	... 20	«	Magyarországon	... 17 ¹ / ₃	«
Szász királyságban	... 19 ¹ / ₂	«	Poroszországban	... 14 ¹ / ₃	«
Hollandiában	... 21	«	Dániában	... 13 ² / ₃	«

*) Támaszkodva *Földes* (Weisz) *Bélinak* saját kutatásainkkal is legnagyobb részben megegyező becses dolgozatára: *Magyarország adószolgáltatása 1838-tól 1877-ig.* (A *Nemzetgazdasági Szemle* 1880-iki folyama 513 s köv. lapján.)

***) E régibb időkre nézve a conventións pénz nem lévén értendő.

†) Az egész összegben mintegy 28—30 százalék *egyenes* adókból folyván.

††) Hogyha ezeket az arányszámokat, melyek majdnem kivétel nélkül a legujabb időbeli (névszerint 1881-iki) állapotra vonatkozólag tüntetik fel a fejenként való állambevételt, illetőleg adó stb. terhelte-

Svéd-Norvégországban	--- 9 frt	Német birodalomban	--- 8 ¹ / ₂ frt
Oroszországban	--- 9 »	Szerbiában	--- 4 ³ / ₄ »

Nem volna a jelen finantz-statisztikai rajz egészszletes és eléggé híi, ha hallgatással mellőzné világrészünk államainak (széles értelemben vett) *papírpénzbeli* forgalmát, illetve helyzetét. Mire nézve szolgáljon rövid átnézetűl a következő; van jelesül:

	millió forint		millió forint
Angliában	300, a melyből állami papírpénz		0
Frankhonban	1000	»	»
Osztrák-Magyar monarchiában	600	»	»
Oroszországban	1600	»	» az egész összeg
Itáliában	900	»	» 310
Németországban	430	»	» csak néhány millió
Belgiumban	115	»	» 0
Hollandiában	100	»	» 9
Dániában	32	»	» 0
Svéd-Norvégországban	35	»	» 0
Svájczban	18	»	» 0
Északamerikai Unióban	1400	»	» 860

* * *

Nem lévén sem föladatunk sem czélunk az elősorolt számadatokat külön *commentárral* kísérni, avagy messzebbmenő akár pénzügy-, akár közgazdaságtani combinatiókba bocsátkozni: befejezésül csak egy-két rövid észrevételt csato-

tést: az 1861-ki állapotot jelző *Czörnig-féle* számításokkal összehasonlítjuk, azt találni, hogy:

	A Czörnig szerinti állambevétel tett:		Az angol parlam. stb. szerinti állambevétel tett:	
	a) Összesen:	b) Egy-egy főre:	a) Összesen:	b) Egy-egy főre:
Frankhonban	669 mill. frt	18 ¹ / ₅ frt	1073 mill. frt.	29 frt
Angliában	706	» 24	829	» 23 ¹ / ₂
Oroszországban	466	» 6 ¹ / ₇	599	» 8 ¹ / ₄
Osztrák-magy. monarchiában	398	» 11	609	» 16
Spanyolországban	234	» 14 ¹ / ₂	305	» 18 ¹ / ₄
Hollandiában	74	» 22 ¹ / ₂	79	» 19 ¹ / ₂
Belgiumban	61	» 13	113	» 20 ¹ / ₂

forintot; mire nézve azonban megjegyzendő az, hogy a Czörnigféle számadatok lényegileg *netto-tételeket* jeleznek; míg az *angol* enquete-beli összeállításban ez az elv csak egy-két országra, névszerint az Osztrák-Magyar monarchiára meg Oroszországra nézve vétetett alapul.

tolunk ide, mint a mely a fölhozottakból mintegy önként és természet szerüleg foly, s a melynek mellözésével a dolgozat tényleg hézagoss maradna. Így jelesül:

Lehetetlen mindjárt első sorban: érintetlenül hagyni azt, mily nagy mértékben van minden ilyenmü (tudományos és praktikus czélokot szem előtt tartó) statisztikai egybeállítás megnehezítve az által, hogy még a főbb államok költségvetései is a legeltérőbb elvek szerint szerkesztvék; s sem a mélyebben ható tudomány, sem a magasbra törő praxis igényei, de még maga a financz-kormányzat és kezelés érdekei sincsenek e tekintetben kellőkép megóva. Úgy hogy valóban kívánatos volna, hogy azon organuma a statisztikai tudománynak és mondhatni: haladásnak, a mely az utóbbi évtizedekben hasonló irányokban már oly sok és üdvös reformot indított meg és segített létrehozni, értjük a *statisztikai congressusokat*, valahára azt is tüzetesebben célba venné, hogy a művelt államok budgetjeik szerkezetében, tagozatában, főbb rovataiban*) stb., lehetőleg *egyforma* elvek szerint járjanak el.

Szembeszökő tény, a melylyel az előadottak folyamában találkoztunk, az is, hogy világrészünk államainak legnagyobb része az utóbbi két-három évtized alatt, pénzügyi háztartásában a legmélyebben menő változásokon ment keresztül; a mely változások a financia három fő irányzatában, a kiadásokban, a bevételekben, és az adósságokban jelenkezvén, mindenütt: a számarányok tetemes mérvü emelkedése és nagyobodásában nyilvánul; s hangosan szóló tanubizonyosságot képez a modern népek nagymérvü közgazdasági expansiv ereje, valamint a productio és forgalom semmi által meg nem zavarható értékképző hatalma és folyton haladó tökélyesbedése mellett.

Szorosban tudományi érdekekkel bíró tény, a melynek bizonyítékait imént szolgáltatottuk, az, hogy nem bír kellő alappal azon, több nagy tekintélyü nemzetgazda s finantztheoretikus, hazánkban különösen *Horn Ede* által is vitatott tétel, hogy szabadabb népeknél a direkt, — absolut uralom alatt álló népeknél pedig az indirekt adók vannak túlsúlyban; nem bír kellő alappal annyiban, hogy ezen tekintetben általános

*) S egyebek közt a brutto és netto kiadások és bevételek ki-tüntetése elvének érvényesítésében.

érvényű szabály nem állítható föl; tényként azonban az constatálható, hogy az állambevételek jóval jelentékenyebb részét (Itáliának, Ausztriának, Magyarországnak, Spanyolországnak és Szerbiának kivételével) mindenütt az indirekt adók szolgáltatják.

Hazánkat illetőleg, épen ez utóbb jelzett körülményre való figyelemmel, hogy tudniillik adóbeli állambevételünknek eddigelé 50 százalékát a direkt adókból merítjük, joggal utalhatni azon (több kiváló hazánkfia által már több év óta hangsúlyozott) követelésre, hogy országos szükségleteink fődözésére célzó adórendszabályainkban nem a már meglehetősen kimerített direkt, hanem a még eléggé ki nem használt indirekt adók forrásaihoz folyamodjunk, s ezen alapon keressük államháztartásunk annyira szükséges *egyensúlyának* helyreállítását.*) A mikkel kapcsolatban, s nehogy felreértessünk, megjegyezzük azonnal azt, hogy az egész jelen dolgot bizonyítása szerint is**), nagyon is elérkezettnek látszik az idő Magyarországra nézve arra, hogy állami költségeinkben óvatosak, szükségleteink fődözésében takarékosak, a nemzet gazdasági erejének közczélokra való igénybevételében tartózkodóbbak legyünk; s hogy tartsuk mindig szem előtt azon ránk nézve ugyan megtisztelő, de egyúttal bizonyos intést is tartalmazó kijelentését korunk egy nagyszakemberének,***)) midőn azt mondja: «daczára azon valóban bámulatot gerjesztő áldozatkészségnek, a melylyel a magyar nemzet az ő nemes és büszke államérzületének kielégítésére, magát oly súlyos terheknek alávetette: pénzügyi helyzete komoly; s a finanziaális súlygyennyek helyreállítása mind nála, mint Ausztriában fölötte nehéz dolog».

KAUTZ GYULA.

*) Egészen hasonló nézetet fejez ki a volt osztrák egyetemi tanár és kereskedelmi miniszter Schäffle: *Grundsätze der Steuerpolitik* (1880) című jeles könyve 39. lapján.

**) Melyben egyebek közt azt is láttuk, hogy tőkében és gazd. erőben kétségtelenül gyöngébb, agrikoláris jellegű hazánk: majdnem minden szükségletben és terhekben már a gazdagabb, fejlettebb s industriális jellegű Ausztria színvonalára emelkedett.

***)) Ugyancsak Schäfflenek id. munkája 597-ik oldalán.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Második közlemény. *)

A bécsi camarilla a magyar politikában.

Korunk történelmének bűvárlatában utódaink egykoron a mozgató erők sorában egy hatalmas tényezőre fognak találni, mely a korbéli történetírói előadások szerint mindig hatalmasan közreműködött történelmünk csinálásában, melynek közéletünkben mindig kiváló hatásos szerepe volt, soha sem nagyobb jelentőségű, mint századunk második negyedének fölötté érdekes lefolyásában.

E hatalmas tényező a — bécsi camarilla.

Mit tegyen az utókor nyomozó történetírója e tényezővel, ha mi — e kor emberei — ki nem segítjük, elképzelni nem tudom. E hatalmas történelmi alak 1867 óta kiveszett. Mintha történelmi hivatását már betöltötte volna, miután történetíróink szerint mesterművét — a magyar forradalmat — megcsinálta, végkép elpusztult.

Clio megveti az eszményi alakokat, oda utalja ábrándozó társnőinek. Minket, kik az események szemtanúi voltunk, nem tartóztathat vissza a rideg istennő szigora, ki kell segítenünk világosságot kereső utódainkat, hogy midőn e korbéli történelmünk följegyzéseit lapozgatják, találjanak Ariadnefonalat, mely a homályok tömkelegéből kivezesse.

Elmondom tehát ezek számára, a mit e veszélyes faj eredetéről és viselt dolgairól egykorú nagy tekintélyek tanu-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 66-dik számában.

ságából megértettem, részben magam is fölismertem, és történelmi becses anyag gyanánt följegyezni méltónak tartottam.

Olvasóim — reméllem — meg lesznek velem elégedve, ha a harminczas évekből, ama kör legkimagaslóbb két historiai alak — Széchenyi és Wesselényi tanúskodásaira támaszkodom.

I.

A CAMARILLA 48 ELŐTT.

Hazánk culturalis fejlődésének folyamatában alig van érdekesebb és földolgozásúl gazdagabb korszak, mint azon tizennyolcz év, mely 1830-tól 1848-ig lefolyt.

A szellemi mozgalom soha élénkebb, az eszmék forgalma elevenebb, közéletünk viharzóbb soha sem volt, mint ez időben.

Széchenyi, a nagy szellemi mozgalmak indítója, kimondá a végzetes tételt, mely mint harci riadó a fölrazott nemzet egész valóját áthattotta, mindenki kezdte érezni, mindenki utána mondani :

Mindenben hátra vagyunk !

Az elmaradás szégyene, és veszélyeinek sejtelve elviselhetetlen teherrel kezdé nyomni a hazafiakat, föltámadt a mohó vágy haladék nélkül segíteni bajainkon.

De mikép? nehéz volt a jó tanács.

A segélyert sovárgó nemzet szemei jeleseink sorában leginkább két hazafira feszültek várakozás-telten. Egyik Széchenyi, másik Wesselényi volt, mindkettő a harminczas evék bálványa a hazában.

Együtt utazott a két hazafi azelőtt a külföldön. Együtt szemlélték a művelt nemzetek haladásait századunkban. Együtt érezték elmaradásunk nyomását. Egymásnak tettek fogadalmat, hogy életököt nemzetök elővitelére szentelik.

Az 1825-diki országgyűlés után, melyen Széchenyi gróf föllépett, fiatal főurakból álló baráti kör egyesült a haza ügyeinek előmozdítására. Ezek élén Széchenyi, köztök voltak Eszterháziak és Károlyi grófok, velök volt Wesselényi is.

Szóba jöven a megalakult kör vezetése, azt egyhangúlag Széchenyinek ajánlották föl. Széchenyi elmondá barátai-

nak, hogy neki e szerepre semmi tehetsége nincs, ideges természetével, sarcasticus modorával, katonai fegyelemhez szokott követeléseivel nem használna semmit. O tehát vezér nem lehet. Wesselényit ellenben külalakjának, hangjának, modorának imponáló sajátsága épen erre jelöli ki. Ebben meg is állapodtak.

A hazafi működés benső szellemi mozgató ereje Széchenyi, a külvilágban vezére Wesselényi fogott volna lenni.

Alig léptek azonban gyakorlati térre a szellemi és látható vezér, midőn még a működésre irányt kelle venni, azonnal kitűnt a két hazafi fölfogásaiban a kiegyenlíthetetlen ellentét.

E fölfogásaikhoz ragaszkodva, egészen különvált, egymástól eltérő útra kelle jutniok; az életben is távolodtak mindinkább egymástól, míg ellenkező táborban látták magokat, és egy nagy viharnek kelle elvonulni hazánk fölött, hogy az élet alkonyán megtörött erőben találkozzanak ismét, mint hajótörést szenvedettek, egy egész élet földült reményeinek romjain, 48-ban.

A kiindulás ellenkező fölfogásai egészen különböző politikai működés alapját vetették meg, miből két különböző politikai irányzat keletkezett.

Gondolkozó ember, kit valamely dolog mint okozat nyom, elsőben is az okot keresi.

Hol és kiben keressük hátramaradásunk okát?

E kérdést tette önmagának mind Széchenyi, mind Wesselényi és megoldásuk döntött életpályájok fölött s jelölte ki a különböző utat, melyen azontúl az életben jártak.

Ki nemzeti hátramaradásunk oka?

Erre Széchenyi magának így válaszolt — minmagunk!

Wesselényi pedig így — a bécsi camarilla és a kormány!

Széchenyi úgy hitte, hogy a mely nép önerejében bízva, előretör, annak haladása föltartóztatlan; fölismerte a társadalmi működés hatalmát, e térre vitte át alakítási működését s e mellett hitte, hogy a hatalom szűkkeblűségét erős akarat és ildomos eljárás legyőzheti.

Wesselényi ellenkezően, a hatalom részéről mindenben rosszakaratú átgondolt ármányt látott, és meddőnek hitt minden törekvést, míg a hatalom zsibbasztó befolyása, mint főakadály el nem háríttatik.

Mindketten nagy tehetséggel, rendkívüli tetterővel és páratlan buzgalommal megáldva, lelkök egész elszánásával fogtak a hazafi munkához, de fölfogásaikhoz makacsra ragaszkodva, egyik az alakító működéshez társadalmi téren, másik a passiv küzdelemhez.

Egyik lett a hazafi vállalatok nagy mestere, kit megszállásúlt alkotásai ma is hirdetnek. Másik a politikai aréna ünnepelel hőse és végkép — vértanúja is.

Hogy a fönn megjelöllel fölfogásoknak különböző útra kelle vezetni a két hazafit, első tekintetre világos.

A ki magában találja a baj okát, az magában találja az orvosszert is. Ha magunkat tartjuk az elmaradás okának, erő s önbizodalom van bennünk, fokozott buzgósággal látunk a munkához, hogy mulasztásainkat pótoljuk. Segélyt a kiküzdööl sikerekben keresünk. Ez út termékeny, de nehéz. A pályabérlel csak a jövő adhatja.

Ellenben a ki hátramaradásunk okát másban találja, az utánilát, hogy az akadályt másban legyözze, és a térlel előkészilte. Ez terméketlen, de könnyű és háladalos munka. A pályabérlel nyomban követi — a hazafi eserkoszorúja, a tömegek bálványzása.

Végelemzesben az első út a bekés fejlődés útja mindig, a másik mert az eredményt a hatalom fekezésében s ha kell meglörésében keresi, forradalomra is vezethet.

Széchenyi nem szünl meg ostromolni Wesselényit, eljárásának meddsősége miatl. De Wesselényi saját útján csakhamar a magyar ellenzék vezére lell, a hazafiak bálványzásában Magyarországon és Erdélyben mindinkább emelkedell, szó sem lehetell, hogy más útra térjen.

A dicsööltes, mely Wesselényit kíserte, az ö útjára terell minden hazafi becsvágyat, nézetének hódoll megl az ellenzék táborá, a sérelmi politika lell — azért is mert könnyebb, azért is mert dicshezö — uralkodóvá a közéletben.

Wesselényi fölfogásának ez irányára lényegesesen befolyt, hogy ö a kormányzati viszonyokkal jobbadán Erdélyben ismerkedell megl, hol a közélet teljesen lenyügözve, a nemzeti kormányzék befolyása teljesen elnyomva volt.

Oll lényeg Bécs parancsoll korlátlánul.

Erdélyben a megyehatósági élet el volt nyomva, a kormányzék hatalma meglörve.

Wesselényi az erdélyi állapotok fölötti elkeseredését átvitte a magyar politikába, és a bajok forrásául mindig a bécsi befolyást tekintette.

Pedig nálunk egészen más viszonyok voltak. A megyék teljes szabadságban működtek. Az alkotmány az 1825-diki országgyűlésen helyre állított és biztosított.

A reformkérdésekben, minő az úrbéri viszonyok rendezése, közteherviselés, birtok és hivatalképesség a bécsi kormány részéről nem igen volt akadály, sőt az inkább előmozdította volna. A haladás valódi akadályai saját főuraink voltak, kik akkor a magyar kormányon ültek.

A proprietás kérdését, tudniillik, hogy a jobbágyok úrbéri birtokot szerezhessenek örök joggal — forradalmi merényletnek tekintették nem a német, hanem sok magyar főúr az 1832-diki pozsonyi országgyűlésen. Az akkori országbíró — hazánkban a nádor után második méltóság — kijelentette, hogysen a Buda-Pest közötti lánchídon vámot fizessen, inkább soha rá nem lép. Az ország harmadik méltósága a tárnok — egy Pálffy gróf — magyarul sem tudott. Midőn Széchenyi István gróf a főrendi ülésben magyarul megszólalt és mint kapitány meggyőződése szerint nyilatkozott, ez oly merényletnek vétetett, hogy a főherceg nádor a szóló atyjának nagy érdemeit vette tekintetbe, hogy a dorgálásnál keményebb megróvás alá nem került.

Széchenyi e merénylet után s mert a magyar akadémiát egy évi jövedelmének följánlásával megalapította, igen rossz hírű egyéniség lett nem a német, de a magyar hatalmasok körében, kitől idegenkedtek. Ezt tanúsítja naplója.

Hogy az alkotmány lényegét a privilegiumokba, különösen az adómentességbe helyezzük, ez nem német, ez akkor magyar fölfogás volt. Bécsben ily nézetek rég meghaladott dolgok voltak.

Bécs magas körei az államhatalom kérdéseiben voltak szűkkeblűek, de a mi belügyeinkben s reformkérdéseinkben, minők: közteherviselés, örökváltság, birtok- és hivatalképesség, városok fölszabadtítása stb. inkább csodálkoztak a magyar koronatanácsosok középkori fölfogásain.

Széchenyi, ki mindig a sikerre számítással fogott a munkához, belátta, hogy az erők és nehézségek mérlegelése lehetetlen, hacsak a helyzetet teljesen nem ismeri. Az ő eljá-

rásában tehát szabály volt az érintkezés lehető ellenzőivel. Ő a hatalom kezelőinek körében otthonos lett, velök folyton érintkezett, Bécsben inkább, mint Budán.

Wesselényi került velök minden érintkezést. Ezért ők Wesselényit és ez őket eleven ördögöknek tekinték. A közelet elmérgesedését nem szelídítette a magánérintkezés. Wesselényi a hatalom kezelőiben a népszabadság konok ellenségeit, ezek Wesselényiben az államrend veszélyes fölháborítóját látták. E hangon szóltak egymásról.

Hol Széchenyi, ki velök folytonosan érintkezett, rögzött előítéleteket, balfélfogást tájékozatlanságot talált, ott Wesselényi átgondolt rossz szándékot vélt látni.

Széchenyi hitte, hogy a hatalom és népszabadság kiválóan a közvagyonosodás érdekeinek lehetnek józan találkozási pontjai, és ezeket kereste, hogy hasznosítsa. Wesselényi ilyen pontok létezésében sem hitt, nem is kereste azokat soha.

A gyanúval telt bús magyarok típusát ismertük már az 1825-diki országgyűlésen is az öreg Balogh barsi és Mariássy gömöri követek tisztos alakjaiban. De ezeknél is kiválóbb példány volt az 1830-diki országgyűlésen Ragályi Tamás, Borsod követe. Ezeknek egyike mondotta ki, hogy magában a *Mitatónkban* is kétkednek, ha azt a kormánytól hallaná hangoztatni.

E szellem lábrakapása a hazafiaknál természetes volt, míg a nemzetiség elnyomva, főurainknál elhanyagolva, az alkotmány folytonos támadásoknak volt kitéve.

Szomorú idők voltak ezek. Országgyűlések nem tartattak. Az adó rendkívül fölemeltetett, újonczok szedettek rendeleti úton. A megyékbe királyi biztosok küldettek katonai erővel. A megyegyűlések elnyomattak. Jegyzőkönyvek lapjai kitépettek a megye naplójából ily felsőbb indokolással: «ne imprudentis vestri actus sera posteritas reminiscatur».

A törvénytelen patenseket magyar dicasterium állította ki, a királyi biztosok magyar főurak voltak.

Az ellentállás kényszerű eszköz lett, és fölhangzott a panasza az egész országban a törvénytaposó erőszak ellen.

Végkép 1825-ben országgyűlés hirdettetett. Ennek erélyes fölszólalására sikerült végre Reviczky grófnak ki-
eszközölni a felségtől ama híres leiratot, melyben kimondja ő felsége: «dolet cordi nostro hæc accidisse» és beleegyezik,

hogy az alkotmány biztosítására ama törvény-cikk megalkottassék: «de servandis inposterum legibus fundamenta-libus».

Ez által az alkotmány Magyarországon helyreállított és Széchenyi megindíthatá a reform-mozgalmakat.

Az alkotmány helyreállításával új kormány lépett a hatalomra. Reviczky gróf főkanzellár lett és új elemeket vitt be a főhatósági testületbe. Bartal és Plathy, az országgyűlés legjobb nevű és legtehetségesebb tagjai, beléptek az udvari kanzelláriába.

Az alkotmány helyreállása, a változott kormány, a reform mozgalmi eleinte szelidebbé is tették az ellenzékét. Az 1830-diki országgyűlés épen a francia júliusi forradalom benyomása alatt nálunk nagy óvatiók közt koronázta meg a trónörökösöt és újonczokat szavazott meg.

De már az 1832-diki országgyűlés első napjaiban olvasunk Kölcsey naplójában azon «gyanúsokdásról, melylyel az oppositio emberei mindent, a mi a ministerium útján jön, gonosz czélzásúnak tekintenek» . . . «Az oppositio nagy része dicsőséget keres az örökös gáncsban és ellenküzdecsben. Hibák után lesködnek, hol nincs is, eselt látnak, hol arra szükség nem volt; a bötü kurtább vagy hosszabb szárában titkot keresnek, s mivel a prés a colont nem jól nyomta ki, a polgári alkotvány megdöntését rettegik. S mire vezet mindez? Nehány merész kifejezéssel tömött beszédre, kogy tapsot kapjunk. Uraim — Isten bizonyságom — rosszúl örzitek a hazát. Tapsért szólotok, nem a magyar nemzetért.»

Így szól a magyar ellenzék eljárásáról a legszilárdabb lelkü hazafiak egyike, Wesselényi egyik legbensőbb barátja Kölcsey, ki azonban őt épen e naplójában «a szörnyölök szörnyölő fija»-nak nevezi.

Széchenyi ki a bécsi viszonyokat közélről ismerte és folytonos figyelemmel kísérte, igen aggódott az ellenzék főnebbi eljárásán. Tudta, hogy azon szelidebb irány, melyet sikerült Reviczky grófnak diadalra juttatni, mint maga a szerény sorsból kiemelkedett főkanzellár is, sok ellenesekkel bír a hatalmas magyar olygarchia körében.

Rimánkodva kérte Wesselényit, ki ez országgyűlésen az oppositio vezére lett és értekezleteikben döntő befolyással bírt, ne tennék lehetetlenné Reviczky gróf állását, mert neki

épen az által sikerült Ferencz császárt engedékenységre hangozni, hogy merőn állítá, mikép ez az egyedüli út a magyarok kibékítésére és lecsillapítására, s ezt vitatá azok ellenében, kik a fölséget óvták az engedésben gyöngeséget mutatni s a diadal által épen az ellenzéknek nagy erőt és fölbátorítást adni.

Széchenyi tanácsai nem használtak semmit. Az ellenzéki «gáncs és ellenküzdés», mint Kölcsey nevezi, nőttön nőtt és kezére játszott egészen az olygarchiai törekvéseknek Reviczky gróf befolyásának megtörésére, kinek még a főherczeg nádor is ellenese volt.

Hányszor nem panaszkodott nekem is Széchenyi gróf, hogy Wesselényivel nem bírt. Reviczky gróf tetőtül talpig magyar ember volt, néha magyar környezetben magyar zene mellett még apró betyárságokat is elkövetett.

Széchenyi gróf előtt már ez fölötte emelte becsét, és ő örült azon nagy befolyásnak, melyet a rideg Ferencz császárnál nyert és látta mennyire lehetne ezt okosan hasznosítani.

«Mennyivel okosabbak voltak a csehek — mondá nekem Széchenyi gróf — kik látván mennyire kegyeli őt (Reviczkyt) Ferencz császár, a mint Prágába küldetett, annyi ovátiókkal és oly kitüntetésekkel vették körül, hogy befolyása a császárnál végetlenül emelkedett s ő is kényszerítve lett viszonzásul értök mindent tenni.»

«Mi épen ellenkezőleg bántunk vele. Mikor főcanczellár lett, a császárnál a magyar ügyekben döntő befolyása volt. De neki a főherczeg nádor némely dolgokért, melyek kivüle történtek, ellensége, az egész magyar olygarchia — mely parvenunek tekinti — irigyei, sok bécsi hatalmasok is nagy befolyását görbe szemmel nézik. Egyedüli támasza a magyar rendek lehetnének, ha símán és mérséklettel haladnának a dolgok előre. S ő erejét megtartva, mit nem eszközölhetne befolyásával javunkra? de nálunk az ellenzéki ellenszegülések nőttek, ő minden támaszt elvesztett s befolyásának meg kelle törni. Így jutott diadalra az ellenzék politikája által az — üldözési rendszer, a pörbefogatások, mely Wesselényin vette kezdetét, és végkép a reakció teljes diadala Pálffy Fidel gróf cancellárságában.

Soha sem akarta Wesselényi hinni Széchenyinek, hogy egészen a túlsökönös olygarchia kezére dolgozik az ellenzék,

míg saját üldöztetésében és a kormány új változásában következményei nyakára nem nőttek.

A reactió diadalát csak Deák józan mérséklete és az új kormánypárt alakulása, Dessewffy Aurél gróf vezetése alatt az 1839—40-diki országgyűlésen, bírta végkép paralyzálni, és új kibékülést létrehozni.

Nem szenved kétséget, hogy Bécs államférfiai adtak elegendő okot méltó panaszokra. A kényuralom az örökös tartományokban és alkotmányosság Magyarországon nehezen férték meg egy főben.

Azt azonban meg lehetett várni az ellenzék vezetőitől, hogy a helyzetet tanulmányozzák, és akkor tudniok kell vala, hogy az alkotmány visszaállítása után Ferencz császár magyar ügyekben jobbadán magyar tanácsosaira hallgatott és azok befolyása döntött, valamint azt is, hogy az akkori kormány mind az előzőtől, mind az utóbbtól lényegesen különbözött és kímélendő lett volna.

Wesselényi azonban a magyar ellenzék typicus példánya volt és hangadója lett e korszakban. Mindenben a mi fölülről jött ármányt és rossz szándékot látott, és szokatlan bátorsággal, hangjának mennydörgő sajátságával ostromolta. Mindent, mi a hazafi törekvések ellen az országban történt, a kormány titkos ármányainak rötta föl, nem véve számba, hogy akkor még magunk is itthon sok ferde fölfogások és előítéletekben sínlődünk.

Szatmármegye például az úrbér kérdésében adott utasításainak egy lényeges pontját megváltoztatta. Mindenki tudta, hogy e változás körül a kormánynak semmi része nem volt. Ezt a főispán erős ellenszenve a proprietás ellen és sok birtokos előítéletes fölfogása idézte elő, kik előbb Kölcsey ékes-szólásának és érveinek nem bírtak ellenszegülni és engedtek.

Kölcsey meggyőződésével nem tartotta megegyeztethetőnek, hogy ő a proprietás kérdésében annak ellene nyilatkozzék. Hazajött Szatmárba, kijelentve, hogy ő vagy kedvező utasítást nyer vagy követi állásáról lemond.

A szatmári gyűlésre megjelent Wesselényi is Kölcsey érdekében.

Mi, kik a dolgok lefolyását bensőségeiben is jól ismerjük, tudjuk, hogy a sajátképi kérdés a megelőzött értekezleten Wesselényi balfogása által annyira élére állított, hogy a

gyűlésen már a főkérdés nem szerepelt, hanem lett a megyei független birtokosok hatalmi kérdése egy mágnás és pedig idegen megyei mágnás dictatori föllépése ellen.

A köz ingerültség közt a proprietas megbukott, Kölcsey lemondott, Wesselényi pedig a kormány ellen tett éles kifakadásai miatt porbe fogatott.

A fonák eredmények tényei elég világosan bizonyítják a modor helytelenségeit.

A dolgok végkimenetele mindenkinek fájtt Kölcsey miatt, ki ha magára van, nincs kétség benne, ellenállhatatlanul győz, mint minden más alkalommal, és győz mint szokott: lecsillapítva az aggodalmakat és engedésre hangolva azokat is, kik meggyőződéseiben nem osztoztak.

Túlélve a politikai viharzások ama korszakát, miután ma már a régmúlt idők eseményeire teljes nyugodtsággal pillanthatunk vissza, ha a történeteket indokainak valódi forrásaira bírjuk visszavezetni, könnyen megítélhetjük azon balfogásokat is, melyek jobbról és balról elkövették, és nem szabad, hogy az események indokait a felek részrehajló előadásaiból merítsük, hanem az akkori helyzet valódi állását kutassuk.

Mi volt tehát azon folytonosan ármánykodó bécsi camarilla? kérdehetjük már most.

Széchenyi azokat, kiket Wesselényi Bécsben a camarilla tagjainak megjelölt, igen jól ismerte, velök folytonosan érintkezett, ezek élén Metternich herczeggel, tudta ennélfogva mit tartson azon ármányokról, melyek barátja fejében zsibongtak.

E két hazafi nézeteit ez ármányokról alig tudnám találobban előadni, mint azt egy párbeszéd előtűnteti, mely köztök ez iránt folyt.

A pesti Dunaparton sétáltak együtt, beszélgetve, mint mindig a haza dolgairól. Széchenyi a teendők halmazáról s azok nehézségeiről szólt, mikor még a társulati működés előnyeit is oly nehezen bírják az emberek fölfogni stb.; Wesselényi ellenben csak a kormány akadályozó befolyását kárhoztatá, mely nem engedi, sőt minden módon hátráltatja, hogy Magyarország erőre kapjon és fejlődjék. Sőt — mondá — ha már valaminek anyagi téren történni kell, ez is csak bécsi tőkék segélyével történhetik, s ezzel is csak a bécsiek uralma alá jutunk s anyagi viszonyainkban is az ő kezökben vagyunk;

a bécsi tökepenz pedig teljesen a bécsi kormány befolyása alatt áll s mi mindenkép érdekeinknek még több szálaival jutunk annak veszélyes uralma alá.

A gözhajózás, a lánczhid bécsi pénzen keletkeznek es csak gyarapítják a bécsi befolyást hazánkban és szaporítják a camarilla fegyvereit ellenünk.

«Csodálom — folytatá Wesselényi — hogy te ezeket nem veszed számba, s ki annyit forgasz ez emberek közt, nem akard látni titkos működésöket ellenünk, és nem látod oly közlelről rajtok a kecskelábakat és fejükön a mephistoszarvakat. Neked ezeket látni kellene, ha látni akarnád.»

Elmosolyodott e beszédre Széchenyi s válaszoló barátjának :

«Annyiszor emlegetted már a kecskelábakat és mephistoszarvakat, hogy velök lévén, valóban vizsgálni kezdettem közelben a dolgot. Azonban a kecskelábakat némelyiknél nagyon is emberileg talpasaknak találtam. A fejöket pedig épen igen közlelről megnéztem és a mit te mephistoszarvaknak képzelsz, gondolod-e mit találtam?»

«Mit?» kérdé váraozással Wesselényi.

«Szamárfüleket!» felelé pathoszsza Széchenyi.

Ezt bonmotnak tekinthetné az olvasó, pedig gondos tanulmányozásból meritett meggyözödéés trivialis, de való kifejezése.

Széchenyi folytonosan érintkezve a bécsi körökben a hatalom kezelöivel, igen jól tudta mi keveset vannak tájékozva hazájok ügyeiben még az ott lakó magyar főurak is. Ennélfogva a fonák rendelkezéseknék e tájékoztatlanság az oka és következménye — a gyakori fölsülés.

De azt is tudta Széchenyi, hogy e tájékoztatlanságnak sokat köszönhet Magyarország gyöngé és fejletlen állapotában.

Késöbbi időben, midőn Metternich herczeg is kezdett a magyar ügyekkel foglalkozni, s ezek fölött Széchenyivel többször beszélgetett is, szereté vele sejtelmeit közölni, hogy a kormány eljárásában a következésekből ítélve — ballépés követtetett el.

Így volt a Kossuth-ügyben is, melyben egyik estélyén a herczeg szögletbe fogta Széchenyit és elmondá neki, mikép, mint neki látszik, a kormány nem találta el a helyes

utat, melyen ily egyéniséggel bánni kell és bakot lött. Kérdező ezért a nagy gróf véleményét ez ügyben.

«Ha őszintének kell lennem — felelé a nagy gróf — be kell vallanom, hogy gyanúja teljesen indokolt. A kormány Kossuthtal szemben négy nagy ostobaságot — bétises — követett el.»

«Egyik, hogy — befogatta.

«Másik, hogy ha már befogatta és mártýrrá emelte, ismét — kibocsátotta.»

«Harmadik, hogy hírlapot adott kezébe.

«Negyedik, hogy ha már ezt tette, nem várta be, hogy a kiábrándulás bekövetkezzék, hanem a legesetlenebb időben ismét — elvette.

«Ez nekem egészen világosnak látszik — felelé a herczeg, de mondjon már most okos tanácsot, mit tehet ily helyzetben a kormány, hogy a hinárból kijusson?»

«Az okos tanács ily előzmények után fölötte nehéz — válaszoló a nagy gróf. A kormány nagy ballépéseivel s annak következményeivel alig hagyott föl magának csak egyetlen alternatívát.»

«És ez alternativa?» kérdé kíváncsian a herczeg.

«Utilisiren oder aufgehängt!» felelé Széchenyi.

E párbeszédet maga Széchenyi elbeszélte Bécsből hazajöve, magának Kossuthnak is és nekünk is.

És valóban alig van valami, a mi fényesebben illusztrálja Széchenyi nézetét a mephisto-szarvakról, mint épen ez ecclatans példa, midőn a kormány minden lépését szándékai-
val épen ellenkező eredmény követi.

Itt ismét föl kell említenem fölfogásaink befolyását eljá-
rásunk modorára nézve.

Egészen másképp bánik el ellenfelével, ki tetteinek indo-
kául rosszakarató ármányt vagy ügyetlenséget föltételez.

A rosszakarát, az ármány mindig szenvedélyeket kelt, gyűlöletet támaszt, ezek lehetnek az izgatásnak alkalmas eszközei, de a bekés fejlődésnek soha sem lehetnek előmozdítói, mert a harag és gyűlölet mindig a legsilányabb, a politikában épen veszélyes tanácsadó.

Hogy nálunk az ellenzéki hajlam ily nagy mérvben fejlő-
dött ki, mihelyt közéletünk az új időben lendületet nyert, ez

állami helyzetünk-, intézményeinkből és nemzeti sajátságunkból természetesen folyt.

A magyar nemzeti kormányshézék — a királyi helytartótanács — hatalmát a bécsi udvari magyar cancellária, ennek hatóságát a statusminiszterium paralyzálta.

A birodalmi kormány kevéssé vette számba a magyar törvényeket és a megyék csak az által védhették meg az alkotmányt, hogy a törvénnyel nem egyező rendeletektől a végrehajtást megtagadták, s teljesítés helyett az ellen fölirtak.

Az 1825-ki országgyűlés elvileg helyre állította az alkotmányt, de a kormányzási régi rendszer maradt érintetlenül, ennek átalakítását országos bizottságok tárgyalására utalták. Helytartó tanács és magyar kincstár maradt a régi teljes függésben.

Innen a sérelmek végtelen sora s kiapadhatatlan forrása keletkezett s minden jó érzésű, törvényeinkhez ragaszkodó magyarnak ellenzékinek kelle lennie.

Ellenzék és hazafi egyértelmű lett az országban, valamint a hazafinak ellentéte: kormánypárti vagy aulicus.

Egyszer azonban az idők változtak. A reformok, az általános átalakítás szüksége proclamáltatott.

Kibontakozás a középkori állami és társadalmi eszmék bekőiből s alkalmazkodás az európai polgárisodás elveihez, lett a hazafiak törekvése.

Az ellenzék hévvel karolta föl a reformokat, az ellenzék és reformer egyértelmű lett s ez rendén volt, míg a kormány emberei a csökönös maradást képviselték.

Azonban az európai eszmék befolyása által lassan egészen megváltozott a helyzet a pártoknál hazánkban is.

Az ellenzék soraiban támadt a parlamentaris kormányrendszer iskolája, Eötvös báró vezetése alatt, a reformerek javából. Másrészen a kormánypártban kiváltak a reformerek mint új kormánypárt, mely elvül tűzte ki, hogy a többség által kormányozzon és a reformokat vezesse.

Ha Magyarországon egészséges pártalakulás képződhetik, kiválásnak kell vala történni mind a kormánypártban, mind az ellenzékben. Külön kell szakadni a szélső conservativeknek a szélső ellenzékkel, és egyesülni a reformereknek az ifjú kormánypárttal.

A mint Wesselényi és Széchenyi nem lehettek egy

pártban, ép oly kevésbé lehetett volna később Kossuth és Deák.

Nálunk a pártok elnevezése és értelmezése egészen az európai fogalmak útján történt, intézményeink azonban az európai formákkal nem voltak összhangban s attól egészen eltértek.

Másutt az ellenzék, ha többséget nyer, átveszi a kormányt és kezeli a hatalmat. Nálunk erről szó sem lehetett, az ellenzék ennél fogva nem volt arra utalva, hogy eszméinek és indítványainak gyakorlatiasságát és kivitelet számba vegye.

Másrészt az ifjú kormánypárt kimondotta, hogy többséggel akar kormányozni, mi az európai alkotmányosság sarkelve, de nem mondotta ki elvül annak elengedhetetlen következtetését tudniillik; ha pedig többséget nem nyerne, vagy azt elvesztené, lemond és átadja a kormányt a többségnek.

Ily helyzetben, hol az ellenzék nem alakíthat, hanem sivár negatióra van kárhozva, ellenben a hatalom emberei nincsenek utalva a közvélemény alakulását számba venni: egészséges pártalakulásról, a közélet rendszeres folyamatáról szó sem lehet.

Mind e mellett a politikai pártélet nálunk élenkebb volt, mint bármely más országban és a megyék által annak hullámzásába a tömegek is bevonattak.

A ki a pártéletet ismeri, annak lehet fogalma, mennyire el kell szükségkép fajulni a pártviszonyoknak ott, hol tömegek is bevitetnek a mozgalomba.

A pártszenvédély fölhasznál minden eszközt, ennél fogva az elmérgesedésnek a hatalom ellen kell főleg fölgyneladni, mely több eszközökkel rendelkezik.

Csak hogy nálunk a hatalom magyar kezelőit a német kormány vak eszközeinek tekintették és elkeseredésünk főleg a bécsi hatalmasok ellen volt irányozva és a bécsi camarilla nyomása elleni panasz és kifakadások szójárassá váltak ország-szerte az ellenzék fölszóalásaiban.

Ilyképen jutott a bécsi camarillának állandó szerep a magyar közéletben; páratlan eszköze volt az izgatásnak, kiapadhatatlan tárgya a hazafi-szónoklatnak, gazdag forrása az olcsó dicsőségnek.

Természetes is, hogy a hazafi, minél több ambícióval és kevesebb tudományyal bírt, annál inkább forgott a szónoklat

e téren, hol csekély bátorsággal viharos éljenekeket lehetett aratni a közpályán.

A dolgok ily állásában nem lehet az ellenzektől várni, hogy az utána járjon s vizsgálja a valóságot és kutassa föltevéseinek van-e és mennyiben alapja?

Mire való is lett volna ez?

Ott volt Bécsben a dolgok élén a közszabadság nagy porkolábja, a conservatismus európai bünbakja, Metternich herczeg, olvashattunk róla eleget a német liberalis munkákban.

Azt azután senki sem vette számba, hogy Ferencz császár makacs ellenszenve mellett minden alkotmányosság ellen lehetett volna-e államcanczellár, ki más politikát üz? Azt pedig még kevésbé, hogy maga Ferencz császár is, noha kétségtelenül inkább hajlott a kényuralomra, mint Metternich herczeg, mind a mellett midőn akadt tanácsossa, ki őt fejedelmi hitere s a józan politika követelményeire emlékeztette, engedett és daczára az ellentétes tanácsoknak és pedig magyar főurak részéről elmondotta az országgyűlésnek a bünbánó nyilatkozatot, mikép «fájnak szívének a megtörtént dolgok», és meghódolt az alkotmánynak.

Ha pedig közügyeink fejlődésének folyamatát a megjelent korban kutatjuk, sőt fölme gyünk a *pragmatica sanctio* idejéig is, III. Károlytól a mi időkig sehol Bécsben az annyira hírhedt *camarilla* nyomát nem találjuk.

József császár központosító egységre törekvése is az ő saját conceptiója volt és bizonyára nem a magyar alkotmány megsemmisítésének gondolatából indult ki, hanem sokkal magasabb és noha téves, de nagy és merész eszmének alapjára fektette kivihetetlen rendszerét.

A dolgok normális folyamatában fejlődtek ki a birodalmi és országos kormány székek. Nálunk az udvari *cancellaria*, a magyar királyi helytartó tanács, az udvari magyar kamara. Az előbbi Bécsben, az utóbbiak Budán.

A birodalomra nézve Bécsben volt az úgynevezett *statusminiszterium* az egész birodalmat illető közös ügyekre, ott volt a birodalmi általános kamara, ott volt a birodalmi államtanács.

Hogy e birodalmi hatóságok kikerülhetetlen érintkezésben a nemzeti kormány székekkel mindinkább igyekeztek

fölülkerekedni és befolyásukat terjeszteni, ez a hatalom természetéből folyt.

Be kell vallanunk, hogy saját nemzeti kormánysszékeink nem nagy ellenállási erőt fejtettek ki függetlenségök érdekében, más részt igaz az is, hogy a bécsi hatalom kezelői sem nagy erélyt, annyival kevesebb ügyességet és tapintatot fejtettek ki más országok kormányaihoz képest, bizonyossága ennek, hogy az abszolút kormány absorbeáló törekvése sehol sem mutathat föl csekélyebb sikereket, mint épen nálunk.

Sőt ma már azt is állithatjuk, hogy nemzetiségünk ügye akkor állott legszomorúbb lábón az országban, midőn az semmi nyomásnak kitéve nem volt, Mária Terézia uralkodása alatt. Ép úgy alkotmányunkra nézve azok leginkább a sötét napok, midőn a félelmetes camarilla működése érezhető nem volt.

Ha nemzeti fejlődésünk eseményeit helyesen itéljük meg, valóságos Isten áldásának kell tekintenünk József császár korát Mária Terézia hosszú kegyes anyai uralkodása után.

Végkép pedig ha mi történelmi szigorral és elfogulatlan igazságszeretettel bíráljuk viszonyunkat a dynastiával és Ausztriával, be kell vallanunk, hogy egybehasonlítva sorsunkat más nemzetek különböző és azonegy időbeni sorsával, a mienk azokénál nyomottabb és terhesebb nem volt. Sőt III. Károlytól kezdve: ez, Mária Terézia, József és Lipót oly fejedelmek voltak, kikhez egy sorozatban hasonlókat egyetlen európai állam sem mutathatott föl.

Ferencz császár oly viszontagságok közt, minők korában egy fejedelmet sem értek és nagy szükségében nyúlt az önkény eszközeihez, de az országgyűlés fölszólalására visszaállította az alkotmányt és megszüntette az önkényt. Átélt a francia forradalom borzasztóságait és irtózott a feket bontott népuralomtól, de lelkiismeretes, jó indulatú, igazságos fejedelem volt.

V. Ferdinand épen minden természetes gyöngesége mellett az ártatlan jóság ritka példánya volt, kit a válság napjaiban is nem volt hatalom, mely rábírja megengedni, hogy lázongó népére katonái löjjenek.

Ha igazságosak akarunk lenni, állítsuk oda egész sorát uralkodóinknak, a XVIII. század kezdetétől máig, a francia,

angol, vagy porosz uralkodók mellé és kérjük magunkat: cserélnénk-e? Elfogadnók-e cserében a francziáktól a Lajosokat, az angoloktól a Györgyöket a poroszoktól a Frigyeseket a mieink helyett?

Végkép pedig az osztrák államférfiak abszolút szelleme, és a képzeletünkben folytonosan ármánykodó bécsi camarilla daczára is nem tagadhatjuk el a történelmi tényt, hogy míg az európai szárazföldön mindenütt sikerült a hatalomnak az alkotmányokat elnyomni, nálunk, noha a hatalom idegen erőre is támaszkodott, még sem nyomhatta el az alkotmányt, sőt önkormányzati legbecsesebb kincsünk nemcsak megóva maradt, de folyvást szilárdult is.

Szóval ha a történelmi eseményeket a múltban nem a polgárisodás mai szemüvegén át nézzük, hanem minden korhoz a megfelelő mértéket alkalmazzuk, be kell ismernünk, hogy a hatalom nyomása Bécsből sokkal csekélyebb volt, mint az időben akármely más államokban, soha sem oly nagy, hogy végkép elnyomjon, de elég arra, hogy nemzetiségünk és alkotmányunk iránti ragaszkodásunkat föntartsa és folytonosan ápolja.

Végezetre pedig, hogy a Béccsel való viszonyunkban és kormányzatunk körében fölmerülő eseményeket megítéljük, semmi szükségünk nincs képzeleti phantomokat alkotni folytonosan ármányokat szövő camarilláról — minden a mi történt, az akkori idők szellemének megfelelően, a dolgok természetes fejlődésében történt.

A hatalom másutt is absolutismusra törekedett, es elfoglalta a jog terét. Nálunk ez annyival természetesebb volt, mert mint Széchenyi mindig és mindig emlékeztetett, mi vegyes házasságban éltünk, egy alkotmányos állam a másik abszolút állammal, hol a dynastia székelt.

• Ehhez járult még egy más körülmény.

A dynastia hatalmi állásánál fogva Európa majd minden szárazföldi harczaiban első sorban érdekelve volt. Ez folytonosan nagy haderőt és sok pénzt követelt.

Nálunk a sereg- és pénz-adás az országgyűlés beegyezéséhez volt kötve, többi országaiban csak ki kelle vetni s csak egy rendeletbe került.

Vette tehát a pénzt onnan, hol lehetett. Evvel járt

azonban ama gond is, hogy azon forrásokat, hova szükségben nyulhatott, ápolja, védje és emelje.

Kényszerítve volt ennél fogva az örökös tartományokban a kereset forrásait védeni és szaporítani. Védni a mezőgazdaságot ellenünkben is, támogatni az iparfejlődést és éleszteni a kereskedelmet.

Így lett Csehország és Ausztria gazdag iparos ország a szabadság árán, mi pedig maradtunk szegények a szabadság mellett.

De midőn határainkon a hatalom vámsorompókat emelt es termékeinkre vámot vetett, mi lármát ütöttünk, hogy hazánkat teljesen tönkre akarják tenni, pedig nem tettek egyebet, mint a nagyon megterhelt ausztriai gazdák fönnállhatóságát védelmezték a tehermentes magyar termékek versenyé ellen.

Általában sérelmeink hosszú sora vagy a hatalom önzéséből, mely természetét nálunk sem tagadta meg, vagy a létező viszonyok kényszerítéséből fakadozott.

Reform törekvéseinkben pedig a főakadályt nem az osztrák hatalom, de saját főuraink képezték, 1825-től 1840-ig epen azon időben, mikor nemzeti életünk élénk vásárán a bécsi camarilla fondorlatai fölmerültek és a köztudalomban meghonosultak.

Azok, kik ez időszakban Bécsben megfordultak, és a hatalom akkori kezelőivel érintkeztek, aligha találtak nyomára azon, hazánk előmenetele ellen szünetlen ármányokat forraló, titkos törekvésnek, hanem találták legfőlebb azt, mit a legnagyobb magyar a mephisto-szarvakban látott.

Mi pedig, utódok, áldhatjuk a gondviselést, hogy ez így és nem máskép volt, és ha igazságosak akarunk lenni, el kell ismernünk, hogy a végzetes mohácsi vész után a mai dynastia uralma alatt a XVI. század borzasztó pusztításait végkép kihevertük, és nemcsak számban és erőben folytonosan gyarapodtunk, de nemzetiségünk és alkotmányosságunk is oly haladásokat tett, hogy azokra külerő nem, csak öngyilkosság hozhat enyészetet.

AZ ARANY LEGENDA. *)

Első közlemény.

PROLOGUS.

A strassburgi székesegyház tornya. Zivataros éj, Luczifer a lég szellemeivel a keresztet igyekezik letörni.

Luczifer. Rajta! Rajta!
Szellemhősök!
Rántsátok le azt a sulyos,
Vas keresztet, mely csufunkra
Fenn pompázik magasan.

Szellemek. Oh, nem tudjuk!
Mert a szentek
S őrangyalok légiói
Őrzik, védik; ellenükben
Gyözködésünk hasztalan!

A harangok. Laudo Deum verum!
Plebem voco!
Congrego clerum!

*) Az ő *Legenda aurea*t eredetileg latin nyelven írta Jacobus Voragine, dominikánus atya, ki később genuai érsek lett s 1292-ben halt meg. *Arany legendá*nak nevezték, mert, a mint Wynkin de Worde mondja, «a mint az arany értékre nézve minden más érczet fölülmúl, úgy ez a legenda fölülmúl szépségre minden más könyvet».

A legendát, melyet itt adunk, Hartmann von der Aue írta a XII. században, s föltalálható Mailáth gróf *Altdeutsche Gedichte* című gyűjteményében. Címe a *Szegény Henrik*. Tárnya szépségre és jelentőségre, fölülmúlja a középkor minden legendáját. Az önzetlenség, önfeláldozás erénye, a hit, remény, szeretet hatalma ragyognak e legendában, azon erények, melyek az élet és halál minden szükségéire elégségesek.

- Luczifer.* Dobjátok le
A fecsegő
Harangokat, hogy recsegve,
Csengve, bongva a toronyból
Hulljanak a földre le!
- Szellemek.* Mennyköved itt
Tehetetlen!
Mert a harang föl van kenve
Szentelt vízzel keresztelve!
Nincs fegyverünk ellene.
- A harangok.* Defunctos ploro!
Pestem fugo!
Festa decoro!
- Luczifer.* Rázzátok meg,
Zuzzátok szét,
Bibor- s aranszínben égő
Ablakait; szétszórva, mint a
Szél az őszi levelet!
- Szellemek.* Oh nem bírjuk!
Mihály angyal
Lángol minden ablakában
A tűzkarddal, melylyel bennünk
A mennyből kikergetett!
- A harangok.* Funera plango!
Fulgura frango!
Sabbata pango!
- Luczifer.* Villámaitokkal
Sujtsátok a
Nagy tölgyajtót! Duljátok föl
Isten házát s szórjátok szét
A halottak hamvait!
- Szellemek.* Oh nem bírjuk
A martyrok
S apostolok, köpenyökbe
Burkolózva, az ajtóknál
S mindenütt ört állnak itt!
- A harangok.* Excito lentos!
Dissipo ventos!
Paco cruentos!
- Luczifer.* Tehetetlen

Gyáva lelkek !
 Hagyjátok e munkát a nagy
 Rombolónak, az időnek. —
 A hajnal közelg, jerünk !

Szellemek. Föl! föl! Éji
 Szelek szárnyán,
 Erdők, mezők, néma falvak,
 Kisded kunyhók fölött; rommá
 Lesz, a mire lehelünk !

Kar. Nocte surgentes
 Vigilemus omnes.

I.

A vautsbergi várkastély a Rajnán. Szoba a toronyban. Henrik herceg
 ül, egyedül, beteg, nyugtalanul. Éjféli.

Henrik herceg. Ném alhatom ! Agyamnak láza
 Letűnt multam életre rázza,
 Ködös sugári fénybe vonják
 Az álom halvány birodalmát !
 A messze, távol partrul enyhe,
 Űdítő szellő száll enyelgve,
 S meghozza tengereken át
 A Hesperidák illatát !
 Künn a függönyt lebbenti csak
 A szél, s megáll ; majd bele csap
 Az eoli hurokba s elhal,
 Melyet magával hoz a dallal.
 Jőjj vissza sok eltűnt barátság
 Gazdag folyam mind egykor, elvált
 Patakok aztán ; most kiszáradt,
 Naptól kiégett csermelyágyak.
 Elhalt barátok jőjjetek
 S a sok fénysugár veletek,
 Mely mind kialudt, elhagyott,
 Akkor, midőn elhunytatok !

Jőnek a kék s kín képei,
 A régmúlt szellemnépei,

Az eltűnt álmok, képzetek,
 A melyek voltak s nincsenek.
 Ők az éj bús kolostorát
 Gyönyörkertté varázsolák,
 Sötét gyötrelmes perceit
 Nyiló virágba szöktetik!
 El sem aludnám! jól esik
 Szemlélni nyájas képeik;
 De ha esdek: «maradjanak»,
 Eltűnnek, széjjel-oszlanak.
 Oh jaj! A hű emlékezet
 Időt, helyet visszavezet,
 A multakat előidézi,
 Külsőleg minden lesz a régi,
 De nem a többi; minmagunk
 Ujjá nem alakulhatunk,
 S nem hangolhatjuk újra lelkünk
 A dalra, melyet nem feledtünk!

Oh béke! békét adjatok!
 Hogy soha meg nem hallhatok,
 Kétségbe ejt e gondolat
 S leroskadok sulya alatt!
 A gyötrött szív pihenni vágy,
 Édesebb vón' a siri ágy!
 Ah sokkal jobb, édesebb volna
 A mély s örök álom nyugalma!

Villámfény, melyből Luczifer megjelenik utazó doctor ruhájában.

Luczifer. Üdv Henrik herczeg!

Henrik herczeg. Ki s mi vagy?

Luczifer. Valaki, ki csak a miatt
 Jött, szánj neki egy percz időt.

Henrik. Mikor jövéél?

Luczifer. Egy percz előtt,
 Kopogtam szobád ajtaján,
 Feleltél is, azt gondolám.

Henrik. Nem hallottam.

Luczifer. A holtakat
 Fölrázó mennydörgés miatt.
 Nem is csuda, hogy mig fejed

- Fölött az Isten lépeget,
Nem hallod csendes léptemet.
- Henrik.* Mit kívánsz, mi van szándokodban?
Luczifer. Minden, vagy semmi, a hogy jobban
Tetszik Fenségednek. De halld:
Vándororvos vagyok, egyéb sem,
A mint kevésnek, küldetésem
Gyógyítani gyógyíthatatlan
Vagy annak tartott bajokat.
- Henrik.* Fel tudod-e a holtakat
Támasztani?
- Luczifer.* Igen, vagy majdnem;
Sőt a mi jobb s bölesebb, megmentem
Az élet, hogy keresztül menjen
E különös s természet ellen
Való műtéten, megmutatva
A deli napnál fényesebben,
Hogy a halál csak egy otromba
Hiba, és nem elmulthatatlan
Szükségesség. Véletlenül
Vetődtem ide; a viharban,
Mely rázza, víjja ablakid,
E kis faluba tévedék. —
Félelem s bámulat nekül,
Titkos gyönyörrel hallom itt
Sok testi s lelki bajaid'.
S bár későn, ide sieték
Segélyedre!
- Henrik gúnyosan.* Ezért jövel hát?
Ah! ily tudóstól ritka és
Nem érdemlett megtisztelés.
- Luczifer.* Enyém a tisztelet, remélem,
Ha meggyógyítlak.
- Henrik.* De előbb nem.
- Luczifer.* Mi a bajod?
- Henrik.* Nincs neve még. Láng,
Örök, lappangva égető.
Dúl, mint katlanban, ereimben,
Fejembe füstöt kergető.
Méregpalaczkká vált a szívem,

- Benne belpoklos italok ;
 Világnak már halott vagyok,
Luczifer. S érzem, ma-holnap meghalok.
 S az isteni Gordonius hát
 — Hires gyógyászat liliomát
 Asztalodon látom kitárva —
 Nem nyujt hatás szert nyavalyádra ?
Henrik. Semmit.
Luczifer. Meghaltak a halottak ;
 Jósszékeik választ nem adnak
 Az uj kóroknál, melyeket
 Az embernem fölszinre vet,
 Míg érik, fejlődik, halad.
 Multról kérdezz halottakat,
 Jelenről élő ajkakat.
 Tettet-e ezt, és fordulál-e
 Orvoshoz ?
Henrik. Minden iskoláit
 A doctoroknak fölhívám ; de
 Segélyt nem ad a tudomány itt.
 Salernnek doctorai is
 «Gyógyszer ily betegségre nincs» ;
 Válaszolák ; csupán egyet
 Tudnának, de ez nem lehet.
Luczifer. Jóslatként hangzik.
Henrik. Oh hallatlan !
Luczifer. És mi a gyógyszer ?
Henrik. Megtudod ;
 E lapon írva a titok.
Luczifer olvas. «Meg nem gyógyul s nem gyógyíthatlan !
 Egy gyógyszer van e betegségre,
 A szűz leány kiomló vére,
 Ki önkényt meghal s életet
 Váltásául adja éltedért.»
 A legfurább gyógymód, melyet
 Te meg se' próbálsz, úgy hiszem ;
 Receptjét félre vetheted ;
 Mert ilyen irt találni sem
 Fogsz, a mig a világ világ lesz.
 De hátha mégis egy leányt lelsz.

Kinek fejébe tán utat
 Talál ily örült gondolat?
 Addig is, minthogy sürgetős
 Az úgy, engedj meg, ha merem
 Ajánlani csodatevős,
 Mindent gyógyító büvszerem!

Henrik.

Pokoli szereiddel e vár
 Árkát, peczéit tisztogassad,
 Ne engem. Mert hitem nekem már
 Az égi hatalomba' van csak!

Luczifer.

Mely iskolának vagy, mondd, híve hát?
 Az ó-é s uj-é! Trismegistos
 Hermeséé, a ki magasztos
 Igéit az Olympiád
 Előtt, homályos hajnalán
 A századoknak, vén Hefaeostos
 Mesés korában hallatá.
 Mint a Nil, az örök ifju s vén,
 Nubia forrásiból eredvén,
 Az élők és holtak között
 Észak felé tart, hömpölyög
 Hatalmas titkos árjaival;
 Isisnek lotus-lombjaival
 Takart kútfőiből kikelvén,
 Az ős félistenek közül:
 A szent művészet így halad
 Királyok hosszú láncolatján,
 Gát nélkül, sértetlen maradván
 Ember mesterkedésitől.
 Az arab Géberé volt e tan;
 Finomul vésett lombikokban
 Fűvet, virágot szűrve, ő
 Lelé föl a való ködös
 Szélén oly soká lebegő
 Titkot, az örök ifjuság
 Arabok nyelvén alkoholnak
 Nevezett büvös italát.
 Mint ő, e csudás különös
 Tant tanítom. -

- Henrik.* Beavatott vagy
Tehát?
- Luczifer.* Se' több, se' kevesebb.
- Henrik.* Könyveiteket ismerem,
Titkos tanotok kedvelem.
Oly átható szemekkel néz be
A természet nagy, nyílt szemébe!
És látja reszkető tükrébe'
Istenség, fényes képedet!
És mégis ah! nincs hasznom abban,
Hiába minden, a titok
Játszik velem, rajtam kifog:
A nagy eredmény láthatatlan!
- Luczifer egy palaczkot mutat.*
Nézd, itt van e kicsiny palaczkban!
Mindannak csudás összesége,
Teljes virága, színe, széke,
A mit csak ember tudni vágyhat!
Tartsd föl csak a világosságnak!
- Henrik.* Mily fényes és mily tiszta, mint a
Kristály; apró gyöngyhabja hogy
Szökdel, remeg, fénylik, ragyog,
Mintha az élet vize volna!
- Luczifer.* S az az! Minden bajt meggyógyító,
Minden fájdalmat csillapító,
Öregbe gyújt ifju tüzet,
Szagold csak.
- Henrik.* Ah mily élvezet!
Ezer jó illat egyesül
E drága szagban. Egyedül
A nyár szellője ilyen édes,
Ha besuhan az ablakon.
- Luczifer.* Nem izleled meg?
- Henrik.* Vaj' elég lesz
Egy korty?
- Luczifer.* Ha nem, ihatol többet.
- Henrik.* Eme kristály pohárba töltsed,
A mennyit bizton ihatom.
- Luczifer, önt.* Ne rettegj, azt gondolva: sok;
Nem árt, bátran megihatod.

Henrik. Olyan vagyok, mint ki sötét
 Folyam fölött áll, s látja, hogy
 Foly a víz, s körül a vidék
 Tánczol, uszik és tántorog;
 Egy perezre még a gondolat:
 «Mily rémes örvény zúg alatt»,
 Leszögzi, de a más pillanatba'
 Örülten rohan a habokba!
 Hanyat-homlok élet-halál
 Szörnyű titkaiba rohanok,
 Nem félem végzetes habok
 Örvényit szörnylakóival;
 Mert kórágynál jobb a halál!

Egy angyal eolhárfaival lebeg a levegőben.

Angyal. Jaj! jaj! örökre jaj!
 Nem csak a szeretetnek
 Imafohásza,
 Szitka is a gyűlöletnek
 S átkozódása
 Viszhangzik a légben fönn
 Örökkön.
 E szörnyű átok
 Megrázza a világot!

Luczifer eltűnve. Igyál!

S lelked leszáll
 Sötét mélységbe,
 Feneketlen örvénybe,
 Melyből se toll, se lánéz föl nem vonák
 Még soha a remény ezüst porát.

Henrik iszik. Lángital, a mely áthat

Minden eret!
 Ifjú hevet
 Érezek újra s kéjes vágyat;
 Kinnal rokon édes gerjedelem
 Járja keresztül agyam, kebelem.
 Oh kéj! öröm!
 A vas köröm,
 Mely szívem' oly soká
 Marczangolá
 Kitépve; éltem átka, terhe

Rólam leemelve,
 S fáradt szívem végtére már
 Nyugtót talál.

Angyal. Tűz nyugalma, ha perczre nem kap levegőt!
 Homokóra nyugalma, feltöltése előtt!
 Az ár nyugodalma dagálya, apálya között!
 A szél nyugalma két röpte, fuvalma között!
 Pokoli kaczajt
 Hallatva, majd
 Kigunyol ez ál
 Doktor, ha végkép elbukál.

Henrik. Beszélj. Ki ez?
 Engem betegnek ne nevezz!
 Elmult a láz, álom, betegség!
 Nem érzem a halál hidegjét!
 Érzem
 Ujjá születtem már egészen!
 Lábom alatt
 A föld ing, tántorog, szalad;
 Mintha leszállt Isten haladna,
 Taposna rajta,
 S az mint kavics gurul alatta!
 Ezért tenéked tartozom!
 S csudás szerednek doktorom!

Ismét iszik.

Angyal. Ne nyulj a pohárhoz!
 Tartalma halálos,
 Kinos nyavalyát hoz!
 Halál angyala
 Lehellete, illata.
 Gyöngyhabjainak csillogása
 Gonosz szemei villogása.
 Vigyázz! Vigyázz!
 A láz, a bú, a gyász
 Mind benne tanyáz!

Henrik székére rogy. Titkos hang szívembe! Kérdlek,
 Mért e kérés, szemrehányás?
 Hogyha eskü, szent ígélet,
 Ifjú remény, édes álmok,
 Ha mind csalfa, ha mind álnok?

Nyugtot, nyugtot ez kell, s nem más!
 Tündér képek kelnek, szállnak,
 Ezüst hab, arany ködök,
 Ingó, lengő tarka tájak!
 Mint boldog ifju szerelmes
 Tündér álmokat szövök!
 Derék doctor, üdv neked!
 Jól betöltéd tiszteted!

Feje könyvére esik.

Az angyal távozva. Oh jaj! oh jaj!
 Mint köd, e csalóka
 Tündéri képek elrepülnek:
 S mást nem találsz szivedbe' mint
 A bú töviseit,
 S keserű kínos törödelmet.

* * *

A várkastély udvara. *Hubert az ajtóban áll.*

Hubert. Áll a vén vár búsan, mogorván;
 Varjú-család ül magas tornyán
 S békén beszélget: «ej! alatt
 A mezőn mennyi jó falat!»
 Fölverte a gyep udvarát,
 Kevés, mely rajt' tapos, a láb;
 Büszkébb a delczeg páva már,
 Kölépcsőin biczegve jár,
 Mintha övé volna a vár;
 S vén szolga én a banketcsarnok
 Körül, mint késértet bolyongok.
 Oh! nem zsibong most a vidám
 Vendégraj nyájas ajtaján;
 Nincs szem, gyönyörtől lobogó,
 Nincs arcz, a bortól ragyogó,
 Nincs dal, kaczaj, nincs lárma, zaj:
 «Borod kiidd a körömig!»
 De néma minden, holt, rideg,
 Nincs más hang, mint csak a rekedt
 Varjúsereknek károgása
 S ólban a ménék dobogása!

Kürtszó hallatszik.

Mi ez? Vidám, riadó kürtszó,
 Régmúlt napokból visszahangzó!
 Sarkán, — ez is hang régi korból, —
 A nagy kapu csikorgva fordul;
 Recsegve, dörgve nagy vigan
 A repülő hid lezuhan;
 Valahára csókolja hát
 Egy vándor vendég lábnyomát!

Walter a hegedős belép. Mi ez? Mily néma, elhagyott lak!
 Falain nem leng lobogó,
 Nincs egy lovász, étekfogó,
 Fegyvernök, — egy vén szolga van csak!
 Te vagy Hubert?

Hubert. Walter ur itt!

Walter. Ah! Arcz, alak hogy változik!
 Nem ismerék rád. Megaggodtál!
 Szürkebb és ritkébb lett hajad,
 S derékba kissé meghajoltál!

Hubert. Oh jaj! én vén bűnös vagyok már,
 Bomladozom, mint e falak;
 Ön meg távol volt evekig!

Walter. Hogy van a herczeg?

Hubert. Nincsen itt.

Beteg lett és elutazott.

Walter. Meghalt, mondd ki az igazat!
 Nem úgy van-e?

Hubert. Nincs úgy, bocsánat;

Titkos, csudás betegség támadt
 Reá egy átkos pillanatban.
 Örökké csak a magányt bujta;
 Egész órákig mozdulatlan
 Az erkélyen állt, álmodó
 Lázás fejét kezébe hajtva,
 Mint a folyamba bámuló
 Kő Nepomuk. Éjjel örökkön
 Véresre olvasott szemekkel
 A vén toronyban ült. Egy reggel
 Ott leltük elterülve a földön,
 Elájult, elesett. Szelid
 Arczára alig ismerünk.

- Walter.* Szegény!
Hubert. Meggyógyúlt vón' pedig;
 Már jobban is volt; de miként
 Varjusereg, megjött a sok pap
 Kereszteikkel, zászlaikkal
 S ez lett a vége.
- Walter.* Mi lett, mondd csak!
Hubert. Itéletre állíták Rókuszt
 Kápolnájában; ott miként
 Itélete halálra szólna,
 Megkezdődött a hókuszt-pókuszt.
 Először Requiemet zongtek,
 Ozt' egy lapát temetőföldet
 Raktak fejére három ízben,
 Mondván, míg ő állt rendületlen,
 «Ez a jele, hogy már halott
 Vagy. Tarts tehát bűnbánatot.»
 S öltözve szürke hamuzsákba,
 A kápolnából távozott,
 Száműzetésbe bujdosásba,
 Zsákot, harangot hord nyakába',
 A melynek hangját hallva távol
 Már elkerülje őt a vándor.
- Walter.* Iszonyú sors! Hát száműzött,
 Mint dögmirigygyel fertőzött!
Hubert. Ozt' megnyílt a családi sirbolt,
 Szétzúztak sisakot s kardot, paizsot
 S mind eltemették egy rakásba',
 Mint fejedelmi ház szokása,
 Midőn végsarja sirba szállt.
 A sirbolt lépcsői felett
 Egy hirnök háromszor kiált,
 Szava gyászkürtnek harsogása,
 Kétségbesés jalkiáltása:
 «Oh Hoheneck! Oh Hoheneck!»
- Walter.* Lelkem viszhangozza szavát, —
 Örökre, mindörökre hát!
 A gyásznak mily fekete árnya
 Borulna e fájdalmas veszteségre,
 Szívünkre, ha ő sirba szállna.

Oh az ő kedves jelensége
 Nyájas tűz otthon tűzhelyén,
 Madárdal tavasz reggelén,
 Mézajkiról ha hull a szó
 Nappal szivet vigasztaló,
 Éjjel édes álmot hozó. —
 Hol van most ?

Hubert.

Odenwaldba' van,
 Egy jobbágya, papot, halált
 Ki nem fél, egy jó, szent család,
 A melynek minden lakomája
 Olyan, mint az Urvacsorája,
 Ápolja, örzi gondosan,
 Szeretetéből Jézusért.
 De lépj be, kérlek. Mert miért
 Kellene kedves hercegem
 Barátját így vendéglenem,
 Kívül az ajtó küszöbén ?

Walter.

Egy perczre künn maradok én ;
 Te menj, s tölts meg egy poharat
 Májusitallal ezalatt,
 Illatost mint a kikelet,
 A melyet értte meglöpött
 S a melyet ő ugy szeretett ;
 Én addig ő rá gondolk.
 Menj, jó Hubert, ott várj meg engem
 Az ősi mulató teremben.
 Láthatatlan, légi barátok
 Majd ott ismét rátok talállok ;
 Bor- s tálhoz nem nyul bár a kez,
 Szelid szemük szemembe néz,
 Megszólit ajkuk s az egész
 Nagy boltos terem isteni
 Szókkal, szemekkel lesz teli !

A karfúra támaszkodik.

Lehajlik a nap s mezőn, halmokon
 Fölszedegeti ellőtt nyilait,
 És visszarakja arany tegezébe.
 A völgybe', — mely mély s zöld mint billikom,
 A melyből iszszuk édes borait, —

Büszkén fut a folyó a szép vidékbe';
 Part, hegy, arany s ezüst felhőknek árnya
 Tarka lepelt borít szelíd arczára.
 Itt foly örökké, némán, szélesen
 Mint midőn Róma légiói láták
 Először a hegyekről odafenn!
 Mily szép e táj! Kalászba' dus barázdák,
 Szöllő, város, vár, zászló karesu tornyán;
 Szentelt kápolna fenn a bércznek ormán;
 Fehér falucska ül tövébe' mint
 Mária Megváltója térdeinél
 Űl s szeretett arczába föltekint!
 Oh jó, legjobb barát, nem a sötét éj, —
 Távolléted teszi a tájt sötétté!

II.

Majorság Odenwaldban. Reggel. Kert. Henrik herczeg ül, kezében könyv.
 Elsa távolabb virágot szed.

Henrik olvas. Egy reggel egyedül
 Vén zárda szürke falai közül
 Még vénebb, szürkébb, elhagyottabb
 Erdő sötét ölébe ballag
 Félálomba fejet lehajtva,
 Míg csendes imát morzsol ajka,
 Felix atya. Távol, közel
 Kedves verőfény terül el
 A nyári légben. Lombos fák alatt
 Szelid fényével, mintha csak
 Isten békéje vón' a hajnal
 Világi gond és fájdalommal.
 Lenn a moh aranyszőnyege,
 Fenn a fa lengő ingó ága
 A szent kereszt jelet csinálja,
 S lombja susogja: «Benedicite!»
 S a merre haladott
 Kel édes illata virágnak,
 Smaragd fünek, kuszó borágnak,

Mely éltető napot
Keresve fut körül-körül . . .

Minderre nem figyelve elmerül
Vastag könyvébe a jó szerzetes,
A melyet szent Ágoston kenetes
Nyelven irt Isten városárul.
És olvas sok dicső csudát ott,
Minőt halandó soh' se' látott ;
Mig csüggeteg feje aláhull
S alázatban busan felsóhajt:
«Hiszem, jó Istenem,
Mi itt megírva van, de oh jaj!
Sehogy se' érthetem.»
És im' e pillanatban
Édes madárdal csattan . . .
A fellegekből hófehér madár
Dalolva száll
A barna ágra
S zöld lomb alol
Oly vígan, édesen dalol,
Miként ha zengne ezer húru hárfá...
Felix atya könyvét bezárja
És némán, hosszasan,
Örömtől ittasan
Hallgat a kis madár dalára.
Lélekezete eláll, nem
Mozdul, a gyönyör úgy elfogja őt,
Midőn az égi Jeruzsálem
Kitárul ittas szemei előtt,
És angyaloknak csendül lépte im'
Az égi város aranykövein.
Oly örömet
Mégfogná a kis enekest,
De mind hiába !
A kis madárka
Rezzenve száll hegy, völgy felett,
S édes, csudás dala helyett,
A néma csendbül
Kolostora harangja csendül,

Délszolozsmára szólítván a
 Testvéreket,
 S szomoruan haza siet.

Otthon mily változás, nagy Isten!
 Keresi a jól ismert arcokat;
 De az mind új, mind ismeretlen.
 Új idegen alakokat
 Lát ülni a tölgyfapadokban,
 Új hangokat
 Hall csengni az imakarokban;
 Pedig a zárda helyiségi:
 A rideg, néma lak,
 Sötét, komor falak,
 Czellák, torony, sekrestye mind a régi.

Idegen egymaga
 A testvérek körében,
 Felix testvér bámulva ott áll.
 S megszólal az egyik atya
 S mond: «Negyven éve hogy már
 Itt lakom e magány öleiben
 Kolostorunk priorjaképen,
 De ez idő alatt
 Én még nem láttam arcodat!»

Felix atyának vére húl,
 S felel bűnbánatos szavakban:
 «Ma reggel a Prima után
 Czellámat elhagyám,
 S az erdőn egyes-egyedül
 Mindig tovább, belebb haladtam.
 Egy kis fehér madárka
 Édes bűvös dalára
 Hallgatva, míg
 Délszolozsmára a toronybul
 Harangok intő szava kondul.
 Azt hittem álmodám csak
 Perczeknek gondolván, a mik
 Órák valának!»

«Évek!» szólal egy hang megette.
Szavát egy természetes
Tölgyszék öléből így emelte
A zárda legregibb lakója,
Egy százados, vén szerzetes,
Ki e helyen rég idő óta,
Száz hosszú éven által
Szolgált Istent hű imával;
Hű szolga, jámbor és szelíd.
Felix atyára — ő emlékezik.
Szól és beszéde oly
Ünnepies, komoly:
«Száz év előtt, mikorba' meg
E zárdában ujoncz valék,
Élt itt egy jámbor és kegyes,
Szentség hirében álló szerzetes;
Felix volt a neve,
Ez ember ő, annak kell lennie!»

S haladek nélkül,
A könyvtár poros éjjelébül
Előkeresnek egy
Rézkapsos, öreg, barna könyvet,
Melyben a jobb életre költözöttek
Neve hűn följegyezve volt a
Kolostor építése óta;
S abban mindent a vén atyának
Szavával egyezőn találtak:
«Száz év előtt ezen s ezen napon
Felix atya korai hajnalon
Elhagyta a szent küszöböt
S mert vissza többé soh' se' jött,
Holtak közé számíttatott.»
És akkor mind megismerék
Bűvös, hatalmas erejét
Égi madár csudás dalának:
Hogy hangja mellett álmodott
Ölén az öröklétnek,
A számos, hosszú évek
Kevés, rövid perczek valának!

- Elsa virágokkal jő.* Virágokat hozok ;
 De nem számodra lesz mind,
 A szent szűznek adok belőle
 És szent Czeceziliának.
- Henrik.* A mint itt állsz előttem, azt
 Hiszem, az angyal vagy, a ki
 Hervadhatatlan rózsákat vitt
 Szent Czecezilia nászszobájába.
- Elsa.* De mind elhervad ez.
- Henrik herczeg.* Elhervadnak magok,
 De nem emlékök,
 És az emlékezet a porból
 Majd föltámasztja őket.
 Ah ! emlékembe hozzák
 Dorottya vértanút is,
 Ki menyei kertekből
 Virágokat küldött tanúkul
 A kétkedőnek, gunyolónak.
- Elsa.* Tudod-e a legendát,
 Krisztus- s a Zultán leányáról ?
 Ez mind közt a legszebb legenda.
- Henrik herczeg.* Mondd el nekem hát.
 De jöjj ide előbb.
 Tedd a virágot mellém,
 S tedd kezeid kezembe.
 S mondđ most a mondát.
- Elsa.* Kora reggel a
 Zultán leánya
 Atyja kertjébe sétált,
 Virágokat szedett
 Harmattól gyöngyözőket.
- Henrik herczeg.* Épen a hogy' te tettél
 Ma reggel, édes Elsa.
- Elsa.* És szedvén a virágot
 Magában kérdezé,
 Ki a virágok ura,
 Ki kelti őket
 Hideg, goromba földből.
 És szólt : «Szivemből
 Szeretem őt és értte

Örömmel odahagynám
 Atyámnak palotáját,
 Hogy kertjében kapáljak.»

Henrik herczeg. Ártatlan drága gyermek!

Mily kedvesen hozod
 Elmémbe vissza a
 Rég elfelejtett mondát,
 Melyet kicsiny koromban
 Anyám meséle!
 Agyamban újra feltűnt,
 Mint homlokon anyajel,
 Midőn egy kéz érinti
 Gyengéden, hirtelen.

Elsa.

S éjfélkor
 Ágyán feküdvén,
 Egy hangot hallott,
 Mely őt a kertbe hívta.
 S kinézvén ablakán,
 Szep ifjut láta állni
 Virágai között.
 Az ur Jézus vala.
 Lement hozzá s kitárta
 Az ajtaját előtte;
 S ő szóla: «Oh leány!
 Szeretve gondolál rám,
 Éretted én
 Atyámnak országából
 Leszálltam. Én vagyok
 A virágok ura.
 Kertem a Paradicsom,
 S ha velem jössz, piros
 Virágokból leszen
 Menyasszony koszorúd.»
 S lehuz ujjáról egy
 Arany gyűrűt,
 S kérdi a Zultán lányát,
 Menyasszonya lesz-e?
 S midőn ő igennel felelt,
 Vér folyt sebeiből,
 S szól hozzá a leány:

«Szerelmem, mily piros szived
 S kezed tele rózsákkal.»
 Felelt ő: «Értted,
 Értted oly piros a szivem,
 S a rózsákat neked hozom.
 Ott szedtem a kereszten,
 Melyen meghaltam értted!
 Jöjj, mert atyám hí,
 És légy menyasszonyom!»
 S a Zultán lánya őt
 Követte atyja kertjibe.

Henrik herczeg. Te is úgy tennél, Elsa?

Elsa. Igen, örömmel.

Henrik herczeg. Az égi völegény
 Eljön hát értted is,
 S homlokodra teszi,
 Nem töviskoronáját,
 Hanem egy rózsakoszorút.
 És nászszobádban,
 Mint szent Czeczilia,
 Majd édes zenét hallasz.
 S halhatatlan virágok
 Illatait szivod!
 Menj most és tedd virágid
 Képe alá.

* * *

Szoba a majorban. *Estszürkület. Orsolya fon. Gottlieb székében szendereg.*

Orsolya. Alkonyodik. Alig oson
 Egy halvány fény be az ablakon;
 Vagy szemeim homályosodnak?
 Elvesztém szálát fonalamnak
 S most a sötétben nem találom.
 Elsa!

Gottlieb följed. Ah! Eltűnt édes álmom,
 Rökkád megállva hirtelen.
 Vizparton ülve egy malom
 Zakatolását hallgatom,

- Kereke egyszerre megállt,
 «Elsa» ekkor egy hang kiált,
 S fölébreszt; itt van közelen.
- Orsolya.* Én szólítottam Elsát, mert a
 Lámpáért kell küldenem őt,
 Nem látok fenni. Elsa menj!
- Elsa künn.* Rögtön.
- Gottlieb.* Hol vannak Maxi, Berta?
- Orsolya.* Künn ülnek az ajtó előtt;
 Elsa az erdők farkasáról
 Mesél és a kis Piroskáról.
- Gottlieb.* S a herczeg?
- Orsolya.* Szobájába' fenn;
 Hallám nehéz lépteit a mint
 Föl- s alájárt szokásakint.

Elsa lámpával belép. Max és Berta követik. Lámpagyújtáskor minnyáján éneklék az esti dalt.

Esti dal.

Oh drága világa
 Az örök Atyának,
 S Jézus az égi,
 Az édes, az áldott
 Szabadítónak!

Meghoztad az alkonyt
 Ujra minékünk,
 S látva az esti
 Csillagot áldunk,
 Dicsérünk, imádunk!

Atya, teremtő!
 Fiu, éltető!
 Lélek, erősítő!
 Dicsérünk, áldunk,
 Imádunk örökké!

Henrik herczeg a küszöbön megjelenik.

Amen!

- Orsolya.* Vajon ki monda Áment?
- Elsa.* A herczeg; ajtónk küszöbén
 Állott es esti énekünket

- Hallgatta. Már ismét tovább ment,
Itt állni gyakran láttam én.
- Orsolya.* Szegény herczeg!
Gottlieb. Jár mint kisértet.
Szegény herczeg! oh jaj pedig
Mint legjobb gyermek, jó, szelid!
- Max.* Oly jó, kegyes ő, úgy szeretem én,
Nekem szép nyilat, ijat gyakorta farag,
Úgy lödözöm azzal a madarakat,
S vörös mókusokat a fák tetején!
- Berta.* Én is szeretem.
Gottlieb. Valamennyien
Szeretjük őt szivből, hiven.
Ő adta házunk, majorunk,
Kocsink-, lovunkat minékünk,
Szöllőnk', erdőnk', nagy tehenünk'
Ő adta s mi nem adhatunk
Mást neki, mint szeretetünk'.
- Berta.* Szép golyáunkat is a kémény tetejébe'
S nagy gömbölyű fészket ő adta tehát?
- Gottlieb.* Nem, nem; a golyát jó Isten az égbe'
Adta nekünk, mint jó adományt;
A herczeg ajándoka minden egyéb,
Gyógyítsa meg, áldja meg értte az ég!
- Elsa.* Oh bár valamit én is tehetnék,
Enyhíteni buját, gyötrelmét!
- Gottlieb.* Azt senki se' tudja, sem te, sem én,
Sem más.
- Elsa.* Hát meghal a szegény?
Orsolya. Meg. Hacsak az Isten irgalma
Meg nem könyörül tán még rajta
S csudát művel.
- Gottlieb.* Avagy ha
Valamely lány önkényt, szívesen
Éltét áldozatul oda adja,
Leteszi értte.
- Elsa.* Én leteszem!
- Orsolya.* Kérlek te bohó gyermek, hallgass!
Ne beszélj olyat, mire soh'se' gondolnál!
- Elsa.* De gondolok ám.

Max. Apám, a malomnál
Ma reggel a Hans megölte a farkast,
Ép azt, a melyik a mult éjjelen
Oda jött az akol közelébe,
S kiszorult báránycám széttepte.

Gottlieb. Örülök rajt'. Ez példa leszen
Közel, távol a farkas uraknak.

Max. Enyém lesz a bőre a farkasnak.

Berta. Ez volt az a farkas, a ki az erdőben
Megette Piroskát.

Orsolya. Nem ő, nem !
Azt már sokkal előbb megölek.
Gyermekek ! ideje ágyba sietni.

Max. Oh be szeretnék férfiu lenni,
Mint Hans oly erős, természetre derek !
Nem tennék egyebet egész napon át,
Farkasokat ölnék.

Gottlieb. Siess csak az ágyba tehát,
Ott nő igazán nagyra a gyerek.
Nézd, Berta hugod már felig aluszik,
Nehéz a feje, mellére bukik,
Álmos a lába is, ingadozik,
Úgy mász föl a lépcsőn, fogadni merek.

Orsolya. Jó éjt, gyerekek. Itt van a világ ;
Alvástok előtt az esteli imát
El ne feledjétek.

Gottlieb. Jó éjt !

Max és Berta. Jó éjt !

Kimennek Elsával.

Orsolya, fon. Csudálatos ez az Elsa leány.
Oly öregnek tetszik, pedig csak gyermek még ;
Boszorka rad eszmek járnak agyán
Keresztül ; annak előtte pedig
Oly jó vala, oly szende, szelid.

Gottlieb. Olyan, a milyen más lányka.

Orsolya. Ah nem !

Nem láttam ilyet soha sem.
Csudálatos álmai vannak ;
Ki megfigyeli minden szava, tettét,
El nem hiszi, hogy még gyermek csak,

Hogy évei száma tizennégy.
 Mily változás egy rövid év folytán!
 Szivem aggodalom tépdési, félek,
 Nem éli túl végít az évek;
 Különös, csudálatos egy lány!

Gottlieb. Nem aggódok én cseppet sem a lányért;
 Élhi, virulni fog éveken át még.

Elsa szobája. *Éjjel. Elsa imádkozik.*

Elsa. Én Megváltóm, én Uram,
 Téged kérlek, hozzád esdek,
 Minden tettem és szavam
 Őrizd, hogy hozzád mehessenek,
 Vágyva, kérve, várva ébren,
 S lámpám elkészítve égjen.

Élőkért, bűnösökért te
 Kinos halált szenvedél,
 Keresztre feszítettél
 S letettek a sír ölére!

Gyenge imám ha elérhet,
 Én Megváltóm esdve kerlek,
 Szívesen halok meg értted,
 Mint te érttem.
 Lábad nyomát hadd kövessem,
 Mint te vérzél, hadd vérezzem,
 Mint te, éltem
 Hadd tegyem le, hogy e béren
 Életet másnak vegyek
 S hozzád hasonlóbb legyek!

Gottlieb és Orsolya szobája. *Éjjel. Elsa ágyuk mellett áll és sír.*

Gottlieb. Zúg, zokog a szél, a zápor zuhog,
 Csapkodja a tetőt, ablakot,
 Mintha a vad rodensteini vadász
 Szellemcsapatával robogna, s a gyász,
 Vész jönne vele rám s enyeimre!
 Ha csillapul a vihar egy percze,

Az ebek vonítanak odaki; hallga!
Mintha valaki sirna, zokogna
Sötét szobánkban.

Elsa.

Én vagyok.

Orsolya.

Elsa, leányom, mi bajod?

Elsa.

Gyötör a bú, a fájdalom,
Hogy hercegünknek halni kell;
Szemeim' be se hunyhatom.

Gottlieb.

Csupán Isten segélyivel
Gyógyulhat meg; rajt' nem segíthetsz;
Isten kezében gyógyszer.

Elsa.

Nem, ő enyémbe tette le,
S szívembe.

Gottlieb.

Oh minő beszéd ez!

Orsolya.

Mi jut eszedbe magzatom!

Elsa.

Az, hogy a kedves hercegért
Én magamat föláldozom
S életem' adom élteért.

Orsolya.

Ébren vagyok, vagy álmodom?
Halálról szólsz meggondolatlan',
S azt sem tudod, mi a halál.

Elsa.

Léleketünk rögtön megáll,
Némán fekszünk és mozdulatlan';
Ennél többet mi nem tudunk.
Láttam meghalni Gertrudunk;
Lélekezete megállt s többé nem
Simitgatám kis vánkosát.
Sokkal szebb volt, mint életében,
Szemei hervadt ibolyák,
Erről tudtuk meg, hogy halott.
Az ég benézett a nyitott
Ablakon; a szél angyalok
Szárnyának esattogása volt,
A kik érette eljövének.
Érezve, látva ezt nehéznek
Találtam élni a világon;
Meghalni vágytam, mint ő; szépen
Elmenni véle, kéz a kézben.
A szentek, vértanuk — halottak,
S Mária s Urunk. Az utat

- Alázattal követni vágyom,
A melyen nyomaik ragyognak!
- Orsolya.* Lányom! meghalnod nem szabad!
- Elsa.* Mért éljek? Vagy nem tudom-e,
Büteljes a nő élete,
Fáradni és tünni szünetlen,
Tört szívvvel és könnyes szemekkel
És néma ajkkal s a kebelben
A titkos vágygyal, mely ha felkel,
Nem csillapítja a világ!
Kevesebb az, többé ez — ám
Egyik se' boldog teljesen.
- Orsolya.* Évának átka, édesem!
- Elsa.* Helyette hadd szálljon tehát
Máriának áldása reám. *)
- Gottlieb.* Oh jaj nekem! oh jaj nekem!
Boldogtalan szegény apának!
- Orsolya.* Oh, hogy halálod, gyermekem,
Látnom s ott kell sirhalmodon
Állnom. Oh rémes, átkos óra!
- Elsa.* Nem láthatod. Egy más hazának
Virághi alatt nyugodom;
Mert messze, messze Salernóba,
Tul tengeren, túl bérczeken,
Kell sirba szállni énnekem!
Neked majd csak ugy tetszik az,
Mint mikor vásáron vagyok
A szomszédos faluba' s ott
Egy kissé tovább maradok,
Mint szoktam.
- Orsolya.* Jól mondod, igaz;
Hogy' ver szivem ha elmaradsz!
És nyugtom' csak akkor találom,
Ha kedves arczod újra látom.
Hátha még meghalsz!
- Gottlieb.* El ne hagyj!

*) «Nec esses plus quam foemina, quae nunc etiam viros trans-
cendis, et quae maledictionem Evae in benedictionem vertisti Mariae.»
Epistola Abelardi ad Heloisam.

Öreg szemünknek fénye vagy,
 Öreg szívünknek öröme,
 S meghalni készülsz ?

Orsolya.

Még ne, ne !

Elsa.

Krisztus meghala értem, en
 Herczegemért ne haljak-e meg ?
 Némák vagytok és nem felelték.
 Ezt mondtam Urunk ünnepén
 Gyónás után a papnak is,
 Válasza erre néki sincs.
 Nem az-e ez, a mit mindig mond :

Keressük a jobb, boldogabb hont,
 A hol örök, vidám tavasz van,
 Tilthat-e, hogy oda utazzam ?

Gottlieb.

Ha Isten hí, szívem szerelme,
 Akkor ; hívását várd be hát !

Elsa.

Hallám hívását. Midőn mennybe
 Fölméne Krisztus dicsőséggel,
 Nyitva hagyá menny ajtaját.
 Egy látományom volt az éjjel :
 Atyjának tágas fényövezte
 Lakása ajtajában állt,
 Felém távolból integetve.
 Nem késheetem !

Gottlieb.

Miként ha a

Szent-lelek Isten önmaga
 Beszélne ajkával s helyette.
 Ha Istentől vón' ?

Orsolya.

Ah, tovább nem

Ellenezhetjük akkor.

Gottlieb.

Amen !

Elsa ! Beszéded uj nekünk
 S csodálatos nagyon ; szívünk
 Eltölti búval, felelemmel.
 Akár a genosz kísértese,
 Akár az Isten ihletése,
 Vakok, beßle mitse' sejtünk.
 Gondolkodjank rajt' s könyörögjünk,
 Jó, rossz lehet. Ha Isten adja
 Legyen az ő szent akaratja !

Mentsen meg a gonosztól bennünk!
Kezed hogy reszket, mily tüzes!
Menj s nyugtot álomban keress.

Orsolya. Csókolj meg. Jó éjt; ne zokogj!

Elsa kimegy. Ah milyen iszonyú dolog!
Megrázkódtam csókjára, mintha
Kisértet csókolt volna meg;
Oly gyenge vagyok, oly beteg!
Holnap kora reggel, a mint a
Hajnal pirul keleten, lelki
Atyámhoz át fogok sietni
S meghallom, mint fog vélekedni.

* * *

Falusi templom. *Egy nő térdel a gyöntató széknél.*

A falu lelkésze. Menj és ne vétkezz! Törödelmet
Tartván, kezdj uj s jobb életet!
Isten szabaddá tesz örökre,
Leoldva bünbilincsedet.
Menj és ne vétkezz! O szivednek
Ismét nyugalmat, béket enged
Büneid szennyét eltörölve!

*A nő kimegy. A pap kilép a gyöntató székből s lassú léptekkel föl
s alá jár.*

Oh Uram! Fényed szakadattan
Legyen utamon ragyogó!
Oh mert sok a kéz, öntudatlan
Sebeid vérző, szaggató!
És sok a láb, mely meglötöl
S aklodtól távol vándorl.
Ha szövétneked nem ragyog,
Nem vezethetem nyájadat,
S ha szent kezed nem támogat,
Leroskadok a gond alatt,
Ki magam is bünös vagyok.

Szünet.

A nap is immár nyugovóba;
Neked, Uram, fökelte óta

Jó tettet bé hányat mutattam
 Áldozatul szolgálatomban?
 Hány jogtalanság megtorolva,
 Igazság védve, megboszulva,
 Megküzdve mennyi küzdelem,
 Megnyerve mennyi győzelem,
 Hány jó tett kezdve, befejezve?
 Gyarló vagyok, és gyenge, érzem!
 Látom a fényt magasba', messze.
 Szívem dobog, lelkem örül,
 Érezni, bírni akarom
 S midőn már azt hiszem, elértem,
 Tehetetlen' lehull karom
 S ismét sötét éj vesz körül!
 Emberre — mért? tudod — te küldted,
 A te műved: ha küzd, ha csügged!

Szünet.

Mért késel herczeg Hoheneck?
 Mért engedsz föl-lejárnom itten,
 E szent homályu bolt alatt,
 Lépéseim' számitva s minden
 Lépéssel egy-egy sirt jelölve?
 Mért adjon a világ neked
 Helyet, s várjon kényed- s jöttődre?
 Jösz, hogy vigasztaló szavat,
 Reményt hallj. De mit tehetek?
 Tanácsul adnom lehetetlen,
 Hogy tedd ezt s mentsd meg életed,
 Inkább, hogy tántorítlanul
 Állj a gonosz léleknek ellen,
 És bűnnek hozzáférhetetlen
 Élj és halj meg, mint vértanu!

Szünet.

Sötétedik az esti ég.
 A városba kell menni még,
 Meglátogatni kinos ágyát
 Kórnak, halálnak, sorvadó
 Fáradt tagoknak, elfogyó
 Léleketeknek, bánkodó
 Szivek', törő szemeknek, melyek

Most könyvek közt nyugodni látják
 A napot, melyet kelni többet
 Soha se' látnak. Szervedőket,
 Testökben nyomorultakat,
 Szegényt, vigasztalanokat
 Várákztatni nem szabad.

Távozik.

Luczijer belép mint pap, gúnyolódva térdet hajt.

Ez a fekete Miatyánk.
 Isten vala ám
 Az én nevelő atyám
 A pálmafa könyve alatt!
 Szent Mihály volt a dajkám,
 A ki Betlehem táján
 Jött a világra vér- s testben.
 Jól tartott engem az Isten,
 Jó tápot adott, jó hajlékot;
 Hogy ama templomba menvén, ott
 Olvassak a szép könyvbe',
 Melyet Isten rázott az égből le.
 Pokol kapui nyiljatok!
 Menny kapui záródjatok!
 Hizzatok, a kik halljátok,
 Ti ördögök, a fekete Miatyánkot!

Körül néz a templomban.

Mily iszonyú hely, ocsmány, undok!
 Hogy nem pirul e rút barlangot
 Mennykapujának, Úr házának
 Nevezni az ember, csúfságnak!
 Pókháló lebeg a vén ablakokon,
 Penész feketül falon, boltozaton;
 Por a szószéken, por a stallumokon,
 Por a székeken, lépcsőn és padokon.
 A szószék! Melyről oly súlyos, hatásos
 Intelem szállt a germánok agyához!
 Épületes vala az ige, üdvös,
 Mintha csak amott a bőrbe kötött és
 Vastag bibliát vágták volna fejükhöz;
 S én tudom azt, mily kellemes ez érzés!
 Emitt van a szentelt vitzartó,

Szentelt lehet a víz, soknak jó;
 Gehenna vize nekem; a szaga olyan,
 Mint a böjti levese — áporodott.
 A szegények perselye amott van;
 Rátették a biztos vas lakatot.
 De a falu papja s én tudom ám,
 Hová foly az a sok könyöradmány;
 S hogy a jó szokás valahogy ki ne vesszen:
 Filléremet én is bele eresztém!

Pénzt tesz a perzselybe.

E köszobor és érczczimeres,
 Mohlepte kötábla alatt, a
 Falu nagy ura szendereg itt.
 Rablás vala és bűn elete, míg
 Vegre, hogy a pokol örök, rettenetes
 Lángját kikerülje, barát
 Csuhába' halt meg és oda adta
 Egy örökös misére minden vagyonát.
 Jól érezi most, vagy rosszul úri magát?
 Örök titok leple takarja,
 Mert ő maga is úgy akarja.

S amott egy árnyas, csendes zugban
 Hallgatagon, felre vonultan,
 Kitért ijesztő ajtajával,
 Két oldalt rácsos ablakával,
 Pár jámbor század térdei által
 Megviselt, kopott zsámolyával
 Áll a félelmes gyóntató szék.
 Ha benne, mintegy tisztos vendeg
 Leülnek kissé s megpihennek.

Beül a gyóntató székbe.

Itt ül a pap; halk csendesen,
 Mint esti szellő sóhaja,
 Száll búsan át e réseken
 Ember végetlen bú-baja.
 A szerencsétlen elbukott lány,
 Szive gyötrő kintől dobogván,
 Zokogva, sírva, a mi félig
 Bűnbánat, felig szenvedély, itt

Meggyónja titkos szégyenét,
 Időt, helyt, kedvese nevét!
 Nyögve lerakja lelke minden
 Terhét az ádáz gyilkos itten
 S ezzel eleget tenni vél
 A tör s tűz pusztitásiér'!
 Nagyon csudálkozom, valóban,
 Hogy ülhet itt a pap nyugodtan,
 Olvasva egész éven át
 A bűnök undok lajstromát,
 S egy kis hitet még kebelében
 Megtarthat emberi erényben!

A kín, bú, bűn és iszonyatnak
 Ezred részét se' mondhatnám el,
 Mely az ember szivéből száll fel.
 Midőn e sirkert háborogva
 Halottait kidobja a pap
 Miként egy arkangyal szavára.
 Sajátos édes gőzzel tölti
 Be a levegőt mind e földi
 Bűn s szenvedélynek illata,
 A mely ide csal gyakran a
 Mirigy s forróság idején.
 De ma egyébért jöttem én:
 Ez örülésig tüzelt agyban
 Gonosz eszmet szítani, táplálni,
 Egy hercegből gyilkost csinálni;
 Remek munka, régen tanultam!
 Itt jő. A szürke alkonyatban
 A papját fogja látni bennem,
 Törbe anyját is így ejtettem!

Henrik herceg belep s a gyóntató széknél letérdel.

Alázattal jövök ím hozzád
 S törődelemmel, szent atyám,
 Áldásod' kérlek add reám.

Luczifer.

Csak a gyónás után adom rád
 Áldásom'. Ez az Isten hozzád,
 Mely távozó vendégre száll,
 A ki szentséggel felövezve,

Földi szennytől ment öltözetbe',
 Ajtóban, utra készen áll.
 Megvizsgáltad-e lelked mélyét?
 Örült eszméd agyadban él még?
 Vagy szenvedélyed, rohamod
 Eltűnt s örökre elhagyott?

Henrik herczeg. Ugyan azon örült eszmetül
 Vakítva, egy vak szenvedélytül
 Kergetve, im' ismét jövök
 Az Úr házába, üldözött
 Ember, nyomorult, szenvedő!
 Mint mikor az ég elsötétül
 S láthatlan légszilipeken
 Vad szél rohama hirtelen
 A félelemtől reszkető
 Erdőre csap és minden lomb, galy
 Levelét egy irányba hajtja;
 S füves rét, kalászos mező
 Felhő s a harántos eső,
 A kémények füstje, alatta
 Mind meghajolnak hódolattal:
 Így kerget ellenállhatatlan
 Ez iszonyu szándék előre.
 Minden erő szívem s agyamban
 Meghajlik, elsimul előtte,
 S eltérve a kellő iránytul
 Mind, mind Salern felé irányul!

Luczifer. Maroknyi por vagyunk csak; fölkap
 Bennünket a szél s a világnak
 Ország utján tovább sodor;
 De csak egy perezre; a fuvallat
 Lenyugszik ismét és a por
 Parányi újra földre szállnak!

Henrik herczeg. Szentséges atyám! megbocsásd
 Bennem a lelki habozást;
 Lelkem zavart, békételen,
 Nyugpontját sehol sem lelem!
 Szemeim előtt rémletes
 Kisértő árny lebeg, repes,
 Dobálva, hányva önmagát;

Vadul kiáltva fut, rohan,
 Mint örült a tömegén át,
 Előre mindig s hangosan
 Hirdeti rémes jóslatát!
 A gyenge nyomorult. Boldog csak
 Az erős. Én gyenge vagyok
 S a jóra nem találhatok,
 Mert érzem s rettegem a rosszat!
Luczifer. Ne félj! Az egyház jó, szelíd,
 Irgalma elibe siet
 Félutra gyermekeinek,
 S a porba írja bűneik'!
 Bár irva van a tiz parancsban:
 «Ne ölj!» Van eset, mulhatatlan
 Tisztünk, például csatatéren,
 S az egy igaz hit védelmében.
 A tiz parancsolatot régi
 Törvény színében kell tekintni,
 Tág és szelid alkalmazással
 Értelmezendő s fenntartással:
 Mert van eset, előbb való
 A mi szükséges, mint a jó!
 Te herczeg vagy. Ha meghalsz, mennyi
 Remény s szív fog megsemmisülni,
 Mily nemes szívet, nagy nevet
 Temetnek a sírba veled!
 Hány lovagias, hősi tett, mely
 Elvész örökre életeddel!
 Végsarja vagy nemednek; benned
 Egy régi név megsemmisül;
 Eltűnik a föld színiről
 Dicső emléke őseidnek!
 Ő csak paraszt. Ereiben
 Hitvány pór vére foly, milyen
 Minden nap minden perczibe'
 Pirosra festi a csaták
 Mezeinek röget, sarát,
 Kiontva zsoldosok kezétől
 Könnyörtelen s jutalom nélkül
 A zsarnok egy intésire!

A tied drága, mint az Isten
 Földent királyai vére magja.
 Mi vár ő rá a földön itt lenn?
 Nyomor, búbanat, szenvedés:
 Kinok leánya, a föld rabja,
 Pórlány most, majd pórhíves, és
 A lelke sebzett, bús beteg,
 Élte örömtelen, rideg!
 Az ilyen sorstól az ő gyengéd
 Szíve, hogy retteg, nem csodálom
 S hogy vágyva vágyik fölcserélni
 A földi lét buját, gyötrelmét,
 A mely reá vár e világon, —
 Mondhatlan üdvével az égi
 Hazának. Az egyház tehát
 Megszenteli áldozatát.
 Leheld be e gyógybalzsamot
 És ifju éltét életedbe.
 A melyet ad a békét vedd el,
 Mint isteni ajándokot.
 Haljon meg s lábaidat kend be
 E drága, balzsamos kenettel —
 Ifjú vérevel s élni fogsz.

Henrik herceg. S az igaz bíró megbocsátja?

Minden tett, jó, avagy gonosz,
 Emléket hagy valahol hátra,
 Szellemujjaktól írva, átka
 Avagy áldásakép', az ötet
 Követő gyengébb vagy erősebb
 Tettekben, a mig az időknek
 Büntetve leszen gonoszsága
 S kiderül Isten igazsága!

Luczifer.

Vén krónikákban olvasom, ha
 Egy büntett elkövették,
 Egy másik ördög születik
 Amazt hogy verje, ostorozza!
 De a gonosz csak elrontott jó,
 S Luczifer fényt, világot hordó
 Bukott angyal, átkok között

Atyai házból számüzött
Világtalan, végetlen éjbe.

Henrik herczeg. Ha van igazság még az égbe',
Jó tetteiből jó embereknek
Fénynek angyalai születnek
S az egyensúly így helyre áll.

Luczifer. Ha ily rohadt nem lenne már
S ördögé végkép' a világ!

Henrik herczeg. E tett, mondd, jó vagy rossz tehát?
Földoldsz-e, hogy föltétlenül
És szabadon elkövethessem?

Luczifer. Igen s a büntül, mely belül
Avagy körül van, teljesen
S mindattól, melybe bonyolíthat,
Földoldalak, fölszabadítlak.

Henrik herczeg. Szent áldásodat hadd vehessem.

Luczifer kinyújtja kezét, mormolva :

Maledictione perpetua
Maledicat vos
Pater æternus!

Az angyal eolhárfiával. Vigyázz! vigyázz!

Nemes vér sarja vagy,
Földön mi jó, mi nagy
Előtted példakép!
Mindenben nemes légy,
A mit tész és kívánsz!
Ne hagyd, hogy az érzék megcsaljjon,
Halálos bűnre ragadjon.
Légy jó, tiszta, légy szilárd!
Csupán csak az igaz örök,
Minden más csalfa köd.
Esdve kérlek:
Kebeledet a rossz lélek
Sugalmának ki ne tárd,
Mely szived most fogva tartja,
A rutat szépnek mutatva
S az önzést érdem'- s erénynek!

Szoba a majorban.

Gottlieb. Határozánk. Sok éjjelen
 És napon át egy névtelen
 Ijedelem szorítá keblünk,
 Rettentve, ijesztgetve bennünk
 Isten és titkos utjaitól!
 Leverten a bú s fájdalomtól
 Sokat zokogtunk, esedeztünk :
 Vezessen szent akaratán,
 Mutassa meg, hogy mit kíván.
 Határozánk. Jó herczegünk,
 Odadjuk értted gyermekünk!

Orsolya. Istentől jó. Szent szándokát
 Ő sugalá ; kinokon át,
 Világából a bűnek, bűnak,
 Ismét magához veszi ötét.
 Az anyaszív nem küzd tovább,
 Küzdelme hiu volt az Urnak
 Szent angyalával, ő erősebb.

Gottlieb. Mint Abram az Urért fiát
 Kész volt halálnak adni át ;
 S a mindenek mennyei atyja
 Övét, mint bárányt odaadta
 A gyilkosok kezébe : lányom
 Az Urnak én is följajánlom !

Orsolya elfüdi arczát.

Elsa. Éltem parányi,
 Csak egy pohár viz,
 De kristály tiszta.
 Vedd el oh herczeg !
 Üdítsen az fel,
 Gyógyítson az meg.
 Szabadon adtam,
 Szivesen adtam,
 Isten megáldja
 Az adományt !

Henrik herczeg. És az adóját !

Gottlieb. Amen !

Henrik herczeg. Elfogadom.

Gottlieb. A gyermekek hol vannak ?
Orsolya. Már mind alusznak.
Gottlieb. Oh ha meghaltak volna ?

A kertben.

Elsa. Egy kérésem van hozzád.
Henrik herczeg. És mi az ?
 Előre meg van adva már.

Elsa. Igérd meg,
 Ha távozánk innen s Salern felé
 Utban leszünk majd, nem igyekszel
 Szóval, se tettel le beszélni és
 Eltántorítani szándékomtól; inkább
 Eszedbe' tartva, hogy, mint a zarándok
 Zavartalanul lépeget a szent
 Városba s a szent búcsu gondolatja
 Foglalja el egészen: úgy szeretnék
 Én is e nagy Jubileumban a
 Menny kapuihoz közeledni, hő
 Kérésemmel, levetve minden földi
 Gondot magamról, mint midőn
 Levetem a czipőm lábamról. Ezt
 Igérd meg.

Henrik herczeg. Ugy hull ajkaidról a szó,
 Mint Angelónak ajkiról a rózsák,
 És Angyalok hajolhatnának értők,
 Hogy szedegessék !

Elsa. Megigéred-e ?
Henrik herczeg. Ha valaha ez egy- vagy mindkettőnknek
 Oly hosszú utat megkezdjük, — igen.

Elsa. Nem mennénk el hát? Csak azért emeltél
 Fel a magasba, hogy visszataszíts
 A földön összetörve? Az öröklét
 Vizét ígérted, csakhogy a világ
 Posványáiból inni kényszeríts?

Henrik herczeg. Ah Elsa! Milyen leczkét adsz nekem!
 Szép egyensúlyban függnek a jelen
 S jövőlet: egy lehellet kell csak, és az
 Egyensúly megzavarva, a serpenyő,

A melybe vetjük a szívünk, lehajlik
S mintha üres vón', felszökik a más,
Haszontalan és hiu számba jő!
Ki az élethez úgy ragaszkodom,
Rám iszonyat gondolni a halálra.
Neked csak annyi, mintha a kilincset
Fölemeled; egy lépés a szabadba
Egy már ragyogó sátorból, a melynek
Átlátszó fala fénytől tündököl!
Oh tiszta szűz szív! kedves poraidból
Liliom nő s írva lesz szirmain
Arany betűkkel: «Ave Mária!»

LONGFELLOW W. HENRIK *után angolból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL TANÚLMÁNYA AZ 1839—40-DIKI ORSZÁGGYŰLÉSRŐL. *)

Az 1839—40-diki országgyűlés egyike volt hazánk legfontosabb, alkotásai horderejénél fogva korszakalkotó országgyűléseinek. Ez országgyűlés nemcsak annál fogva volt nevezetes, mert a tisztelt szerző állítása szerint «a régi magyar országgyűlések szónoklata nem tündökölt talán soha fényesebben» mint ez országgyűlésen, hanem nevezetes volt az, és oly nagy készütségű író és államférfi tanulmányára, mint gróf Szécsen Antal, annál fogva is méltó volt, mert az sok oly törvényt alkotott, melyek nemzetgazdasági és kereskedelmi újabb törvényhozásunk alapját vetették meg.

Ez országgyűlés alkotta meg a váltó- s a csödtörvényt. Törvényeket hozott a kereskedőkről, a gyárak jogviszonyairól, a közkereseti társaságokról, a kereskedői testületekről, az alkuszokról, a fuvarosokról. Ez országgyűlés helyezte souverain jogába az országalkotó, az államföntartó nemzet nyelvét, Magyarország törvényei már az 1840-diki országgyűlésből egyedül magyar nyelven terjesztetvén föl ő fölségéhez. Ez országgyűlés alkotott már törvényt a Dunát a Tiszával összekötő csatornáról, mely csatorna, mint annyi más, melyre kereskedésünk- és földművelésünknek tagadhatatlanul szüksége van, még maig sem ásatott ugyan meg, de legalább e törvény tanúságot tesz arról, hogy a magyar törvényhozás már 1840-ben szükségét érezte annak, a miről nálunk Széchenyi István halála után csak a kellőleg nem méltányolt Türr István gondolkozik. Ez országgyűlés czik-

*) Megjelent a *Budapesti Szemle* 1882-ik évi novemberi füzetében.

kelyezte be a budapesti lánczhíd építése iránt kötött szerződést, melynél fogva e hídon vámot a nemes ember is tartozott fizetni. Ez országgyűlésről írta Deák, hogy azon sok olyan történt, «mi gyökerében megrázta az ősiséget».

De ez országgyűlés, mind a mellett, hogy annyi nevezetes törvényt alkotott, nem tudta megszerezni az ország nyugalmát. Sok fő kérdés megoldatlan maradt. Sok seb, melyet a hatalom a törvényen ütött, még vérzett. Ez országgyűlés, és az ezt megelőző, huszonhárom üzenetet váltott a főrendekkel a szólásszabadság tárgyában, de a megsértett törvény teljes orvoslást nem nyert. A fő RR. folytonos ellenkezése lehetlenné tette nem csak azt, hogy az országgyűlési hírlapok megelőző vizsgálat nélkül megjelenhessenek, de meggátolá azt is, hogy a RR. házának, a sajtó szabadságán ejtett ez újabb sérelmet tárgyazó fölterjesztése a törvény örehez, a királyhoz juthasson. Méltán panaszlá tehát Deák követjelentésében, hogy: «sulyosak az akadályok, mik haladásunk minden léptét gátotják».

Gróf Szécsen Antal nem volt ez országgyűlés tagja, miután akkor még nem volt teljes korú. De már akkor is föltűnt kitünő tehetségei, nagy készütsége által. Magára vonta Metternich figyelmét is. Elvei őt már akkor a hatalom és a fő RR. háza többségének közelébe juttaták. Ismerte tehát már akkor is e többség, a hatalom «fölfogását»; és, mint ép ez érdekes és sok tekintetben becses tanulmány tesz arról tanúságot, ő ez országgyűlés eseményeinek éles megfigyelője, s az akkori politikai tényezők tanulmányozója volt, ha nem is mindig tárgyilagos és igazságos bírálója is.

Nem minden ok, nem minden jogosúltság nélkül vártuk tehát, olvasva a tanulmány ezimét, hogy gróf Szécsen, írva az 1839—40-diki országgyűlésről, meg fogja velünk ismertetni azon magasb politikai «légkört», a hol a mi hazánk sorsa is eldöntetett. Vártuk, hogy e tanulmányból meg fogjuk ismerni annak az okát, hogy, a tisztelt szerző szavaival élve, «az ellentétek kiegyenlítése» ez országgyűlésen is elmaradt. Ez okok földerítésére nemcsak a történetíró, közeletünk bűvára, de a múlt iránt érdekelt minden olvasó is, egyaránt méltán számított e vonzó tanulmány olvasásakor, főleg miután szerző bevallja, hogy «mindazok, kik az országgyűlés főbb kérdéseit a méltányosság és a tárgyilagosság szellemében vélték egyedül

megoldhatóknak, elérkezettnek látták az időt e nézetet a kormány köreiben is terjeszteni és érvényesíteni».

Ez országgyűlésről, mint ilyenről, a tanulmányban keveset találunk.

«A nemzetek életében» (e sorokkal kezd meg a szerző essai-jét) «vannak bizonyos mozzanatok és időszakok, melyeknek mély jelentőségű behatása, rövid idő múlva feledékenységbe megy és zajosabb események miatt háttérbe szorul. Ilyen fejlődési pillanat volt hazánkban az 1839—40-diki országgyűlés, mely a szó teljes értelmében az államférfiúi fölfogások és egyéniségek országgyűlésének nevezhető.»

A mi később, a tanulmány folyamában ez országgyűlésről mint ismertetés, mint történeti adat kerül elő, az nem az országgyűlésnek mint törvényhozó testnek a története. Az mind csak a szerző által föltüntetett szónokok, az általa kiemelt és méltányolt leginkább felsőházi tagok szónoki és államférfiúi egyénisége rajzának háttereül szolgál, s e kitünőségek s legkivált gróf Desseffy Aurél nagyságának megvilágítására mondatik el.

Gróf Szécsennek, mint látni fogjuk, nem is az volt a célja, a mit műve címénél fogva attól vártunk. Célja kivált az volt, hogy ez országgyűlés jelesb szónokait s azon kitünőségeit ismertesse meg, a kiket az államférfiúi cím méltán, tulajdonkép annyiban megillet, a mennyiben azok a szerző által föllállított qualificatióval fogva államférfiakul beválnak. E szándékára mutat az, hogy az 1839—40-diki országgyűlésnek hét sorra terjedő s fönn idézett jellemzése után azonnal áttér az államférfiúi fogalmának meghatározására, hogy aztán, ha az olvasó e mérték szerint ítéli meg az 1840-diki országgyűlés föbb tényezőit, maga vonhassa el a következtetést.

Szerző mind a mellett, hogy az idézett sorok szerint ez országgyűlés a szó szoros értelmében az államférfiúi fölfogások és egyéniségek országgyűlésének tekinthető, szeme előtt tartva mindig az általa föllállított qualificatiót, az országgyűlés szónokai közül csak néhányat emel föl az államférfiúi egyéniségek színvonalára. De ezek is, nem mondjuk kizárólag, (hiszen a zólyomi követet, Radvánszky Antalt, az egyetlen beszédevel halhatatlanná vált «single speech Hamiltonhoz» hasonlítja,) de leginkább a főrendiház többségében találhatóak föl. Gróf Széchenyi István a szerzőnek az államférfiúi kellé-

keiről írt definitiója szerint nem üti meg a mértéket. Az «államférfiúi szempontok fölelevenítését» ez országgyűlésen, a szerző akkori közeletünk egyik legkitünőbb alakjának, a mindenki által őszintén megsiratott gróf Dessewffy Aurélnak tulajdonítja.

Deák Ferenczről, a követek házának vezéréről, mint olyanról emlékezik meg a tisztelt szerző, ki «a magasabb államférfiúi szempontok» színvonalán állott. Szerző Deákot jellemezvén, felőle azt mondja, hogy «hol jogi meggyőződései forogtak kérdésben, senki sem ragaszkodott azokhoz szivósabban, senki sem védte ez álláspontot kérelmelhetlenebb logikával, — — — még is egész személyisége, eljárása ép úgy, mint komoly, higgadt vitatkozási modora is mintegy önkénytelenül előkészítette a követi táblánál is azon légkör fejlesztését, melynek befolyása alatt a kérdéseknek elebb-utóbb nem többé a kizárólag rideg jogi, némelykor ügyvedői szempontból kellett tárgyalatniok és eldöntetniök.»

Ennél fogva bizonyosan csupán a RR. háza akkori hangulatának jellemzéseül, és nem egyszersmind Deák politikája bírálataúll mondottunk vagyunk hajlandók elfogadni szerző következő állítását: «legkevésbbé valának a vallási kérdések tisztán az alaki törvényesség szempontjából megítélhetők és megoldhatók, ha azok tárgyalása más eredményt óhajtottak, mint az ellentétek élénkítését és a kedélyek ingerültségének növelését.» — A kedélyek ingerültsége növekedésének, valamint az ellentétek élesbedésének okát, mind a vallási kérdésekben, mind általában a Deák által vezetett országgyűlés erős küzdeleiben a történetíró nem a sérelmi térre utalt ellenzek illoyalis célzatában vagy meggondolatlanságában fogja keresni. És meg vagyunk győződve a felől, hogy a ki az akkori politikai viszonyokat és eseményeket ismeri, ki tudja, hogy kik intéztek akkor Bécsben hazánk ügyeit, nem fog osztozni a tisztelt szerző azon véleményében, hogy annak az oka, hogy az 1839—1840-diki országgyűlés, mint háromszáz év óta minden országgyűlés a sérelmi tért, (mint szerző mondja) oly soká, oly tartósan elfoglalta, «nem a kormány túlkapásainak, vagy törvénytelen lépéseinek» tulajdonítható, hanem a sérelmi szellemnek, a ki nem egyenlített ellentéteknek.

Háromszáz év óta! E szavak is a szerző szavai. A nemzet tehát, mely a sérelmi tért háromszáz év óta elfoglalva

tartá, a frondeur vérebe oltott ellenzéki hajlamnál fogva állt az alkotmány bástyáján, védeni azt, mit a hatalom, szerző szerint, meg sem támadt. Az ország ez országgyűlésen is a sérelmi téren állott, mint az ősök háromszáz év óta, pedig a kormánynak nem voltak orvoslást váró törvénysegései, nem voltak túlkapásai!

E, valóban, erős kihívás mellett sem lehetünk gróf Szécsen ellenében oly naivak, hogy elmondjuk itt most, bár röviden, a háromszáz év történetét. De még csak a XVIII. század második felében történeteket sem említjük föl. És legkevesébbé szólunk azon országos dolgokról, mik II. Lipót királyunk halálától 1823-ig s később 1839-ig történtek. Ezek ismert dolgok. Ezek a számtan czáfolhatatlan érveinek erejére emelkedő adatokkal bizonyíthatnák be azt, hogy alkotmányának, törvényeinek, jogának védelmére, a sérelmi tér elfoglalására kényszerítve volt a nemzet. De, mondjuk, nem tehetjük ezt a tisztelt szerző irányában, bár ő oly határozottan állítja is, hogy ez országgyűlés, mint háromszáz év óta minden országgyűlés, a sérelmi tért nem a kormány túlkapásai, vagy törvénytelen lépései miatt tartotta tartósan elfoglalva, hanem stb.

Gróf Szécsen e határozott állítása ellenében tehát mi is csak azon egyszerű és határozott állításra szorítkozunk, hogy a sérelmi szellem nem ok, hanem okozat, hanem következménye volt a kormány háromszázados politikájának. A hatalom, a mint mi a történetből tudjuk, a mint azt törvénykönyvünk minden lapja bizonyítja, a mint országgyűlési irományainkból olvassuk, nem tartotta meg a szentesített törvényeket. E tagadhatatlan tények ellenében mit tett a nemzet? Országgyűlésein és azon kívül, de mindig törvényes úton sürgette a törvényen ütött sebek orvoslását. És mert e sérelmek vajmi ritkán nyertek orvoslato, ezért volt a sérelmi politika háromszáz év óta permanens. És ha az ország, érezve hátramaradását, a haladás, a javítás útjára kívánt lépni, kérdjük, készségre, atyai támogatásra talált-e kormányánál 1845-ig? Nem volt-e még egy Széchenyi István is a bizalmatlankodó, az újabb idők szellemét és követelményeit föl nem ismerő kormány gyanújának vagy legalább is aggodalmaskodásának kitéve?

Vajon ok nélkül mondta-e Deák fönnidézett jelentésében,

hogy súlyosak az akadályok, mik haladásunk minden léptét gátolják?»?

Úgy van. Haladásunk minden léptét súlyos akadályok gátolták. A kormány még 1830 után is, mikor az a szellem, mely Franciaországban lerombolta a Bourbonok trónját, egy új kort teremtett az eszmék világában, nem akarta leoldani a járszalagot a népek lábairól. Az úgynevezett államférfiak Bécsben nem ismerték föl, mondjuk, az idők szellemét s a századok óta alkotmányos Magyarország ébredésében is csak a lázadó vér hagymázát látták.

Az államférfiúi fölfogás hiánya, az absolut hatalom önámítása okozta aztán és nem egyedül az ellenzéki politika, hogy, a szerző szavaival élve: az ellentétek ki nem egyenlítettettek.

A sérelmi szellem folytonosságának volt még más oka is. Oka volt, valljuk meg, az is, hogy, habár szerző szerint «a jogi szempont a valódi államférfiúi fölfogásnak egyik sohasem mellőzhető eleme», a főrendi tábla többsége még is a törvénysértő kormány álláspontját foglalta el, a kormány eljárását törvényesnek, intézkedéseit igazoltaknak tekintette, és, hogy tovább is a szerző szavaival éljünk, «a tényeket illetőleg, azokat nem látta ellentétben» saját (úgy mint a többség) «jogi fölfogásával és meggyőződésével, és így ezekkel» (tudniillik a tényekkel) «szemben» nem érezte magát «késztetve a jogi szempont kizárólagos hangsúlyozására», mely szempont ugyan — jegyezzük meg jól — a valódi államférfiúi fölfogásnak egyik soha nem mellőzhető eleme.

Az ellentétek, a sérelmi szellem okát ebben is kell keresni. Keresni kell továbbá abban is, hogy míg egy részről, (mit a tisztelt szerző éles ítéleténél fogva maga is bevall) «a jogbiztosíték és a védelem alapján nyugvó hazai alkotmányunk kiváló föladatát és létének főjogczímét a jogvédelem képezi», és «a kiválóan jogföntartási és védelmi föladat igényeivel a sérelmi szellem uralma határos», addig más részről, azok kik hazánk sorsát intézték Bécsben, — a Kolowrátok, a Kübeckek, ignorálták a jogbiztosíték és a jogvédelem alapján nyugvó alkotmány kiváló föladatát s létének főjogczímét, mi a jogvédelem. A jogvédelemben ennél fogva, mi szerző szerint, mint im most láttuk, a sérelmi szellem uralmával határos, nem láttak egyebet, mint a magyar vér nyugtalanságát, szer-

telenséget, kisszerű kötekedést, az ellentétek élénkítésére, a kedélyek ingerültségének növesztésére irányzott törekvést. Pedig e sérelmi szellem nem volt egyéb, mint az alkotmányhoz való ragaszkodás, mint a jogvédelemre utasított és kényszerített nemzet ébersége, őrtállása.

Nem volt egyéb; nem 1839—40-ben, nem a megelőző országgyűléseken. Hiszen a szellemes szerző maga is beismeri, hogy «azok kik, mint a követi tábla ellenzéki többségének vezérei, személyes meggyőződések sugallata szerint, utasításaik és az ország nagy része közszellemének értelmében, a törvényeket és az általok biztosított jogokat a jelenben megsértetteknek és a jövőben veszélyeztetetteknek tekintettek, e fölfogások által utalva voltak a jogi szempontokat kizárólag vagy legalább főleg előtérbe állítani.» Utalva voltak pedig ezt tenni szerző szerint is mindaddig, «míg a tények és a jogi meggyőződések közti ellentét, az utóbbinak megfelelően ki nem egyenlítettik.» Itt aztán bebizonyítandó lett volna a szerző részéről, hogy a követi tábla ellenzéki többsége vezéreinek, meggyőződések alapján, az ország közszellemében támadt fölfogása helytelen volt, mert a kormányról azt mondani nem lehet, hogy túlkapott, hogy törvénytelen lépést követett el.

Ez bebizonyítva nincs. A kormány nem hederített «a jogi szempontokra», így az ellentétek kiegyenlíthetése nem is volt várható. És a sérelmi kérdések közül csak is a vallásiak egyenlítették ki az 1840-diki országgyűlésen mondhatni kiengeztelően; de a kormány általában merev maradt majd nem 1845-ig s 1839—40-ben nem tudott élni Ausztriának közmondásos szerencséjével.

E szerencse nem csak abban nyilatkozott, hogy, a tisztelt szerző szavai szerint, a követi tábla kebelében találkozott egy férfiú» (Deák F.) «ki szellemében és jellemében az államférfiúi szempontok kellő méltánylásának és fölkarolásának kellekeit, népszerűségében és politikai állása súlyában» pedig azok «gyakorlati érvényesítésének hathatós eszközeit bírta». E szerencse nyilatkozott még gróf Dessewffy Aurelnek föllépésében is, azon nagy tehetségű hazafiában, ki a meleg hon-szeretettel a legloyalisabb érzületet egyesíté magában. E magasb látkörű államférfinak azon törekvése, hogy a politikai szabadság és az erős nemzeti szellemű kormányzás követelményei kellőleg kiegyenlítettessenek, sem 1839—40-ben, sem

méltán nagy csapásúl tekintett kora halálaig sikerre nem juthatott. E törekvés örököse, gróf Apponyi György lett. E törekvés 1840-ben a történeti esemény jelentőségével bíró azon tényben nyilatkozott (és Ausztria harmadik szerencséséjül e tényt fogadhatjuk el,) hogy, mint a szerző mondja, «mindazok kik az országgyűlés főkérdéseit a méltányosság és a tárgyilagosság szellemében vélték egyedül megoldhatóknak, elérkezettnek látták az időt e nezetet a kormány döntő köreiben is terjesztetni és érvényesíteni.»

De az intéző hatalom nem élt, mondjuk, e szerencsésével. Hiában figyelmeztettek a sorsunkat is intézőket azok, kik az időjeleken fölismerték a közel bajok magvait, s hiában intek őket, hogy Magyarország ügyei a méltányosság szellemében oldhatók csak meg, hogy Magyarország 1840-ben már nem kormányozható az 1839 év előtti abszolút szellemben s az ország törvényeit, a fölébredt nemzet közvéleményét föl sem vevő fölfogása szerint egy Kolowratnak, egy Kübecknek.

Hiában. Sokan fognak még arra emlékezni, mint osztott szét az 1844-diki országgyűlés.

Mire, már késő, a kormány 1845-ben a magyarországi viszonyok kellő ismeretére jutott el, akkor az elégedetlenség lángja már magasan lobogott, akkor gróf Széchenyi István nem állott már hatásának, befolyásának tetőpontján.

E pontnál is eszünkbe jut a tisztelt szerzőnek az államférfiú fogalmáról adott meghatározása, és meg nem állhatjuk, hogy e meghatározást szemünk előtt tartva, ne intezzük magunkhoz a kérdést, hogy a mi sorsunkat azon időkben intéző hatalmakra, a történetíró elfogulatlanságával ráilleszthető-e az államférfiú czíme?

A tisztelt szerzőnek kevésbé hosszas körülírásából, mint az államférfiúnak, a mi fölfogásunk szerint, leglényegesebb attributumát csak ez öt szót emeljük ki: «az adott viszonyok kellő számbavétele». Ez öt szó rövid kivonatban úgy is magában foglalja a politikai bölcsesség lényegét, az államférfiúi kellekek öszvegét. Mert nem csak a matematikus tartozik az adott tényezőkkel számolni, hanem a politikai számvetésnek is ez a törvénye.

Az általunk föntebb elmondottak, azt tartjuk, elegendő, vagy legalább is annyira megvilágíták az intéző hatalom eljárását, hogy bírálatot, ítéletet mondhasson az olvasó azok

fölött, kik a jelen század első felében arra is vállalkoztak, hogy a monarchia javára Magyarországot kormányozni fogják. — E boldogtalanokra nézve elmondtuk véleményünket az ellentétek, a sérelmi szellem okainak felsorolása közben. És midőn most, a tanulmány végszakaszában azt olvassuk, hogy Metternich herceg Magyarország és alkotmányos jogai ellen nem viseltetett ellenszenvvel, nem tudjuk magunktól elúzni a nehezteletést, sőt, megvalljuk, a sajnálkozást, hogy azon hatalmas ember, kit gróf Szécsen oly ékes szóval véd és magasztal, herceg Metternich, sem vette az intéző hatalom légkörében észre, hogy a gróf Széchenyi István «nyilvános életének legsikeresebb korszakában» fölmerült kérdések, melyek sok részről tisztán elméletieknek tekintettek, «néhány rövid év lefolyása után gyakorlatilag égetőkké» fognak válhatni.

Egy oly államférfiúnak, mint a minőül a szerző herceg Metternichet elénk állítja, kiről az éleslátást föl kell tennünk, előre kellett volna látnia, hogy a kormány törvénysértései az 1839—40-diki országgyűlést megelőző időkben, mily következéseket vonhatnak magok után oly nemzetnél, melynek politikai élete nem tegnap vette kezdetét, melynek alkotmányára nem egy király esküdött meg, a mely nemzet 1825-ben lerázta a tagjait megsibbasztó, de meg nem bénító álmot, a mely, főleg Nagy Pál és Széchenyi István föllépése után öntudatra ébredt, s a melyben a közszellem erősen kezdett már nyilatkozni. Egy oly férfiúnak, mint herceg Metternich, tudnia kellett volna, hogy Magyarország legfőbb törvényszékének ítéletei és főleg a báró Wesselényi Miklós elítéltetésének azon absurd kiindulása, hogy a király s a kormány egy, az alkotmányos magyar nemzetnek nem csak jogérzetét sérti meg, hanem mélyen megsérti loyális érzetét is. Herceg Metternich tudhatta azt, hogy azon nemzet, mely megvédte Mária Terézia királyné trónját, mely a tíz évi interregnum, az 1795-diki események után is rendíthetetlen hűséggel és bölcs belátással fogadta a parancsait Schönbrunból osztogató Napoleon fölhívását, s a mely 1823 után is bizodalommal, meg csak nem is duzzogással vette körül a «doluit paterno cordi nostro» szavakra fakadt királyának trónját: ismételjük herceg Metternich tudhatta, hogy e nemzet, ha törvényeit hangosabban védi is, ha az úrbériség eltörlése mellett izgat is, még nem lázong. «A mely nemzet», mondja az *Egyetértés* e soraink írása

közben megjelent jeles, de általunk minden pontjában nem helyeselt vezérczikkében, «történeti jogainak és alkotmányának pusztá hideg jelképét is» (a szent koronát) «ennyibe veszi, az a nemzet nem forradalmi természetű.»

Gróf Szécsen, ki mint említők, sokszor és sokáig érintkezett herczeg Metternichel, bírva ennek becsülését és bizalmát, azt mondja felőle e művében, hogy «távol volt tőle minden ellenszenv Magyarország és jogai ellen». Tehát nem ellenszenvének, hanem a monarchia rossz csillagzatának kell tulajdonítanunk azt, hogy e hatalmas miniszter meg nem akadályozható, hogy a kormánynak, mondjuk, tévedései következtében egyre növekedjék Magyarországon az elégedetlenség és mind több tápot nyerjen a politikai izgatás.

De «Metternich herczeg», a szerző állítása szerint, «sohasem gyakorolt vagy igényelt olyan befolyást a magyar dolgokra, melyet egy bizonyos bureaukraticus iskola elméleteinek értelmében; a törvényes magyar tényezők és közegek mellőzésével vagy jogaik csorbításával érvényesíteni akart volna.»

Ezt, bevalljuk, tisztán nem értjük.

Iskoláról szól a tisztelt szerző, mely az absolut hatalom doctrináiról varr himet a kormányzás módjára nézve. De a Metternich herczeg szempontja nem lehet ugyan az, mely a törvényt mellőző, a jogcsorbító iskolának szempontja. És mégis azt látjuk, hogy ez iskola híve, a bécsi kormány, a magyar alkotmány megsértésével érvényesíti 1825 után is bureaukraticus elméleteit. Metternich herczegről pedig ez érdekes tanulmányban azt olvassuk, hogy «1825 óta Metternich herczeg szava a magyar ügyekben döntőleg tekintetbe kezdett vétetni.»

És ez, tudniillik, hogy szava a magyar ügyekben döntőleg tekintetbe vétetett, természetes, valószínű, sőt bizonyos, hogyha meggondoljuk, hogy a trón többi tanácsosai azon férfiúval álltak szemközt, a ki a legleverőbb csapások után visszaállítá a monarchia hatalmát, tekintélyét, befolyását. Metternichnek döntő befolyását mutatja az is, hogy gróf Dessewffy Aurélnak e hatalmas embert kellett politikai programja részére megnyerni; hogy egy gróf Széchenyi Istvánnak e döntő hatalomhoz kellett folyamodnia, őt megnyugtatnia cselzatainak loyaltása felől.

Metternich hercegről tudjuk, a szerző is említi, hogy a történeti jog, a történeti alap barátja volt. Ő volt a legitimitás elvének védője mind Olaszországban, mind Spanyolországban. Ez elv védelme sok pénzébe, részben vérebe került a monarchiának, de legalább aztán ily államférfiúról föl lehetett tenni, hogy bírt némi érzékkel a történeti jog iránt oly alkotmányos nép irányában is, mint a magyar.

És bírt is, mint gróf Szécsen állítja.

És még is megesett, hogy Kolowrat, Kübeck miniszterek és gróf Pálffy Fidél magyar kancellár térdig gázoltak a magyar törvényben, holott, ha a hatalmas herceg jogérzéke a jó indulat melegségeig, az akarat elhatározásaig emelkedett volna föl, döntő szavával megakadályozhatta volna a történeteket.

De meg nem akadályoztatta. Ennek okát is megtaláljuk a tisztelt szerző e tanulmányában. Ki kell azonban jelentenünk, hogy mi erre nem a szerző útmutatása nyomán, hanem a logika kulcsával jutottunk.

Metternich hercegnek ugyan is, mint a szerző helyesen megjegyzi, «éreznie kellett hogy a magyar alkotmányos jogok fönnállása és fejlődése a monarchia többi részeiben előbb-utóbb az alkotmányos teremtés kezdeményezését, a monarchia érdekében mellőzhetetlenül igénylendi.» De bár herceg Metternich művelt szelleménél, nagyobb értelmiségénél fogva ezt érezte is, mégsem engedhette meg, vagy, mondjuk, nem óhajthatta, hogy a magyar alkotmányos jogok fejlődésével a dolgok a monarchia többi részében ennyire jussanak.

A «monarchia érdekében» volt volna «mellőzhetetlen az alkotmányos teremtés kezdeményezése a monarchia többi részeiben is». De ez eszméjét Metternich herceg nem valósítja akkor sem, mikor hatalmának tetőpontján állott, «talán», mond a szerző, «némileg azért, mert az, mit üdvösnek és szükségesnek tekintett, határos volt azzal, mit veszélyesnek tekintett.»

Ez levén Metternich herceg meggyőződése, tudniillik, hogy a magyar alkotmányos jogok fejlődése, a monarchia többi részeiben, hol a fejlődés csirái csak csekély részben léteztek, előbb-utóbb az alkotmányos teremtés kezdeményezését fogná igényelni, csak logice cselekedett, ha azt óhajtá, hogy Magyarország alkotmányos jogai ne fejlődjenek, vagy

legalább ne oly mértékben, oly gyorsan, a mint azt a nemzeti közszellem sürgeté. Igaz ugyan, hogy «az alkotmányos teremtés kezdeményezése a monarchia érdekében mellözhetetlenül» lett volna igényelhető, de ím most olvastuk, hogy az üdvöst és a szükségest a veszéllyel határosnak tekinté Metternich herczeg.

Ehhez járult még a lelektani ok is, hogy Metternich, mint a nagy sikerek minden előidézője, erősen hitt politikai rendszerének csalhatatlanságában. A bécsi congressus után neki sokáig minden sikerült. A népek nagy áldozataikért megkapták jutalmukat. Az absolutismus a continensen jól érezte magát. A béke hosszú évei beringaták Metternichet is a biztosság érzetébe, úgy hogy minden fölkiáltás, minden nyugtalansága az elégedetlenségnek, az ébredező szellem szárnypróbálásai, az új idő minden életpezsgése benne is csak oly kellemetlen érzést támasztottak, a milyet érez a kényelmében bolygatott gazdag a szegénynek alkalmatlankodásánál. Ő sem tartá, hogy egy modern phrasissal éljünk, újjait a kor üterén. Ő sem ismerte föl 1845-ig, vagy inkább gróf Dessewffy Aurél nevezetes *Emlékiratáig* annak a szükségét, a mit már elebb fejtegetett előtte és irataiban ismételve és ismételve gróf Széchenyi István, e minden ízében államférfiú, kinél inkább és kellőbben, kortársai között, senki sem vette számba «az adott viszonyokat».

Ím eljutottunk oda, a miért tulajdonkép e soraink írásához fogtunk. Szerény fölszólalásunk oka és czélja ugyan is az, hogy figyelmeztessük a tisztelt szerzőt, hogy gróf Széchenyi Istvánnal nem bánt el a történetíró tárgyilagosságával, midőn felőle azt állítja, hogy «az általános politikai szempontokat nem vette mindig kellő figyelembe, s ez értelemben nem volt államférfiú».

Mit érthetünk Magyarországon e kifejezés alatt «általános politikai szempont?» Bizonyosan nem egyebet, mint szem előtt tartását annak, hogy Magyarország érdekei és életföltételei szoros összeköttetésben állnak a dynastia jogainak sérthetlenségével és a monarchia állam-csoportozatának elválaszthatatlanságával. De hiszen a tisztelt szerző maga mondja, hogy «senki sem érezte Széchenyinél mélyebben, senki sem hirdette határozottabban és őszintébben, mily szoros összeköttetésben állnak Magyarország érdekei és életfölté-

telei a dynastia jogainak sérthetetlenségével és a monarchia államesoportozatának elválaszthatatlanságával.»

Ha tehát gróf Szécsen is elfogadja az általános politikai szempontnak e magyarázatát, ez esetben el kell ismernie, hogy Széchenyi e tekintetben is államférfiú volt.

De ne fogadja bár el e magyarázatot, azt mégis meg kell engednie, hogy a nemzet életének fejlődésére oly nagy befolyást gyakorló, a politikai kiválóság és az alkotó erő oly magas polczán álló férfiúnak, mint Széchenyinek, a tisztelt szerző által im itt méltányolt politikai hitágazata bizonyosan rámutat az államférfiúra.

De Széchenyi, szerző szerint, «a tisztán politikai, főleg az alaki politikai és közjogi kérdéseket mindig némileg másodrendűeknek tekintette», habár az alkotmányos jogok, az ország törvényes intézményei iránt, mint a szerző elismeri, ő sem volt közönyös. És Széchenyi szemében a közjogi kérdés, a szerző szerint «csak kiindulási alap, csak mellőzhetetlen eszköz volt a haladás eszközlésére, történelmi hagyaték, melyet, mint minden nemzeti tulajdont megőrizni kötelesség: ennelfogva gróf Széchenyi, ki mint «úttörő a nemzeti szellem ébresztésének és az ország anyagi fejlődésének terén, képességét kiválóan egyes gyakorlati föladatoknak szentelte» nem volt államférfiú.

Nem volt gróf Szécsen szerint államférfiú az, ki a nemzeti szellem ébresztésének és az ország anyagi fejlődésének szentelte egész életét, habár ép maga gróf Szécsen írja, hogy az alkotmányos jogoknak, az ország törvényes intézményeinek «valódi értéke mégis kiválóan a nemzet anyagi és szellemi erejétől van föltételezve».

Ez is arra vall, hogy Széchenyi államférfiú, ki életének céljául tűzte ki a nemzet szellemi és anyagi erejének kifejtését, megerősödését, tudván azt, hogy az ország alkotmányának, az ország törvényes intézményeinek valódi értéke kiválóan a nemzet szellemi és anyagi erejében rejlik.

Gróf Széchenyi jól tudta azt, hogy Magyarország alkotmányos jogainak fejlődését Bécsben nem óhajtják. Tudta ő, kik intézik ott hazánk ügyeit. Ép úgy, mint gróf Szécsen, de régebben megismerkedett ő Metternich herczeg nézeteivel, politikai elméleteivel, kormányzati elveivel. Tapasztalatai ott és itthon azon meggyőződésre juttaták, hogy a szükséges szá-

mításában factorúl szolgál hazánk elmaradottsága, s hogy kik Bécsben nem ismerték föl és nem ismerték el (ha fölismerték volna is) az új idők követeléseinek jogosultságát, azok azon veszélyt sem sejtették, a mely a szellemileg és anyagilag hátramaradt nép aspiratióiban, neheztelésében, elégedetlenségében, haragjában rejlik. Hiában fejté ki azon nézetét, hogy a politikailag nem zaklatott, meg nem sértett, nem üldözött, a törvény szentsége iránti hitében meg nem rendített s egyzersmind művelt s jólétben élő nép nagyobb garantiát nyujt az ok- és észszerű fejlődésre, a létezőnek föntartására, a politikai észszerűség és szükségesség tekintetbe vételére nézve, mint az oly nép, mely szellemileg fejletlen s anyagilag szegény, mely arra van utalva, hogy politikai nyugalmának s jólétének eszközlőjét ne a sorsát intéző földi hatalom bölcsességében, jó akaratában keresse.

Széchenyi tehát úgy hazája, mint a monarchia érdekében elvállalta a nehéz föladatot, hogy Magyarország szellemi és anyagi erejét, a nehéz munkájában őt támogató hazafiak segítségével, kifejtse, s megszerezze ebben «az alkotmányos jogoknak, az ország törvényes intézményeinek» valódi értékét.

De azért politikai életét, szellemi tevékenységet nem szentelte kizárólag «az egyes gyakorlati föladatoknak» csupán. Maga a tisztelt szerző mondja, hogy Szechenyi az alkotmányos jogok, a törvényes intézmények iránt nem volt közönyös. Hiszen ő nem csak az anyagi kérdésekről írt. A *Stadium* halhatatlan szerzőjének tisztán politikai irányú műveit gróf Szécsen ép úgy ismeri, mint mi. Ha tehát gróf Széchenyi 1839—40-ben nem lépve a sérelmi térre, de nem sorakozva a förendiház többségéhez sem, fölszólásaiban, mint a szerző megjegyzi «mintegy önkénytelenül érezte, hogy a főnforgó kérdések figyelmét fárasztják, — — s az országgyűlést a gyakorlati reformtörekvés terére ohajtaná átvezetni,» csak annak adta jelét, hogy ismerte «az adott viszonyokat», a miknél fogva, például, huszonhárom üzenet sem volt még arra elég, hogy a förendek, illetőleg a kormány a szólásszabadságon ejtett sérelmek orvoslása módjának tekintetében capacitáltassanak. Aztán Széchenyi a vezérszerepet a megtámadott jog és a megsértett törvény védelmének tere Deáknak engedte át, kiről tudta, hogy a kormány elleni támadásaiban Deák soha sem fogja a loyaltás határát átlépni s

kiről gróf Szécsen is írja, hogy «szellemében és jellemében az államférfiúi szempontok kello méltánylásának és fölkarolásának kellékei megvoltak».

Azt tartjuk, hogy talán eddig is sikerült nekünk bebizonyítani azt, hogy gróf Széchenyi az általános politikai szempontokat mindig kellő figyelembe vette, és ha nagy képességeit csupán az egyes gyakorlati föladatoknak szentelte volna is, ez esetben is kivívtá volna az államférfiú czímét gróf Szécsen előtt is. És méltán. Mert tagadhatatlan dolog az, hogy Magyarország szellemi és anyagi erejének kifejlődése nem ütközhetett akkor sem, mint nem ütközhetik most sem össze a monarchia érdekével. Ellenkezően, az erős, az előhaladott, a gazdag Magyarország csak emelhetne volna, csak emelheti a monarchia erejét, hatalmát, tekintélyét, csak biztosabb támasza lehet a trónnak. A kinek a törekvése, politikája in ultima analysi ide vezet, az talán még is államférfiú?

Csak egy államférfiú írhatta a *Hitel-t*, a *Világ-ot*, a *Stadium-ot*, az *Adó és két garas-t*, s Széchenyinek huszonöt kötet- és részben füzetre menő nagy és kisebb művét. És ha ezekben valamennyiben, gróf Szécsen az államférfiúi szempontokat, az államférfiúi fölfogást föl nem találta volna, mert azok leginkább egyes gyakorlati föladatokkal foglalkoznak, kérdjük, nem találta-e föl e szempontokat, e fölfogást a *Kelet népé-ben* és a *Politikai programm-töredékek-ben*?

E művei 1841- és illetőleg 1847-ben jelentek meg. De gróf Szécsen nem csupán az 1839—40-diki országgyűlési működésére szoritkozik gróf Széchenyinek, hanem az ő egész politikai életének, törekvése irányának bírálatát írja meg e tanulmányában. Keresni kellett volna tehát a bírálónak, nem csak az okait annak, hogy gróf Széchenyi tevékenységét kiválóan az anyagi, a gyakorlati föladatoknak szentelte, hanem egy gróf Széchenyi politikai pályájáról irt bírálatában meg kellett volna határoznia azt is, hogy helyesen cselekedett-e, midőn meg akarta szerezni nemzete számára azt, a mitől az alkotmányos jogoknak, az ország törvényes intézményeinek valódi értéke van föltételezve ép a tisztelt szerző állítása szerint is? És ha e törekvése az akkori viszonyok közt indokolt és helyes volt, a mint, hogy az volt, helyesen, czélszerűleg választá-e meg Széchenyi az e célra vezető eszközöket? De ha gróf Széchenyi alkotásai csakugyan a magyar nép

szellemi és anyagi erejének kifejtésére vezettek, akkor ez eszközök megalkotója csak nagy államférfiúi bölcseséget tanúsított e teremtményeiben.

A Magyar tudományos Akadémiának megalapítása, a Magyar Gazdasági Egyesületnek, a Dunagőzhajózási társaságnak létrehozatala, és Széchenyinek mindnyájunk által ismert annyi műve, melyeknek végcélja a szellemi képesség, az anyagi erő fejlesztése volt az akkori Magyarországon; mind e mű, és a többi közt azon törekvése, hogy Buda-Pest, az akkor poros, sáros, kényelmetlen kis város, melyet, mert az a mienk, még is szeretnünk kell, a gazdagokra, az akkori — nem mondjuk milyen — magyar arisztokrátiára nézve is vonzóvá tétessék: nem csak a hazafira, a hű magyarra, hanem arra is vall, hogy Széchenyi államférfiúi fölfogással, magasb politikai szempontból ítélte meg mind azt, a mire hazájának szüksége volt s a mi a kitűzött célhoz vezethetett, mind azt, a mi a monarchiának hasznára válhatott.

Csak ily jellem, csak ily államferfi szánhatta el magát arra, hogy a helytartótanácsnál alárendelt hivatalt vállaljon el, csakhogy a Tiszavölgynek meghódítását a cultura részére, a létező kisszerű irigykedések és gyanúsítások ellenére is keresztül vihesse. És íme hazánk ez újra alkotójáról kell olvasnunk gróf Szécsen művében, hogy ő nem volt államferfi, mert képességét «kiválóan az egyes gyakorlati föladatoknak szentelte» és mert (a mit gróf Szécsen kellőleg nem indokol es nem fejt ki) «az általános politikai szempontokat nem vette mindig kellő figyelembe».

Nem került ki figyelmünket a most idézett sorokat követő mondat azon állítása sem, a minek az államferfiúi címet Széchenyitől megtagadó szavak indokolásaúll kell bizonyosan szintén szolgálni, hogy tudniillik Széchenyi «alig foglalatoskodott azon kérdéssel, mikép lehessen és kelljen a nagy részt általa fölhívott erők fejleményét ez összeköttetés» (úgy mint a dynastia és a monarchia érdekeivel való összeköttetés) «kellékeinek alaki és politikai keretébe beilleszteni vagy azok következményeivel kiegyeztetni».

Lehetséges, hogy a tisztelt szerző ezt, vagy ezt is értette az alatt, hogy Széchenyi «az általános politikai szempontokat nem vette figyelembe».

Még azon esetben sem illetheti a gáncs Széchenyit, ha ez

állításnak az volna a magyarázata; mert Széchenyi e kérdéssel is foglalkozott. Foglalkozott azzal, mert előrelátó esze belátta, hogy e kérdés, a mire már Metternich is gondolt, szoros összeköttetésben van nem csak a monarchia érdekével, hanem különösen Magyarország alkotmányos életének fejlődésével is. Hogy azonban anyagi, szellemi, nemzeti és alkotmányos életünk fejleménye még akkor a szerző által csak érintett keretekbe beilleszthető nem volt, nem lehetett, annak oka nem Széchenyinek talán, a szerző szerint, minden következményében át nem gondolt politikájában, hanem abban rejlett, a mit a tisztelt szerző a most idézett mondat folytatásában igen helyesen kiemel, tudniillik, hogy, mert Széchenyi «nyilvános életnek legsikeresebb korszakában a monarchia vezérlő hatalmai állásának biztossága alig vétetett kétségbe, ezért tisztán elméletieknek tekintettek sok részről oly kérdések, melyek néhány rövid év lefolyta után gyakorlatilag égetőkke váltak».

Széchenyi nagy szelleméről föl lehet tenni, hogy ismerte, előre látta alkotásainak közvetlen és közvetett következéseit. Tudta mire fog vezetni a hazájabeli szellemi és anyagi erők fejleményeinek következtében valódi értékre emelkedendő alkotmányos jog hatása a szomszéd, a velünk összekötött Ausztriában. Tudta, hogy a monarchia két része közt létező ellentét e hatás következtében sokáig már fönn nem állhat. Tudta, hogy ha a monarchia vezérhatalmait sikerülne végre meggyőződtetni annak az üdvös és szükséges volta felől, a mit Metternich már 1816-ban belátott, tudniillik (a szerző szavaival élve), hogy «az alkotmányos teremtés kezdeményezése, a magyar alkotmányos jogok fönmállásánál és fejlődésénél fogva mellözhetetlenül igényelhető» lesz, akkor Magyarország az alkotmányos Ausztriában alkotmányának egyik garantiáját nyeri meg. Ha aztán e hitében Széchenyi arra törekedett, hogy Magyarországon a szellemi és az anyagi erők fejlődése következtében az alkotmányos jogok oly súlyt és erőt nyerjenek, a miknek nyomása maga után vonja azt, hogy a monarchia másik részében az alkotmányos élet váltsa föl az autokratismust, csak az államférfi, csak a hazafi fölfogása szerint, de a monarchia érdekében is cselekedett.

Ha ez állapot bekövetkezik, az az ha a monarchia vezérlő hatalmai fölismerik, hogy a fölmerült kérdések égetőkke válhatnak, könnyen meg lehetett volna találni a kereteket.

Hogy aztán a Széchenyi által szellemi és anyagi erejének legitim kifejtésére fölhívott nemzet fejlődése «az összeköttetés kellekeinek» akkori alaki és politikai keretébe beilleszthető nem volt, az nem az ő mulasztása, nem az ő bűne volt. De, mert még nem volt beilleszthető, mondott volna le a nemzet természeti jogáról? ne hívta volna föl Széchenyi Magyarországot e joga gyakorlatára? hagyta volna hazáját tovább is hátramaradott állapotában sínlenni? várt volna a halandó ember addig, mikor majd a monarchia vezérlő hatalmai is belátják, hogy még égetőkké is válhatnak a Széchenyi által fölszínre hozott kérdések?

Széchenyi ismerte a monarchia vezérlő férfait. Tudta, hogy ezek csak a kényszerítő körülmények és tények által bíratják rá magokat arra, a mit már, mint föntebb láttuk, Metternich is üdvösnek és szükségesnek tekintett, habár, megfoghatatlanul, egyszersmind veszélyesnek is. Így Széchenyinek nem levén más választása, megkezdte a legloyalisabb eszközökkel, a leg-legitimebb téren áldásos munkáját. De törekvésének azt a részét, hogy hazánk az alkotmányos Ausztriában is föltalálja alkotmányának egyik garantiáját, nem érte meg.

Sok időnek kellett lefolyni, sok dolognak kellett megtörténni 1867-ig, a midőn a beillesztés, a kiegészítés lehetővé vált.

Midőn Széchenyi, mint látjuk, egy részről azon kérdéssel foglalatzkodott, hogy a monarchia vezérlő hatalmaira nézve mint tegye mellőzhetetlenné az alkotmányos intézményeknek Ausztriában való kezdeményezését, behozatalát, addig más részről mindig szeme előtt tartotta, hogy Magyarország érdekei és létföltételei mind a dynastia, mind a monarchia érdekeivel szoros összeköttetésben állanak. Ennél fogva midőn az ő szeretett véreit, a magyar népet, a reform útjára kalauzolta, mindig figyelmeztette a nyomában menőket, vagy az oldalütra kitérni akarókat az Ausztriával való házasságra, a bonyolódott politikai viszonyokra.

Kell-e mondanunk egy gróf Szécsennek, ki Széchenyi pályáját tanulmányozta, hogy e pótolhatatlanunk majd minden művében, száz és száz czikkben, számtalan beszédben, az országgyűlésen úgy mint a vármegyeház termében, az akadémia elnöki székén, sőt, midőn még ünnepeltetett, az utcán

is egyre és mindig a magasb politikai fölfogás szükségét hangoztatá? Bizonyosan nem kell a tisztelt szerzöt emlékeztetnünk arra, hogy Széchenyi a hazafiakat, a haza reményeit írásban és szóval minden alkalommal az Ausztriával való házasságra figyelmeztette; azon nehezségekre, melyek a különbözö politikai viszonyoknál fogva az érdekek kiegyeztetésének útját állják; hogy ö volt az, a ki a tekintetes karokat és rendeket arra kérte, hogy ne tekintsék az ország dolgait a vármegyeház ablakából. Emlékezni fog a tisztelt szerzö Széchenyinek azon soraira, melyekben, megjegyvezvén, hogy «a népek újjáalakulása, mikor tudniillik epen átmenetben vannak lebilincselte állapotból szabadabb létre: okvetetlenül mindig némi fölingerültséggel jár, valamint beteg test sem fejlődhetik soha is ki egészségre, a természet efféle küzdelme nélkül», arra kérte honfiait, hogy «a mennyire csak bírják, tartsák magokat menten minden hagymázos és forradalmi elmérgesülésektöl, minthogy hagymáz és forradalom még a legerösb és a legönállóbb népeket is közel hozhatja a sirhoz s annál könnyebben az olyasokat, a melyek nem igen erősek s e fölött még házassági viszonyok közt is élnek». Emlékezni fog a tisztelt szerzö a *Kelet népe*, a *Politikai programm-töredékek* azon számtalan helyeire, a melyekben a «kurucz politikát» ostorozva, ennek okát abban keresi, hogy a vezérszerepre nem hívatottak, de vállalkozók «föl nem fogják házassági viszonyunkat». És midön Széchenyi *Politikai programm*-jában a bajok okát keresve, elkese-redetten fölkiált, hogy a legföbb ok az, «hogy csak igen kevesen képesek azon különbséget egész mértékben fölfogni, mely Magyarország és az örökös tartományok közt létezik; mihezképest nem látják, hogy ott németseg, status quo és autokratia a három fö elem, itt ellenben magyarság, progressio és alkotmány, s hogy a fönforgó esetben sem elválásról, sem egymás fölibe kerekedésről nem lehetvén szó, csak a kettö közt foroghat legitim választás: vagy örökös perpatvar és újjhúzás közt nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban a mennyire lehet élvezni az életet»; midön Széchenyi, mondjuk, ismételve és ismételve ekként apostrofálja nemzetét, nem azt tanúsítja-e, hogy «az általános politikai szempontokat» mindig kellö figyelembe vette?

De nem könyvet írunk, és így, valamint a Széchenyi művei- és beszédeiböl merithetö érveket nem halmozzuk föl,

úgy a Széchenyi államférfiúi pályájának bővebb ismertetésébe sem bocsátkozhatunk. Tán az eddig mondottakkal is sikerült bebizonyítanunk, hogy az nem ok arra, hogy az államférfiúi czímet a tisztelt szerző Széchenyitől megtagadja, mert képességét «kiválóan gyakorlati föladatoknak szentelte». Ez, azon időben, azon viszonyaink közt, nem lehetett egy oly elmaradott, elhanyagolt ország, mint Magyarország fiának fogyatkozásul fölroható hibája, mint a mily fogyatkozás, hiba, sőt bűn volt azok rövidlátása, kik az országok sorsának elintézését veszik a kezökbe s be nem látják, (mert hatalmi állásuk kétségbe alig vétetett), hogy a Széchenyi által fölvetett, de «sok részről elméletieknek tekintett kérdések néhány rövid év lefolyta után égetökké fognak válni».

De ha az nekünk nem sikerült volna, akkor csak sajnálatunkat fejezzük ki a miatt, hogy a szellemes szerző gróf Széchenyi Istvánt az államférfiak még csak azon színvonalára sem emeli, a melyre helyezte báró Jósika Sámuel erdélyi kancellárt s a főrendi ház többségének több tagját, a kikről áradó lelkesedéssel emlékezik meg, e jellemzések közt sok találat, igazat s a leíró művészet tekintetében is figyelemre méltót mondván, mint például a gróf Dessewffy Aurelről, az akkori országbíró Majláth Györgyről és az akkori csanádi püspök Lonovics Józsefről írott jellemzéseit.

Ezért is sajnáljuk, hogy a tisztelt szerző sok tekintetben érdekes és becses tanulmánya az egész nemzetnek, két emberöltő kornak maig sem enyésző kegyeletével, a közvéleményre jutott ellentétbe az által, hogy ép a miatt tagadja meg Széchenyitől az államférfiúi címre való jogosultságot, a mi nek Magyarország az újjászületését köszönheti.

POMPÉRY JÁNOS.

AZ ŐSZI MŰTARLATRÓL.

Végre valahára képesek hazai művészeink a sugárúti kis művészházat megtölteni műveikkel. E szerény hajlekből a külföldi vendégek mindinkább kiszorúlnak. A házi urak tulajdoni joguknál fogva lassan-lassan igénybe veszik a számukra épített termeket. Most is van ott száz meg egynéhány külföldi kép; a képek nem rosszak, de többnyire nem is elsőrangúak. Furesa az a gondolat, hogy hát ez a pár kép, ez a néhány szobor képviselője a nagy német, francia, belga festészetnek, az olasz szobrászatnak!

Pár évvel ezelőtt még szükséges volt a termék tátongó ürességét ily összekéregedett tárlati vándorképekkel teli aggatni, hogy saját szegénységünket palástoljuk. Akkor a fiatalabb művésznemzedék még hiába hangoztatta, hogy ez a művészház mindenek előtt a hazai művészeké, hogy itt van hazájok, itt kell számot adniok a közvéleménynek, mely mindinkább fölkarolja őket, tehetségökről, haladásukról. Most már fölösleges ily hangzatos érvelés. — Elöttünk a tény, hogy hazai képekből is kitelik egy tisztességes szalon; nem szükséges bizonyítani, hogy előbbre való a belföldiek érdeke, mint a külföldieké. Úgy is sokáig tartott, míg a kormányt meg a társadalmat áthatotta az az elemi igazság, hogy a művész is első sorban kenyér után jár, hogy anyagi támogatás nélkül martyrság a művészi pálya. A korábbi nemzedéknek még az volt. Mainap a tehetségek könnyebben vergődnek fölszínre és szűk viszonyainkhoz mértén, meglehetősen anyagi támogatásban részesülnek. Az utóbb föltűnt fiatal művészek már majd mind hazai intézetben, jeles tanárok vezetése alatt kapták az első alapot; a képzőművészeti tanács útján a tehetségesebbe-

ket külföldre küldi a kormány; itthon azután egyházi pályázat, Ipolyi-díj, Ráth György-féle díj, műtársulati jutalomdíj, Munkácsy-féle stipendium-díj várja őket, az udvar művészi szükségleteit a magyar szalonban is kezdi kielégíteni, egyes főurak utána indulnak, tehetősebb közemberek költenek festményekre és műpártoló consortiumok még a maradékban is találnak kisorsolásra méltó gyöngyöket, habár szívesebben a külföldet pártolják, mely támogatásukra alig szorúl.

Ha ennyi serkentés, ennyi kilátás jutalomra és dicsőségre sem ebresztett volna művészeink közt nemes versenyt, okunk lett volna kétségbe esni. Kétségbeesés helyett általános lön a meglepetés. Reményeinket jóval fölülmutta a két őszi műsorozat. Számra és tehetségre egyaránt tekintélyes volt a tárlat, ezt a legkomorabb bíráló is kénytelen elismerni. Az októberi sorozatban negyvennél több hazai művész szerepelt; a második sorozatban még nagyobb számmal jelentkeztek: több mint hatvan honi művésztől volt közel másfél száz mű, úgy hogy a kiállított összes műveknek majdnem kétharmada belföldi eredetű volt. E gazdag termés oroszlánrésze a fiatalabb nemzedéké. Az idősbekeket csak gyéren láttuk az őszi tárlaton; fájlalni való, hogy némelyek, mint Barabás, Than, Székely, Madarász, Keleti és mások egészen távol maradtak, pedig nélkülök bizonyára nem teljes fogalmat nyer a szemlélő hazai művészetünkről. A ki e korosabb mesterekkel meg akar ismerkedni, kénytelen eljárni a nemzeti múzeumba. Pedig minő jól esnek, ott a hely színén együtt látni a régibb mesterek eszményesebb irányú, érett műveit a fiatal pezsgő nemzedék tehetségre valló, de gyakran ki nem forrott, gyakran befejezetlen alkotásai közepett! Minő érdekes volna fürkésznü a fiatalok műveiben az idősbeke befolyását, példáját! Sok tanúságot merithettünk volna a múltra s a jelenre nézve. Hija! Az öregebbek visszavonulnak a serdülők mozgalmas zajától. Fájdalom, felelem; megvetés, elkeseredés, idő hiánya, vagy mi egyéb oka volt — nem puhatoljuk. Mint hűséges krónikások tartoztunk a meglepő tényt fölemlíteni. Hozzátehetjük, hogy semmiféle más szalonban nem szokták az öregebbek annyira túlbecsülni vagy annyira megvetni a föl-fölbuzduló új nemzedéket, hogy körükből kivonják magokat és a legnemesebb versenytől önkénynt elálljanak.

Voltak kipróbált mestereink közt egynéhányan, kik nem

sajnálják egy-egy művel a fiatalok közé állani: ott volt Wagner (*Mazepa*), Benczúr (*Bacchansnő*, *Scherzo*), Liezen-Mayer (*Szent Erzsébet*), Zichy (*Leányvári boszorkány-cycilus*), Lotz (*Szent István*) és mások. Bizonyára nincs okuk megsajnálni, hogy eljöttek. Emelték a szalon színvonalát és mesterileg befejezett műveikkel sok irányban oktatják fiatal kartársaikat. *Mazepában* a lóra kötött meztelen szép ifjú s a leterült nemes állat virtuozitással előadott anatómiáját bámulhatják. A *Bacchansnő* egy viruló testű női modell előállítására biztos rajzzal, véghetetlen puhasággal s a legbájosabb színhangulatban. A mester színeinek ugyanaz a varázshatása a zenélő angyalban. A compositió mélyen átértett bensőségében van a *Szent Erzsébet* érdeme. A szent nő belépett a fázós szegény asszony kunyhójába, nyájas arczczal feléje hajlik és könnyörületesen saját gyöngéd testéről lehúzza köpönyegét, hogy oda nyújtsa. Erzsébet csupa jámborság, csupa szende báj, a mint a legendából ismerjük, csak fiatalabb, mint a minőnek képzelhők. A Gretchen illustrátora *Erzsébet*ben a naiv leánya szellemi rokonát teremtette meg.

Csak rövid ideig láthattuk Zichy Mihály illusztrációit a *Leányvári boszorkány* című költeményhez. A rajzok már közkezen forognak; mindenki ismeri gróf Zichy Géza költeményét, melynek phantastikus tartalmához Zichy Mihály fényes talentuma sok élesen jellemzett alakot teremtett. Alig képzelhető nagyobb ellentét, mint e kis rajzok és Lotz nagy cartonja közt. Amott csupa idegesség, csupa szenvedély, romantikus helyzetek, nyugtalan zaj — emitt nyugodtan lép elé a nagy király fiával és nagyjaival palotája ajtajából, hogy alamizsnát osztogasson — emitt csupa méltóság, csupa egyszerűség a compositiójában és körvonalaiban.

Mindegyik alkotásában a két mester fölötté jellemzően mutatja be művészetének lényegét; Zichy romantikus, Lotz epikus minden ízében.

Így az idősebb mesterek mindenike határozott, befejezett egyeniséggel lép elé, megérett műveik mindannyi nyugponatok voltak az őszi szalon tarka egyvelegében és sajnáljuk, hogy híres történeti festőink közül nem többen gyűjtöttak a fiatalságnak ily szövétneket.

Monumentalis föladatok megoldására alkalom volt adva a fiatalabb nemzedéknek az Ipolyi-díj és a szentkép-concur-

rentia által. Az eredmény nem volt fenyves. Csak Roskowits (*Szentlélek megjelenése*), Kimnach (*Nepomuki szent János*), Baditz (*Karácson-éj*) és Paczka (*Tékozló fiú*) adtak figyelemre méltó műveket. Ha az egyháznak álláspontjára helyezkedünk, bizonyára igazat kell adni a bírácoknak, kik csak a Baditz *Jézuskáját* ismerik el szent képnek. Fölismerik a menny és föld közt felhőkön alvó kis teremtesben a megváltót, a gyermek boldog álma nekik az evangéliumi boldogító missiót jelzi, az éj komor felhői bizonyára a lelki sötétségre vonatkoznak, a ködbe burkolt csillag fönn a magasban Herodes csillaga, a földön pedig messze távolban az új hit hajnala piroslik. Földön a nagy kereszt, melyet a sűrű ölmos felhők könnyen birtak el, és a dicsfény a gyermek homloka körül. A két melléklet nélkül még annyira sem volna erthető a tárgy, a menyire megértjük. A gyermek lábai mellett felhőkön úszó rózsavirágnak mi egyéb jelentősége lehet, mint kedves színhatás a szürke környezetben, nem érvük föl laikus értelmünkkel. A mesternek kétségtelenül sikerült képenek mystikus hatást adni; az ember érzi, hogy csuda történik, de vajon mikor történik a csuda, a mikor a gyermek leszáll a csillag tájékáról, vagy az a bámulatos, hogy most a felhőkön lebeg, avagy csak azután fog-e megtörténni, mikor anyjánál a pásztorok fogiák imádni — mindannyi gondolat, mely egyszerre szállja meg a hívő dogmatikus keresztyén lelkét. Úgy látszik, ezekre számított a művész, a jutalom mutatja, hogy jól számított; modern pogányságtól megrontott, józan szem csak kétes rejtélyt lát maga előtt és szívesebben fordul Roskowits nagy kepehez. Itt is csuda esett. Együtt van a szent szűz az úr tanítványaival a pogány templom pitvarában. Ott fenylik a fejük fölött a világosságot szétterjesztő galamb. Csuda történt ez emberekkel, egyik földre borúl a szokatlan fenyttől, másik imádságra kucsolja össze kezeit, egy másik ámul csöndesen, és ismét más magán kívül szétterjeszti karjait. Csak a szent szűzet nem lepte meg a rögtönös jelenet, megtartja nyugalmat; lénye, szerepe, a kép compositiója így megkívánja. Hívők és hitetlenek egyhangulag eltagadták e képtől, hogy egyházi kép. Igazat adunk Roskowitsnak. Megtörténik képén a csuda, a hogy az egyházi traditio tartja, a modern művésztől az egyház nem kívánhat többet. A mint nála a csuda valósággal megtörtént esemény, csak úgy jár el, mintha történeti valóságot festene.

Valóság van az emberek egyszerűségében, ilyeneknek ismerjük az apostolokat és való a hatás, melyet a magasságbeli fény s az ekesszólás, okosság, soknyelvűség adományának rögtönös elnyerése a simpla emberekre tesz. — Ha megesett a dolog, így kellett megesnie! Hogy ellenkeznék ez a fölfogás az egyházi fölfogással? Nem ebbe az irányba esnének kifogásaink a Roskowits képe ellen, hanem a tisztán művészi irányba, a rajzot és színhatásokat illetnek. Azonban kár volna kisszerű gáncsokat fölhozni, mikor a csuda hatásának dramatikus előadása oly kitűnően sikerült.

Kimnach vázlata még a csudák országába tartozik. Szent János felhőkön ülve s három angyaltól emelve, fölfelé száll. A mennyit apró vázlat után mondhatni, annyi előnyére van a művésznek. Rajz s csoportosítás jó, a szent csakugyan föl száll s az angyalok röpülnek, conventionalis tárgynál a méltányosság vázlatban nem kíván többet.

Paczka nagy képe úgy került a szent képek közé, mint Saul a próféták közé. Nem szükséges, hogy ez a pompásan megfestett meztelen testű éhenkórász épen a parabolabeli tékozló fiú legyen, csak az éhes sertések jobboldali csoportja a homoktengert jelző sárga üres folt s a háttérben fehérlő keleti város tesz az azzá: e mellékletek mind ép oly jól elmaradhattak volna; a mint itt járulnak a főtárgyhoz, nem olvadnak vele össze egységes egészsze. Paczka másik «szent» képére talán még kevésbé illik reá a szent elnevezése. Rút, vézna testű öreg guggol a földön és három turbános, tarka ruhába öltözött férfi van mögötte: *Jób és barátai*. Bonnat babérjai nyilván nem hagytak a fiatal mesternek nyugtot; rútságban talán elérte, realistikus hűség dolgában messze elmaradt tőle. A három jó barátal minden olasz képtárban többször találkozhatunk.

A mint a bibliát elhagyva, a való élet színpadjára lépünk, kette csoportosúlnak fiatal mestereink. Egyik része az élet vidor oldalát választotta, s hogy víg embereket leljen, a néphez vagy a gyermekekhez fordult. Másik része mindenféle sanyarúságot, testi és lelki fájdalmat ízlelt meg velünk és a halál ridegségétől sem irtózik. Egyik részben sem hiányzanak a határozott tehetségek s ha túlnyomó is a gyöngék száma, ne felejtkezzünk meg arról, hogy sokszor oly kezdők vannak előttünk, kik alig-alig hogy a rajztanoda porát lerázták.

A menekülő szent Erzsébet szájalomgerjesztesre szánt nagy foltú vázlatától kezdve (230. szám), a lenyakazott, a megmerevedő vén cigányig (43) fokról fokra mind melyebben dűlnak keblünkben, könnyeinkre számító komor esetökkel. Vágó menekültjei még nem szomorítanak igen nagyon; a parasztgunyhóban az úriának látszó családot szívesen fogadják. E társadalmi ellentét eszméjével gyakran találkozunk nemet tárlatokban. Kurzbauer híres menekültjeiben is találhatott a művész hasonló helyzetet. A kép egyenlőtlenül befejezett vázlat, rajza és színezése bizonytalan, mégis akad egynehány sikerült arczkifejezés. Befejezett kis mestermű a paraszt fiúcska a közepen, ki félig ámulva, félig sajnálkozva nezi piczi kortársát a sarokban. Mily biztosnak, mily otthonosnak érzi magát e menekülő kis uracscsal szemben!

Mintha csak Munkácsynak kedveskedni kívántak volna némely fiatal festőink, úgy belé dolgozták magokat abba az irányba, melyet előbb Munkácsy-iránynak lehetett nevezni. Legszenbetűnőbb e «szellemi rokonság» Margitay *Megtérésé*-ben. A mióta először kiállították e képet, száz meg száz ajakról hangzott «Milton» és ezzel mindenki odább ment. Margitaynak regóta jellemző tulajdonsága, hogy nagyobb mesterek sikerült képeit így tanulmányozza; s e tanulmányozási mód alkalmasint akadályozni fogja őt abban, hogy valamikor ő is nagyobb mesterré váljék. Legsikerültebb a képen a fiatal házaspár, mely megtért; csak az zavarja bennünk e csoport látását, hogy Kurzbauer megszegyenített menekültjei jönnek eszünkbe. Vágóval talán együtt tanulmányozták e melyen erzett, hangulatos képet!

Baditz *Pelengérje* is Munkácsyra vall, de messze fölötte áll a *Megtérteken*. A nagy mester korábbi kepeinek hatása (*Éjjeli zavarók, Siralomház*) felreismerhetetlen a *Pelengérben*. Azonban nem tagadható, hogy a compositio igen hatásos, a csoportosítás igen ügyes és az ítélet kihirdetésének hatása a körülötte lévők arczára és magatartására jellemző és érdekes. Maga a szemét szemérmatosan lesütő áldozat, az ítéletet fölolvadó városi bakter, mögötte a sajnálkozó anya s gyereke, a háttérben beszélgető kövér barát, ki már semmi reményt nem táplál a szegény elítelt javulásához, az elíteltre fölügyelő katona, a bámuló gyermekcsoport, a Gretchen gonosz társira emlékeztető leányzók mindmegannyi érdekesen egyenesített alak, me-

lyek miatt a szalon legsikerültebb képei közé sorolom Baditz művét. A vázlat fogatkozásai a kivitelnél könnyen helyrehozhatók, mire Baditz kidolgozott és színben is sikerült többi kisebb dolgai biztosítékot nyújtanak.

Cserépy utolsó kenetjét nem dicsérhetjük; sikerültebb a hasonló tárgyú Margitay-féle *Már késő*. Fogházi jelenetnek látszik a francia rémidőből; talán jámbor girondistára akarta a két pap reáadni az utolsó szentséget, háttérben áll a zord tekintetű börtönőr.

Vágó a harmadik, ki e tárgyat választotta; csakhogy nála az orvos késett el. Be fura, idomtalan alak az orvos, ellenben minő megindító az öreg asszony siránczó arca. A vázlat első tekintetre fölötte kezdetleges, de ily sikerültebb részletek kiengesztelnek sok fogatkozásával.

«Nem késő», vagy hasonló módon nevezhette volna el képét Innocent. Az ügyes művész finom arcú női modellt talált, lefektette pinczeüregben, feje alá fehér és sárga lepedőket rakott, letakarta altestét sötétbarna takaróval és midőn az érdekes arc behűnyta szemét, vérző kendővel takarta le nyakát: így képzeljük *Beatrice Cenci* keletkezését. Beatrice virágzó piros arca alszik, a vérfoltok nem képesek bennünket megijeszteni, a sötét háttérben guggoló öreg barát sem emlékeztet épen a halálra. Nem is bánjuk a nevet, örülünk a széles előadási módnak, érdeklél csügg pillantásunk a finom vonásokon, és meg vagyunk lepve a sajátyszerű világítástól, mely egész erővel a felső testet éri, míg a kép bal fele sötétben marad. Így megtörtént, mire a művész alig czélzott, hogy búskomor tragédiája víg hatású képpé vált.

Majdnem hasonló sors éri Joannovitsot, mikor sebesültje iránt rokonszenvet kíván ébreszteni — az erős világítás rontja a szándékolt hatást. Ügyes a csoportosítás, megfelelő, mert élet után festette, az egyes alakok magatartása s az arczukon jelenkező megindulás, mikor az öreg apát hozzák a halálra megsebzett ifjú elé. A ragyogó színek, az árnyék nélküli fény nem engedi, hogy bennünk komoly hangulat keletkezzék.

Régi ismerőssel zárjuk be a haldoklók sorát. Valentini *Vén cigánya* már több tárlatban mutogatta ijesztő, visszataszító, rút arczát. A rútság realistikus ábrázolásáért a szalonban Valentinit föltétlenül illeti az elsőbbség. Nem vígasztal a

rútságért, hogy kiváló gondot és előszeretettel szentelt neki a mester; kevesebb gond és valamivel több szépség kibékített volna a barna néppel. Szerencsére nem mind ily oldalról fogták föl népéletünket művészeink. Baditz, Ebner, Biczó, Greguss, Révész víg oldalát ecsetelik és a hol egy-egy szomorú jelenetnek vagyunk szemtanúi, mint Jankó lakodalmi képen, ott is sok víg vonás enyhíti a tragikai hatást. Jankó *Menyegzői drámája* messze tülemelkedik a magyar életképek hosszú során. Megkapó élenkség, közvetlen megfigyelés, hű és a legkisebb részletekre terjedő kidolgozás, vidám színhatás jellemzik az ügyes illuztrációt. Alföldi tájon pezsgő örömmel, víg zajjal vágtat a vég nélküli szekér és lovassereg haza fele, midőn a hídhoz érve, vérében fekvő legény holt teste akasztja meg a menetet, a lovak bokrosodnak a násznép sikoltva ijed s a menyasszony kétségbeesetten akar a szekérről kiugrani, alig bírják erővel visszavonni — ez a sötét fordulat a vígan megindult nászeseményben. Elejét tudjuk, végét sejtjük. Közvetlen hatását minden egyes arczon egyénileg ábrázolva látjuk. Kifogásunk a körvonalok túlzó határozottsága s a színek fénylő élése, a szabad levegő s a szétszórt világosság mindkettőt inkább tompítja.

Magyar aratók víg hazavonulását ábrázolja Ebner képe, a legügyesebben készített művek egyike, de megvan az a baja, hogy nemcsak a festésmodor francia, s ebben különbözik a szalon minden egyéb genreképétől, hanem hogy a francia környezetben az oda való modellek elnyomták nála a magyar típust. A művésznek föl sem tűnt, a mit itt mindenki első tekintetre lát, hogy az asszonyok nem magyar menyecskék és a legények legtöbbször is inkább párisi munkás, mint alföldi gazda. De ha az arcok idegenségével kibékültünk, az alakok élettelen mozdulataiban, fesztelen magoktartásában s a csoportosítás ügyességében oly jelentékeny haladást észlelünk a fejlődő művész talentumában, mint kevés más fiatal művészünkben. Greguss képe (242. szám) magyar zamatosság dolgában messze fölülmúlja Ebnerét, mindannyi arc a való életből ellesett, jó magyar képű egyéné; csak másképp is meg lehetne dicsérni! Sok alakú népjeleneteket adott még Aggházy *Laczikonyhájában* és Biczó *Cziczázásában*. Az előbbi alföldi vásár, az utóbbi vásárnapi szórakozás Körösön. Mindegyik képen van néhány sikerült alak. A *Cziczázásban* az ajtó előtt ülő legény egy

perczre elfelejteti velünk a művész számos gyöngeségét. Agglázy képen jobbak az ülő, mint a mozgó alakok.

Révész két képe, minden gyöngéje mellett, tehetségre mutat. Űgyesen adja elénk a jelenetet, mikor a csárdában a parasztleánytól kérlik: szeret-e? (152); máskor meg a becsipett vén gazdát megtánczoltatja a csárdai vendégek mulattatására. A komikum még kissé túlzottan jelenkezik, a távlat s az arányok is kezdőre vallanak, de a jellemzés találó.

Baditzzal a népies genrëban újra találkozunk; *Búcsúzik a huszárlegény kedvesétől, Mikor a leány kicsi, Mikor a leány felnött*; mindhárom kép kellemes színhangulattal van festve és e részben teljesen elüt Baditz többi műveitől.

Rinyi *Bölcselkedő rabbija* és Vágó *Proletárja* figyelemre méltó tanulmányok az élet után. Vágóra erősen hatottak Roll munkásai, Rinyire talán Horowitz zsidai. Teljesen idegen és pedig müncheni minták hatása alatt állanak Kéméndy is, meg Peske is. Az előbbi Wallenstein vagy Tilly katonasága köréből választotta tárgyát, a pinczei nagy tivornyázó jelenetet. Csoportosítás és rajz egyaránt dícséretes e képen, a bor hatása e derék harcziak arczán és mozdulataiban egyenként és összevéve igen jellemzően tűnik elénk, sok humor, űgyes megfigyelés vezet a fiatal mester ecsetjét, legjobb úton halad célja felé, mely úgy látszik az, hogy a német kis mestereket utolérje. Ha sikerül majd a szinezésben is oly űgyességre jutni, mint a rajzban, el is fogja érni célját, mostani képének nagy baja, hogy kellemetlenül hat rajta a végtelen sok apró barna folt.

Peske a gyermekvilágba visz el bennünket. Almát csen el az asztalról két pajkos gyermek, mialatt az öreg asszony alszik; — a kép a németországi átlagmodor szerint van megfestve. Messze fölötte áll egy más, igen nagy tehetséggel festett gyermekjelenet, Kimnach *Játszó gyermekesoportja*. Egy újpesti homokbuczkán leste meg a művész fontoskodó apró embereit. Az egyik, a fő gyerek roppant komolysággal lyukat vájt a homokban, elküldtek társukat a szomszédba vízért, a fiú hozza kalapjában a vizet s ezalatt a gödröske körül guggolók és térdeplők gyermeki komolysággal várják a történetendőket. Mindez a forró napon esik meg, melytől a legkisebb apróságot kis nénje vörös napernyővel megvédi. A gyermekek e komoly játékában annyira sikerült a mű-

vésznek a keresetlen humort fölismernie, hogy szívesen időzünk az ügyesen odarakott csoportnál. Bizonyára még szívesebben néznők őket, ha szebb, kedvesebb gyermekek volnának. Más kifogásunk, hogy a fényes nap világítása nem elég éles, és hogy a homokos vidék jellemzése nem elég találó.

Arcképekben meglehetősen gyöngé volt a tárlat. Két külföldi művésznek, Angélinek és különösen Felixnek köszönhető, hogy szalonunk e részben is kitünőt nyújtott. Hazai művészek közül Vastagh, Greguss, Grosz, Baditz, Mesterházy, Innocent és Pataky voltak a portrait képviselői; egy sem kiváló szerencsével.

Ellenben örömmel néztük Pállik lovait (*Vadászlovak*) és Feledi tehénistállóját és örömmel tapasztaljuk, hogy a fiatal Vastagh a karácsonyi tárlatban minden fajta négy és két lábú apró és nagyobb marha tanulmányozásában oly ügyes megfigyelőnek bizonyult és oly sok reményre jogosít.

A fiatalabb tájképfestők közül e kiállításon Spányi tün-tette ki magát leginkább. Úgy mint ő, hazánkban senki sem tud levegőt és vizet festeni s e jelességei legszembetűnőbbek nagy képen az *Októberi első negyedben*. A hivatalos bírálók még sem ezt a képét jutalmazták, de a *Sásszedőket*; hibáztak, mint több más esetben. Vízben gázló tarka tehenek voltak eddig Spányi sötét tájainak egyedüli éltető elemei, ezek hoztak változatosságot az elhagyott komor vidék egyhangúságába. Az esti pír «haraszi részletében» fordult derültebb színhangulat felé. Megtámadták a mester növényzetét. Nagy októberi képen is a fák csoportja a leggyöngébb rész. Ligeti fényben úszó adriai tájai és a két Markó olaszországi képei a régibb iskolát juttatják érvényre a szalonban, szép táj s a körvonalok nemes harmoniája ez iskolának a legfőbb törvénye; ideges nemzedékünknek e derült nyugodtságra nincs érzeke, a színek víg összhangját nem egyszer édeskes valótlanásznak mondja s azért inkább az ifjabbak a nap hősei. Mészöly balatoni vadászkepe a bécsi tárlat óta már közismeretű; a facsoportok néki az, mi Spányinak a lég; kepe hatását megrontja a vadásztársaság, melynek mindennapos fényképi fölvetele prózai foltot bigyeszt a költői fölfogású táj köze.

Sok érdeemes mester műve, sok törekvő férfi és női dilet-tans sikerült kísérlete ékíti még a termék falait s a külföld is nem egy nagyszabású képet küldött. — Meszsze vinne vázla-

tos ismertetésben mindnyájokra terjeszkedni. Örömmel mondhatjuk, hogy ez a tárlat régóta egyike a legsikerültebbeknek. Az új tehetségek egész sora mutatta be magát. Várjuk a mesterektől, kik reá hívatvák, hogy a tapogatózó kezdőknek irányt adjanak. A tömegnek még csak divatcikk a festészet, de a műveltek már nagyobb számmal s őszinte érdekléssel kísérik: még egy pár év, és fővárosunkban is meg lesz a társadalmi légkör, mely eltetöje a művészetnek, mely nyújtja az előfeltételeket, adja az anyagi jutalmat és magasra fokozza az ambítiót.

A festészethez képest honi szobrászatunk csak gyöngén lépett föl a szalonban. Sajnálattal látjuk egy tehetséges művésziünk, Kiss György, tévedéseit. A gyilkos, ki megholt áldozatát hátán hordva, a tenger felé vonsozolja, oly szerencsétlenül egymásba font tagok kúszált összeillesztése, hogy nincs pont, melyről a szobor tárgyát egyszerre megérthetnők. Így kárba vész a gondosabb anatómiai tanulmány hatása, a plastika örök törvényeit megdönteni: hiú kísérlet.

A folyosón hat szobrot látunk, mely a vígadó nagy termébe van szánva — hangszereket személyesítenek. Vasady a tybiat, Donat a pásztorsípot, Szász a dobot, Muderlak a háromszögöt, Strobl a réztányért, Brestyánszky a lyrát személyesíti. Legtöbben a késő római művészet típusain indultak, egy sem emelkedett túl a conventionalis mértéken. Donat Davidjában van legtöbb tehetség, leggyöngébb Muderlak kísérlete. Legörvendetesebb ugyanazon folyosón egy új tehetség föltünése. Zala, Münchenben dolgozó fiatal művész, határozott sikert aratott kedves csoportjával *Fél a baba* (281. szám). Az anya ölében kisdédével s mellette a hattyú, mely íjeszti a gyermeket, ügyes plastikus csoport. A kezelés megfelel a genreszerű tárgynak és még sem túlságos aprólékos, test és redőzet gondos tanulmánnyal van mintázva, a mozgás természetes és feszességtől ment; Zala mindjárt első nagyobb művével meghódította a szakértők közvéleményét és reményteljes várakozással nézzük közeli fejlődését.

A szalonban szokatlan jelenség az építészet. Ezúttal három pályanyertes terv képében hódított magának tért. Egy magyar pantheon tervezése volt az akadémikus pályázat célja. A magyar állam ezer éves születésnapja előestéjén vagyunk s így illik olyasmit teremteni, a mit a németek már

évtizedekkel ezelőtt a «Ruhmeshalle»-ban megcsináltak. -- Schickedanz tehát a Péter templomát kívánja ide átplántálni, Berczik óriási sírba akarja nagyjainkat eltemetni, Czigler három pavillont és nyílt oszlopcsarnokokat tervez. Ez utóbbi terv kapta az első díjt. Modern alaprajzra nemes antik építészeti formákat épít, fölötte sűrűen alkalmaz antikizáló szobrokat, friezekeket, egyes alakokat és csoportokat. Az ornamentum túlterheli a könnyüded csarnokokat. A «dics-csarnok» eszméjéhez mégis Czigler jár legközelebb; de «magyar» jelleget nem tudott reá nyomni. A pályakoszorús művek daczára is úgy véljük tehát, hogy a magyar «Pantheon» még nyílt kérdés!

AMPELOS.

É R T E S I T Ő .

A délmagyarországi bolgárok ethnographiai magánrajza. Írta Czirbusz Géza, tanár. Temesvárott. 1882.

Temesvárott a délmagyarországi természettudományi társulat több tekintetben dícséretes munkásságot fejt ki; népszerű fölolvadásokat rendez, népszerű és tudományos dolgozatokat közlő füzeteket ad ki s így gyarapítja a magyar szellemet és tudományosságot. Czirbusz Géza tanár három éven át e társulatnak titkára volt s egyéb teendőin kívül különösen néprajzi adatok gyűjtésével foglalkozott. Szűkebbre szabván tevékenységét, a számrá nézve legkisebb népséget szemelte ki s az erre vonatkozó adatokat dolgozta föl s tette közzé az idézett kis könyvben, mely hazánk ethnographiai viszonyai ismertetéséhez számot tevő adalékul szolgál.

Szerző elsőben röviden leírja a Maros, Tisza, Al-Duna és az erdélyi hegyek által körülhatárolt vidéket, melyen Torontál, Temes, Krassó és Szörény vármegyék terülnek el, s melyet temesi tartománynak neveztek el régi törvényeink. Némelyek temesi bánságnak is nevezték, de temesi bánok sohasem voltak s azért most is helyesebben Temes vidékének nevezhetnők, vagy ha jobban tetszik, Délmagyarországnak is mondhatjuk. Területébe a magyarság nyugatról és éjszaknyugatról, az oláhság éjszakkelet és kelet felől, a szerb-szlavon népség délnyugat-dél felől nyulik be, közepét a svábok sűrű

gyarmatai tartják megszállva. A múlt században örmények (Újvidéken), olaszok (Gyarmata, Giroda, Detta, Temesvár), francziák (Soltény, Kis-Jécsa, Trübszwetter, Marienfeld, Zsombolya, stb.), spanyolok (Beckerek) és bolgárok telepedtek le. Az előbbieket részint az 1737-diki török háború s a reá következő járvány miatt elpusztultak és visszavándoroltak, részint elnémetesedtek, csupán a bolgárok tartották meg nemzetiségüket mai napig.

Az első bolgár beköltözések, melyekről történeteink megemlékeznek, a XIV. századba, Nagy Lajos idejébe esnek. Okot adtak rá belső zavarok, vallási üldözések s a törökök beütése; az első bolgár jövevények Szvnicza, Szlatina, Karánsebes, Rékás, Lippa és Krassó helységeiben telepedtek le. Más bolgár beköltözők 1700-ban s a következő években Erdélyben, nevezetesen Alvinczen és Déván telepedtek le, de azok részint kihaltak, részint eloláhosodtak. Végre 1737 óta számos bolgár család telepedett le Vingán, Bessenyőn s a szomszédos falvakban. A jelen századbeli bolgár települések kiinduló pontja legtöbb esetben Ó-Bessenyő. Ez a bolgár helységek között a legnagyobb és legnépesebb, 6386 lakosa mind tősgyökeres bolgár. Vinga 4800 lakosa is jobbára bolgár, csak kevés német van köztük. Kisebb bolgár telepítések vannak Ó-Bessenyő közelében Bolgártelepen, Kocsorháton, Valkányon; a Béga alsó szakaszánál Ittvarnok, Rogendorf, Lukácsfalva helységeiben, továbbá Módoson, Csákováron, Macedonián és vidékén, a Berzava mellékén, a Pogonis völgyében Izgáron és Vermesen, végre Dentán, Brestyén, Omoron, Birdán, Opaticznán, Barácsházán, Ivanován, Gyurgyevón.

Az említett helységeiben igazi bolgárok lagnak, kik típusukat tisztán megtartották, míg a hegyes vidéken lakók, az úgynevezett krassovánok más népelemekkel vegyültek össze s vegyülék-typust mutatnak. Ezek a Karas felső völgyében, a Szemenik vidékén vannak elszórva; központjuk Krassova, a honnan mint pásztorok és földművelők a Karas forrásvidéke körüli főlásokra terjeszkedtek el s Zabalcsa, Lupák, Klokotics, Nermeth, Ravnik és Vodnik helységeket alapították; néhányan Szlatina, Szkeus, Károlyfalva és Izbistye, továbbá Ulma és Nikolincz helységeiben is lagnak. Az összes délmagyarországi bolgárok számát szerző 25,500-ra becsüli, kik harminczhat helységben lagnak, ezekből huszonhat a síkságra és tíz a hegyes vidékre esik. Tizenöt községben a többséget teszik. Krassóban van tizenegy falu, s ezekben vagy 8000 krassován bolgár lakik, Temesben kilencz, Torontálban tizenegy helységben lagnak eredeti bolgárok.

Kanitz és Lejean a balkánvidéki bolgárokat írják le, Czirbusz úgy találja, hogy a délmagyarországi bolgárookra általán véve ráillenek ugyan a balkánvidékiek vonásai, de mégsem egészen, mert amazok nagyobb termetűek, koponyájok kerekébbé vált, hajuk megbarnult, arczuk kevésbé szögletes. Valamennyi bolgárnak erős, szilárd a csontváza, nem oly gyöngé mint a nyurga bánági oláh. Kifejezése önmagában bizó erőteljességet, komolyságot mutat. Élesen körvonalozott arcza nyugodt szelíd lelkületet, a megszokott küzdelem tudatát és fontolgotó higgadtságát tükrözi vissza. Még a fiatalság sem oly élénk mint más nemzetiségbeli nemzedék, mosoly ritkán, víg kacaj talán sohasem élénkíti arczát. Bizonyos tekintetben a bessenei bolgárok különböznek a vingaiaktól, úgy hogy a magyar bolgárokból két válfajt lehet megkülönböztetni.

A krassován typus már nem bolgár többé, de nem is oláh, se nem szerb, hanem talán mind a háromnak zagyvaléka; kétségtelen, hogy mostani fajképe a vérelegyedés eredménye.

A bolgárok anthropologiai jellemzése után Czirbusz ethnologiai tekintetben írja le őket s tüzetesen tárgyalja szellemi tulajdonságaikat, erkölcs-eiket és szokásaikat. Szerinte az igazi bolgár jellemének alapvonásait a komoly nyugodtság, a zavartalan lelki egyensúly, józanság és bizonyos fokú jószívűség képezik. Anyagi jólétre törekszik, mert ez által véli föntarthatni a lelki egyensúlyt, mely szerinte a földi boldogság alapja. Kitartásra és szorgalomra nézve alig találni a bolgárnál jobb munkást. Vallásossága sokkal nagyobb mint az oláhé vagy svábé; az ünnep- és vásárnapot igazán az Isten tiszteletének és imádságnak szánja. A hol iskola nincs, maga a szülő tanítja gyermekét az olvasásra, hogy könyvből imádkozhassék. Önbecsülése és vallásossága visszatartják őt a méltóságát sértő vétésegtől, az alávaló bűnöktől, csak az inség és nyomor rontotta meg itt ott jellemét. Mások jogait elismeri, de viszont megköveteli, hogy az ő személyes szabadságát és jogait szintén tiszteljék. Semmitől sem irtózik annyira, mint az elszegényedéstől, s hogy ezt kikérelje, inkább máshova költözik, a vándorlás különben is benne levén az ő vérében. Különösen a múlt évtized mindenféle csapásai miatt beállott elszegényedés következtében nagy költözési vágy szállta meg a hazai bolgárságot, a kormány közgei akadályozzák a kiköltözést, de arról nem gondoskodnak, hogy a nép megélhessen. Helyesen jegyzi meg Czirbusz, hogy a bolgárokból rejló munkaerőt őrtekesíteni, sőt fokozni lehetne, ha az illetők loyálisan bánának velök s ha méltányos bérlétszerződésekkel, kölcsönökkel, vagy leg-

alább némi adó elengedésével segílnék őket, nem pedig lelketlen hivatalnokok s érdekelt kincstári bérlők meg vérszopó uzorások kényére kedvére bíznák. *)

Kiváló szellemi tehetségeket a bolgárok nem tanúsítanak, magasabb műveltségre nem igen törekszenek. Gondolat- és kedélyvilágukat a babona tartja fogva. A borzalmast szeretik s mindenütt rémképeket alkotnak magoknak; általában hisznek a boszorkányokban, vámpirokban, stb.

Nagyon érdekesen írja le Czirbusz a bolgárok helységeit, házaik berendezését, öltözeteket, családi életüket, foglalkozásaikat, életmódjokat, családi és vallási ünnepeiket és szokásaikat. Közöl mutatóványokat a népköltészetből is, eredeti bolgár nyelven és magyar fordításban. — A nép költeményei megfelelnek a bolgárok rideg, józan és száraz elméjének, nincsenek bennök magasztos képek a szerelem, barátság, a szív bensőbb indulatai és szenvedélyei csak igen bágyadt kifejezést nyernek bennök. A táncz is kimért és komoly. A házasságot sok teketória előzi meg, de a hozomány nagyobb szerepet játszik, mint az érzelem. A bolgárok házai tiszták és kényelmesek, a helységek is csinosak. Az öltözetben kevés eredetiséget találunk, a síkon lakó bolgárok viselete alig különbözik a német és magyar parasztok öltözetétől, a nők azonban szeretik s czifrázkodást.

Rövid ismertetésünkből meggyőződhetik az olvasó, hogy Czirbusz monographiája komoly tanulmányon alapuló dolgozat, mely figyelemre méltó. A szép siker buzdításul szolgálhat a szerzőnek további tanulmányokra. A mi kifogásunk lehet, leginkább abban áll,

*) Czirbusz itt megpendít egy dolgot, a mit a kormánynak komolyan meg kellene fontolnia. Az 1880-diki népszámlálás eredményei megdöbbentők, a lakosság a múlt évtizedben alig mutat némi szaporodást, sok vidéken épen megfogyott. A kivándorlás mind nagyobb mértékben növekedik. Mindezek azt bizonyítják, hogy a nép elszegényedik, a megélhetés feltételei megfogytak. A bajon holmi rendeletekkel és kivándorlási tilalmakkal akarnak segíteni, de a mivel igazán segíthetnének, tudniillik a colonisatióval, arra senkisémm gondol. A pénzügyminiszter legközelebb is néhány millió forintért állami birtokot adott el, ki vette meg a nagy pusztákat? Szegény földművelők meg nem vehették, megvették tőkepezésesek, kik vagy nyomasztó haszonbérbe adják a birtokot, vagy eldarabolják s az apró telkeket tízszeres áron adják el. Így új községek nem keletkezhetnek, s a nép sem szaporodhatik.

hogy a nyelv itt-ott kissé nehézkes s nem eléggé szabatos, hogy számos sajtóhiba van, s hogy többféle ismétlések is előfordúlnak. De e kifogásaink korántsem szállítják le a munka belső becsét. H. J.

Schiller und Goethe im Urtheil ihrer Zeitgenossen, gesammelt und herausgegeben von Julius W. Braun. Erste Abtheilung: Schiller. Leipzig, 1882, két kötet; harmadik kötet Berlin, 1882.

E munka igen dícséretes és tanulságos vállalat, ha nem is oldja meg egészen kifogástalanul feladatát. Szerzője Schiller korabeli bírálóinak nyilatkozatait gyűjtötte össze s így a nagy költő minden egyes művére vonatkozólag szemléltethetővé teszi, hogy a kritika miképen fogadta. Kár, hogy maga túlságosan tárgyilagos állást foglal el, vagy jobban mondva, hogy nagyon megkönnyítette magának a munkát. Főleg két pontban kellett volna gyűjtését önálló munkásságával kiegészítenie: egyoldalról kötelessége lett volna, a legnagyobbbrészt névtelen bírálatok szerzőit nyomozni és kimutatni, a mi sok esetben nem is járt volna nagy nehézséggel és végre is igen fontos dolog, mert a szavazatok nemcsak megszámlálандók, hanem meglátolandók is; másodszor pedig, legalább röviden, jellemeznie kellett volna a folyóirat irányát és álláspontját, melyben az illető bírálat megjelent, mert a specialis irányú (például ultramontán vagy conservatív vagy forradalmi) lapok bírálati már a folyóirat e kifejezett jellegénél fogva is kisebb jelentőségűek, mint a közvélemény tárgyilagos közlönyeinek nyilatkozatai. Braun sem az egyiket sem a másikat nem teszi, s így műve voltaképen csak becses, de teljesen nyers anyag, mely feldolgozást igényel. A bírálatok egy jó részéből talán ügyes kivonat is megtette volna a szolgálatot. De a munka e hiányai mellett is igen fontos és főleg fölötte tanulságos.

E gyűjtemény igen alkalmas volna azon kérdés fölvetésére, hogy mikor és miképp lesz a költő classicus költővé? Mert az irodalom története mutatja, hogy a classicusok nem születnek ilyenekül, hogy a középszerűség csak nagy nehezen ismeri el a lángészt, hogy néha még a kor legjobbjai is kételkedve és habozva hódolnak a nagy tehetségnek. Shakespere csak lyrai költeményeivel emelkedett túl kora színvonalán; a dráma terén a kortársak oly írókkal állították egy sorba, kikről ma csak azok tudnak, kik kizárólag Shakespere kedvéért a régi angol dráma történetével foglalkoznak. Goethe és Schiller egészen halálukig, főleg az utóbbi, a leghevesebb támadások, legméltánytalanabb vádak czéltáblái voltak. Goethe már

a múlt században panaszojja, hogy a németek nem tudnak róla, hogy elfelejtették, és kiadója nagyon rossz üzletet csinált összegyűjtött munkái al. A színpadon életökben soha sem voltak még otthonosak sem; Kotzebue és Iffland a közönség kegyencei. Folyóirataik megbuktak, jellemöket és becsületöket sem kímélték. Hol irodalmi munkásságuk nem szolgáltatott anyagot, családjuk szentélyébe hatolt a rágalom. A német nép egy tetemes és nem a legrosszabb része még a jelen század elején is többre becsülte Kotzebuet, mint Schillert, és a berlini akadémia, mely sietett amazt tagjai sorába fölvenni, sem Gøethét sem Schillert nem nevezte soha magáénak. És íme, századunk harminczas éveiben befejezett tény előtt állunk: Gøethe és Schiller Németország legnagyobb, legünnepeltebb költői; Kotzebuet, még jóval érdemén alul, semmibe sem veszi és megveti a kor; a romantikusok pedig, kik Schillertől megtagadták a költői tehetséget, örök álmod alusznak az irodalom-történeteknek egy keveset olvasott fejezetében.

A költők tekintélyének e hullámzását nem igen vette eddig figyelembe az irodalom története, mely Shakespereról s Molièréről, Gøethéről és Schillerről ab ovo úgy szeret beszélni, mintha azok mindjárt első munkáikkal az elismert classicitás talapzatára helyeztetek volna. Hogy e fölfogás mennyire téves, legjobban mutatja Braun gyűjteménye, mely Németország legünnepeltebb s mondhatni páratlan népszerűségű költőjét a korabeli kritika tükrében mutatja föl. A mondottak megszemlélhetésére elég lesz néhány példát kiemelnem.

Már Schiller ifjúkori drámáiról igen eltérők a vélemények, bár ezekre vonatkozólag legalább egy pontban meglehetősen egyetértés uralkodik, hogy tudniillik a szerző genie. Csakhogy a „genie” akkor olyas valmit fejezett ki, miről az ember nehezen mondhatná meg, nagyobb megtiszteltetés vagy nagyobb elítélés-e? A genie vad, kíméletlen, rakoncátlan; a korabeli viszonyok daczos ellensége; forradalmár, ki nemcsak a földet, de az eget is felfordítani törekszik. Lenz is genie, a festő Müller is genie, Bahrtd is genie, Schiller is genie. Mily társaság, — valóságos futó bolondok társasága!

De a költő genialitásának elismerése mellett sok a kifogás, sok a kíméletlen lehordás. Nemesak az ifjú költő túlzásait, izléstelenségeit rójják meg; egy bíráló teljesen tehetségtelennek mondja a szerzőt; egy másik iszonyú műnek nevezi a *Haramját*, mely soha sem fog igaz és tartós tetszést aratni. A jövendölések általában igen divatosak és nagyon határozottak. Egy 1785-iki bíráló a kül-

földiek hivatatlan utánzóinak nevezi Goethét és Schillert, és «maró gúnynyal» jövendőli, hogy az utóbbinak nagyságát csak egy század múlva fogják elismerni, midőn a bámuló utókor majd a szerző hamvait Mária Terézia sírboltjában fogja elhelyezni! A laudatores temporis acti sem hiányzanak. Mennyire hanyatlott a német dráma, kiált föl egy bíráló: letűnt a Brawe, Schlegel, Cronegk és Weisse színpököltészete, a német színház fénykora oda! Ki tud ma még e tisztességes kezdőkről? E neki búsult kritikusknak Schiller «a németek borzasztó Crebillonja», ő fel nem éri észszel, hogy írhat civilizált ember ily iszonyú munkákat!

A legkínéletlenebb a berlini kritika. Berlin a költői productio terén egészen a jelen század közepéig meddő, gyarló; annál hangosabb és élesebb kritikája, mely Berlint és a berlinieket oly népszerűtlenekké tette egész Németországban. «Ime, írja egy berlini kritikus *Ármány és Szerelem*ről, ime, ismét egy irodalmi termék, mely korunknak valósággal — gyalázatára válik. Mily arczczal írhat és nyomathat valaki ily örültséget (*Unsinn*), és milyen világ lehet annak fejében és szívében, a ki szellemének ily szülőtteire örömmel tekinthet? De nem akarok declamálni! A ki 167 lapra terjedő könyvet, mely tele van az istenkáromló kifejezések undorító ismétléseivel, melyben egy kiállhatatlan urac (*Geck*) egy ostoba, affektált leány miatt a gondviseléssel pöröl, mely tele van vad, aljas élczekkel vagy értelmetlen galimathiással, elolvasni tud és akar, — az ítéljen maga. Így írni, annyit tesz, mint izlést és józan észet lábbal tiporni, és ebben a szerző ez alkalommal felülmúlta önmagát. Egyes jelenetekből lehetett volna valami: de minden, a mihez ez a szerző nyúl, az ő keze alatt hab és buborék lesz».

Jóval kedvezőbb bírálatban részesül *Don Carlos*. A nyelv szépsége, az eszmék magasztossága és a stílus bája megnyerik a kritikát. De már ez időben is modorossággal, atheismussal, felületességgel vádolják Schillert és figyelmeztetik az ifjú nemzedéket, hogy ne utánozza őt. A legmagasabb fokot éri el a bírálók dühe, midőn Goethe és Schiller a *veniókat* kiadják, melyekben az irodalmi közepszerúségek ellen síkra szállnak. Goethét még kímélik egy kissé; de Schillert «sømmirekellőnek és alávalónak» nevezi egyik bírálója, ki Schiller «írói tehetségeit és erőködéseit» mélyen Goethe igazi genieja alatt látja, és akadnak, kik a rendőrség figyelmét fölhívják a weimari merénylőkre.

Schiller későbbi drámáiról és műveiről is találunk teljesen ellenszenves és «megsemmisítő» bírálatokat. *Wallensteinban* nincsen

semmi cselekvény, a katastrophát egy mellékes esemény eszközi, a darab menete lassú és unalmas; a jellemegek egészen jellemnélküliek stb. *Stuart Mária* alkalmat szolgáltat az igazhitűeknek, Schillert titkos katolikus hajlamokkal vádolni. Az *Orleansi szűz* miatt esztét vonják kétségbe, *A messzinai hölgy* a szerző atheismusát és szolgálai utánzásra irányult tehetetlenségét bizonyítja, *Tell Vilmos* pedig egy berlini kritikus szerint a krónika oly gyarló dialogizálása, hogy kár róla beszélni. De ez utolsó darabokról általában mégis már más stílusban írnak a bírálók, ha sok is a kifogásuk, s ha e kifogások némelyike igen nevetséges is. Schiller költeményei és prózai művei is igen ellentétes nézetek nyilvánítására adnak alkalmat. Az egyik megtámadja hitetlenségét, a másik rhythmicus érzésének műveletlenségét; ott dagályossággal, itt ürességgel vádolják; sokan nyelvét és verselését támadják meg, és akad olyan is, ki egyáltalában nem érti, hogy mit találnak e költőben dicséretre méltónak. Prózáját az egyik üres phrázisok halmazának, a másik értelmetlen definitiók gyűjteményének, egy harmadik Kant félreértett tantételei lapos és ferde ismétléseinek nevezi. De érdekes látni, hogy a bírálatok hangja hogy változik; a későbbiek, csekély kivételekkel, tisztelettel, néha a kedvezőtlenek is hódolattal szólnak Schillerről. «A költő nagyságát nem szükséges sem fejtegetni sem kiemelni» — ez idővel stereotyp phrázissá lesz. De azért még élete utolsó évében is találunk oly bírálatokat, melyek nemcsak egészen hidegen, hanem még gúnnyal és lenézéssel is szólnak a költőről, kinek hozzáférhetetlen classicitását voltaképen csak Goethe gyönyörű epilogja alapította meg, mely egyszersmind elég világosan tudtára adta a nemzetnek, hogy a korán elköltözöttel szemben nem tette meg kötelességét:

Drum feiert ihn! Denn was dem Mann das Leben
Nur halb erteilt, soll ganz die Nachwelt geben.

Természetesen akad a Braun gyűjteményében igen sok jeles bírálat is, mely a költő nagyságát fölismeri, mely műveinek jelességeit és gyöngéit találóan és szépen elemzi. Az egész munka első sorban mégis csak azt mutatja, hogy a nagy költőnek is mily kitartó szakadatlan harcra kellett vívnia kortársainak korlátoltsága, irigysége, rosszakarata ellen.

Az ily munkának érdekes párja volna az oly gyűjtemény, mely a mulandó és elmúlt nagyságok dicsőségének hirdetéseit összeszedné. Hány gyarló tehetséget declaráltak már nagy lángésznek,

— és volt egész korszak, mely az ítéletre képtelenek vagy a pajtások hymnusait nagy lelkesedéssel elénekelte! Voltak — nincsenek! A nagy tehetséget lehet megtámadni, lehordani, halálra és halálra sértegetni, — de agyonütni, megsemmisíteni nem lehet. A fűzfapoetákat pedig a dicsőítés lehangosabb szavai sem képesek hosszabb időre életben tartani vagy a biztos enyészettől megmenteni.

HEINRICH GUSZTÁV.

Anthropologiai füzetek. Szerkeszti és kiadja dr. Török Aurél. I. Budapest. 1882.

Kissé merész, de sikerült vállalat. Merész, mert egy új, most fejlődő tudomány körébe vág, melynek nálunk eddig nem igen volt képviselője vagy olvasó közönsége, úgy hogy e kötet kiadója kénytelenségből egyszersmind szerzője is; sikerült, mert ez első rész valóban alkalmas arra, hogy az olvasót az anthropológia fő kérdéseiről tájékoztassa és iránta szélesebb körökben is érdeket ébreszsen.

Mennél távolabb áll valamely tudomány az embertől, annál gyorsabban fejlődik; az emberrel foglalkozó tudományok legkésőbb emelkedtek tudományokká. A csillagászat már az ó korban is magas fokon állott, míg a psychologia, a physiologia és az anthropologia csak újabban öltöttek tudományos színt. Az anthropologia voltaképp csak gyermekkorát — igaz, hogy sokat ígérő — gyermekkorát éli; hisz még az adatszerzés módjára, a szükséges mérés módszerére nézve sem jutottak kellő megállapodásra. Török maga is a Lavoisier előtti chemiához hasonlítja a mai anthropológiát.

Fejletlensége mellett is mily nagy azonban fontossága, nem csak mint a természetrajz kiegészítő része, hanem mint a történelmi tudományok segéd-disciplinája is. Ha csupán a race-ok pontos meghatározása sikerülne az anthropológiának, már az is új korszakot jelölne a történetírásra nézve.

A vállalat eddig megjelent első kötete huszonöt cikket tartalmaz. Mindannyian népszerűen vanuak írva és elég érdekesen világítják meg az anthropologia néhány fontos elvét és problémáját; kisebb részök fordítás, a többit mind a kiadó-szerkesztő írta. A fordítások közt Plan Carpin (Piano di Carpino) útazása a tatárokhöz, is található. A merész útzó leírásai reánk nézve bizonyára tanulságosak is, érdekesek is, hisz a volt ellenségeink legveszedel-

mesebbjének táborába : a tatárokhoz vezetnek ; csak kár, hogy Török nem az eredeti szöveget vette alapúl, hanem egy francia fordítást.

Az eredeti dolgozatok közt a baskirokról szóló czikk köti le leginkább érdekünket. Igen sok nyom arra mutat, hogy a baskirol elszakadt édes testvérei a magyarnak, tartományuk pedig minden- esetre az, a hol a XIII. század utazói Nagy-Magyarországot találták és a hol az orthodox nagy-magyarok pogány módon éltek. A bevezetésben Török összeállítja a baskirokra vonatkozó régi híreket és panaszosan kiemeli, hogy nagyon szűkében vagyunk az írás- beli forrásoknak. Ez igaz ugyan, de mégis sokkal többet hozhatott volna föl Török, ha csupán a lefordított arabs geographiai műveket átkutatja. Az értekezés hiánya különben is, hogy Fraehn alapvető munkáskáját a baskirokról — úgy látszik — nem ismeri.

Legnagyobb súlyt fektet Török az ethnologiai részre ; it Ujfalvy és Youferow alapján érdekes vonásokkal jellemzi a mai baskirokat. Vajon nincs-e azonban valami orosz nyelvű forrás, a mely alaposabb adatokat nyújt, mint e két utazó, kik mégis csak fölületesen ismerkedhettek meg a benszülöttek jellemével és szokásaival ?

Török Aurél azt reményli, hogy a mai baskirol anthropologiai megvizsgálása fényt derít a baskir-magyar rokonság kérdésére. Ez persze bizonytalan, mert a baskirol erősen vegyültek a tatárokkal s nyelvök meg szokásaik is eltatárosodtak. Minden esetre érde- met szerzet a tudós kiadó magának, hogy e reánk nézve oly fontos kérdést újból behatóan szellőztette s nem vélte azt oly könnyen elüthetőnek, mint Vámbéry, ki be nem való argumentumok alapján a becsületes, naiv Juliant szántsándékos csalónak bélyegzi.

Igen tartalmas az *Ethnologia, ethnographia és sociologia* című czikk, ámbár Töröknek sem sikerül e rokon tudományok munka- körét szabatosan körvonalozni. Az *Adatok az erdélyi románok koponyáinak jellemzéséhez* című tanulmány egy nálunk is sokat vitatott probléma megoldásához, a román nép eredetéhez nyújt néhány adatot. Török azon eredményhez jut, hogy a mai oláh koponya typus lényegesen eltér a régi rómaiétól.

Még melleleg egy apró megjegyzést, melyet — úgy remény- lem — az érdeemes szerző nem tekint személyeskedésnek. Vajon valóban stilszerű-e az, hogy egy elismert tekintélyű tudós, mint Török Aurél, a könyv címlapján neve alatt oly tudományos társu- latok tagságát említi, melynek elnyerése nem a tudományos quali- ficatió, hanem az öt forint tagdíj lefizetésétől függ ? —j.

Ritter Károly összehasonlító földrajza. Írta dr. Havas Rezső, tanár,
Buda-Pest, 1882.

Hazánkban földrajzi kérdésekkel foglalkozó munka nagyon ritkán jelenik meg; egész földrajzi irodalmunk jobbára csak kisebb-nagyobb mértékben megfelelő tankönyvekből s néhány úti rajzból áll; de az úti rajzok is csak gyéren látnak napvilágot. Az idézett munkát már azért is örömmel üdvözölhetjük, mert nem tankönyv, hanem a művelt olvasó közönségnek van szánva. Nem foglal magában új dolgot, de irodalmunkban mégis hézagot pótol, a menyiben oly kérdéseket tárgyz, melyekkel nálunk még kevesen foglalkoztak. A földrajz kétségkívül Ritter és Humboldt föllépése óta új lendületet vett, sőt igazi tudományvá csak azóta lett. Legújabb időben részint Peschel, az *Ausland* egykori szerkesztője s utóbb lipcei tanár, részint s leginkább némelyek az ő tanítványai közül kifogásolták Ritter eljárását s azt állíták, hogy a mire Ritter Károly törekedett, az nem annyira összehasonlító földrajz, mint inkább teleologia; hogy az igazi összehasonlító földrajznak Peschel a megalapítója, a ki az összehasonlítást úgyszólván csak a morfológiai vizsgálódásokra akarta szorítani. — Ritter és Peschel s követőiknek különböző elveit és nézeteit nálunk eddigelé leginkább csak Hunfalvy János fejtegette egyik-másik értekezésében s egyetemi előadásiban, Havas Rezső most részletesen tárgyalja azokat s bizonyítja, hogy Ritter elvei és eljárása egyedül helyesek, s hogy azok tévednek, kik ellenkező elveket hirdetnek és más eljárást követnek.

Dolgozatában elsőben Ritter Károly rövid életrajzát közli, különösen kiemelve azon körülményeket, melyek szellemi kifejlődésének ezt az irányt adták, melynél fogva élete föladatául az összehasonlító földrajz művelését tűzte ki. Az után röviden elmondja, mi volt a földrajz Ritter előtt, s mivé fejlődött Ritter keze alatt. Részletesen és Ritter saját szavaival mutatja meg, hogy miben áll az összehasonlító földrajz; mit értett Ritter a földrajz történeti és természeti elemei alatt; melyek Ritter fölfogása szerint a természeti tényezők, melyek az egyes emberek s az egész nemzetek fejlődésére döntő befolyást gyakorolnak; megemlíti azután a viszonyt, mely Ritter és Humboldt között van. Miután a Ritter-féle összehasonlító földrajz lényegét és minőségét kimutatta, szerző elmondja, hogy miben különbözik Peschel nézete a Ritterétől s ezt több jeles író-

ból vett idézetekkel megczáfolni igyekeznek. A zárszóban így nyilatkozik: «Jelen értekezés megírásával csak azt szándékoljuk, hogy a földrajzi tudományok nagy hősiére, apostolára: Ritter Károlyra, annak munkáira, elveire, eszméire úgy a magyar művelt közönség, mint a földrajzi irodalom terén hazánkban működni akarók figyelme fölhívassék s a Ritter által megjelölt úton való tovahaladás ajánl-tassék; kimutatván egyszersmind a Ritter-féle fölfogás ellen kike-lőőknek vagy e fölfogás félremagyarázóinak tévedését, érveiknek gyarlóságát . . . Haladjunk tehát a Ritter által megkezdett pályán. Ne legyen a földrajz, mint Ritter előtt volt, száraz adatoknak hal-maza, vagy kizárólag csak természettudomány; de igenis legyen egy a természeti, történeti, sőt philosophiai tudományokból is összeil-lesztett egész.»

Az egész dolgozat igen meleg hangon van írva s a szerzőnek lelkesült szeretetéről tanúskodik, melylyel a földrajzi tudomány iránt viseltetik. Megérdemli a közönség figyelmét. —s.

Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből. Kiadja a magyar tudományos akadémia. A nemzetgazdasági és statisztikai állandó bizottságnak rendeletéből szerkeszti Földes Béla, a bizottság jegyzője. I. kötet. 1882. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó hivatala.

1. szám. Földes Béla: *Adalékok a papirpénz történetéhez és statisztikájához.*

2. szám. Konek Sándor: *Bányászatunk jelen állapota s teendőink annak sikeresebb kifejtésére.*

3. szám. Jekelfalussy József: *Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott népszámlálás szerint.*

4. szám. Tisza István: *Az adóháritás elmélete.*

Ama nagy tevékenység közepett, melyet a gazdasági érdekek küzdterén hazánkban örömetest constatálhatunk, kétségtelenül igen nagy szükségünk van arra, hogy a kérdések a tudomány világa mellett alaposan tárgyaltassanak. A magyar tudományos akadémia ezen, a tudomány és gyakorlat szempontjából fontos cél előmozdítására újabban elhatározá, hogy a nálunk meglehetősen pangó nemzetgazdasági irodalom buzdítására külön sorát a *Nemzetgazdasági és statisztikai Értekezések*nek nyitja meg. Ez értekezésekben közzétételnek a magyar tudományos akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságában fölolvastott dolgozatok, a bizottság támogatásával a

Budapesti Szemlében közölt kiválóbb és arra alkalmas értekezések végre egyéb nemzetgazdasági és statisztikai dolgozatok, melyeknek közzétételét a tudomány vagy a gyakorlat érdeke kívánja. Örömmel kell az akadémiának emez elhatározását üdvözölni, mint a melylyel újabban is tanusítja, hogy a tudomány minden ágára kiterjeszkedik, annak izmosodását előmozdítja és másrészt mint hazánk legfontosabb culturintézete a culturmozgalom által előtérbe vitt kérdések megoldását is könnyíteni, ez által hazánk culturalis haladását biztosítani kívánja. A vállalatból eddig a czimben nevezett négy dolgozat jelent meg, melynek mindegyike egy-egy fontos kérdést karol föl. Minthogy a harmadikon kívül a többiek amúgy is a *Budapesti Szemlében* láttak napvilágot, csak arról szólunk, mely addig, míg az utolsó népszámlálás összes eredményei közzétetnek, e tekintetben hézagpótló, különben is oly adatokat tartalmaz, melyek a népszámlálási hivatalos nagy munkálatban nem fognak közzétetni. Ismeretes, hogy a népszámlálás által szolgáltatott adatok a nép foglalkozásáról korántsem pótolhatják azon különös fölvételeket, melyek mélyebb bepillantást engednek a nép tevékenységére. Azonban mint általános körvonalok a nép gazdasági és culturalis jellege ily adatokból eléggé kifejezőn emelkedik ki. A közölt adatok szerint foglalkozott nálunk:

mezőgazdasággal és erdőmíveléssel	---	26·74	százalék
iparral (a bányászat és kohászattal együtt)	5·42	“	
kereskedelemmel és forgalommal	---	1·19	“
személyes testi szolgáltatokkal	---	9·96	“
“ szellemi “	---	0·83	“

A mezőgazdaság és erdőmívelés az 1870-diki állapothoz képest elég jelentékeny csökkenést mutat, egy körülmény, melynek további kutatása nagyon érdemes volna. Érdekesekek azon adatok is, melyek a nemzetiségek arányát az iparban és kereskedelemben mutatják. E szerint volt:

	iparos	kereskedő	az összes népességben
magyar anyanyelvű	48·60	54·04	46·60
német “	23·67	26·57	13·59
tót “	14·58	9·46	13·53
oláh “	5·85	4·16	17·56
ruthén “	0·74	0·77	2·59
horvát-szerb “	3—	3·22	4·58

A magyar elem e szerint úgy az iparnál, mint a kereskedelelemnél nagyobb arányban van képviselve, mint a népességben. Érdekes azon körülmény is, hogy az idegen ajkúak között a magyar nyelv iparosoknál 30·65, kereskedőknél 44·33 százalékkal van elterjedve, holott az összes idegen ajkú népességnek csak 10·81 százaléka bírja az állam nyelvét. Láthatni ebből, hogy a legjobb gazdasági politika, mely ipar és kereskedelem fejlesztésére irányul, egyúttal a legjobb nemzetiségi politika.

Reméljük, hogy ez értekezések nélkülözhetetlen olvasmányai lesznek mindazoknak, kik hazánk közállapotaival foglalkoznak, azok iránt érdeklődnek. Egy-egy kötet ára — mintegy húsz ívnyi terjedelemben — egyelőre két forint. Az egyes füzetek ára külön címlappal és külön lapszámozással 10—30 krajczár.

ITÁLIA KÖLTÉSZE T É B Ő L.

A SZERZETES KÖLTŐK.

Hat század kellett, hogy Róma régi nagyságának maradványai halomba dőljenek. A politikai bukás azonban nem ragadta még magával örvényébe a nyelvet és műveltségét. Újabb sora a századoknak kellett ehhez, hogy a köztársaság és császárság grammaticusainak finom építményénél, a nyelv bábeli zavarhoz hasonlóan szabálytalan chaoszszá váljek, és hogy abból egy ékes alak, mint Athéne Zeusz agyából, kipattanjon. Mellette egy élő halott kísértett a közügyekben, törvényhozásban, törvénytisékeken, templomok- és iskolákban. Ez Róma nyelve volt, mert az ókor szellemi nagyságának ez egyedüli palladiumát semmi barbar hatalomnak sem sikerült kiirtani.

Legfőbb érdeme van ebben ama magas nyelvi fejlettségnek, melynek alapját a 159-dik évben (Róma építésétől) Crates nyelvészeti előadásai, és az utána következő grammaticusok egész sora, iskoláikkal és a glossatorokkal vetettek meg.

Érdemök a culturális érdekek álláspontjáról nézve elvitatathatatlan, és osztoznak abban még azon utódaik is, kik a birodalom bukása után, mélyen be a középkorba hatnak, mert bármi szerény körben mozgott ez időszertint elődeikhez képest tevékenységök, mégis övék az érdem, hogy az emberi szellem az elvadulás felé hanyatthomlok rohantában föltartóztatott. Ők a sötét, vértől párologó századok kulturelemei a barbarssággal szemben, mely mindent eltiport, és ilyekül tekinthetők mindaddig, míg nyegleségeikkel a már ébredő értelem szánalmas mosolyára lettek csupán jók.

Aristoteles, Plato tanai már korán kezdették foglalkoz-

tatni a gondolkozókat; s az eszmék új világot nyerve, forrásnak indultak, a hatalmi állást elfoglalt egyház pedig dogmái számára foglalta le e mozgalmat, hogy azokat az ó-kor philosophiájával összeolvaszsa. Ebből, és a kornak amaz irányából, mely a tudományok felé kezdte vonni az elméket, s a világi iskolák szaporításában serénykedett, kezdett létrejönni a zárdákba vonuló tudományosság, mely csakhamar határozott alakot öltvén, főhatóságot követelt sivár schémái számára.

Ez a scholasztika. Átmeneti jelenség ez az emberi szellem művelődéstörténetében, mely mint a tudományok újjászületésének, a humanismusnak előkészítője, itt csak oly tényezőképp méltó figyelmünkre, mint mely az olasz volgare költészetre is, bezáróan Dante idejéig, különösen tévedéseiben, s a mysticismusban, hatékony befolyást gyakorolt.

Nagy Károly napjaiban zárdákba, püspöki és érseki székhelyeken emelt iskolákba menekültek a tudományok.

Itt kezdének lábra állani a tudományos műveltség es a philosophiai tanulmányok. Szerény és igen szegény volt ez időszert az értelem látköre, de az eszmék erjedése még e körülírt viszonyok közt is megindult, alakatlanul ugyan, és öntudatosság nélkül, kevesebbet törődve a lényeggel, mint formáival. Hogy kiforrja magát azzá, mivé az adott körülmények közt, és az emberi elme értékének teljes elvetése mellett csak a XII. század elején jutott, hosszú idő kellett. A középkort méltán megillető szellemi élet szüleménye, a scholasztika Boethius *Organonján* alapúlt, melyben a görög és általában a pogány tudomány lehetőleg a keresztyén tanokhoz alkalmaztatott. Innen indult ki és a philosophiát módszerré süllyesztette.

Alapronása: hogy az elme philosophiai kutatásait a kinyilatkoztatott vallás dogmáinak, a theologiának alárendelte, és ez elvet a tudományok minden ágára kiterjesztette. A IX. században már tért foglalt, hogy vitáival előkészítse a XII. század számára a talajt, midőn minden speculatio kizárva, a dogmák emeltettek föléje, míg nem Roscellinus János a XII. század közepén a reform üszkét dobta a philosophiai iskolákba, fölvetve az általános fogalmak jelentőségének kérdését. Ebből kigyúltak a nominalistika és realismus heves vitái. Az elsőnek nagy tehetségű képviselője Abailard (1079—1142.), Champeaux Vilmos, mint a realismus hőse, és szent Bernát ellen.

A realisticus irány fáklyavilágánál a scholasztika mint philosophiai iskola virágzásnak indult. Az emberi tudás azonban egy lépéssel sem közeledett föladatához. Az egyoldalúság, mely a theológiát a philosophiától elválasztotta, a hitet és kinyilatkoztatást állítván egyedüli kútfőkül, s a philosophiát teljesen a theológiának szabályai alá szorította, még pedig oly alakban, mint ezt a zsinatok, egyházatyák iratai, és a pápák bullái meghatározták. Nem volt tehát egyenjogú az egyház tanaival szemben, csak is alak lévén, melynek körvonalai közt ezek rendszerbe öntettek. Az, mi benne a vallás dogmáival szorosán nem függött össze, elhanyagoltatott; vagy az ó-korból, jelesül Plato, Aristoteles után silány hagyományokban fönmaradt tanokból átvett elvek szerint idomittatott; mivel pedig oly problémákkal kezdtek foglalkozni, melyek vagy az egyház dogmaiban léteztek, vagy oda átültetettek, gyakran —, úgy követelvén a szükség —, hiú subtilitásokba és megkülönböztetésekbe bonyolódtak.

Ily viszonyok közt, nem lévén a dogmával szemközt érvényesíthető az értelem és ész formai szabadsága, az iskolák a logika és dialektika formalismusára vetették magokat, és ezt realistikus szempontból fogva föl, nem tekintették módszeres segédeszköznek, hanem magának a philosophia anyagának és a dialektikus irányt a dogma kérdéseire is kiterjesztették.

Midőn azonban a XII. század folyamán az arabokkal és görögökkel való sűrű érintkezés közben Aristotelesnek physikai és metaphysikai iratait is megismerték, látkörök tágulni kezdett, eszméik biztosabb tartalékot nyertek. Ez időre esik a scholasztika virágzása, és a keresztyén philosophia rendszerének nagy vonásokban való megállapítása, Albertus Magnus, Aquinói Tamás és Duns-Scotus alakjaival, mely két utóbbival a scholasztika delelőjét érte el.

E philosophiai iskola már alapjában tévedcsen épülve, formai merevségében a lényegét elcserélvén az eszközzel, saját dialektikája tételeinek, következtetéseinek törébe mind jobban bebonyolult, s a philosophiai kutatásokat tárgy nélkülivé tette, a kedélyek vallási követelményeit pedig kielegítetlenül hagyta, ekkép az elme egymás fajú tévelyének a mysticismunak nyitotta meg kapuit.

Valamint az egyház első századaiban a tudományt kép-

viselni akaró gnosticusok ellenében a mysticus theologia lépett előtérbe; tanítván mikép a testnek sanyargatása, az érzéki elveknek lehető kerülése mellett, szemlélődő életben, a léleknek folyton az Istenség felé irányzott fölemelkedésében, és a fölényhez való közeledésben fekszik kulcsa az Isten kegyelme elnyerésének, hogy e kegyelem közreműködésével a lélek Isten akarata szerint megtisztulván, a vele való boldog egyesülés, a lényébe való átömlés elérthessék — úgy a scholastika szörszálhasogató, sivár fejleményeivel szemben, azon theologok, kik ez iskola rideg alakjait megvetették, s a vallási érzést Isten és Krisztus szeretetére, mint egyedüli alapra, akarták visszavezetni, a scholastika ellenében az érzelem, a szív theológiáját állították föl, s a hit és elme ismerő ereje fölé helyezték az érzelmek sugalmait, tanítván: hogy a lélek folyton Isten felé irányoztassék, s az iránta való szeretetben úgy emelkedjék hozzá, hogy lényegével közvetlen érintkezzék, hogy ekképen Isten szellemének közvetlen befolyása alatt a test is átszellemüljön, és teremtőjével érintkezvén, fölvilágosíttassék, megszenteltessék és üdvözüljön.

E fölfogás épen ellentéte az észleges vallásnak, mely tapasztalati tényekre építvén, mindent az elme ítélete alá rendel, s a tudomány magasára törekszik; nem veti meg a titkokat sem, csak találjon létezhetősökre megállható alapot.

Az ember megismerő tehetségének két forrása van. A tapasztalat a reális, és az értelem, az ideális igazságra nézve. Mindkettő akképen óvja meg magát a tévelyektől, ha az elme reflexióinak is aláveti magát.

A mysticismus azonban teljesen kilép e szabály fegyelme alól, csupán az érzések befolyásának engedve jogot, az elme reflexiói helyett pedig a képzelő erő tevékenységének adja át magát, honnan ellentmondásainak bősége, és a létező világgal való meghasonlása, álomszerűsége, elragadtatásai, antropomorphicus révedezései folynak. E fejlemény az, mely a szerzetes költészetre hathatósan befoly és virágzóvá teszi.

A scholasztika sivárságai összeesnek Olaszország szomorúan véres és politikailag viharos napjaival. Itt az őszinteséget nem ismerő lombardi szövetségből följúuló harcok tartományt tartománynyal, várost várossal sodortak romboló hadviselésbe; ott a guelfek és ghibellinek, a fehérek és feketék pártja úzte dülásait; amott a császári hatalom a pápasággal

küzdve, borítá lángba Itáliát. Mindenütt gyűlölség, boszú, vérontás, szeretet sehol. Az erkölcsök e durva századában, a nép szenvedett leginkább, szegény volt, elnyomott, a mindennapi létért keservesen küzdött a főurak, fejedelmek, podesták zsarnoksága ellen.

A papság nagy javadalmainak bőségében nagy mértékben meg is feledkezett hivatásáról, erkölceiben sülyedt, dözsölésnek és a világi hiúságnak adta át magát.

Ez általános sülyedés napjaiban az elnyomott emberi jog vallási eretnokségben kezdett visszahatni, minek ellenhatása különböző szerzetes rendek keletkezését okozta.

Köztük tárgyunkra vonatkozólag a Ferencz-rend hívja föl kiválólag figyelmünket, mint olyan, mely a papi és világi hatalom torzsalkodásaiban elcsigázott jog nélküli néphez lépett, és a dúsgazdag, erkölceiben hanyatlott hierarchiának a császársággal vívott emésztő harcrai közé ékelte magát, hogy az elnyomottakat kétségbeeséstől s az általános hanyatlástól megmentse; ilykép pártállást foglalván, a demokratikus elemet képviselte; és a mely vallásos buzgóságában szerzett népszerű dalaival, egy időben a világias sicíliai troubadourokkal, az olasz volgare költészet történetében méltó helyet biztosított magának nemcsak, hanem a későbbi századok költőire, jelesül Dantére és Petrarcára is befolyást gyakorolt.

* * *

Első e szerzetes rend férfiai közül, kit a volgare költészet atyái közé számíthat Bernardone Péter, szerzetes nevén assisi sz. Ferencz, s mint a nép szeretete elnevezte: szeráfi atya.*)

Umbria Assisi városában 1182-ben gazdag kereskedő családból született, és gondos nevelésben részesülvén, mint a kereskedelmi pályára szánt ifjú idegen, jelesül a divatozó francia nyelvre is oktattatott. Huszonöt éves korában lemondott a világról, mindenét a szegények közt osztván el, visszavonult es szemlélődő koldus életre adta magát.

Az egyszerű szegénységhez, az együgyűséghez, alázatossághoz leszálló lélek annyira érezte Istent szívében,

*) E néven illeti őt Dante is. *Divina Commedia. Paradiso. XI. 37.*

hogy emberi valójának teljes megvetése mellett, magát a természet jelenségeivel azonosította. A napot, holdat, csillagokat az állat- és növény-világot, tüneményeket egy apától származott testvérekül fogadta, s a külvilágot Isten iránti lángoló szeretetével ölelte át.*) Ez alapvonása egyéniségének.

Legrégibb életírói Tomasso Cellano és szent Bonaventura adatait egybevetve, mély költői kedélylyel bírt, mely a szemlélődő élet, askét önmegtagadás, mysticus hitelvek által mind nagyobb táplálékot nyert. Költői egyéniségét nézve, nem volt ez előzmények nélküli hirtelen lelkesedés; hisz ifjú korában már a provence-i dalokkal ismeretes volt, a francia nyelvet pedig, mely Olaszországban ez idő szerint eléggé elterjedt volt, bírván (S. Bonaventura. *S. patris Francisci vita*. Joh. Jos. Von der Burg kiadásában. *Beati Patris Francisci assisiatis Opera omnia*. Coloniae. Bonnæ et Bruxellis. 1849. 323. l.) ez idegen szólamok költészetében fiatal barátai közt tevékeny részt vett, dalolván és verselvén velök. (Ozanam: *Les poètes Franciscain en Italie en treizième siècle*. Paris 1852. 46. lap.)

Ez időben Olaszország városaiban az ifjú emberek kört — corte — alakítottak, hogy a költészetet gyakorolják, a provence-i finomult szokásokat, a romanticus és lovagias erkölcsöket népszerűvé tegyék. Az assisi corte Bernardonet ismerte fejének, és éltető szellemének.

Barátai tekintetbe vévén alaki szépségét, nemes modorát, bőkezűségét, fejökké választották, s a nép nem egy ízben csodálta meg a szép ifjút, midőn gazdagon öltözve, kezében a parancsnoki pálczával, víg énekek közt látta esténkint fáklyafény mellett barátai körében az utcákon végig vonulni. (Ozanam id. h. 47. l.) Midőn pedig a bűnbánók szőrcsuháját magára ölti, derekát kötéllel fonja körül, a «gaja scienza»-val nem szakít.

Az életéből szövött legendák és életíróinak adatai szerint, még akkor is, midőn múltjáról, mint tévedéseinek napjairól legkeserűbben nyilatkozott, nem jutott eszébe az éne-

*) «So wandelte der fromme Mann in der Naturwelt um, und wo sein Fuss hintrat, war augenblicklich der alte Fluch von der Erde weggenommen.» (Görres, *Der h. Franz von Assisi, ein Troubadour*. Strassburg. 1826. 28. l.)

ket, dalt, költészetet kárhoztatni. Ott látjuk öt Assisi berkeiben egy csalogánynyal («tenzone») versenyt dalolni. Így találjuk öt már pályája kezdetén egyik útjában az erdők sűrűjén átvo-nulva, Istent, dicsőítő énekeit frank nyelven énekelni; dalban ünnepli nyilvánosan az assisi podestának az ottani püspökkel történt kibékülését; haláltusája közt rendtársaival énekelte az *Il Frate Sole* dallamát. Predikálva, énekelve járta be a lázban levő Olaszországot, szeretetet, békét hirdetve és békéltetve.

Valóságos troubadour életet élt, ha életének külső kör-ülményeire nézünk. Portiunkulai magánya a troubadour udvara, hol Frate Pacifico, Tomasso Celano költik lángoló dalaikat. Innen vonul a «szeráfi atya» egyszer és másszor Olaszország különböző tájaira tanítani, vigasztalni, és Istent énekeiben dicsőíteni. Innen nyomul a keresztes hadak után, hogy lelkesedettséggel törje át magát a mahomedán táboron keresztül a szultánig — mint a legenda tartja: Soldano di Babilon — és hirdesse neki Krisztust, fölhíván öt és írás-tudóit az igaz hit felől való vitára, akár egy troubadour, ki valamely szerelmi törvényszék elé hija versenyre ellenfelet. (*I poeti Francescani in Italia nel secolo decimoterzo. I Fioret-ti di S. Francesco. XXIV. — Pietro Fanfani. Prato. 1854. 207—209. l. **)

Honnan e tünemény nála, a ki, midőn a pápa által a Valdensek megtérítése czeljából Provence-ba küldetett, a nagy képzettség e tartományában, a dallást Istentől elfordult dolog-nak tekintvén, kevésre becsülte? Mert nem óvhatta meg kedé-lyét Provence daltól s énektől zengő világának befolyása alól, kivált midőn a troubadourok legjelesebbjeinek vallásos éne-

*) E munka Ozanam Frigyes Antalnak, 1852-ben Párisban megjelent. már idézett *Les poètes Franciscains en Italie en treizieme siècle* fordítása, de figyelemre annál fogva is méltó, mert több, Ozanam által nem érintett adatokkal bővelkedik. Ezeket kívül Giacomino da Verona két elbeszélő költeményét, azon kor irodalmi viszonyaira vilá-got vető eredeti helyesírással teljesen közli, és Ozanam művét a *Fioretti di S. Francesco* legenda-gyűjteménnyel kiegészíti; végre a tudós francia tanár által élte alkonyán fölfedezett, de nem ismertett Ugo Panziera da Prato szerzetes énekeit tartalmazza.

Hasonló, nem kevésbbé becses adalékokkal teljes Julius Henrik Miklós fordítása németben. *Italiens Franciskaner-Dichter im drei-zehnten Jahrhundert. Deutsch mit Zusätzen. Münster 1853.*

keit hallotta. Folchettonak «Senher Dieus, que fezist Adam» és «Vers Dieus el vostre nom e de sancta Maria»; Perdigonak «Verges en bon hora» Ramboud de Vaquierasnak «Ja hom pres ni deseretatz» *) kezdetű énekeik tanúskodnak, hogy e troubadourok sok másokkal mélyen vallásos tárgyú dalokat írtak, melyek az egyházban és közhelyeken is énekeltek. E tapasztalata, s a vele egykorú troubadouroknak, mint Jourdan Rajmund, Montamayor, Allamanon, Bernard de Ventadour, Raoul de Gassin trouvères-k vallásos dalai által ihletve, Isten szeretetével eltelt szívét énekekre ösztönözte, s mitől mint ifjúsága kedves foglalkozásától különben sem irtózott, azt Istenét dicsőítő eszközül elfogadta.

Azonban a troubadouroknak ekkor már művészi csinnal bíró technikájával nem birt megküzdeni, kit nevelés, tanulmányai és életviszonyai e magas képzettségű iskola titkainak ellesésére nem képesítettek. De szíve annyira átszellemült mysticus hevében, hogy a dal benső szükségévé vált, s mint a pacsirtának ha eljön ideje, úgy a «szeráfi atyának» is Isten dicsőítésére dallani kellett.

Mint troubadourt nézve, e minőségében világi társaitól abban vált el, hogy szerelme tárgya Krisztus. Ennek lovagjává avatta magát, ezért elt halt, ezt szolgálta szeretete hevével, másrészt pedig, hogy a szegénységgel jegyezvén el magát, a nép közé lépett, ezt vigasztalta, emelte, oktatta, ennek nyomorában, nélkülözéseiben osztozott, népszerű lett, dalai is a nép egyszerűségéhez mértek, ennek nyelven énekeltek, és így népköltővé lön. Egy nagy vonásban közös azonban a troubadourokkal, ez a természetet és a külső világot átölelő szeretet. Nincs troubadour, ki a tavaszt virágaival, a madarakat és éneköket, az erdők árnyas hűsét, a patak csergedező tükrét, a napot, holdat ne ünnepelte volna. Assisi szent Fe-

*) Raynouard, *Choix des poesies originales des Troubadours*. IV. 394. és 399. közli Folchettonak mindkét költeményét. Az első 148, a második pedig 70 verssorból áll. A toulousi püspökké szentelt troubadour ily orthodox dalai nagyon alkalmasak voltak Assisi Ferencz lelkére is befolyást nyerni. Ramboud de Vaquieras «Ja hom pres ni deseretatz» kezdetű ötvenöt verssorból álló költeményét lásd Raynouard f. i. m. IV. 427, de nevezetesebb e költőnek «Aras pot hom conoisser e proar» kezdetű nyolcz versszakból és hetvennyolcz verssorból álló a kereszteshadak szentségét védő költeménye. Raynouard m. f. 112. l.

rencz is e nyomon halad, csakhogy mindebben az Istenség szeretetét látta, és így más világításban fogta föl a külvilágot. Megéneкли ő is a teremtés alakjait, csakhogy mysticus irányánál fogva, azokban egy fensőbb intéző hatalom nyomait keresi, és fölismervén bennök, egyaránt nagynak tekint mindent, neki senki és semmi sem csekély, semmit sem vet meg, mert nagy alázatosságában semmiségének élénk érzetében azonosítja magát a természettel, jelenségeit Isten előtt egyenlően kedves, és vele egyenjogú testvéreinek tartván. *)

Tomasso Celano beszéli: hogy egy alkalommal Ancona vidékén találkozott egy földművessel, kinek vállairól két bárány, lábaiknál fogva összegúzsolva függött alá. A két állat bégetése annyira megindította szent Ferenczet, hogy a földművessel szóba állt, kérdezvén: miért kinzod testvéreimet, a báránykákat? Miután a gazda válaszából megtudta, hogy ennek pénzre levén szüksége, a bárányokat meszárszékre viszi, nyomban alkuba bocsátkozott, s köpenyét, melyet az nap reggel kapott ajándékba, hogy rosszul fődött testét az idő viszontagságai ellen megóvja, a híves idő daczára nyomban kicserélte érték, csakhogy további kinzásoktól megmentse. Számtalan ehhez hasonló legenda el maig Olaszország népeinek ajkán, és úgy tartom nincs ok előkelően lenézni Assisi Ferencz e gyermektegy barátságát a bárányok, galambok, madarak, halak, nyulak, sőt farkasok iránt is, melylyel őt számos legenda szövegében viselkedni látjuk. Szeretet volt erénye, ez volt fegyvere, és ezt az oktalán állatokra is kiterjesztette. De szeretetre volt szüksége ez időben Itáliának is, mert a legembertelenebb szeretetlenség hazája vala, hol a konok gyűlölség kerité hatalmába a kedelyeket, hogy elvadítva, egymást emészto lángra lobbantsa hevét, harezra ösztökélve mindnyáját mindnyája ellen. II. Frigves és a pápák elkeseredett küzdelmei iszonyok szülőivé lettek, a vad Ezzelin ép úgy kegyetlenkedett, mint a guelf és ghibellin érdekeknek mérgevel megmételvezett városok, és Assisi szent Ferencz megkezdí a visszahatást e gyűlölséggel szemben, szeretettel szívében, evangeliummal kezében, megvetve a nagyok, fejedelmi

*) «Creaturas quantumlibet parvas, fratris vel sororis appellat nominibus». (Bonaventura *S. patris Francisci vita*. Van der Burg kiadása, mint fönebb idézve.)

udvarok fényét, hatalmát, félelmet nem ismerve, a sanyargatott nép közé lép és békét, szeretetet hirdet.

Ez volt a szerzetes troubadour jól megválasztott küldtere, hol elejénte szónokolva, majd költői hevétől elragadva, dalokat zeng és bejárja Umbria, Toscana, Lombardia, Provence vidékeit. Ilyen volt ő mint szerzetes és költő, mi ember volt benne, az átszellemült, megfoghatatlan tünemény vala.

Assisi szent Ferencznek mysticus tüzzel lángoló buzgóságáról teljes joggal föl lehet tenni, hogy költői munkássága nem állapodott meg egy költeménynél. Az évenként egybegyűjtött és rövid idő alatt 5000 tagra rúgó rendtársainak lelki gyakorlatainál, melyekben a nép is részt vett, himnuszok énekeltek, s ezek bizonynyal az ének-írással foglalkozó rendfőnök tollából eredhettek. Különböző mondák, hagyományok, sőt irodalomtörténeti adatok bizonyítani látszanak, mikép szent Ferencznek több rendű énekei forogtak közkézen, mindamellett egyetlen egy maradt fenn, melynek hitelessége kétségtelen. Ez az *Il frate Sole*, némely kiadásokban *Cantico de le Creature*, *Cantico del Sole*.

Ozanam Fr. A. a kéziratból közlött himnuszban versalakot érzett, de igyekezetének a prosához közel álló sorokból költői alakot kikerekíteni csak némileg sikerült. Boehmer Ede, strassburgi egyetemi tanár, a németországi Dante-társulat titkára, jeles romanista, azonban Ozanam törekvéseit figyelemmel tartván, nemcsak a szöveget, hanem annak versalakjait is helyre állítja. Ez alakban veszszük itt át Boehmer után (*Romanische Studien*, I. Heft. *Zu Italienischen Dichtern*. Halle 1871. *Der Sonnengesang von Francesco d'Assisi*. 118. l.)

«Altissimu onnipotente bon signore
Tue son le laude la gloria e l'onore
E onne benedictione.
A te solu se confano
E nullu omo è dignu te mentovare.¹⁾

Laudatu sii, mi signore, cun tutte le tue creature
Specialmente miser lu frate sole,
Lu quale jorna, e allnmini noi per lui;

¹⁾ Magasságbeli mindenható jó uram, tiéd a dicséret, dicsőség tisztelet és minden áldás, egyedül tiéd ők, és nincs ember ki méltó lenne kiejteni neved.

Et illu è bellu e radiante cun grande splendore
De te, altissimu, porta significatione. ²⁾

Laudatu sii, mi signore, per sora luna e le stelle,
In celo le hai formate clarite e pretiose belle ³⁾

Laudatu sii, mi signore per frate ventu
E per aere e nubilu e serenu e onne tempu,
Per le quale a le tue creature dai sustentamentu, ⁴⁾

Laudatu sii, mi signore, per sor' aqua,
La quale è multu utile e umile e pretiosa e casta. ⁵⁾

Laudatu sii, mi signore, per frate focu,
Per lu quale inallumini la nocte,
Et illu è bellu e jocundu e robustissimu e forte. ⁶⁾

Laudatu sii, mi signore, per sora nostra matre terra,
La quale ne sustenta e governa,
E produce diversi fructi e coloriti flori et erba. ⁷⁾

Laudatu sii, mi signore, per quilli che perdonan per lo tu amore,
E sustenen infirmitate e tribulatione.
Beati quilli che le sustenerano in pace,
Ca da te, altissimu, serano incoronati. ⁸⁾

Laudatu sii, mi signore, per sora nostra morte corporale,
Da la quale nullu omo vivente po scampare.
Guai a quilli che morrano in le peccata mortali.

²⁾ Dicsértessél én uram minden teremtményeiddel együtt, kivált a szegény nap testvér által, mely nappalt ad és világít, mert szép, és nagy fénytől sugárzó; a te arcod, oh! legmagasabb, hordja ő magán.

³⁾ Dicsértessél én uram, hűgaim a hold és csillagok által, te formáld őket az égbe, szépek, ragyogók és drágák ők.

⁴⁾ Dicsértessél én uram, a szél testvér és a levegő által borulatkor és derűvel, s minden idővel, mert általok tartod fenn teremtményeid.

⁵⁾ Dicsértessél én uram, hűgom a víz által, mely igen hasznos, drága és tiszta.

⁶⁾ Dicsértessél én uram testvérem a tűz által, melylyel bevilágítod az éjt, szép az vig és erős.

⁷⁾ Dicsértessél én uram hűgom az anyaföld által, melyet fentartasz, kormányozol, és a mely különféle gyümölcsöt, színes virágot és füvet terem.

⁸⁾ Dicsértessél én uram, azok által, kik szeretetedért egymásnak megbocsátanak, és elviselik a nyomort, üldözéseket; boldogok kik békével tűrnek, mert általad oh legmagasabb! meg fognak koronáztatni.

Beati quilli che se trovarono in le tue santissime voluntati,
Ca la morte secunda non li poterá far male.⁹⁾

Laudate e benedicite mio signore e regratiare,
E servite a lui cun grande umiltate.»¹⁰⁾

A prosa természetéhez közel álló verselmény, melyet Crescimbeni mint az olasz «versi sciolti» első mintáját kívánna bemutatni, a szerző mystikus világnézetét sugározza vissza; tartalmilag és alakilag is a rögtönzés jellegét viselven magán. Nyelvezete kezdetleges, közelebb áll a latin, mint a volgare nyelvhez. Ha Pier delle Vigne, II. Frigyes cancellárjának, első olasz sonettójával egybehasonlítjuk, az avatatlanság előtt is föl kell tűnni a sonettó nyelve gördülékenységének édes hangzásának és a versek művészi kezelésének. Oka, hogy Assisi Ferencz valódi trovatore módon látásai, fölgerjedései és elragadtatásai közben componált, rögtönzött; hogy dalait nem másnak mint a népnek szánta, e nép pedig még az ő napjaiban is értette a latin nyelvet, hisz templomainak szószékein latinul szólottak papjaik.

E költeménynek története is van. Assisi szent Ferencz negyvennapos böjt és imákban eltöltött álmatlan éjek után látásai által elragadtatván, hirtelen énekelni kezdi a *Frate Sole* versszakait *) smint több életírója tartja, meghagyta Leone szerzetes társának, hogy tollat ragadjon s rögtönzését írja le, mit ez teljesítvén, Fra Pacifico — némelyek gyanítása szerint Giraud de Borneuil néven II. Frigyes udvarában művészetében való jelességeért kitüntetett és megkoronázott troubadour,

⁹⁾ Dicsértessél én uram, testvérem a testi halál által, melyet egy élő ember sem kerülhet el. Jaj azoknak, kik halálos bűnben múlnak el! Boldogok, kik szent akaratom szerint élnek, mert nem árthat nekik a második halál.

¹⁰⁾ Dicsérvétek és áldjátok uramat, adjatok hálát és szolgáljatok neki nagy alázattal.

*) Görres: *Der h. Franciskus v. Assisi ein Troubadour*. 1879. Ez ellen a költemény tartalmának átgondoltsága látszik szólni. Való, hogy a napot, holdat, szelet, tüzet anthropopathicus szemlélettel fogja föl, s már az által határozott költői színezetet nyer dala, de nem lüktet benne azon tűz, mely az elragadtatás pillanatainak megfelelően inkább antropomorphicus képekben nyilatkoznék. Életírói azonban az ének keletkezési idejét ez eseményre vezetik vissza; mint a dolog lényegére nem tartozót, szótlanság elfogadjuk.

kit «Rè dei versi», versek királyának czímével is tiszteltek — főnöke kívánságára versekbe öntötte annak rögtönzését.

E rögtönzés a második versszakkal *) indult meg.

Az assisi podestà és a város püspöke közt keserű villongások merültek föl, melynek eredménye lön, hogy a püspök egyházi átokkal sújtotta a tanácsot, mire a podestà azzal válaszott, hogy a püspököt törvény oltalmán kívülnek kiáltotta ki, s vele minden jogi és magán érintkezést eltiltott. Assisi Ferencz a nyomasztó helyzetnek véget vetendő, rendtársait a néppel egybegyűjtván, arra utasította: hogy járulnának a podestà színe elé, kérvén az ő nevében is a béke és nyugalom kedvéért velök egyesülve a püspök elé lépni; ha a podestà engedne és velök tartana, a püspököt pedig békülékenyek találnák, midőn a két ellenség egymással ekkép szemben állana, nyomban kezdjék fölváltott karban énekelni a *Frate Sole* dalát. Ez alkalomra azonban a 8-dik versszakot **) toldotta énekéhez. Úgy cselekedtek, mint szent Ferencz akarta, midőn pedig a két ellenség a szentség hírében élő férfiúnak és a népnek dalát meghallotta, annyira megindultak, hogy megbocsátván, egymás karjaiba dőltek. Az Assisiben helyreállott béke hírére szent Ferencz örömeben nyilván a piacon énekelte el dalát újra, mely alkalommal az első versszakkal toldotta meg. ***)

A költemény technikája gyakorlatlan kézre mutat, és ez ellentmond Görres és Ozanam ama föltevéseiknek, mintha a rögtönzést, a jeles költő troubadour Fra Pacifico — kivel később találkozni fogunk — szedte volna versalakba.

Ha elfogadjuk ezt, föl kell tennünk, hogy az irodalomtörténeti nevet nyert jeles troubadourt munkájában megköttötte a rögtönzet szövegéhez való hű ragaszkodás, különben a már ez idő szerint fejlettségnek örvendő olasz versalakokkal szemben, csekély tanujelét adta volna költői virtuozitásának, s költő-királyságának nimbusza hamar foszladoznék.

Valószínűbb, hogy Assisi Ferencz e rögtönzését Fra Leone nyomban leírta, és ez alakban maradt korunkig. E kö-

*) «Laudatu sii, mi signore, cun tutte le tue creature.»

**) «Laudatu sii, mi signore, per quilli che perdonan per lo tu amore.»

***) «Altissimu onnipotente bon signore» stb.

rülményben vélem magyarázatát találni annak is, hogy Assisi Ferencz többi költeményei elkallódtak. Mint életrajzából látható, rögtönözni szokott inspirációinak melegében, e rögtönzések aztán mások által jegyeztettek. Innen merül föl az, hogy mások, jelesül Jacopone da Todi-nak — ki egy egész emberöltővel később élt — némely dalait Assisi Ferencznek tulajdonították. Igaz, hogy e költemények tartalmilag, az érzés és mystika dolgában teljesen megfelelnek szent Ferencz írói jellemének, azonban egybevetve a *Cantico del Sole* versszakaival, ezt nyelvi és alaki szépségben, költői tartalomban hasonlíthatatlanul fölülmúlják. Egynél több ok van innen kiindulva fölvetni a kérdést: miért hagyta meg szent Ferencz rendtársainak a *Frate Sole* naponkint való éneklését, holott a Jacopone-tól számára elhódítani akart dalok mindegyike szépségben, és lelkesedés tekintetében is sokkal megragadóbbak; miért énekelte e dalt halálos ágyánál, és miért nem a helyzetnek megfelelőbb helyekkel bővelkedő *Amor di caritate* versszakait? E körülmény gyanítani engedi, hogy Assisi szent Ferencz a *Frate Sole* költeményt ismerte egyedül magáénak, míg az *Amor di Caritate* és az *In foco Amor mi mise* énekei ismeretlenek voltak előtte.

E két utóbbi *cantico* szerzőségét több irodalomtörténet- és életíró szent Ferencznek tulajdonítja, azonban a *Cantico del Sole* kívül más költemény hitelesen nem vezethető reá vissza.

Az *Amor di Caritate* és *In foco amor mi mise* szerzőségi joga Jacopone da Todi, ferenczrendű szerzetesé.

E két nevezetes dal körül fölmerült, a romanistákat tévedésbe ejtő zavart egész valószínűséggel Bernardino da Siena okozta, ki az *In foco amor mi mise* szövegét föntartotta. E 362 vers szövege Bernardino predikációinak a reggioi minoriták könyvtárában őrzött kézíratai közt találtatott. Innen több kiadás átvette s valamennyi azon indokból mivel Bernardino szent Ferencz rendtársa vala, a szerzői jogot Assisi Ferencznek tulajdonítja. Így történt hogy a legelső vellenczei 1591-diki kiadás (pe' Giunti) mint ilyet mutatja be. Wadding egybegyűjtven szent Ferencz munkáit, nem bírálta meg kellő kritikával a kézirat emlékeit, hanem előzői és kegyelete után indult és a két éneket kiadásában (Anversa 1623. stamperia Plantiniana) fölvette. Ezt követték az alexandriai (1629), a lyoni (1653), és a ratisboni (1739) kiadások, mely

utóbbi azonban megjegyzi, hogy az *Amor di caritate* szövegét az assisi kézirat-codexből vette át. Az újabb irodalomban Diepenbrock Menyhárt, bíbornok tör lándzsát szent Ferencz szerzői joga mellett. (Melchior Diepenbrock: *Geistlicher Blumenstrauß aus christlichen Blumengärten, den Freunden heiliger Poesie dargeboten*. Zweite vermehrte Auflage, Sulzbach. 1852.) Von der Burg János József (*Beati patris Francisci assisiatis Opera Omnia*. Coloniae, Bonnæ et Bruxellis. 1849), a kérdéses dalokat szintén Assisi szent Ferencznek tulajdonítja. Hasonlón a Schlosser Frigyes és Steinle Ede által egybeállított csekély kritikai értékkel bíró kiadás (*I Cantici di San Francesco d'Assisi*. Francofurto sul Meno, 1842.) E czim alatt közrebocsátott füzet a *Cantico del Sole* dalt mint *Cantico primo, composto da san Francesco* mutatja be, és erre a következő lapon még is az *In foco amor mi mise* mint *Cantico secondo*, az *Amor di Caritate* pedig mint *Cantico terzo composto dal beato Jacopone da Todi*, mutattatnak be.

A tudománynak megfelelő álláspontot foglalnak el: Ozanam A. F., párisi egyetemi tanárnak műve (*Les poëtes Franciscains en Italie au treizième siècle*. Paris, 1852.), melyben a két dalra nézve kételkedik ugyan Bernardino da Siena hitelességén, valamint a költészeti alak tökélyénél fogva sem hajlandó Assisi Ferencznek tulajdonítani a szerzőséget; még is mivel a lehetőség főnforog, hogy egy ügyes kéz szent Ferencznek alaktalan rögtönzését versekbe szedhette, mint ilyent hitelességgel bíró munkái közé sorolja (m. f. i. 76., 77. lap). Pietro Fanfani, Ozanam monographiájának olasz fordítója (*I poeti Francescani in Italia nel secolo decimoterzo*. Prato, 1854) sok önállósággal bíró művében nem érinti eredetijének nézetét, sőt már előszavában az ellenkező nézetek felé hajlik. Julius Henrik Miklós, Ozanam művét nemetre ültetvén át (*Italiens Franciskaner-Dichter im dreizehnten Jahrhundert*. Münster, 1853) értékes és önálló jegyzetekkel bővíti, azonban a kérdéses pontban eredetijétől el nem tér.

Következő kiadások ellenben: *I cantici del Beato Jacopone da Todi*. In Roma appresso Hipp. Salviano, nel 1558; *Le poesie spirituali del B. Jacopone da Todi frate minore*. In Venezia appresso Nicolo Misserini, 1617; *Poesie inedite del B. Jacopo da Todi, dal Cavaliere Alessandro Mortara*. Luca, Bertini, 1819; *Manuale della Letteratura del primo secolo della*

Lingua Italiana, compilato dal Prof. Vincenzo Nannucci. Firenze. Barbéra Bianchi e Comp., 1856; *Poesie Scelte di Fra Jacopone da Todi. Corrette e illustrate da Bartolomeo Sorio Veronese*. Verona, 1858; és végre Schlüter C. és Storck W., Jacopone dalainak fordítói (*Ausgewählte Gedichte Jacopone's da Todi*. Münster, 1864.) határozottan megvonják a szerzőséget Assisi Ferencztől, és azt Jacopone javára írják. Döntő e kérdésben Ireneo Affó nagy kritikai készülségű értekezése (*Dissertazione de' Cantici volgari di San Francesco d'Assisi*. Guastalla, 1778), mely Ozanam figyelmét kikerülte, Julius H. M. pedig, ámbár a ritka könyv nem jutott kezéhez, megemlíti, az egyben azonban járatlanságot árul el, hogy a tudós Affó helyett — talán nyomdahiba — valami Ireneo «Asso»-t idéz. Affó bebizonyítja, mikép Assisi Ferencztől egyedül a *Cantico del Sole* maradt fenn mint olyan, melyet hitelesen övének tarthatunk.

Tagadja szent Ferencz költői egyéniségét jelleméből, tanaiból s a két vitás énekre nézve megjegyzi: «non essere farina del suo sacco».*) E két dal alakí kezelése, mely költői tartalma nem egyeztethető meg a szerinte egyszerű nevelést nyert kereskedő ifjúnak tudományos és műveltségi viszonyai-val, nem kivált a szerzetesnek szigorú asketicus elveivel.

Affó alapos tanulmányai ellenében Francesco Paoli visszahódítani akarja szent Ferencz szerző jogát, (*Cantici di san Francesco d'Assisi — testo di lingua-illustrati*, Torino per Giacinto Marietti, 1843, és Fanfani Pietro f. i. m. Cesare Guasti után, VIII—X.). E «non troppo valoroso oppugnatore del p. Affó» oly mondaszerűségekbe bonyolódik, hogy az *In joco amor mi mise* szövegét szent Ferencznek az *Amor di Caritate* pedig éppen Krisztus szájába adja.

Több lelkesedéssel mint erudícióval fejtegeti e kérdést még Görres is, szent Ferencz javára (*Der heilige Franz von Assisi, ein Troubadour*. Strassburg, 1826), azonban minden melegsége mellett sem bír Ireneo Affó nagybecsű tanulmányai mellett meggyőző erővel. E füzetke kikerülte figyelmet Boehmernek, midőn Assisi Ferencz énekének szövegét az assisi, buffettói, Corte-maggiore-i és párisi kéziratok, mint legrégebb emlékek után helyreállította, és Jacopone írói mű-

*) Magyarán: nem az ő szemetjén ternett.

ködését méltatta. (*Romanische Studien I. Zu Italienischen Dichtern.* Halle, 1871. *Der Sonnengesang von Francesco d'Assisi*, 119. l. és *Jacopone da Todi* 123. l.) Élvezetet vesztett, de az anyagot nem sajnálhatja, annyival inkább, mert Görres kedves előadásának befolyása alól mentten, önállóbb ítélete, midőn a kérdésben forgó dalok szerzőségét Jacopone javára dönti el.

Összegezvén ez adatokat és súlyok szerint mérlegelvén, elfogadható: hogy az *In foco amor mi mise* és az *Amor di Caritate* énekek Jacopone da Todi művei, míg Assisi szent Ferencztől egyedül a *Cantico del Sole* a hiteles hagyaték.

Úgy látszik, hogy Olaszországban a Ferencz-rend tradíciói közé tartozott a költői tevékenység, mert mit az alapító megkezdett, azt utána számosan, majd a renaissance-ig versben és prózában gyakorolták, nem minden dicsőség nélkül.

Mint jeles költőről emlékeznek meg a történetírók Assisi Ferencz egyik hű tanítványáról és rendtársáról, az egyszerű szerzetes Fra Pacificóról, kitünő erők közé emelve. Munkáiból azonban a régi codexek kéziratái mit sem tartván fenn, meg kell elégednünk költői hírével. Nincs egy vers-sor is, melynek szerzőségét reá visszavezetni sikerülne; csak is abban egyeznek meg a történetírók: hogy ő lett volna, ki Assisi Ferencznek szabálytalan rögtönzéseit, a troubadour költészet virtuóz csinájával költői alakba öntötte. (Görres: *Der heilige Franciscus von Assisi, ein Troubadour.* Strassburg, 1826, és Ozanam A. F. f. i. m. 71. l.)

Nevét sem tartá fenn a történelem, csak is annyit tudunk felöle és élete viszonyai felől, mit Assisi Ferencz életírói nyújtanak. Tomasso Celano megemlékezvén Fra Pacifico megtérése felől, írja: «erat in Marchia anconitana secularis quidam sui oblitus et Dei nescius, qui se totum prostituerat vanitati. Vocabatur nomen eius Rex versuum, eo quod princeps foret lasciva cantantium, et inventor secularium cantionum.» (Wadding, *Annal.* 1212 et 1225.) Sz. Ronaventura (a f. i. h. IV. fejezet) szintén említi e körülményt. «Quidam secularium cantionum curiosus inventor, qui ab Imperatore propter hoc fuerat coronatus et ex inde Rex versuum dictus.»

Lancetti (*Memorie intorno a' Poeti laureati.*) di Lisciano Vilmosnak tartja, Ascoli vidékéről, ki VI. Henrik szolgálatában állván, a fejedelmi udvart Messinába követte, hol letelepedett,

és 1220 körül kitünő költői tevékenységeért II. Frigyes által megkoszorúztatott, s a költők királyának kiáltatott ki; később pedig a Ferencz rendbe lépven, mint szerzetes halt meg 1232-dik évben. (*I Poeti Francescani* stb. Fanfani Prato, 1854. 65. l.) Mások ellenben Giraud de Borneuil troubadourt keresik személyében, de következtetések minden alapot nélkülöznek.

Tény, hogy a nemes Hohenstaufen udvarában nagy kitüntetésekben élő jeles troubadourok egyike, — itt szent Bonaventura elbeszélését követjük, — Assisi szent Ferencz csodáinak, szónoki erejének és dalainak nagy hírére kíváncsi lön megismerni a nagy bűnbánót. Útnak indult tehát, hogy fölkeresse. Egy alkalommal San-Severinoba vetődven, özönlenni látta a népet az egyházba. Nyomon követi őket, s a hallgatókkal túltömött templomban félrevonulva, hallgatta az igét. Kit keresett, Assisi Ferenczet, maga előtt a szószéken találta.

A szónok szavai mély benyomást gyakorolván lelkére, annyira elragadtatott, hogy egy látomány tárult föl előtte. Assisi szavai, mint az Isten igéjének kardja, járták át szívet, és ennek hatása alatt a szónokot két, keresztben álló kard által kifeszítve látja olykép, mintha az egyik kard fejtől talpáig, a másik kiterjesztett kezein és mellén keresztül jobbjától baljáig nyúlnék. A troubadour minden ízében megrendült. Nyomban elfogta bűnének bánata, s megvetvén a világ hiúságát, töredelmesen borúlt szent Ferencz elé, hogy tanítványainak sorába lépjen. Assisi Ferencz a szerzetbe fogadta és «propter quod videns ipsum, ab inquietudine sæculi ad Christi pacem perfecte conversum, Fratrem Pacificum apellavit». Itt vesztette el a koszorúzott troubadour nevét, itt hagyta el költői munkásságát, melyről gyér emlékek szólnak csak, hogy «Isten országának» éljen. Frà Pacifico később Franciaországban a rendi tartomány főnöke lett.

Ozanam A. F. (f. i. h. 108—122. l.) az olasz származású scholasticust, philosophust a párisi egyetem neves hit-tanárát, szent Bonaventurát (szül. Bogenaban, Viterbo mellett, 1221-ben), a szerzetes költők sorában nyomban Fra Pacifico után, mint költőt is ennek fölé állítja. Bonaventura azonban inkább a középkori philosophia művelőjéhez, de a volgare költészet gyakorlói közé épen nem sorolható. Nincs egyetlen hagyomány, mely ez utóbbira minősíthetné. Főntartott hymnu-

szai, énekei — melyek egyikét a nagy Corneille lelkesedéssel fordította — (Ozanam f. i. h. 121. l.) sok költői szépséggel bírnak, de latin nyelven írvák, és így az olasz nyelv, valamint az irodalom fejlődésére, befolyással nem voltak, ekkép szerzőjük sem állítható a volgare költők, hanem igenis, teljes joggal a középkori latin költők jelesebbjei közé.

A többek által szintén olasz írónak canonisált Tomasso Celano (1250 év körül) Bonaventurával egy sorsban osztozik, csakis mint latin vallásos költemények szerzője jöhet tekintetbe. Tőle bírja a katolikus egyház egyik legszebb és megragadó himnuszát a *Dies irae dies illa* prosát,* melynek magyarított szövege is (*Napja Isten haragjának*) a szerzőnek nem megvetendő költői erejéről tanúskodik.

Mint szoros értelemben vett olasz író és népköltő is, kiváló helyet foglal el a veronai szerzetes Fra Giacomino, vagy Giacomino da Verona, a XIII. század elejéről, kinek nevét a velencei szent Márk könyvtárában őrzött költeményei tartották fenn, melyek úgy is mint első epicus kísérletek figyelemre méltók. Közélebbi életviszonyai teljesen ismeretlenek. Térjünk tehát műveihez, tanuljuk innen ismerni.

A *Velencei codex* két költeményét tartalmazza. Egyiknek czime: *De Jerusalem Coelesti, et de pulchritudine eius et Beatitudine et Gaudia Sanctorum*; a másiké: *De Babilonia civitate Infernali et eius Turpitudine; quantis Poenis Peccatores Puniantur Incessanter*. E latin czimeket követik négy 14 szótagból álló, egyenlő rímekben végződő verssorokban írott stanzák, olasz, veronai tájszólásban.

Föladatunkra nézve legnagyobb érdekű a második költemény; tehát ennek ismertetésére térünk.

A paradicsom és pokolnak, mint az Isten jutalmazó és büntető igazságszolgáltatásának fogalmai már az első keresztény századok híveit élénken foglalkoztatták, a középkor tudósai és népe pedig épen nagy előszeretettel fejtegettek. Nagy vígasztalást merített e meggyőződéséből a nép, ki a szívetől idegen érdekek véres küzdelmei közt joggátalanul tengve, eltiporva, csak szenvedésre látszott teremtvé lenni. Tűrni meg-

*) E «prosa de mortuis» vagy *De die iudicii* szertartási ének, több nagy elmélet foglalkoztatott. Mozartot hatyú-dalának megírására lelkesíté, a nagy gondolkozóban, Fichte-ben, pedig fordítóra talált.

adással, remélni az éltén túli jövőben, megvetni azt mit óhajtott, a földi jókat, — a melyeket nem bírt, mert zsarnokai élték föl előtte, — tanulta a nép e fogalmakból, mind érdeme-sebbnek tartván magát szenvedéseinek érdemeiért a paradicsom örömeire, míg a szemei előtt hivalkodó papság és főurak erkölestelenségének, jogtalan zsarlásaiknak büntetését a pokolban képzelvén csak lehetőnek, ebben szenvedéseik közepett megnyugvást találtak. Innen eredtek a pokol kínjai és a paradicsom örömei felől a számtalan, hol gyöngébben, hol erősebben színezett mondák, legendák és tanok, mely utóbbiak a szentírás, egyházatyák és tudorok vizsgálódásaiban határozott alakot is nyertek.

Giacomino ezek után indult, azonban költeménye részleteinek kidolgozásánál a hagyományok színeit és képeit használta. A népnek írván, mint népköltő, művében az alsóbb osztályokra számított, ezért képzelődését a hihetetlenig, a groteskig eresztí, de szerzetesi minőségében az egyházatyákat sem ejthetvén el, ezek tanait költői képzelődésével synthesisbe hozza.

Csodás találkozása-e az a költői tevékenységnek, midőn Giacomino poklából Dante *Infernó*jának nagy rokonsága lép elénk? Előkép volt-e e népies eposz? Vagy előhírnöke-e az egyszerű szerzetes a *Divina Commediá*nak?

Annyi bizonyosra vehető, hogy Dante és Giacomino egy iskola, a scholasztika tanítványai és így az isteni igazságszolgáltatás kérdésében közös tételekre támaszkodtak. Azonban mily viszonylatban állanak a fogalom érzékítésénél, színeikben, képeikben és költői fölfogásban, ezt előadásunk folyamán figyelemben részeltetjük.

A 340 verssorból álló költemény a «chanson de geste» alakját és jellegét viseli, melyek szintén, mint Giacomino munkája, népies nyelven készültek, hogy nyilvános helyeken, mint ez Olaszországban divatban volt, előadassanak.

Ha tehát volt népköltészete ez időkből Olaszországnak, úgy ez az, és ilyen vala, nyelvi tekintetben pedig elütött az egyidejű sicíliai udvar költőinek nyelvétől, mely Dante szerint is az udvari műveltebb — lingua cortigiana — szólamot képviselte.

Innen nézve tehát, a szerzetes költők tulajdonképen a népköltészet első művelőinek tekinthetők.

Ezért, s mert a szerzetes költészetnek az olasz irodalomra való befolyását Petrarca és Boccaccio idején túl is nyomon követhetjük, fontos irodalmi tünemény; Giacomínót nézve pedig, minden nyersesége mellett, bátran olyannak tekinthetjük, mint ki Dante útját egyengette, mivel a nagy költő túlvilági útjában találkozáán, nem vetette meg, hanem mit úttörője kevéssé művészi érzékkel alkotott, mint esiszólatlan kincset megbecsülvén, virtuozitásával céljaira alkalmazta és idomította. Dante is, mint sok lángész, a kisebb geniuszok műveit felölelte, egészben elvetette, de részleteikben rejlő szaggatott szépségeikből egy önálló egészet alkotott. Nem egyedül Giacomínót érte e szerencse, mert Dante a régiség porától ellepett mondák, legendák és az apokryphok képeit és adatait is fölhasználta. *)

Giacomino *Infernója* nem allegoriával nyílik meg, mint Dante-é, hanem nyomban a bevezetés után megnyitja képeinek csarnokát :

I. «A l'onor de Cristo signor e re de gloria,
Et a terror de l'om cuitar voio un' ystoria.
La qual spese fiae ki ben l'avrà in memoria,
Contra falso ennemigo ell' a far gran victoria.»¹⁾

II. L' istoria e questa, k' eo ve voi dir novella
De la citá d' inferno,²⁾ quant' ell' è falsa e fella,
Ke Babilonia magna per uomo si s' apella,
Segundo ke li sancti³⁾ de parla, e de favella.»⁴⁾

*) *I precursori di Dante*. Per Alessandro D'Ancona. Firenze, 1874. Lettura fatta al Circolo filologico di Firenze il 18 maggio 1874.

¹⁾ Krisztus, az úrnak és dicsőség királyának tiszteletére, az ember rettentésére akarok előadni egy történetet, mely azt, ki eszében tartja, gyakran a ravasz ellenséggel szemben nagy győzelemre vezérli.

²⁾ Dante szintén ily községnek (civitas) czimezi a poklot :

«Per me si va nella città dolente.» (*Inf.* III, 1.)
«S'appressa la città e' ha nome Dite.» (*Inf.* VIII, 68. stb.)

³⁾ Tehát az egyház tanaihoz alkalmazkodik leírásában.

⁴⁾ A történet, melyet nektek a pokol városáról el akarok regélni, az, hogy mennyire romlott és hitetlen. Nagy Babilonnak nevezik az emberek, a szentek beszédei és elbeszélései szerint.

III. Ma poi ke vi v' entendri lo fato e la raxon,
Com ell' è fata dentro per ognuncana canton,
Forsi n' avri trovar da Deo algun pardon
De li vostri peccai per vera pentixon. ¹⁾

Mint hogy ily nyilvános előadásra szánt versek, elbeszélések ez időben a jocularok — jongleur — mesterségéhez tartoztak, ezek kevésre becsült férczelményeitől a magáét megkülönböztetendő, Giacomino hallgatóinak figyelmét hívja föl, hogy mit mondandó leszen képletes szavakban, vessék emlékökbe.

IV. E zo ke ve vò dir prendive guarda e cura,
Ke le serà parole dito soto figura,
De le quale eo ve voggio dir una scriptura. ²⁾

Az V. stanzával már a pokol leírásához fog. — Giacomino szerint e város feneketlen mélységben épült, hosszú, széles és magas lángok közt eltakart. *) Ha a tenger minden vizét belé öntenők is, mint viasz olvadna el benne. A város közepén mérges vizek folynak, partjaikat tövisek és csalán fődik, élesebbek a vasnál. A várost hegyeken és sziklákon nyugvó nehéz érczboltozat fődik és elzár minden kijárást. Kapuját Typhon, **) Sátán és Mohamed őrzik. Jaj azoknak, kik e kegyetlen gazok kezei közé kerülnek. E kapu fölött egy magas torony emelkedik, melyben álmodni nem ismerő, folyton éber, és emberi lény által rá nem szedhető ör ügyel.

E részletek Dante (*Inferno*) 3., 8., 14., 18. énekeinek ké-

¹⁾ Ha azonban a tényeket és okaikat, melyek szerint e város részekre osztva van, megértenditek, talán el fogjátok Istentől nyerni, valódi bűnbánat után, bűneitek bocsánatát.

²⁾ És mit mondandó lesztek tartsátok emléken, figyelvén a képletes szavakba takart értelemre, melyről írni akarok számotokra.

E hely Dante *Inferno* IX, 61—63. v. irányban és értelemben egyezik.

«O voi, ch' avete gl' intelletti sani,
Mirate la dottrina che s' asconde
Sotto 'l velame degli versi strani.»

(Oh ti kik ép elmével bírtok, csodáljátok a tant, mely a versek degen burkában rejlik.)

*) Akár Dante «città Dite» képét látnók. (*Inferno* VIII. ének.)

**) Mint Dante úgy a szerzetes is mythologiai alakokat használ.

peivel föltűnő hasonlatban állanak, gyanítani engedvén, hogy látományainak leírásában, szétszórva, de mesteri kézzel mindent a maga helyére illesztve, Giacomino zord festményeit ízléssel átszűrve használta.

Vegyük az *Inferno* XI, 4—6. v. :

«E quivi per l' orribile soperchio.
Del puzzo che 'l profondo abisso gitta,
Ci raccostamo dietro ad un coperchio.»¹⁾

A XXIV, 82—96. verseit pedig vessük egybe Giacomino 18., 19., 20. versszakaival.

DANTE.

«E vidivi entro terribile stipa
Di serpenti, e di sé diversa mena,
Che la memoria il sangue ancor mi scipa.
Nè tante pestilenzie, nè si ree
Mostro giammai con tutta l' Etiopia . . .

— — — — —
Tra questa cruda e tristissima copia
Correvan genti nude e spaventate . . .

— — — — —
Con serpi le man dietro avean legate
Quelle ficcavan per le ren la coda
E 'l capo; ed eran dinanzi aggroppate.»²⁾

GIACOMINO.

La puza è si granda, ke n' exo per la boca
C' ae volervel dir seria negota,
(Itt öt verssor hiányzik, az eredetiben).
La puza e lo fetor che dentro quel pozo enxo.
Asai g' è lazó bisse, ligori, roschi e serpenti,
Viperi, e basilischi, e dragoni mordenti
A cui plui ke rasuri taia le lengue e li denti,
E tutto 'l tempo mania, e sempre famolenti.»³⁾

¹⁾ És a mélységes örvényből fölpárolgó iszonyú büz fölött egy fődél mögé vontuk vissza magunkat.

²⁾ És láttam benne oly sűrű csomóban gomolygó különfajú kígyókat, hogy emlékek még most is fagyasztja véremet. Annyi átkozottat és gonoszt nem szült soha Aethiopia. E vad és szomorú sokaság közt ijedt népek futottak meztelenül. Kezeiket kígyók köték hátra, melyek csipejök alatt nyujtva át farkukat és fejöket, elől csomót kötöttek.

³⁾ Oly nagy e büz, hogy száj azt kimondani sem bírja, és ezen

Így vág össze Giacomino 21., 22-dik versszaka az *Inferno* XXI, 29—57. verseivel.

GIACOMINO.

Li è li dimoni cum li grandi bastoni,
 Ke ge speza li ossi, le spalle e li galoni;
 Li quali cento tanto plu é nigri de carboni
 S' el non mento' li diti deli santi sermoni.
 Tant á orribel volto quella crudel compagna.¹⁾

DANTE.

E vidi dietro a noi un diavol nero.
 — — — — —
 Ah! quant' egli era nell' aspetto fiero!
 E quanto mi pareva nell' atto acerbo,
 Con l' ale aperte, e sovra i pié leggiero
 L'omero suo, ch' era acuto e superbo,
 Carcava un peccator — — —
 — — — — —
 Laggiù 'l buttó — — — — —
 Quei s' attuffó, e tornó su convolto,
 — — — — —
 Ma i demon — — — — —
 Gridar: qui non ha luogo il santo volto:
 — — — — —
 Però, se tu non vuoi de nostri graffi
 Non far sopra la pegola soverchio.
 Poi l' addentár con piú di cento raffi.²⁾

Hasonló az alapgondolatban Giacomino 24-dik versszaka az *Inferno* XXXII, 22. és további verseivel.

büdös kútban kígyók nyüzsögnek, vipera, basilisk, és harapós sárkányok, kire rátámadnak fulánkjokkal és fogaikkal marják.

¹⁾ Az ördögök itt is ott is nagy, csontot vállat törő botokkal, száz és megannyi, mind szénfekete, s oly iszonyú e vad seregnek arca.

²⁾ És mögöttünk egy fekete ördögöt láttam. Oh mily vad volt arca és mily dühösnek látszott. Szárnyai ki voltak terjesztve, lábait könnyeden emelte. Hegyes, magas vállán egy bűnöst emelt. Ledobta, ez elmerült, majd fölbukott. De az ördögök ordítózák: itt nincs helye a szent pofának, s ha nem akarod érezni karmaink, ne jöjj a kátrány felszínére. És száznál több harapófogóval csipkedék.

Színekben és cselekvényben gazdagabb ugyan, de az alapgondolat egy.

GIACOMINO.

Ma poi che l'omo è li, e igi l' à en sua cura,
 En un' aqua lo meto k' è di si gran fredura,
 Ke un di ge pare un ano, segundo la scriptura,
 Enanzo k' eli el meta en logo de calura.¹⁾

DANTE.

— — — — e vidimi davante
 E sotto i piedi un lago, che per gielo
 Avea di vetro, e non d'aqua . . .
 Livide insin là dove appar vergogna,
 Eran l' ombre dolenti nella ghiaccia.²⁾

Mint látjuk a két költő képeinek festésében egy az alap-
 eszme, a kivitelben azonban úgy különböznek — ha szabad a
 képzőművészetekhez hasonlítani alkotásaikat — mint Orcagna
 Michel Angelotól. Giacomino pokla színeinek világításában
 és árnyalásban zordabb, s mint kevésbé fegyelmezett népköl-
 tőknél szokás, a phantasia sem ismer határokat, míg Dante
 mindenütt higgadt méltósággal uralkodik tárgya fölött.

Giacomino 26-dik versszaka erre legbizonyítóbb. Itt
 Belzebubot mint gonosz szakácsot mutatja be, ki az elkárho-
 zott árnyat akár egy malacot süti a nyárson, epével és eczet-
 tel öntözi, hogy lassan píruljon, s midőn kész vele, a pokol
 királya elé találja. Ez mohón harap bele, s nagy dühösen
 adja ki parancsát, hogy a félig sültet újra tüzre tegyék.

Van Danténál is ehhez hasonló kép (*Inferno XXI.*
 55—57. v.) csakhogy míg Giacomino az ördögök undorító
 munkáját festi, Dante egy hasonlattal érzékíti a távlatba he-
 lyezett képet.

«Non altrimenti i cuochi a' lor vassalli
 Fanno attuffare in mezzo la caldaja
 La carne con gli uncin, perché non galli.»³⁾

¹⁾ Miután az embert itt is ott is meggyötörték, s mielőtt a tűz
 helyére vetnék, elébb oly hideg vízbe mártják, hogy abban, az írás
 szerint, egy nap egész évnek látszik.

²⁾ Egy tó előtt találtam magam, mely alattam terült el, és a
 melynek vize a fagy miatt üvegnek látszott. Itt a szenvedő árnyak
 testük azon részéig hol a szemérem, jégbe fagyva tűnnek föl.

³⁾ Nem szokták a szakácsok másként, az üst közepén letolni
 villáikkal a húst, hogy színre ne jöjjön.

Dante az egész *Infernón* keresztül kerüli a comicumot, mindenütt lelkesedés, gúny, harag és gyűlölet adják kezére színeiket. Giacomino ellenben századának izlését követve, az ördögöket humoristicus helyzetekbe hozza, nevetségessé tevén őket, hogy kisebbitse, s a nép megvetésének tárgyává tegye. A comicumnak az iszony tragikumával szemben erőt kölcsönöz az írásra való hivatkozással, s hogy senkinek eszébe ne jusson a kétely, figyelmezteti hallgatóit, hogy elbeszélése nem agyrém, hanem egyház tanain nyugtvó igazság, miért erélyes óvást tesz, nehogy hívei azt tartsák, mintha elbeszélése az útczai dalmokok vagy jocularok és bohócok meséje lenne.

«Ke queste non é fable né diti de buffon,
 Jacomin da Verona, de l' ordeno de minori
 Lo copula de testo, de glosse e de sermoni.»¹⁾

Giacomino, mint láttuk, a szentíráásra és a szentek hagyományaira hivatkozik. Ez tehát a forrás, honnan meritett. Mít azonban a szentírás nyújthatott, az nagyon kevés, s mindössze is csak az apokalypsis 20-dik részének 1., 2., 5., 7., 9., 10., 14., 15. verseiben találhatta, e mellett képzelő ereje még vadon száguldható, és ez anyagot az első századok egyházatyáinak irataiból nem bővíthette, mert ezek sem írják le a pokol büntetéseinek minőségét, csakis örökkévalóságukra utalnak. Hivatkozása tehát inkább Bonaventura atyának, szent Ágoston püspöknek és szent Gergelynek irataira vonatkozhatik, de itt költeményének képeit az örökös tüzről, jégről, a pokol ördögeinek vadságáról, az egymást marczangoló bűnösök dühérről meg is találhatta.

Dante a scholasztika, Aquinói Tamás, Aristoteles és Virgil tanítványa, iskolai irányánál fogva e nyomokat ismerte és járt is rajtok, így föltehető, hogy ha nem ismeré bár Giacomino művét, képzettségénél fogva, heves képzelő erejével, a vett sérelmek iránti boszú érzetével, *Infernójának* képeihez könnyen eljuthatott. Azonban tudjuk, hogy *Divina Commedia* munkájának írása közben Veronában, Can Grande udvarában is huzamosan tartózkodott, és így föltehető, hogy ki a nép

¹⁾ Ezek nem mesék, sem bohóc szavak, mert Jacomino Veronából, Ferencz rendi szerzetes, a szentírásból, glossákból (magyarázatok) predikációkból szedte.

nyelvét szíven hordotta, annyira, hogy *Divina Commediáját*, mint ő mondja, «egyszerűen írta, azon közönséges nyelvet használván, melyen a legalsóbb rendű asszonyok is beszélnek» meg is figyelte e nép nyelvét, és Giacomionak nyilvános helyeken Veronában előadott költeményét ismerhette. E valószínűséggel Giacomino a *Divina Commedia* úttörői egyikének tekinthető volna, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy mint Dante, úgy ő is a paradicsom megéneklésével foglalkozott.

Végelemzésben tehát a szerzetes költészet Olaszországban, mint népköltészet is, számbaveendő irodalomtörténeti tényező. Igen téves tehát e bebizonyított eredménynyel szemben dr. Ruth E. ama fölfogása (*Gesch. der italienischen Poesie*. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1844. I, 336), mintha a szerzetes költőket mi sem illetné az irodalom virágos kertjéből. Még tévesebb és forrástanúlmányra épen nem mutat azon állítása, hogy Assisi Ferencz, kinek egy költeménye *Cantico ad Sole* (?) — talán *Cantico del Sole* vagy *De le Creature* vagy *Fratre Sole* — a szerzetes költészet egyedüli jó terméke, míg Jacopone da Todi oly rossz olasz verseket írt, melyek állítólag Tiraboschit is megbotránoztatták. *)

Ezt megírni kevés tárgyismeretet tesz föl, de legyenek bármi rosszak a dr. Ruth jelezte szerzetes versek, tény marad, hogy az olasz irodalomban számot tettek, és így a történelmi események sorából egyszerűen, indokolás nélkül törülni a munkásságot, mely Provence határitól Rómáig, Adriától a Tirrhén tengerig adott jelt életéről, nem lehet, nem is szabad, kivált ha oly termékeny költővel találkozunk, mint Jacopone, kinek e következő sorokat szenteljük. — Umbriának Todi városában a gazdag és nemes Benedetti család a XIII. század első felében egy fiúgyermekkel szaporodott, kit a keresztvíznél atyja Jakabnak (Jacopo) nevezett. Ez a mi Jacoponénk volt. Szülei szorgosan nevelték, jelesül anyja szíve egész szeretetével ápolta, oktatta, atyja azonban kissé szigorúbb, gyakrabban alkalmazta rendszabályait a gyermekesinek ellen. Első iskoláit, melyek tantárgyait a nyelvtan és retorika képezték, szülővárosában végezte, homnan Bolognába ment, jog-

*) A modenai jezsuita patert, nevezetes irodalomtörténeti műve mellett sem tarthatjuk aestheticusnak, legkevésbé avatott kritikusnak. Talán rendi irigység szólt belőle.

tudományt hallgatni. Vig volt itt a tanulók élete, apró csinekben, kihágásokban és kicsapongásokban teljes, melyek nemesak idejét rabolták Jakabunknak, hanem atyjának is pénzét erősen fogyasztották, mindamelllett elvégezvén tanulmányait, a bőkezűen pazarló, fényt és hiúságot űző ifjú tudorrá avatott föl. Alig érte el célját Benedetti Jakab, az ügyvédi életpályát kezdett ifjak komolyságával arra törekedett, hogy a perlekedni szerető olasz polgártársak zsebeit ügyvédi segítségével és szolgálataival, mint az nem egy helyütt napjainkban is szokás, üritni segítse, ekkép ama hézagot, mit tanuló korában atyja pénztárán ütött, betöltvén; inkább nyereség, mint becsülés után törekedett és kevésbé volt lelkiismeretes, mint ügyes. *) E réven csakhamar helyreállította családjá elébbi tekintélyét és vagyonosságát, hogy pedig szerencséje teljes legyen, a város leggazdagabb leányával házasságra lépett. Azonban szerencséje hamar elhagyta. 1268. évben a város ünnepi játékokat rendezvén, ezekre az ügyvédnek ifjú nejét is meghívta, ki a nemes hölgyek számára épített emelvényen helyet fogván, egy szerencsétlen véletlenségnek áldozatául esett.

Alig kezdtettek meg ugyanis a látványosságok, midőn az emelvény, terhe alatt, összeroppant. Benedetti Jakab a ronc közül fölhangzó sikolyra oda rohan, ifjú nejét az áldozatok közül fölemeli, de életre ébresztő kísérletei sikertelenek maradtak. Neje kezei közt adta ki lelkét. Benedettit ez eset anyyira megrázta, hogy fájdalomában minden önuralmát elvesztette. Midőn pedig a szép és ifjú nő pompás ruhái alatt, ennek testén egy kínzó övet (cilicium) fedezett föl, **) fájdalomához járult a meglepetés csodálata, mely eltöltvén valóját, elmélkedésre serkenté a világi dolgok hiúsága és állhatatlansága fölött, s az ártatlanság e bűnbánatának világos tanu-

*) Munkáinak római 1558. évi kiadásában költeményeit életrása előzi meg. A 3. lap ezt tartja fönn felőle: «Avenga che era oltre modo avaro, superbo e sottoposto alle vanità e miseria del Mondo.» (Giovannabattista Modio. *I cantici del beato Jacopone da Todi.*)

**) «Ebbe moglie giovane e bella, ma timorosa di Dio. Imperòche, se ben andava vestita come le altre donne, e mostrava esteriormente di essere mondana; interiormente viveva ad uso di persona religiosa, e faceva molte e aspre penitENZE.» (G. Modio. *I cant. del b. Jacopone da Todi.* 1558. Roma. 3. l.)

ságára, fölebredett szívében a kettős bánat, elveszett kedves élettársa, és saját előéletének emlékei miatt. Ily lelkiállapottal visszavonúlt, és egy időre elzárkózott a külvilág elöl, végre vagyonát pénzzé téve, ezt a szegények közt elosztogatta, ő maga rongyokba takarva járta be az utcákat és templomokat, az utána eredő gyermekek gúnyaikkal illeték «Jacovone vagy Jacopone» (a bolond Jakab) kiáltván. Mindezt állhatatosan tűrte, mint egyéb megalázásokat is, melyeknek rokonai, polgártársai és a nép részéről ez időtől kezdve kiteve volt. Számtalan apró történetkéket tartottak fenn életrírói, melyekből látni: mennyire megtagadta magát az elébb fényben, bőségben, hírben és dicsőségben élő gazdag ügyvéd, kiteve magát bolondságnak tetsző tettei által gúnynak, megvetésnek, sárral dobáltatásnak. Cynismusig megy lelkének alázatosságával, testének sanyargatásával, úgy hogy szent Ferencz rendjének tagjai is — mely rendnek világi testvére, tertiáriusa, volt — örültnek tekintették, ő azonban nem törődve a lenézéssel, midőn «bolondságaira» a nép összecődült, ez alkalmaknál feleje fordult és prédikálni kezdett, ki-méletlenül ostromozván polgártársainak bűneit, és bűnbánatot, Isten, béke szeretetét hirdette. Diogenesi magányában szorgalmasan olvasta a szentírást, egyházatyákat, tanulmányozta a theológiát és a mysticusok által fölvetett kérdéseket, melyek a különben is sensitív férfiúnak kedélyét egészen hatalmukba ejtvén, szívét költeményekben nyilatkozni ösztönözték. Elhatározta magát a szent Ferencz-rend zárdájába lépni, s hogy célját érje, két költeményt terjesztett a rend elé, mint bizonyítékát képességének. Egyike latin rimes négy soros versszakokkal a világ megvetését tárgyazza, de nyelvezeténél és kivitelénél fogva alig ér többet egy iskolai gyakorlatnál; a másik ellenben volgare nyelven írva, nemcsak lelkesedésével, hanem valódi költői erővel és szépségekkel multa amant fölü, *) és a Ferencz-rendi zárda társai ez utóbbi költeményből fölmervén, hogy Jacopone balgasága nagyon is hasonló Assisi Ferenczéhez, nem kételkedtek őt szerzetőkbe avatni, melynek

*) A latin költemény *Cur mundus militat sub vana gloria* olvasható Dániel, *Thesaurus hymnologicus* II, 379. e czim alatt: *Carmen Jacoponi de Contemptu mundi*. A másik dal: *Udite nova pazzia* minden kiadásában fölvétetett.

élete végéig híve maradt. Az egyházi rendet azonban elutasítá magától, mert szerzetes napjaiban is inkább a legszolgaiabb foglalkozásnak akarta magát alávetve látni.

Jacopone jellemében sok egyenlő vonásra ismerünk, melyek nála Assisi szent Ferenczel közösek, mindketten a mysticus theologia hívei, s az emberi természet megtagadásában a netovábbig jutottak. Jacopone visszavonúlt ugyan a világtól, de nem hagyott föl korábban üzött foglalkozásával, tanított predikált, bűnbánatot hirdetett, ostromolta a bűnöket, erkölcsöket úgy mint azelőtt, csupán költői tevékenysége gyarapodott, a mennyiben dalainak legtöbbször szerzetes korából származik. Azt hinnők, hogy egyéniségének teljes megsemmisítése lévén fő iránya, távol minden szenvedélytől, egyedül Krisztus szeretetében élt. Ellenkezőleg. Rettenhetetlen volt ő egyéni törekvéseiben önmagával és bűnbánatával szemben, ugyanoly felelmet nem ismerő volt a világgal, ennek nagyjai-val és a pápával szemben. 1294-ben, az apostoli széknek 27 havi üresedése után, Pier da Morrone, az Abruzzók remetéje, pápává választatott. Az askét élet szigorához ragaszkodó agastyán a Ferencz-rendi szerzetben elharapózni kezdő szabályellenségekre veté figyelmét, és a szerzet alapítójának céljailhoz képest, az előbbi fegyelmet és zárdai szigort visszaállította. Jacopone a rendtársak azon felekezetéhez tartozván, kik minden erőből az eredeti szabályok megtartását sürgették, a pápának intézkedése fölötti örömeben rendtársait ostorozó satírateljes költeményét *Che farai Pier da Marrone (Poesie spirituali m. f. i. I, 15.)* intézte a pápához. Az intelmekkel teljes, s az egyházi férfiak viselt dolgait, visszaéléseit élesen festő dal, a 80 éves Celestinre oly mély benyomást gyakorolt, hogy öt havi uralkodás után leköszönvén, állását remeteséggel cserélte föl.

Helyébe VIII. Bonifác, Benedetto Gætani, lépett, ki a szerzetes élet szigorítására kevésbé kedvező intézkedéseivel Jacopone bizalmát rövid időn elvesztette. A pápának ellenségei ez időben híresztelni kezdék, mintha VIII. Bonifác elődjét trónjától megfosztva, börtönbe vetette és ott kivégeztette volna. Ebből a könnyen-hívők és elégedetlenek fegyvert kovácsoltak, s a titokban összeesküvők, élükön Colonna Jakab és Péter bíbornokokkal Lunghezza várában óvást emeltek VIII. Bonifác választása ellen és ezt írásba foglalva, nyilvánosságra

bocsátották. Bonifác azzal válaszolt, hogy a lázadók fejét egyházi átokkal sújtotta, és hadait ellenök indította. A bíbor-nokok és párthívek erre 1297-ben Preneste város erősségébe vonultak és a bekövetkezett ostromot több ízben erősen visszaverték.

Jacopone ez időben dalaival már népszerűsége vergődött, annyira, hogy az ostromlottak midőn a költő ügyökhez szegődve, Prenesteben megjelent, s mellettök nyilatkozott, «mint igen népszerű fegyvert» örömujjongva fogadták táborukba. Ez időről keltek dalai *Piange la Ecclesia* (*Poes. spirituali* IV, 4.) és a pápát élesen maró satyrája :

«O papa Bonifatio
Molto hai giocato al mondo.» *)

(Ozánam : *Les Poetes Franciscains en Italie, au treizième siècle.* Paris, 1852. 164—172.)

VIII. Bonifác azonban 1298-ban Prenestet ostrommal bevévén, kibékült a Colonnákkal, az átok alól föloldotta őket, és előbbi méltóságaikba visszahelyezte. Nem így történt Jacoponeval, kinek egyebe személyes szabadságánál nem volt, ezt is elvesztette, mert Bonifác által börtönre vettetett. E fogságából kerültek ki a *Che farai, fra Jacopone* és *O papa Bonifatio io porro il tuo prefatio* (Oh Bonifác pápa, hordom átkodat) nem minden gúnytól mentes dalai (*Poesie spirituali* I, 16., 17), melyek hangjai Olaszország egyik szelétől másikig hangozva, Bonifác ellenségeit mód nélkül szaporították.

1303-ban XI. Benedek pápa által végre december havában szabadon bocsáttatván, visszatért szerzetes társainak körébe, hol utolsó költeményét *O Amor, divino amore* (*Poes. spir.* VI, II.) szerkesztvén, néhány évre, 1306-ban karácsony éjjelén meghalt.

Mozgalmas élete, ennek több vonásaiban, jelesül a pápa elleni küzdelemből kelt dalai, melyektől a sirventes jellemet eltagadni nem lehet, troubadour-szellemnek minősítik. Megénekelte ő az emberek gyöngéit, hogy Istenhez intse őket, a szerelmet, ennek tárgyául is az Istent tevén, ostorozta a bűnt, erkölcsöket, visszaéléseket a társadalomban és egyházban, nem rettent meg a pápa hatalmától, sőt fogságából is

*) Oh Bonifác pápa, sokszor megjátszad a világot.

cynicus daczczal szórta rá szemrehányásait, gúnyjait, fenyegetéseit, intéseit. Dalai nem voltak egyedül a hívőké és jámboroké, hanem az egész népé, közkézen és ajkon forogtak, népszerűvé tevén az ügyvédből lett szigorú szerzetest. Költményeiben a tiszta természet híven és igazán tükrözik vissza, gyakran az eszményinek rovására. Képzelihevese heves, ízlése határt nem ismer, miért legideálisabb dalaiból is zordan tör elő természete, mely a mérsékletet gyakorolni nem akarja. Orcagnához lehet hasonlítani, kinek *A halál diadalma* című festménye természetes igazsággal állítja elénk a három hullát, melyek az enyészet különböző fokait szemléltetvén, fekélyesek és a bénák veszik körül halálra készen, mintegy természetben magok előtt látva jövő sorsukat, és e nyomorékok oldalán vad arcú ördögök fintorognak.

Ebben a még mindig uralkodó barbár eszmék, szokások, hagyományok nyomait kell észlelnünk, hol az iskolázatlan képzeliheves a művészi józanság rovására mértéken túl csapong, de egyszersmind erejének, képességeinek is becses jeleit adja. Jacopone e mellett még kiváló eroticus, csakhogy szerelme nem e földről való, hanem hevesen irányul a mennyei lény felé, ki iránt szívének lánggal égő szeretete tartalék nélkül lobog szüntelen; egyéniségének e vonásait a bölcselkedés és theologia egészítik ki, mely mint Assisi szent Ferencz hívét, ennek nyomain a mysticismusra vezette. A tudományokban nevelt jogtudor és ügyvéd, nevelésénél fogva közel találta a változott életviszonyainak is megfelelő kútforrásokat, az egyházatyákat és a scholasztika bölcselmét, innen van, hogy művei őt e színvonalról mutatják be. Nem egy ízben találkozunk nála oly eszmékkal, melyek végelemzésben az új platonismusra vezethetők vissza. Plotinus és Dyonisius Areopagita metaphysikai tételei, melyek az egyházatyák, jelesül szent Ágoston püspök által is elfogadtatván, a keresztyénség tanainak és ágazatos titkainak burkát képezték s csak magasabb elméknek voltak félig megközelíthető kiváltságai. Jacopone költészetében tanúságot tesznek előttünk azon kor mysticus theológiája és a kor erősen speculativ szelleme felől.

Ámbár szerzetének feje érzelmi mysticismusra alapítja rendszabályait, még is közelebb állott a speculativ philosophusokhoz, kiknek az istenlét körüli tanaik az új platonikusokéval folytak össze. Az Istent jelesül minden lételen kívül

állónak, örvény-mély létnek tekintik, kit megismerni az emberi lélek leghevesebb vágya és szükségessége. A létezőknek semmi kategóriája, minősége, mennyisége nem alkalmazható reá, mert ő az időn, téren kívül és fölül létezik. Dyonisius Areopagita szerint «Quid-quid de eo affirmatur eodem jure de eo negatur», és ez ellentmondó tulajdonságainak magyarázatában «túlvilágos sötétség»-nek nevezi. E fölfogás uralkodik Jacopone dalaiban is, miből aztán a meglepő antithesisekben nyilatkozó gazdagsága származik, de oka annak is, hogy metaphysikai szárnyalásait homály burkolja, s gyakran élvezhetlenségig érthetetlen, csupán a verseinek műveszi fonatai közül visszacsengő harmonia érezteti, hogy ott is, hol túlcsapong, öntudatosan dolgozott; áll ez különösen azon költői részletei felől, hol Isten iránti szeretetétől elragadtatva, oly freneticus erővel tör ki, mint a korlátait átszakított láva.

Az *Amor di caritate* ezek előrebocsátása mellett figyelfendő meg.

A költő panaszra fakad, hogy szívét a szerelem sérti, sehol sem leli helyét, futni akar, de kötve van, elve haldoklik. Hová jutottam? Így kiált föl a szeretet kétségbeesésével. Ily élet nála a halállal egyenlő, úgy égeti a szerelem lángja. Próbára tette ő szívét, mielőtt Krisztushoz szegődnek, nyugalmat remélt nála, és íme elveszté szívét. Előtte minden szépség sárrá válik és nincs becse az életnek, gazdagságnak. Hogy szerelmét megszerezze, érte adta mindenét, a világot és önmagát, s ha a mindenség birtokában lett volna, szerelmeért odaadta volna ezt is, és mégis csalódott, mert ő, ki mindenét cserébe bocsátá szerelmeért, most nem tudja, hová jutott, és ezért örültnek nézi a világ. Azt hivek barátai, hogy letértik őt ez útról, de hasztalan, mert ki eladta magát, nem ajándékozhatja vissza énjét, valamint a rabszolga nem hagyhatja el urát. Nem hagyja el őt sem a szerelem, hamarabb lágyul a szikla, mint szerelme, mely tüzével karolta át és legyőzte. Nem is választhatja el tőle tűz és vas, a halál, mert nem szállhat oly magasba a fájdalom és szenvedés, hová szerelme eljutott, ezzel minden fölött magasabban áll, onnan mélyen alatta állanak mindezek, s az ily üdvöt érző lélek azt, ki magát neki odaadta, átölelve tartja. Nem látja ő a teremtményeket, mert egész valója a teremtőbe merül, minden rohadt előtte, ég és föld nem nyújt semmi édeset, mi Krisztus szerel-

mét fölérné. A nap szemének sötét, ha ama sugárzó arcot látja. Senkinek sincs joga azért dorgálni, hogy ily szerelem örültje, nincs is szív, mely útját elállhatná és szerelmét oltaná. Ég és a föld, az egész teremtés mind azt kiáltja: Oh szerelem! És így kiáltva a szerelemtől ösztönözve, egész erejéből egymást öleli. Szerelem teremte mindnyájunkat, és értünk magát magából szakítá ki. Többet a szerelemből! ha bírnam viszonzni; de miként? Hisz nem lelem már szívem, nem is bírok el többet. Mindenem odaadtam szerelmesemért, hogy bírjam őt. Lelkem édes kéjben reng, egészen átadja magát ölelésinek, s minél tovább nézem őt, a szépségeset, annál inkább elfeledem enmagam. Krisztus, lelkem minden gazdagsága, semmi vágyam többé, mit nyerhetnék avagy veszíthetnék immár. Magához vonz a szép Krisztus, öleljük egymást, és én szerelmentől égve, fölkiáltok: Szerelmesem, kiért úgy epedtem, oh hagyj meghalni szerelmedtől!

Itt fokozódik heve, s a szenvedély hangjaiba csap át. «Érted emésztődöm, ölelő karjaidért jajongva járok-kelek; ha távozol, élő halott vagyok, sóhajtozom és sírok utánad, ha pedig megtalállak, feléd ragad szívem és benned miségeddé alakulni óhajt. Ne késs tehát, szerelmem, segélj, ha kötve tartasz, különben szívem valómat emésztí föl.

Most a troubadour technikára emlékeztetőleg panaszokra (Planch) fakad: édes szerelmem! tekintsed kínjaim, tüzét elviselni nem bírom; szerelmem rabja én hová legyek, nem tudom; mit tegyek? mit beszéljek? Epedve fáradtan bolyongok, mint az útról tévedett, s kínom viselni nem bírom, mely elrabolta szívemet. Ki ezelőtt szónak, beszédnek ura voltam, most néma lettem; láttam és most vak vagyok. Ily örvény, mint hová eljutottam, sohse volt még látható! Beszélek és néma, futok, pedig kötve vagyok, bukom és mégis szárnyalok, markolni vélek mindent, pedig engemet markolnak, vadászok, és a vad még is én vagyok. *) Oh mértéketlen szerelem! mért tébolyítasz, mért fojtogatsz ily tüzes kemenzében?

*) Ez antithesisek majd szó szerint olvashatók Petrarcanál is:

«Pace non trovo, ed non ho da far guerra.»

(*In vita di M. Laura. Son. 90.*)

A költemény Tenzoneja Krisztus és a költő közötti párbeszéddel áll be (Stanza. 20), melyben intetik, hogy fekezze szerelme hevét, ez azonban csak fokozódik :

«Christo, lo core si tu m' hai furato
Et dici che ad amare ordin la mente». ¹⁾

Ezt veti szemére szerelmének, és a jövő pillanatban szenvedélye legyőzi a még csekély önuralmat is; Krisztus szemlélete mindig jobban ragadja magával, nem ismer egyebet mint szerelmet, mert vele egyesült, lényébe átömlött, érte él, hal, érte kész minden kínokra, elragadtatik, kiáltván :

«Fa me morir d'amore!» ²⁾

és itt fékét szakítja, akár a forgó szél örvényzik a frenesia háttárai közé, amore az egyedüli eszme, az egyedüli szó, mely magasztaltságának még kifejezést adhat :

«Amor, amor, quanto penar mi fai
Amor, amore, non posso patire :
Amor, amore, tanto mi te dai,
Amor, amore, ben creda morire :
Amor, amore, tanto preso m' hai,
Amor, amore, fa me 'n te transire :
Amor, dolce languire,
Amor mio desioso
Amor mio delectoso
Anega mi in amore.» ³⁾

És ez végig ily rohamos szenvedélyvel megyen, míg végre kifáradva az önkínzásban, haláláért esedezik :

¹⁾ Elraboltad szívemet Krisztus, és azt mondod, hogy szerelmemben mérsékeljem elmém.

²⁾ Hagy meghalni a szerelemtől.

³⁾ Szerelem, szerelem, mennyi kint szerzel nekem,
Szerelem, szerelem, szenvedni nem tudok,
Szerelem, szerelem, így sujtasz engemet.
Szerelem, szerelem, nézd haldoklásom.
Szerelem, szerelem, mennyire legyőztél,
Szerelem, szerelem, hagyj engem beléd átömleni,
Szerelem, édes epedés.
Sovárgó szerelmem,
Kedves szerelmem,
Oh fojts meg szerelmedben.

«Amor, amor, Jesu desideroso,
 Amor, amor, morir vò t'abrando :
 Amor, amor, Jesu dolce meo sposo
 Amor, amor, la morte te domando :
 Amor, amor, Jesu si pietoso
 Tu me te arrendi 'n te me transformando :
 Pensa ch' eo vo spasmando :
 Non so dov' eo mi sia
 Jesu speranza mia
 Abissa me en amore.¹⁾

A mysticus költészetnek kiváló példánya e dal egészben véve, bemutatott részletei pedig világosan szólnak, mennyire beleélte magát Jacopone azon tanokba, melyek szerint az emberi lélek leghevesebb szükségessége az Isten megismerése és a lényébe való beömlés.

Ez irányát hathatósan bevilágítja, a szegénységet dicsőítő éneke, melynek, kezdő sorai után, *Amor di povertate* a neve.

A lélek, mely lemond a gazdagságról és dicsőségről, szerrinte a csillagos éghez hasonló. Azonban e boltozat fénylő égitestei között folyton négy rendbeli áramlat küzd, valamint a megtisztult lélek is négy egymásnak ellentmondó hatalom által gyözetik le, ezek a remény és félelem, az öröm és a bánat; de ha szenvedélyeit legyőzi és azon határig ér, hol a szabad akarat reménytelenül bár, még is félelem nélkül érvényesíti magát, hol az erény önmagában találja erejét, akkor a lélek a kristály éghez hasonlóvá válik, ez pedig nem ismer vihart, mely elhomályosítsa és a sphærákat egyenletes mozgásban tartó pályáúttját zavarja. A lélek továbbá ereje feszítésével kiléphet önmagából, vagy a képleteket, melyek láthatatlan dolgok ismeretéhez segítették, elvetheti, saját erényeit megtagadhatja, nem tartván azokat magáéinak, és így önmagát semmivé

¹⁾ Szerelem, szerelem, Jézus óhajtottam,
 Szerelem, szerelem, öelve téged halni készülök,
 Szerelem, szerelem, Jézus én édes jegyesem,
 Szerelem, szerelem, halálom kérem tőled,
 Szerelem, szerelem, kegyelmes Jézus
 Add át magad énemmé átváltozván,
 Nézzed elragadtatásom,
 Nem tudom hová levék,
 Jézus reménységem,
 Meríts el a szerelemben.

teheti, akkor azonban hasonló az empireumhoz, melynek tartaléka a semmiség, és az Isten itt lakik.

A scholasztika és mysticismus vegyes behatásának eredményét szemléljük e *cantico* eszméiben, melyhez még a régi classicusok is befolytak.

Így folyt be a 2-dik versszak első versére «Povertá vive sicura», Senecának egy mondása: «Inest paupertati sine qua nihil est jucundum, securitas». (Ep. 10.) Ugyanezen versszak negyedik verséből «De' latron non ha paura» Juvenal «Cantabit vacuus coram latrone viator» (10., 22.) sorai szólnak, míg a 16-dik versszak Bœtius tanítványára vall. A mennynek leírása pedig épenséggel scholaszticus:

«Questo Cielo é fabricato
E 'n un nichillo é fondato
U' l' amor purificato
Vive nella' veritate.¹⁾ (24. versszak.)

Érdekes a 27., 28. versszakok tana:

«Questo Cielo no' ne
Mozza lingua e 'ntenzione;
Ove amor stassi in prigione
Tra gran luci ottenebrate.²⁾

Ogni luce é tenebria,
E ogni tenebra c' é dia,
La nova Filosofia
Le utri vecchie ha dissipate.³⁾

Korának újabb philosophiai irányára reflectál itt, midőn a scholasztika Aquinói Tamás munkáira veti magát, mintegy új korszakot nyitván a Jacopone idejében terjedtségnek induló mysticus theologia számára, mely elől Assisi szent Ferencz a régi okoskodásokat és a profán iratokat kiírtotta, szétszórta.

Satirájával kell még megismerkednünk, mely annak ide-

¹⁾ Ez ég csinált, és a semmiro van vetve alapja, hol a megtisztult szerelem igaz életnek örvend.

²⁾ E menny nemleges, nyelvet és szándokot csonkít, hol elsötétett nagy világosságban a szerelem fogva tartatik.

³⁾ Minden világosság sötétség, és minden sötétség világosságot ad nekünk; az új philosophia, a régi tévedéseket szórta szét.

jén VIII. Bonifác pápának is dolgot adott, támasztván ellene annyi ellenséget, hogy elvégre is megbuktatták. Egyik szép példánya ez irányának az «Udite nova pazzia» kezdetű (ismertetve Bartolomeo Sorio által. *Opere scelte d. F. Jacopone da Todi*. Modena, 1858):

«Udite nova pazzia
Che mi viene in fantasia». ¹⁾

Tehát örültségét hirdeti, hogy a következő versszakokban élesebb ellentétben álljanak okosan maró gúnyjai.

«Questo mondo è una truffa
Dove ogn' uomo si rabuffa.
Chi non lui vince la zuffa
E' uom di gran gagliardia.» ²⁾

Ehhez hasonló sirventes-féle eszméken át a tudományokig jut, melyekről így emlékezik meg:

Scienza è cosa assai divina,
Dove il buon oro s' affina:
Ma molti ha messo in ruina
Sofistica teologia. ³⁾

Or udite che ho pensato;
D' esser matto reputato,
Ignorante e smemorato
E uom pien di bizzarria. ⁴⁾

Io vi lasso i sillogismi,
Gl' insolubili e sofismi,
Ipocrate e i aforismi,
E sottil calculeria. ⁵⁾

Így tart ez több versszakon át, melyekben barátinak hagyja Plátót, az Aristoteles megírta nemes tudományokat, a

¹⁾ Halljátok az újabb bolondságot, mely képzelmembe került.

²⁾ Hamis ez a világ, minden ember marakodik benne, s ki vele birokra kelvén, győz, annak erősnek lenni kell.

³⁾ A tudomány nagyon isteni dolog, megtisztult benne a jó arany, de megrontott sokakat az álokoskodó theológia.

⁴⁾ Halljátok hát, mit gondoltam ki, hogy ostobának, tudatlannak, esztelennek és bizarr embernek higgyetek.

⁵⁾ Nektek hagyom a sillogismusokat, megoldhatatlant és álokoskodásokat, Hypocratest, az aforizmákat és finom számításokat.

platonikus eretnekséget, lemond a tudásról, mert szerinte csak az együgyűség jut Istenhez, ehhez pedig az ő philosophiájok nem szükségesek.

«Puro e semplice intelletto
Ne va suso tutto schietto
Saglie al divinal cospetto
Senza lor filosofia.» ¹⁾

Azonban barátinak hagyja a víg dalokat is, a kecses ifjú hölgyeket fortelyaikkal, sebző nyilaikkal és sophistikájokkal együtt, legyenek övék mind e gyönyörök.

«Suon 'vi lasso, e canzonette
Vaghe donne e giovenette,
Arti lor, mortal saette,
E la lor sofistaria.» ²⁾

Sok oldalú költői tehetsége a technika nehézségeivel is megküzdött.

Valamint II. Frigyes udvarában a troubadourok költészeti alakjai honosítottak meg, úgy Jacopone által a szerzetes költészetbe átvitetven ez, e technikával érte el delelőjét. A troubadour-iskola kiváló példányainak tekinthetők költeményei, nem mivel gyakorlott kéz nyomait viselik magokon, hanem azért, mert másként is szigorúan provencei formák közt mozognak. Mint a troubadouroknál, úgy nála is szerelmi dalai-ban megvan bevezetésül a panasz «Planch».

Vegyük alapul *Amor di caritate* énekét:

«Amor di caritate
Perchè m' hai si ferito?
Lo cor tutt' ho partito
Et arde per amore.» ³⁾ (1—4. vers.)

Megtalálható nála a szerelmi párbeszéd «Tenson» alakja (18., 19., 21. versszakok u. o.):

¹⁾ A tiszta és egyszerű értelem, érintetlen áll fölöttük, a philosophia nélkül is Isten színéhez száll.

²⁾ Nektek hagyom a dalokat is, a bájos ifjú hölgyeket, mesterkedéseiket, sebző nyilaikat és álokoskodásaikat.

³⁾ Szeretet szerelme, mért sebzed meg így szívemet? Szerelmében elég s egészen elvész.

«Perché me fai 'mpazzire,
E in fornace morire
De si forte calore?» ¹⁾

CRISTO.

«Ordena questo amore tu que m' ami,
Non è virtu sanza ordene trouata.» ²⁾

ANIMA.

«Christo, lo core si tu m' hai furato
Et dici che ad amare ordin la mente:
Como, da poi che in te son mutato,
De mi esser pó remaso conveniente?» ³⁾ stb.

A troubadourok által bevett allegoricus harcz «Carros» sem hiányzik nála.

«In foco amor mi mise,
Lo mio sposo novello,
Quando l' anel mi mise
L' agnello amorosello:
Poi in prigion mi mise
Ferito d' un coltello:
Tutto 'l cor mi divise
In foco amor mi mise.» ⁴⁾

E dalt alakilag is nézve, a troubadour technikára bukkanunk. Egyszerű, többé vagy kevésbé eltérő rímpárokból fonott «Copla»-kból áll refraine nélkül, néha ezzel is. E «coblák», vagy copla, egymásból folyva, eszmeileg is az egészet teljessé teszik, művészi kivitelét tagadni nem lehet.

Az *Amor di Caritate* carrosa tíz versszakból s tíz coplából álló Retroenzat képez; mindenik copla 7—8 verssor, ezek ismét 7—8 szótag, melyek nörimeei minden versszakon keresztül egymásba fonódnak.

¹⁾ Miért téssz örültté, és hagysz halni ily égő kemenczében?

²⁾ Győzd le szerelmedet te ki engem szeretsz, nincsen erény győzelem nélkül.

³⁾ Krisztus elraboltad szívemet s mégis intesz, hogy győzzem le szerelmemet: midőn én benned éneddé váltam, hogyan maradhatna meg saját önöm?

⁴⁾ A szerelem tüzével égetett, midőn ifjú jegyesem gyűrűjét nyújtá; a szerelmes báránka rabságába ejtett, miután késével szíven sértett; tüzével éget a szerelem.

Így találjuk Jacopone költeményeiben nemcsak a philosophust, theologot és mysticust, hanem a troubadourköltészet tartalmi és alakai szépségeit is.

Latin költeményei csekély számban maradtak reánk, nem is értékesek, azonban a katolikus egyház szertartási énekei közt ma is élő *Stabat mater dolorosája*, mely egyszerű, tiszta és átszellemült motivumaival, megindító képeivel Palestrinát, s utána több nagy zeneköltőt lelkesített, e téren is emeli költői érdemeit.

Jacopone költői egyénisége századokig folyt be az olasz irodalomra; a legjelesebbek mint Dante, Petrarca, sőt a renaissance egyik legkitünőbb szelleme, Tasso is, mélyebben merültek el költészetébe, sem hogy elszórt virágait ne használták volna.

Vele a szerzetes költészet virágzását (XIII. század) elérte, mely nem egyedül az olasz nyelvre, hanem költészeti irodalmára is, a palermói királyi udvarral és troubadourjaival egy időben éltetőleg hatott, s bár később elvilágiasodva, nem is ama hatékonysággal, mint pályája kezdetén, de föntartotta befolyását Boccaccion túl a renaissance korban is. A csekélyebb időközöket kitöltötték Ugo di Panziera, pratoi születés, kitől három *cantico* szent Ferencz szellemében írva, maradt fönn és Odorico Matiussi, kinek útirajzaiban az olasz prosa első kísérleteit szemléljük.

RÉNYI REZSŐ.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Harmadik közlemény.*)

II.

A CAMARILLA A FORRADALOM ALATT.

Soha ügyeink fejlesztésében fontosabb szerepet a bécsi camarilla ármányainak nem tulajdonított történetírásunk, mint 48-ban.

Senki sem kutatta sem akkor, sem azóta e titkos hatalom működéseinek valóságos forrását. Hitte mindenki föltétlenül, a mi róla akkor mondatott, és e hit annyira szilárdult, hogy ma már ott olvassuk minden történelmi munkákban, melyek a 48-diki forradalmat tárgyalják, mikép e forradalom első rendű főtényezője a bécsi camarilla volt.

Képzeltetjük a forradalmi idők híreinek és föltevéseinek megbízhatóságát. Sőt mert az egykorú írók is többé-kevésbé nehezen szabadulnak az átélt idők benyomásaitól, az ő előadásait is csak akkor vehetjük történelmi tényeknek, ha azokat elvitathatatlan bizonyítékok támogatják.

Ha már most a történetíró köteles szigorával vizsgáljuk e titkos hatalom forrását a forradalom keletkezésében, egészen más eredményekre fogunk jutni, mint a mit a történelmi munkák előadásaiban találunk.

E sorok föladata nem az, hogy a történelembe becsúsztott hibák ellenében a valót részletezve kimutassa, és elfogadható

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 66. és 72. számaiban.

adatokból az igazságot helyre állítsa. Itt csak az eredményeket sorolhatom föl, azoknak okíratokon és adatokon nyugvó alaposságát utalva saját terére.

E szempontból szólva, a bécsi camarilla működéséről ki kell mondanom, hogy

A bécsi camarillának minden kérdésen kívül igen nagy szerepe volt a 48-diki forradalom keletkezésében és az a forradalomnak is egyik főtényezője volt. De

Nem azon camarilla, mely Bécsben létezett volna, és melyet bizonyítani nem tudunk, hanem azon bécsi camarilla, mely Pesten az emberek agyában oly csalhatatlanul létezett, hogy a ki annak valóságán és folytonos működésén kételkedni mert volna, az menthetetlenül hazaáruló lett.

Minden, a mi az országban ellenünkre történt, a bécsi camarilla rovására jegyeztetett. A horvát és szerb lázadást az keltette ellenünk. A főbb katonatisztek, a várparancsnokok idegenkedését az szította ellenünk. A háború kitörését köztünk és Ausztria közt az tette kikerülhetetlenné.

Annyi bizonyos, hogy mindezt így hittük szenttül 48-ban és midőn épen a minket környező veszélyek ellenében, melyek mindinkább tornyosultak fölöttünk, alig lett volna más támaszunk, mint a dynastia jó indulata és a bécsi kormány barátságos szövetsége, nálunk a közhangulat annyira föl volt ingerülve Bécs ellen, az elmergesedés oly fokra hágott, hogy a dolgok békés kiegyenlítésére gondolni sem lehetett; a szenvedélyek s közizgatottság áramlatában elmerült a békés szándék, elnémült minden szelídítő hang.

Mi a dynastia tagjaiban és a bécsi kormányban a márcziusi alkotmányunk kiengesztelhetetlen ellenségeit láttuk, hittük, hogy a horvátokat és szerbeket a bécsi hatalom keltette föl ellenünk, és hogy célja nem volt kevesebb, mint: a magyar miniszterium szentesített egészéből a pénz és hadügyi miniszteriumot állandón visszafoglalni Bécs számára, és csak a többi miniszteriumokat meghagyni Magyarországnak.

Különösen e két miniszterium visszafoglalásának szándéka oly általános hitté vált Pesten, hogy azon kételkedni senki sem mert, kivált miután ez egy miniszter által határozott alakban saját neve aláírása mellett nyilván hirdettetett, mint a bécsi camarilla kétségbevonhatatlan törekvése.

És e hiedelem lett a bekövetkezett végzetes események-

nek forrása az által, hogy a kibékülés minden lehetősége megsemmisített.

E hiedelemnek első következése lett azon egyhangú általános követelmény, hogy a meglevő miniszteriumnak semmi áron megbomlani vagy megcsönkulni nem szabad.

Lemondani tehát vagy visszalépni miniszternek a hazaárulással vetekedő tett lett volna. Valamint az ellenzék is mindjárt az országgyűlés kezdetén, 1848-ban, kijelentette, hogy a miniszterium megbuktatása hazaárulás volna a főnálló körülmények közt.

Ennek nyomása alatt együtt kelle maradni oly miniszteriumnak, melyben két egészen ellentétes és kiengesztelhetetlen elv, két hatalmas egyéniség képviselőjében, folytonos küzdésben állt és működött, minek természetes és elmaradhatatlan következése volt, hogy egymás törekvéseit mindig teljesen paralyzálták.

Egyik a szövetkezésre, másik a szakadásra dolgozott Bécs irányában. Míg az első miniszterium együtt volt, sem szövetkezni sem szakadni nem lehetett.

Kétséget nem szenved, hogy a szövetkezés elemei az országban aránytalanul túlnyomók és a hatalom körében is sokkal erősebbek voltak.

István főherczeg nádor, teljhatalmú királyi helytartó, a nemzet bálványa, Batthyány gróf, a páratlan erélyű és rettenthetetlen miniszterelnök, Széchenyi gróf, Deák, Eötvös báró, Mészáros, Klauzál miniszterek, az egybehívott országgyűlés kilencz tized része minden kétségen kívül a békés kiegyenlítés hívei voltak.

Sikerült azonban azon hiedelmet, hogy az alföldi lázadást, a horvát pártütést a bécsi camarilla szította és táplálja, valamint azt is, hogy a magyar pénz és hadügyi miniszterium megszüntetése Bécsben elhatározott dolog — elterjeszteni és végkép általánossá tenni, így a kiegyenlítés és a békés megoldás lehetőségének minden reményét előlni.

Forradalmi légkörben, közizgatottság közepett a higgadt megfontolás lehetetlen, a mérséklés szava csak ingerel.

Minden nap, minden helyütt, minden alkalommal, a lapokban, clubokban, népgyűléseken oly határozott alakban és merészen állítottatott a bécsi camarilla átkos működése, illusztrálva az alföldi események és horvát hadi készülétek s ezer

apróbb napi események özöne által, hogy annak ellenmondani senki sem mert, utóbb mindenki hitte.

A törés elmaradhatatlan lett.

Most már harminczhárom év választ el azon időtől és talán eljutottunk odáig, hogy elfogulatlan higgadtsággal kutatjuk az igazságot.

Legelsőben is azon kérdés áll előttünk: volt-e és kikből állott e camarilla?

Hogy a bécsi camarilla létezett rég már a magyar hazafiak képzeldésében, fönnebb Wesselényi báró fölfogásairól szólva, kifejtettem.

Maga Kossuth 48-ban a megbukott camarilláról szól; tudniillik, mely a márcziusi alakulások által a terről leszorított.

Horváth Mihály a bukott aristocratia és a hatalomból kiszorított burocratia tagjaiból állítja alakultnak a camarillát.

Mindannyian annak fészkévé az udvart, vezetőivé a dynastia egyes tagjait jelölik ki.

És mert a dynastia körében akkoron legtöbb szellemi erőt s erélyt Zsófia főherczegasszonynak tulajdonítottak, őt tették fejévé e titkos hatalomnak.

Nekem esetleg volt alkalmam a későbbi anyakirályné szelleméről magannak a márcziusi napokból meggyőződést szerezni.

Mint tudva van, a főherczegnő akkori főudvarmestere Széchenyi Lajos gróf volt, a nagy gróf fivére. Értesülésünk a főherczegnőről tehát legmegbízhatóbb kézből volt.

Olvastam e forrásból közlött két emlékiratot, mely igen tekintélyes és mélyen belátó egyéniségtől a márcziusi napokat megelőzőleg a főherczegasszonyhoz intézve, beadatott.

Ez emlékirat az imminens európai fölzavarodás aggúlyaiból indulva ki, eseteli a birodalom kétségbeesztő helyzetét, ha csak a dynastia kezdeményezéséből nagyszabású erélyes rendszabályok nem tétetnek azonnal, hogy a lehető mozgalmak megelőztessenek az által, hogy a kor elutasíthatatlan követelményei önkényt megadassanak. Csak ez úton lehet kikerülni lehető európai zavarok esetében a benső mozgalmakat, melyek a dynastiát is fenyegethetik. Azért fordul — így szól az emlékiró — ő fenségéhez, mert ismeri fenkölt szellemét és erélyét is, s ebbe veti leginkább bizalmát.

A második emlékirat ugyanazon kézből, mely néhány nappal később íratott s adatott be, azon kezdi: hogy a váratlanul kegyes fogadtatás, melyben első emlékirata ő fenségénél részesült és az egyenes fölhívás részletezni nézeteit a teendő rendszabályokról, szolgál alkalmúl és fölbátorításúl ajánlatait tartózkodás nélkül, a zaklató sürgősség nyomása alatt, elmondani. Alkotmányos intézmények behozatalát Ausztriában tartja a bekövetkező bajok megelőzésének egyedüli sikeres eszközeül. Ezt ajánlja.

A főudvarmester Széchenyi grófról tudjuk, ki ez emlékiratokat Széchenyi Istvánnak meg is küldötte, hogy nem a főhercegasszonyon múlt, hogy a bekövetkező események megelőztessenek, de ez emlékiratok a francia forradalom kitörését februárban csak napokkal előzték meg és itt is érvényesült amaz idő sajátságos jellege, a «trop tard».

Ennyit a camarilla megjelölt fejének szelleméről. Arról pedig meg lehetünk győződve, hogy ha a helyzet természetes indokaiból és nem útczai hírek után akarunk ítélni, hogy midőn Bécs, a császári székhely, folytonos lázongásban a miniszteriumot egyre buktatta, midőn a birodalom léteről, a dynastia főnnállhatásáról volt szó, midőn Olaszországban a háború dühöngött, Milano és Velenczéből az osztrák sereg kivonulni kényszerült, midőn Prága és Lemberg háborgott és semmi jel sem mutatott még a megindult fergeteg csillapodására, ez időben a dynastia tagjainak gondját a létkérdés, nem pedig az absolut uralkodás visszaállítása foglalta le.

A birodalom akkori helyzetére gondolva, kérdehetjük ma: A bécsi camarilla provocalta-e a horvát és szerb lázadásokat 48-ban, a magyar korona területén?

Erre senki sem felelhetne jó lelkiismerettel igenlőleg.

A horvát-illyr mozgalom már évekkal az előtt létezett és csak fölhasználta az akkor kedvező időt, hogy követeléseivel előálljon és Horvátország magát minél függetlenebbé tegye az anyaországtól.

Horvátországban már márczius 25-dikére nemzeti gyűlés hirdettetett, sőt Varasd megyében már január hóban megkezdetett a hazánk elleni föllépés.

A zágrábi nemzetgyűlés küldöttsége ép úgy, mint a pozsonyi országgyűlésé, Bécsben jelent meg követeléseivel és

kívánta az általa megválasztott bán, Jellasich báró, királyi megerősítését.

A horvát mozgalommal egyetértőleg működött az alvidéki szerb lázadás is. Ezeknek küldöttei először a magyar kormánynál jelentek meg követeléseikkel, kijelentve, hogy ha itt kielégítést nem nyernek, Bécsbe mennek kívánalmaiknak érvényt szerezni.

Mind a horvát, mind a szerb mozgalom tisztán nemzetiségi jellegű volt, színlelte, mint természetes, a dynastiához való ragaszkodást és Ausztria érdekeiért följánlá szolgálatait, mert erre ellenünkben utalva volt. De a horvát mozgalom a bécsi és pestivel egyidejűleg indult meg s ezek által később csak nagyobb lendületet nyert

A horvát mozgalom panszláv jellegét eléggé kitüntette a júniusi zágrábi gyűlés. Értesülvén a horvátok, hogy ő felsége a bánt engedetlensége miatt fölfüggesztette, azonnal a dynastia ellen támadtak, elhatározták ügynököket küldeni Olaszországba a horvát katonák hazacsábításaira, másokat a török szomszédos szláv népeinél fegyveres segílyt keresni, az orosz hatalom protectióját kieszközölni, stb.; ideiglenes kormányt is állítottak.

Hogy a horvát mozgalom az időben nem jutott a keleti szlávok közösségében orosz protectoratus alá, ennek érdeme báró Jellasichot illeti, ki a tisztán nemzetiségi alapon indult mozgalomból Ausztria melletti reactionalis lázadást csinált.

Sajnálatos dolog, hogy e mozgalom természetéről nemcsak 48-ban nem voltunk tisztában, sőt még maig is téves úton járunk.

Nem itt van helye e tévedések kimutatásának és a való igazolásának. De minthogy a bécsi camarilla működésének kifejtését vettem tárgyúl, ki kell jelölnöm a dynastia, a bécsi kormány és más lehető tényező befolyások álláspontját a mozgalmakkal szemben.

A horvát mozgalom egészen más érdekek alapján keletkezett, mint a melyekért báró Jellasich betört hazánkba. A horvátok egyszerűen önálló állami létet kerestek s e czélra meg akarták szakítani azon törvényes kapcsolatot, melyben Magyarországgal mint társország voltak.

Végelemzésben a horvátok lázadása azon az alapon

indult Magyarország ellen, melyet a magyar mozgalom is 1848 júliusban bevallott Ausztria ellenében.

Az uralkodás épségben tartásával szakadni akartunk mindenben Ausztriától — a horvátok szintén az uralkodó közössége mellett teljesen szakadni Magyarországtól. Ez volt a kitűzött cél.

A magyar mozgalom jogosultsága ép oly erős lábon állt, mint a horvátoké. Ellenünkben főnállott a *pragmatica sanctio*, ellenökben számtalan törvény és hétszázados törvényes gyakorlat.

Horvátország önállóságának föltételeit önmagától életbe léptette. Megszakított minden viszonyt az anyaországgal. Megtagadott minden engedmességet a magyar nádornak és kormánynak. Kikiáltotta dictatorúl Jellasich bárót, és kezébe adott minden katonai és polgári hatalmat teljesen.

Önállósági törekvéseit tehát tényleg érvényesítette saját területének határai közt.

A horvát mozgalom e céljának semmi köze sem volt Jellasich báró betörésével Magyarországba. Mert miután a horvátok magokat tetteleg függetlenekké tették az anyaországtól, nekik e célra legfőlebb védelmi állást kell vala foglalniok, ha Magyarország részéről visszahódítási célból megtámadatnának.

Jellasich báró azonban serget gyűjtött a Drávához és betörésre készült.

A betörési készülődés, mint fenyegetés, még érthető lett volna, ha ez által Jellasich báró az alkudozásokban Horvátország számára minél nagyobb engedményeket akart volna elérni.

De a tetteges betörés a horvát nemzeti céloknak semmi hasznára nem lehetett, sőt azokat könnyelműen kockáztatta, mert föladta a védelmi harc erkölesi és anyagi ropant előnyeit.

A betörés egészen más érdekekben történt, és annak a horvát nemzeti mozgalomhoz alig volt köze, sőt annak céljait nagyban veszélyeztette.

Jellasich báró céljaira nézve legkevésbé sem lehetünk homályban, sem kétségben.

Az ő vele folytatott alkudozásokban a Horvátország önkormányzatának teendő engedmények nem nagy súlylyal bír-

tak, ő a Batthyány gróffal folytatott értekezésben egyenesen és őszintén megmondá, hogy köztünk nem specialis engedmények kérdése forog fön, de a magyarok önálló független Magyarországot akarnak, ő pedig a birodalmi egységet védelmezi, ennélfogva köztünk, ha erre rá nem állunk, csak a kard dönthet.

Jellasich bán, az, ki a birodalmi egység fejében a pénz és hadügyi miniszteriumok visszaadását követeli ezt kimondja.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Pesten már a miniszteri kormányzat kezdetén el volt terjedve azon hiedelem, hogy a miniszterium lemondása esetében a következő miniszteri lajstrom csak a pénz és hadügyi miniszterek hijával fogna megerősített, ezért nem szabad az első miniszteriumnak megbomlani. Sokkal később hallottuk e föltételt Jellasich bán alkupontjai közt.

Ha már most a bécsi camarilla részvétét kutatjuk ez actióban, kérdenünk kell :

Mi része volt a dynastiának és a bécsi kormánynak a Jellasich bán által kimondott föltételekben? és mi része volt a Jellasich bán betörésének tényében?

Az osztrák államférfiaknak balfogásokat, fonák rendelkezéseket joggal vethetünk szemökre és bizonyíthatunk is, de oly mérvű politikai képtelenséget, mint e föltételben foglalatik, hogy tudniillik magyar kormány létezzék pénz és hadügy nélkül, még akkor sem szabadna föltennünk, ha erről ellenkező okirat nem volna kezünkben.

Nekünk a dynastia és bécsi kormány föltételei gyanánt egyebet nem szabad elfogadnunk, mint azokat, melyeket ez ünnepélyes alakban illetékes helyen okiratban kimondott.

A dynastia és bécsi kormány követelte a monarchia egységének épségben tartását, ez rá nézve létkérdés volt. Ennek garantiáit igyekezett megnyerni a márcziusi törvények fölötti tractatusokban. A mi azonban akkor a törvényekbe igtattatott, nem mutatkozott elégségesnek a gyakorlatban, sőt a magyar kormány, még az országgyűlés is, az olasz segély kérdésében a *pragmatica sanctio* érvényét is kétségessé tette, sőt — mint Kossuth maga ma már bevallja — kijátszotta.

Azt tagadni alig lehet, hogy márczius óta sok történt Magyarországon, mi a monarchia egységének fönnállhatását kockáztatta.

Ezért követelte a dynastia és annak oldalán a bécsi kormány, hogy Magyarország önálló kormányzata mellett a monarchia egységének követelményei is rendeztessenek és biztosítottassanak.

Ezt egy terjedelmes okiratban ki is fejezte.

De Jellasich bán a monarchia egysége fejében a had- és pénzügyminiszteriumok egységét kívánta, olykép pedig, hogy Magyarországon a had és pénzügyminiszterium megszűnjék és a bécsivel egyesíttessék.

Már e politikai képtelenség meggyőzhetett volna bennünket, hogy ebben nem a politika embereivel, de más tényezővel van dolgunk, és e tényezőt fölismerni nem volt nehéz és még is sem akkor nem vettük számba, sem később történetíróink nem méltányolták érdeme szerint.

Ha az akkori pesti lapokba tekintünk, és pedig főleg a mérsékelték közlönyébe, a *Pesti Hírlap*ba, ott a bécsi miniszterium mint az udvari camarilla vak eszköze szerepel.

Az udvar volt tehát a camarilla fészke, és a bécsi miniszterium annak vak eszköze — mint a lap mondja — irodája.

E fölfogást találjuk kifejezve valamennyi történelmi munkákban is, hol a bécsi camarilla — e mysticus történelmi alak — mint mozgató erő, a horvát bán mint az actio vezére állítatik föl.

Pedig ha az adatokat, melyek akkor kezeinkbe jutottak és a tényeket egybevetjük, azonnal látnunk kell, hogy a horvát bán működésében nem az udvar, sem a bécsi kormány, legkevésbbé pedig a horvát érdek volt a mozgató erő, hanem egy egészen más tényező.

Hogy ezt lássuk, mindenekelőtt constatálnunk kell, hogy az udvar és bécsi kormány egyfelől, a horvát bán másfelől, egészen különböző úton jártak, és pedig nemcsak színleg a világ előtt, de valóságban is.

Ezt több, igen fontos okból szükséges tüzetesebben is vizsgálat alá vennünk :

Mert a magyar forradalom keletkezésében a horvát betörést kell döntő eseménynek tekintenünk, melynek fölszámíthatatlan hatásaira később visszatérek —

Mert minden történelmi leírásban a horvát bán úgy szerepel, mint az udvari camarilla terveinek végrehajtója —

Mert ha az események valódi indokaira nézve tévútra

jutunk, a történelmi igazságszolgáltatás is téves és nem vonhatnánk belőle tanulságot, mire ma is nagy szükségünk van.

Mert végkép látnunk kell, hogy van a birodalom szervezetében egy kiképződött szervei rész, mely a népérdekről és az uralkodótól sőt annak törvényes kormányától különválhatik és önállólag léphet föl, mi az államot mindig veszélyezteti.

Minden adat és tény egybevetéséből elvitathatatlan világosságban fog előttünk állni, hogy épen e körállapot fejlődött ki az 1848-diki zavarok közt és tette a bajt orvosolhatatlanná, mert több mint valószínű, hogy e veszélyes beavatkozás nélkül a viszály köztünk és Ausztria közt annyira el nem fajúlhat, mint az megtörtént, hogy mindkét fél csak fölszámíthatatlan veszteségek árán jusson végre a kibékülés szükségének fölismeréséhez.

És ez az, mit történetírásunk eddigelé nem kutatott és természetesen tévösvényre jutott.

Hogy ezt világosan lássuk, vessük egybe a rendelkezésünkre álló adatokat.

Lássuk tehát egyrésről mikép nyilatkozik e dolgok folyásáról komoly ünnepélyes alkalommal maga a magyar kormány:

1848 július 21-diki országos ülésben Szemere belügyminiszter — jól jegyezzük meg Szemere, ki nem tartozott a dynasticus áradozók közé — ezeket mondja:

«A közhír magas támogatásokat is emleget, melyekben a bán részesült volna. A kormány nem bír kellő tudomással erről, ha bírna tisztének ismerne a nemzet képviselőinek e tényt bejelenteni».

A kormány tehát határozottan kijelenti, hogy a magas támogatásról tudomása nincs.

A horvát mozgalomról ezeket mondja:

«Horvátország pártütői térre lépett. A panszláv törekvés veszedelmes vonaglásba hozta szlávajkú népeinket. Magyar-szágtól elszakadni — ez a legközelebbi cél, a távolabbi cél minden szláv elemből egy nagy, vagy több kis birodalomnak alkotása.»

«A törvényes rendet tüstént helyreállítani Horvátországban nem lehetett máskép, mint — fegyveres erővel. A harcznak kimenetele köztünk és a horvátok közt nem lett volna bizonytalan elvégre, de ki az ország határain túl is tekint, e

lépésben a végtelen következményeknek csak kezdetét szemlélte volna.»

«Mi nem választottuk e politikát (tudniillik a háborút). Előbb meg akartuk őket fosztani mindazon ürügyektől, melyeket a világ előtt használtak.»

«Ők azt mondták: a két ország közt a kapocs megszakadt. A folség azt megszakíthatatlannak jelentette ki.»

«Ők azt mondták: az 1848-ki törvények a felségtől ki vannak csikarva; ő felsége ismételve kijelenté, hogy a miben megegyezett, azt szíve szabad sugallatából tette.»

«Ők azt mondták: a mit tesznek, nincs legmagasb értesítés nélkül. Mire a főherczegek tagadóan feleltek, ő felsége pedig a június 5-diki tartományi gyűlést törvénytelennek nyilvánítá stb.»

«A felség nevét bitorolták, és épen ez által hazudtoltattak meg. A királyi szó ekkép rontott le minden ürügyet a világ szemei előtt.»

Ekkép jellemzi a miniszter a kormány nevében a horvát mozgalom támadását, annak céljait, használt ürügyeit, s ezekkel szemben a dynastia magatartását.

A bécsi miniszteriumról pedig csak annyit mondhatunk, hogy a májusi bécsi forradalmat, mely a miniszteriumot megbuktatta, egyenesen cseh befolyásnak tulajdonították és a szláv törekvésekkel sokkal élesebb összeütközésbe jutottak, hogysen a horvátok szláv aspiratióit támogatni csak hajlamuk lett volna is.

Ezekből láthatjuk, hogy kormányunk higgadt fölfogásában a horvát mozgalom nem bécsi csinálmány, a bán nem a dynastia és a bécsi miniszterium kész engedelmes eszköze.

Már most audiatur et altera pars.

A bánnak épen a válságos időből annyi elfogott levele van kezeink közt, melyek az országgyűlésnek bemutatva, fölolvastattak, hogy azokból céljait és helyzetét minden kétséget kizáró világossággal állíthatjuk elő.

Mindenek előtt jellemző, hogy a mint a bán a Drávan átkelt, ez átkelésnél a horvát érdekek a folyóba elmerülnek, azokról többé említés nincs, egyedül a «monarchia föntartása, a birodalom egységének helyreállítása» szerepel nyilatkozataiban.

Ha a bán levelét, melyet legbizalmasabb emberéhez és

legbuzgóbb ügyvivőjéhez, Kulmer báróhoz, Bécsbe Kilitiből 1848 szeptember 28-dikáról írt, elemezzük, ebben a bán helyzetét és viszonyait teljes világításban láthatjuk:

«Ha szándékoznak manifstumot kibocsátani, történjek ez mielőbb, hogy késő ne legyen;»

«reményünk, hogy a sorkatonaság nem fog ellenünk harcolni, nem teljesült» —

«azon reménységgel biztattak, hogy szellemi erővel fognak istápolni» —

«a még itt levő német ezredek nem tudják magokat miként viselni — kínos állapotban vannak. Rántassanak ebből ki, és minden meg van nyerve.»

«Tehát barátom, aranyat, és mi még több, határozott nyilatkozatot.»

Ezeket írja a bán legtevékenyebb bécsi ügyvivőjének s ebben látjuk helyzetét néhány nappal előbb, hogy sebes kivonulását az országból megkezdette.

Látjuk ezekből, hogy a bán

1. Bécsből az illetékes hatalomtól se parancsot, se engedélyt nem kapott, hogy a Drávát átlépje, és Magyarországra betörjön;

2. a hazánkban levő német ezredek, melyek a Dunán túl elhelyezve voltak — a Kress, Szász és Walmoden vasas lovasság — sem rendeletet, sem utasítást nem kaptak Bécsből, hogy a bán hadjáratához csatlakozzanak — a bizonytalanság kínos állapotában vannak, nem tudván magokat miként viselni. Sürgeti, hogy rántassanak ki e bizonytalanságból és minden meg lesz nyerve.

És mert a német lovasság még is csatlakozott a bán táborához, kérdjük már most: miként jutottak oda?

Ezt nekünk ismét kiderítik a bán levelei.

A Kress-ezred parancsnokához szeptember 21-én így ír:

«A magas császári háznak érdekében és összes birodalmunk egységének megmentésére az alám rendelt seregekkel már idáig nyomultam előre. Már élveztem az örömet, látni, mikép becsületes, őszinte törekvésem elismertetett, és hogy azon föladatot, mely jelenleg magas uralkodó dynastiánk és közös hazánk érdekében az ausztriai seregnek jutott végrehajtásúl, más seregek becsületes és lovagias férfiai is józan és illő értelemben fogták föl. Sedlviser ezredes úr az egész

Hardegg lovas ezreddel — Kaminski őrnagy pedig a Kress-ezred egyik osztályával hozzám csatolták magokat. A János főherczeg nevű dragonyosok ezrede pedig már útban van. E derék férfiak tettét tudomásul azon hozzáadással közlöm, miszerint a sereg ismert kitünő szellemében bízva, bizton számítok arra, hogy ez ezred is loyális gondolkozását bebizonyítva, leg-rövidebb úton Székes-Fehérvár felé veendi útját, hozzám csatlakozandó. Jellasich.»

Ezt még világosabbá teszi Kempen vezérőrnagy Öreg-lakról, szeptember 21-dikéről, Latour grófhoz írt levelének e passusa :

«A Hardegg vasasok, egy osztály Vrbna és Kress hozzánk csatlakoztak. Én egy perczig sem állhattam ellent fölszólítatásomnak, arra Bécsből is kapván buzdítást.»

Később néhány nappal, mint e levél íratott, még a bán panaszkodik báró Kulmernek, hogy a német ezredek semmi utasítást Bécsből nem kaptak. A csatlakozó csapatok tehát a bán fölszólítására sorakoztak hozzá, önkénytes elhatározásukból, mint Kempen vezérőrnagy is írja.

Ugyanazon levelek közt egyikben Szemesről, szeptember 21-dikéről, ezeket olvassuk, mint a bán nyilatkozatát :

«Az elkezdett ösvényről engem semmi sem tántorít el. A császártól banná lett kineveztetésem óta 21 kéziratot kaptam, melyeket, sajnos, nem követhettem. Végre ő felsége eljárásomat helyeslé — de a császár küldhet nekem még 21 levelet, melyek útamról eltéríteni akarjanak, és én nem fogok azoknak engedelmeskedni. Nekem ő felségeért kell, ha bár akarata ellen is dolgoznom.»

Kezeinkbe kerültek azon napokról a bán sürgető fölszólításai az egyes ezredekhez, hol kimondja a bán, mikép

«a birodalom megmentése a hadsereg kezei közt van». A császári királyi seregek parancsnokainak «loyalis érzületére és sebes önálló elhatározottságára» hivatkozik és fölszólítja, minél hamarábbi csatlakozásra Székes-Fehérvárnál.

Mindezen adatok egybehasonlításából nem világos-e elegendően a helyzet?

A magyar kormány kijelenti egyik minisztere által, hogy a bán magas támogatásáról semmi tudomása nincs. Sőt «a felség nevét bitorolták, és épen ez által hazudtoltattak meg. A királyi szó rontott le minden ürügyet a világ szemei előtt».

A bán másrésről evvel összhangzóan kinyilatkoztatja: hogy «21 kéziratot vett a felségtől, melyeket, sajnos, nem követhetett», de ha még 21-et kapna is, útjáról nem térne el, nem engedelmeskednék. Neki ő felségeért, habár akarata ellenére is, dolgoznia kell.

Panaszkodik a bán, hogy biztatták, mikép szellemi erővel fogják istápolni — nem tették.

Panaszkodik — hogy a német ezredek nem tudják, mit tegyenek, azaz utasítva sincsenek, miként viselék magokat irányában.

Ezek csatlakoztak «loyalis érzületöknél fogva sebes önálló elhatározottsággal».

Ha már most a bán Béccsel való összeköttetéseinek fonalát keressük, az kétségtelen hitelességű levelezéseiből Latour grófhhoz vezet, ki őt pénzzel ellátta, s kinek működéséről jelentést tesz.

Adataink fonalán tehát Bécsben fölmehetünk a bécsi hadügyminiszterig, föllebb nem, mert ahhoz adataink teljeseen hiányoznak.

Ezek szerint a cselekvény feje, adataink után, Latour gróf, hadügyminiszter, az actió vezére Jellasich báró, a bán, ehhez csatlakoznak «loyalis érzületből, sebes önálló határozottsággal» a Vrba, Hardegg, Kress, Szász és Walmoden ezredek parancsnokai és Kempen vezérőrnagy.

Együtt látjuk itt a működő egyéniségeket egytől egyig, a hadsereg embereit mint önálló tényezőket, és ebből kimenve, azt kell mondanunk, hogy e történelmi szomorú drámában a valódi tényező — a soldateska volt.

Ezt kellene mondanunk még akkor is, ha a bán maga nem mondaná buzdításul az ezredek egyes parancsnokainak: «a birodalom megmentése a hadsereg kezei közt van».

A bán tehát betörési actiójában nem a dynastia, sem a bécsi kormány, sem a bukott aristocratia, vagy állásából kiszorított burocracia eszköze nem volt, hanem oly hatalomé, mely létezett akkor, és létezik ma is, noha a camarillának már emléke is elmosódott.

E hatalom — a soldateska — birodalmunk bensejében képződött és egy önálló intézmény gyanánt fejlődött oly bevégettségben, minőt semmi egyébben nem mutathat föl alkotásai közt az osztrák hatalom.

Tudniillik a birodalmi hadsereg az ő egységében.

A mai nemzedék csak néhány idétlen kihágásból ítéli meg e testület szellemét és alig sejtí, mi volt az egykoron teljes virágában és fejlettségének tetőpontján.

Mi, kik azt még felszázad előtt ismertük, türelmesebbek vagyunk, mert látjuk, hogy azon mélyen gyökerezett szellem, mely az egész serget utolsó emberig áthatotta egykor, ma már az újonczozási új rendszerben a legénységénél egészen kipusztúlt, a politikai alakulások által a tisztikarban is veszendőben van, és ki kell lassan pusztulnia szükségkép.

Mi régiebbek emlékezünk gyermekkorunkból, hogy egy-egy «obsitos» a községekben, ki hosszú katonai szolgálatból községébe haza került, daczolt minden polgári hatósággal, teljes megvetéssel volt minden iránt, a mi nem katona, el nem ismert semmi felsőbbséget, mint a katonait, neki, mint a császár emberének, nem parancsolhatott senki, nem ismert csak két osztályt a társadalomban, a katonát, mint jogosúlt urat, a többi előtte mind paraszt volt, azaz pária, ha bármennyi birtoka vagy bárminő magas hivatala volt is. Ilyen volt régebben a kiszolgált katona. Ennek elég élő példányait ismertük.

A birodalmi egység eszméje megtestesülve, csak a hadseregben élt teljes bevégzettségben.

A kitanítás, idomítás és vezénylet szüksége hozta magával, hogy a különböző fajbelieket együvé kelle az ezredekben sorozni, ezért voltak különböző nemzetbeli ezredek.

Hozzájárult ehhez még a nemzetek különböző hajlama és képessége is. A magyar adta a könnyű lovasságot — a huszárokat; a tiroli és stájer a vadászokat, a cseh és morva a nehéz lovasságot és zenészeket stb.

A fajbéli tartozandóság eszméje még meg volt a legénységénél és a tisztikarnál is föl az őrnagyig, ezek szolgálták még tudatosan magyar, vagy német, vagy cseh ezredben, de az őrnagyon fölül megszűnt minden tartozandóság érzete és minél magasabb polczra jutott a katona a tisztí fokozatban, annál erősebb lett az egység és közösség szelleme az egyénben.

Ne tekintsük ez átalakulást speciális osztrák szempontból. Az emberiség művelődésének történetében már eléggé megvilágított pont ez, mi volt egykor a katonai szellem és

mikép alakult át az általában uralkodott katonai szellem az értelem és ipar fejlődései által.

Birodalmunkban a katonai szellem átalakulását saját-szerű helyzetünk késleltette, sőt annak sajátos jellegét kifejtette. A monarchia, s annak élén dynastiánk Európa minden harczaiban érdekelve lévén, utalva volt a katonai szellem föntartására kiváló gondot fordítani. Még a hajdani kényrendszer is támaszt talált abban, hogy egyik nemzet a másik katonasága által féken tartassék.

Minden elkövetetett, hogy a katonai szellem minél tovább föntartassék, a hadsereg minden lehető kedvezményekkel elláttassék, és a társadalomban mint kiváltságolt osztály álljon fönn. Ezt nagy mérvben elősegítette a múlt században rendezett határőri intézmény, mely a vad hegyi lakosoknál mint culturalis intézkedés is nagy eredményeket mutathatott föl.

Alig tagadható tény az is, hogy a birodalmi egység eszméje nem bírt a birodalom népeiben gyökereket verni és meghonosodni.

Ez könnyen megmagyarázható, mint az osztrák túlvitt centralizmus természetes visszahatása, mely nem engedte a népekben az önállósági ösztönt elszunnyadni és a szövetséges egység és nemzeti önállóság józan korlátait föltalálni és megérlelni.

Az egység és beolvadás egyértelmű lett, mely a politikai megsemmisüléssel még a nemzetiség föláldozását is követelte — és lett a birodalom imponáló egysége, e minden népekre fölötte előnyös erő egyaránt gyűlölt a magyaroknál úgy, mint az olaszoknál, a csehoknél és lengyeleknél.

Az egység eszméje a hadsereg kebelébe menekült, hol azt kifejteni és föntartani — épen mert katonaság — nem volt nehéz föladat.

Ez úton lett a hadsereg egy fényes történelmi multtal bíró országok szövetségében az egység föntartó eleme, és ez úton természetesen hatalommá nőtt ki, mely noha időnkint végzetes szerepet vitt a birodalomban, befolyása kevésbé méltányoltatott, sőt a történelem is kevésbé vette számba.

Így történt 48-ban is.

A márcziusi alkotmányos átalakulás csak jótévéleg érintette a népek érdekeit, azok óhajtasait teljesítette.

Az aristocratia a jogokban való megosztozást, a kiváltságok megszüntetését rég előérezte, valamint a burocracia is a fönnálló vasrendszer átalakulását kimaradhatatlannak hitte, és nem a régi fölforgatott épület helyreállítására, hanem arra gondolt, miként menthessen meg a romokból minél több értéket maga számára a nélkül, hogy saját bőrét is kockáztassa.

Egyetlen elem a birodalomban, mely testületi érdekeit helyrehozhatatlanul veszélyezve látta — a hadsereg volt.

Nem is volt ennél fogva a márcziusi politikai átalakulásoknak komolyabb ellenese, mint a — soldateska.

Innen azon ösztönszerű gyanakodás, melylyel nálunk is, de Ausztriában is a polgári elem a katonaság parancsnokai iránt viseltettek.

Nálunk azonban a sas-czímerek és sárgafekete színek ellen indított irtó hadjárat — a budai főparancsnok ellen megkísérlett macskazene és annak véres kimenetele — a várparancsnokok ellen emelt vádak mindinkább fokozták a feszültséget és előkészítették a kitérést.

Hogy a tisztán katonai jellegű és katonai körben képződött s teljes fejlődésre jutott reactio alakulásának minden phásisait kiderítse a mai történetírás, azt alig lehet várni. Én meg sem kísérlem.

Ez nem is föladatom itt, hol egyébre nem vállalkozhatom, mint történelmünk ama légben létező phantomjáról — a bécsi félelmetes camarilláról — levonni a takaró leplet, es mögötte kimutatni a valóban létező, élő és működő érdeket és alakot.

Ezt követeli a történelmi igazság. De mert épen e ponton jutott mind a közvélemény 48-ban, mind utána történetírásunk is tévútra, szükség, hogy e tévedés minden részleteiben minél tüzetesebben megvilágíttassék és az igazság földeríttessék.

E célra vegyük szigorú vizsgálat alá, minő politikát követett eljárásában a 48-iki válságok közt a dynastia és a bécsi kormány és mit mívelt azon érdek vagy párt, melynek működő eszköze a horvát bán volt. Volt-e e tényező erők közt egység és egyetértés? Egy és ugyanazon célra törekedtek-e, az eszközökben egyetértettek-e?

Mi az udvart — a beteges fejedelem személyét kivéve —

a bécsi kormányt és horvát bánt egyetértő közös factoroknak vettük a forradalom keletkezésében.

Így tekinti ma is hazai történelmünk.

A kérdés tehát az: igaz-e ez, vagy tévedés?

Már fönnebb igyekeztem hiteles és illetékes adatokból kimutatni, hogy egyetértés a felség és a horvát bán eljárása közt nemcsak nem volt, sőt ő felsége a horvát bán ürügyeit egyenesen desavouálta — ezt bizonyítja Szemere miniszter, maga a bán állítja, hogy ő felsége kézíratait nem követte.

Továbbá állította a bán, hogy a márcziusi engedmények ő felségétől kicsikartattak.

Ez oly állítvány, melyet ő felsége ünnepelesen meghazudtolt, a bécsi kormány — mint hasonló engedmények részese — nem állíthatott.

Ez állítás se a dynastia, se a népek érdekeben nem volt — ez világosan csak a katonaság fölfogása.

A birodalmi egység föltétele a bán pontozataiban: a had- és pénzügyminiszteriumok visszavétele ismét csak egészen önálló katonai conceptió.

Nemcsak azért, mert e föltétel politikai képtelenség, de világosan azon érdekre vall, mely azt kimondotta.

A leggyarlóbb politikus előtt is az egység föltétele a külügyi közösség lehet csak, tudniillik hogy a birodalom a külföld irányában mint egységes hatalom képviseltessék. Ennek csak folyománya a hadsereg egységes működése és arra szükséges pénzalap.

A katonaság azonban nem gondol a külügyi egységes képviseletre, csak a hadsereg egységére és mert ez penz nélkül nem létezhet, a pénzügy egységére.

Mind maga az ürügy, mind a megjelölt föltétel nélkülöz minden politikai avatottságot annyira, hogy beláthatjuk, mikép, kinek csak sejtelve van a politikáról, illet nem mondhatott.

E föltétel ellenében kezünkben van a dynastia és bécsi kormány követelése azon okiratban, melyet ő felsége 1848 augusztus 31-dikén a nádorhoz és Batthyány gróf, miniszterelnökhöz küldött, s a mely okirat a *pragmatica sanctio* alapján többé-kevésbbé az 1867-ki kiegyezés alapjait és elveit fejezi ki.

A dynastia és bécsi miniszterium föltételei tehát egészen mások, mint miket a horvát bán fölállított.

Sem ürügyben, sem föltételekben nincs tehát egység

és egyetértés azon felek közt, kiket történelmünk solidari-
tásba helyez.

Az egység és egyetértés hiányát pedig főkép az eljárás-
ban találjuk.

A fönnebb idézett adatokból látjuk, hogy a bán még
Székesfehérvár alatt is két dolgot sürgetett Bécsből :

Egyik : határozott nyilatkozat eljárása mellett —

Másik : utasítás az osztrák csapatok számára, hogy
hadjáratához csatlakozzanak.

Ezeket czáfolhatatlan adatok bizonyítják.

Hogy a bán sem rendeletet, sem engedélyt nem kapha-
tott a Magyarországra való betörésre, az a dynastia és bécsi
miniszterium az időbeli lépéseiből kiderül.

Föltűnő két adat az is : hogy gróf Battyhány, midőn
a szeptember 12-diki képviselőházi ülésben a miniszterelnök-
séget másodszor elfoglalja és a horvát bán betörését bejelenti,
az erre tett interpellatiókra válaszáat így kezdi :

«Mielőtt a hozzám intézett három kérdésre felelnék, kö-
telességemnek tartom az ellen tiltakozni, mintha elismerném,
misperint ő felsége parancsolta volna meg Jellasičnak, hogy
törjön be Magyarországra».

Továbbá előttünk fekszik egy nyilatkozat, melyet a drá-
vai magyar hadsereg tisztikara ez aláírással küldött Pestre és
a lapok hirdették. Ez erélyes nyilatkozatban kijelentik, hogy
esküjükhöz híven, készek a horvátokkal minden harcztot elfo-
gadni stb. a végén e nyilatkozatnak ez mondatik :

«Előbb azonban az összes tiszti testület megbízásából
őrnagy gróf Bubna, százados Bárczay és kapitány báró Wieders-
perg ő excellentiája báró Jellasič tábornagy úrhoz küldettek,
előtte azt nyilatkoztatni, hogy ha ő ő felségének határozott
világos parancsolatát a Magyarországra való betörésre elő
nem mutathatja, minden ellene föllállított csapatok el vannak
határozva magokat a leghősiesebben védelmezni. Jellasič
bán ez alkalommal egyúttal fölhívatott: meggondolni és figye-
lembe venni a következményeket, mik ez összeütközésből
eredhetnek. «Ő excellentiája e nyilatkozatot, mely írásban is
a tisztektől aláírva, neki átadatott, figyelembe nem vette, és
így mi készen állunk a király és törvényes szabadságérti
harczra. — A drávamelléki hadisereg tisztikara.»

E nyilatkozat commentáraúl ezeket olvassuk az akkori lapokban:

«Igen hiteles kézből értesültünk, hogy derék tisztikarunk küldöttei Jellasichhoz menvén őt fölszólítani, hogy miután mindig a császár iránti hűséget emlegeti, mutasson elő parancsot a császártól, mely őt Magyarországra való betörésre fölhatalmazza! Erre Jellasich uram a szenvedély által — szokása szerint — egy kissé elragadtatva, ekképen felelt: Ei was «Kaiser», was «Treue», Ich werde den Kaiser machen!»

Minden körülmény azt bizonyítja, hogy a horvát bánnak a betörésre fölsőbb helyről fölhatalmazása nem volt, sem az országban levő osztrák csapatok utasítva nem voltak a bán hadjáratához csatlakozni. «Rántassanak ki — így ír a bán meg szeptember 23-dikán Kilitiből — a német ezredek e bizonytalanságából, és minden nyerve lesz.»

Azonban a dynastia épen nem rántotta ki e bizonytalanságból, ellenkezőleg ő felsége épen az utolsó órában minden ellenséges összecsapást a bán hadserge és a magyar tábor közt betiltott, sőt hogy ez összecsapás lehetetlenné tétessék, ő felsége a horvát betörő tábor főparancsnokságát Lamberg grófra ruházta és a bán fővezérséget megszüntette.

A dynastia és a bécsi kormány eljárása tehát a bán működésével mindenben ellentétes.

Midőn 1848 szeptember hó első felében a magyar országgyűlés nagy küldöttsége Bécsbe ő felségehez járult, e küldöttségben én is részt vettem. Bécsben hiteles körökben beszélték, hogy a bécsi miniszterium a magyar ügyekre nevez megoszlik nézetében.

Doblhof báró, a miniszterelnök, és Wessenberg, a külügyminiszter, azon nézetben vannak, hogy Olaszország, bármit tegyenek, engesztelhetetlen ellenség, ellenben a magyarok mindig megfértek Ausztriával s ha a differentiak kiegyenlítettnek, ismét hű szövetségesek lesznek. Ők tehát a magyarokra nevez a kiegyezést minden lehető áldozatok árán, az olaszok ellenében pedig a fegyveres erő összesített súlyát alkalmazzák.

E nézet ellenében Latour gróf, a hadügyminiszter, állt, kinek az adatok nyomán tudomása volt akkor — szeptember elején — a napok alatt bekövetkezett horvát betöresről.

És itt lép elő Latour gróf, hadügyminiszter, kettős szerepe e szerencsétlen drámában.

1848 augusztus 31-ről érkezik ő felségének egy leírata a nádorhoz és Batthyány gróf miniszterelnökhöz, melyben rendeli ő felsége, hogy a magyar kormányval egyetértőleg a főforgó differenciák kiegyenlítését megkíséreltsek.

Ugyanezen leírathoz volt csatolva a bécsi miniszterium terjedelmes emlékirata, melyben a lehető kiegyenlítés alapelvei kifejtettek.

Ez emlékirat tartalmából bizonyítható, hogy abban Latour grófnak része volt. Az egyetlen hibás pont az ő fölfogására és követelésére mutat.

Míg tehát a dynastia és bécsi miniszterium a magyar miniszterek alkudozásait s annak eredményét várják, addig a bán táborával betör az országba és megkezdí hadjáratát — 1848 szeptember 11-dikén.

E betörés ellenében tiltotta aztán be ő felsége a két tábor közti összecsapást és nevezte ki közös hadparancsnokul Lamberg gróf altábornagyot.

Hogy a horvát bán betörését hazánkba a katonaság önálló cselekvényének kell tekintenünk, az a fönnebb elmondottakból eléggé kiderül.

Mind a mellett nem árt azon időből minél több adatok fölhalmozása, melyek e sorsdöntő esemény valódi forrását minden kétség fölibe emelik.

Tudnunk kell történelmi bizonyossággal: kit terhel és mennyiben a felelősség azon nevezetes sakk-vonásért, mely a horvát bán betörésében a magyar forradalmat nemcsak eredményezte, de annak történelmünkben példátlan intensiv erőt adott és következeiseiben hazánkat és a birodalmat ért catastrofhák egész sorozatát hozta reánk és rájuk egyaránt, mint ezt kifejtettem fönnebb.

Ez adatok közt figyelmet érdemel még az alsóház elnökének Pázmándy Dienesnek az 1848-diki október 5-diki ülésben tett következő jelentése is :

«Jelenthetem a háznak, hogy Jellasich táborából Bécsbe, Gréczebe és Horvátországba küldött 226 levelek fogattak el.»

Itt közbevetőleg meg kell jegyezmem, hogy ez azokon kívül való levelek, melyek előbb kézre kerültek, és melyekből fönnebb közlöttem néhányat. Azok a csata előtti időről szólnak.

«Annyit különösen jelenthetek — így folytatja az elnök — hogy azon levelekből kettő világlik ki, egyik : hogy e hor-

vátországbóli megrohanást legkevesébbé sem lehet Horvátország részéről tett megrohanásnak tekinteni, hanem semmi egyébnek, mint a császári seregben magok a tisztek közt létező olyan társulatnak vagy összeesküvésnek, vagy — minek mondjam — mely átszivárogván az egész hadsereget, Horvátország köpenyegét mintegy magára venni akarta, s azért Horvátország részéről tette meg a berohanást».

«Tehát e támadás nem Horvátország részéről, hanem a hadseregből indult ki.»

Még részletesebb világot vet a történetekre a bécsi *Allgemeine Oesterreichische Zeitung* egy czikke, melyet a magyar *Közöny* fordításában a *Pesti Hírlap* 1848 október 7-diki számában közölt.

E közlemény annál komolyabb figyelmet érdemel, mert e hírlap Schwarzer, kilépett osztrák miniszter, lapja, ki a dologról jól volt értesülve. A cikk így szól:

«Tény az, hogy gróf Latour hadügyminiszter becsület-szavára fogadta a képviselők előtt, miszerint közte és a Magyarországbán levő katonai hatóságok közt május 10 óta semmiféle összeköttetés nincs. Rossz alattvalónak tartaná magát, ha ő felségének e részben parancsait közvetve vagy közvetlenül mellőzné.»

«Mind a mellett meggyőződtek a képviselők arról, hogy Latour hadügyminiszter szakadatlan közlekedésben áll a bánáti parancsnok, Piret altábornagygyal, s erre nézve irásbeli bizonyítékok is vannak előttünk.»

«Tény, hogy a hadügyminiszter szeptember 18-kán ismét kinyilatkoztatta Fehértemplom követének, miként bármennyire sajnálkozik is ez ártatlanul szorongatott város szerencsétlenségén, annak eltávoztatására jelenleg semmit sem tehet, és csak akkor fog segíthetni, ha mit naponkint várnak — Magyarországon forradalmi kormány állván elő, az ottani seregekkel rendelkező ismét ő reá bízatik.»

«Tény, hogy a hadügyminiszter interpelláltatván a ház által, ismételve tagadta Jellasichal és terveivel való összeköttetést, tagadta, hogy a horvát hadsereg részére pénzt, ágyúkat, hadszereket vagy tüzéreket küldött volna.»

«Több okból gyanítható, hogy a hadügyminiszter a minisztertanácsban elítélte társai előtt saját célját; ha küldött bizonyos összeget, mint nyugdíjat a császári királyi kato-

naságnak és az özvegyeknek, ha küldött tüzertelepet, és készületeket állítólagos fölszerelése végett a károlyvári erősségeknek, csak a nevezett címek alatt tehette.

«Kiviláglik az elfogott levelekből, hogy az osztrák hadügyminiszter az osztrák pénztárakból fizette ekkorig a horvát hadsereg költségeit! hogy az osztrák hadügyminiszter a horvát fölkelőket császári királyi rakhelyekből látta el ruhával és őket a kinestár ápolása alá venni ígerte; hogy az osztrák hadügyminiszter osztrák tüzerséget parancsolt a horvát fölkelők segítségére, és őket hadszerekkel is ellátta; hogy igen hihetőleg az osztrák hadügyminiszter volt, ki Kempen tábornokot kötelessége teljesítésétől elvonta, és őt a fölkelőkhöz átmenni bátorította.»

«Röviden: hogy az osztrák hadügyminiszter Jellasich terveivel tökéletesen egyetértett, azokat osztrák pénztárakból gyámolította, következőleg más cím alatt a magyar királyságnak hadat üzent.»

«Mindezt összevetve, világos a kétségtelen eredmény, hogy az osztrák hadügyminiszter, Latour, először magán testületeket, azután az osztrák nemzetgyűlést elámította, s nyilván adott becsületszavát keményen megsértette; hogy az osztrák álladalmat hamis cím alatt kiadott nagy pénzösszeggel károsította, és így kötelessége ellen mint honpolgár, felelőssége ellen mint alkotmányos miniszter vétkezett és azt kétes állásba helyezte.»

Ily leleplezések okozták Bécsben az október 6-diki kitörést és annak szerencsétlen elfajulásait.

Ő felsége 1848 augusztus 31-ikén fölszólította a magyar kormányt, hogy a bécsi kormányval értekezve, a főnálló differentiákat egyenlitsék ki. Egyúttal közölte a bécsi kormány nézeteit ez ügyben.

Ha a magyar kormány s annak befolyása alatt a magyar közvélemény nem azt hiszi és hirdeti, hogy a bécsi kormány a camarilla vak eszköze és irodája, hanem fölismeri a valódi helyzetet, hogy a horvát bán actiójában az érdekeiben fenyegetett soldateska működik, lehetett volna a két kormánynak a háború megakadályozására módot találni. Ily fölfogások mellett azonban a kiegyenlítést még csak megkísérteni sem lehetett és szabad kezet nyert azon kívülök létező erő, mely azontúl a dolgokat eldöntötte, és a monarchiát az

orosz interventióhoz s abból folyó minden catastrophához vezette.

Ismerjük azon szerencsétlen catastrophát — Lamberg gróf meggyilkoltatását — mely a dynastia és bécsi miniszterium nem rossz szándékú föllépését sikertelenné tette és a dolgok folyamataának más fordulatot adott.

A magyar forradalom keletkezésében a horvát bán betörése, és a Lamberg gróf meggyilkolása képezik a legjelentősebb történelmi momentumot, mindkettő fölszámíthatatlan balhatásai által.

Az előbbi egyesítette egész Magyarországot a forradalommal, az utóbbi egyesítette a dynastiát a horvát betöréssel és uralomra juttatta a soldateskát.

Lamberg gróf meggyilkoltatása után nyolcz napra meggyilkolta a bécsi nép Latour gróf hadügyminisztert és a véres dráma kezdetét vette.

Nagy szerencsétlensége a dynastiának, hogy a Lamberg és Latour grófok meggyilkoltatásának megrendítő benyomása alatt egészen a hadseregbe fektette sorsát, a Magyarországból fölsülten kisiető bán táboraival mint szövetségest fogadta, sőt a bán szerencsétlen kinevezésével, Magyarország főparancsnokává, nemcsak a jövő reményeit semmisítette meg, hanem a múltban titkos egyetértés színét vonta magára.

Ezentúl a katona-befolyás uralkodott Becsben, mely a meggondolatlanul indított szerencsétlen háborút az «*unbedingte Unterwerfung*» elbizakodott ajánlatán folytatta és az orosz interventio megaláztatásán végezte.

Miután így a főnebbieken kimutatni igyekeztem a forradalom keletkezésében működő tényezőknek cselekvényeit, kérdenem lehet: hol találunk azokban nyomára a bécsi camarillának?

A történelmi igazság érdekében és a jövődönnek tanulságul el kelle vonnom a leplet a történelmi phantomról, hogy mögötte találjuk a valóságban működő érdeket.

De ez nem a camarilla volt.

Ezek a hadsereg parancsnokai voltak, kik a fölség akaratának ellenére, a törvényes kormány tudtán kívül önállólag actióba léptek és nemesak a példátlan belterjű forradalomnak okozói lettek, hanem a birodalomra annak folytatásában az egymást fölváltó catastrophák egész sorát árasztották.

Mennyi tanútság rejlik ez eseményekben mind a dynastiára, mind a népekre nézve.

Alig lehet a világtörténelemből meggyőzőbb példákat idézni, mint azon veszélyekről, melyek a társadalmat fenyegetik, ha a katonaság önálló actióba léphet.

Monarchiánkban ez csak a hadsereg teljes egysége által lehetséges.

És ez egység ma — noha alkalmilag fölötte veszélyessé is válhatik — még is legfeltékenyebben őrzött érdek.

S vajon miért?

Mert a hatalom fölfogásában a monarchia egysége ma is a hadseregben nyer támaszt és védelmet.

Sokan sürgetik hazánkban a hadsereg egységének fölbontását.

Ez ma még kilátás nélküli törekvés. Mert a hatalom ez egységet a lét érdekével azonosítja és a 48-diki időkre mutat.

Ebben ugyan sok fallacia van, mit épen a fölhívott időszak mutatott ki.

Azonban a még most túlzottan előtérben levő katonaszellemnek a culturalis haladásban szükségkép el kell mosódnia előbb vagy utóbb bizonyosan.

Ha mi ezt bevárni türelmetlenek vagyunk, ennek csak egy módja van, hogy megszüntessük a hadsereg rideg egységét.

És e mód egyszerű. Gyökerezzék meg mi bennünk azon eszme, hogy nemzeti önállóságunk megóvása mellett a monarchia imponáló egysége a mi legfontosabb érdekünk, más szóval a monarchia egységét vegyék magok a népek oltalmuk alá és nem lesz szükség a hadsereg egységére.

S ha erről megbírtuk győzni a dynastiát, megszűnt számára minden érdek a hadsereg egységére nézve s ekkor érjük el az emancipáció korszakát monarchiánkban is. *)

KOVÁCS LAJOS.

*) Magyarország újabb történelmét bizonyára még meg nem írhatni elég tárgyilagossággal, de annak már itt az ideje, hogy némi nyugodtsággal tekintsünk a múltra, szabadon és minden oldalról vizsgálódjunk, tőrjünk a szokottól eltérő szempontokat, hallgassuk meg a különböző fölfogásokat s így egyengessük a történetírás útját. Ezért mi e folyóiratot eleitől fogva örömet megnyitottuk az ilyenmő tanul-

mányoknak, bírálatoknak még akkor is, midőn az íróval több pontra nézve nem voltunk egy véleményen. Különösen arra törekedtünk, hogy oly férfiakat nyerjünk meg ily tanulmányok írására, a kik a magyar közéletben többé-kevésbé szerepeltek vagy legalább annak figyelmes szemlélői voltak. Így jelentek meg e folyóiratban — hogy csak a főbeket említsük — Pulszky Ferencz emlékiratos rajzai, Széchenyiről és Desseffy Aurélról írt tanulmányai, Görgei czikkei Dembinszkyről és Kossuthról, Salamon Ferencz tanulmánya a közös ügyekről és forradalomról, gróf Széchen Antalnak és Kovács Lajosnak újabb történelmünket tárgyazó dolgozatai. E férfiak bizonyára nem egy párthoz tartoztak a múltban s fejtegetéseik még ott is, a hol talán egyoldalúak, figyelmet érdemelnek. Hogy az egyoldalúság ostromlásában magunk is könnyen egyoldalúakká válhatunk életben és irodalomban egyaránt, az régi igazság, de ez egyoldalúságok egymást szokták mérsékleni és kiegyenlíteni. Annyi bizonyos, hogy múltunk megítélésében sok előítélet, elfogultság, egyoldalúság maradt reánk s Horváth Mihály munkájával be nem érhetjük. Minden oldalról kutatni a tények okait, különböző szempontokból bírálni vezérférjainkat, ne csak egyesekre tolni mindent, de vizsgálni a viszonyok kényszerűségét is, ne csak ellenségeinkben, hanem magunkban is keresni a bajok okát, oly föladat, melynek megoldása tévedések árán sem drága. Ha a *Budapesti Szemle* ily czikkei ellenmondásra és vitára adnak alkalmat, annak csak örvendeni tudunk, bár a kérdések tisztázá a végett óhajtanók, hogy alaposabb czáfolatban részesülhének, mint eddig. Azonban az ellen tiltakoznunk kell, a mit Pulszky ellenünk fölhoz a *Pesti Napló*ban, épen Kovács Lajos most folyó czikkeinek másodikát bírálva. Szerinte a mi eljárásunk nem egyéb, mint a politikai reactio hatása az irodalomra s mi e reactio szolgálatába szegődtünk. Meglehetősen figyelmes szemlélői vagyunk a magyar közéletnek, de nem találunk más reactiót, mint egy kis klerikális mozgolódást, mely ellen Pulszky még eddig nem szólalt föl; Kossuth s a szélső bal izgatását az 1867 XII. törvény-cikk ellen, melyhez a *Pesti Napló*, Pulszky kedvencz lapja, is hozzá szegődött; végre Istóczy antisemita mozgalomát, melyet Pulszky sem hagyhatott szó nélkül. Hogy mi se egyik se másik reactio szolgálatában nem állunk, fölösleges bizonyítanunk. A mi úgy nevezett reakciónk nem a jelent, hanem a múltat illeti, a mennyiben kiadtunk oly történelmi rajzokat is, melyek egyet s más több vagy kevesebb sikerrel más szűben tüntetnek föl, mint a hogy eddig szokás volt. Ez a történelmi vélemények küzdelme, hullámozása, melynek egy bizonyos pontig mindig megnyitottuk e folyóiratot s ezután is meg fogjuk nyitni, ha mindjárt a csalhatatlanok anathemáját vonjuk is fejünkre.

Szerk.

AZ ARANY LEGENDA.

Második közlemény. *)

III.

Útca Strassburgban. *Éjjel. Henrik herceg köpenybe burkolózva
bolyong egyedül.*

Henrik herceg. Csendes az éj. A léptek zaja
Üres utcákból már kihálva ;
Mint a fáradt kovács, fejét
Üllőjére hajtva, a sötét
Város mély, édes nyugalomban.
Álomtalan és nyugtalan,
Hideg falai közt magam
Járok, sirok mély fájdalomban !

Temető őr csönget. Mind kik alusztok,
Ébredjetek !
A holtakért
Könyörgjetek !

Henrik herceg. Halk ! Mily rekedt hangon kiáltja
Halál falai őrkatonája
Hangos jelszóját a világba !
Látom sirok vendégeit,
Fölkelnek, rázzák lepleik',
Néznek merőn, busan, sötéten,
Másvilág fénye mindenik szemében !

Temető őr. Mind kik alusztok,
Ébredjetek !
A holtakért
Könyörgjetek !

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 73-dik számában.

Henrik herczeg. S mért a holtért, a ki pihen?

Az élőért könyörgj, kiben
Egymás között a rossz, a jó
Iszonyú harezot harezoló,
Mint ördög Isten angyalával!
Ez ör egy gazda, ki az élet
Terített asztalánál, távol
Barátokat köszönt és éltet;
De nem rózsákkal ékesített
S vidáman csengő poharakkal,
Hanem rekedt szavu haranggal,
Mely rémletesen kongva-bongva,
Halálharangjokat gunyolja.

Temető ör. Mind kik alusztok,
Ébredjete!
A holtakért
Könyörgjete!

Henrik herczeg. Ne ébredj, édes, mint az éj,

Álmod legyen oly néma, mely!
Ajtódnál ör jár föl s alá,
Fáj szíve, nyugtot nem talál,
S nehéz, kínos verésein
Számítja álmod pillegését.
Egy csudás sors, egy titkos kéz két
Szívet füzött össze: enyim
Tied körül forog örülten
Mindig nagyobb, zajosb gyűrűkben.

Temető ör távolból. Mind kik alusztok,
Ébredjete!
A holtakért
Könyörgjete!

Henrik herczeg. Sötét árnyékát fölemelve

Felhők fölé, föl az egekbe,
A székesegyház áll amott;
Egy titokszerű sziklabarlang.
Fény s árny szeszélyes képet adnak,
Midőn a kelő méla hold
Sötét kő-galyait beragyogja.
Szel támad; ámde ága, lombja
Csendesesen alszik, nem mozog;

Bár közte szél sohajjt, zokog.
 Csak mikor lomhán hömpölyögve
 A fölleg-bérecz mozdul mögötte,
 Minden kis tornya, csúcsa, mintha
 Ide s tova mozogna, ingna.
 A téren fegyveres lovag,
 Mint szobor, oly fehér, oly néma,
 Űl ménjén; fényes fegyverén a
 Hold fénye csillog mint patak
 Fodrán. Arczáról a sisak
 Rostélyát fölemeli mostan,
 Int, szólni készül bizonyosan.

Walter a troubadour. Édes barátom, Thuringiának
 Lovasai, mondd, hova szálltak?
 Elmaradtam a bajtársaktól
 S hiába járok föl s alá most.

Henrik herczeg. Mint te, nem ismerem e várost;
 De ismerem hangod nagyon jól;
 Mert fülem azt soh'sem felejtí:
 Te Walter vagy, a Vogelweidi!

Walter. Én az vagyok, a te neved meg
 Hoheneck Henrik.

Henrik herczeg. Ugy neveznek.

Walter megöleli. Jer a keblemre, hadd öllek!
 Mi hoz ide? Mi szer varázsa
 Csalt germán hazádból ide
 Elszásznak e vén városába?

Henrik herczeg. Csudás, kínos története!
 Nyomorult testem vonzolom
 Salernba, hogy meggyógyúl ott,
 Hiu reménynyel gondolom,
 De vissza többé nem jutok;
 A többit magad is tudod.
 S mi hoz ide lovagi mezbe',
 Így fölszerelve, fegyverezve?

Walter. Nézd, mellemen kereszt ragyog,
 Vitézei közül vagyok,
 Utam a Szentföldre vezet.

Henrik herczeg. Mehetnék bár én is veled!
 Nemes dalnok! A te szived

- Zengő madárfészek, melyet
 Az élet legszebb ága ringat ;
 S te is elhagynád lombjainkat,
 Hogy a harczok rémes zajába
 Vegyítsd zenéjét dalaidnak ?
- Walter.* Szivem kevély, magas reményem,
 S mint órjás, hangos harsona,
 Eszmém mind cseng, zeng: csak oda!
 A két kezembe' tartom élted,
 Fogom, feszítem mint ijat,
 Rezgő hurjáról egy nyilat
 Lövök, mely tün, mint a zsidó
 Királynak nyila kibocsátva
 Ablakból a keleti tájra,
 Az Urnak lesz szabadulása !
- Henrik herczeg.* Mi az én élted, — látod ! oh
 A tied irígylendő szerenese :
 Erős és szép vagy, fegyverezve
 Lanttal, karddal, dallal, aczéllal ;
 Egy érező szív, egy vitéz kar !
 Lantod, szived, kardod, karod
 Mind, mind te az Urnak adod ;
 Mig én hitvány, gyáva vagyok,
 Csak önmagamra gondolok.
- Walter.* Tűrj s bízzál az időbe', még ő
 Mindent megorvosol.
- Henrik herczeg.* Oh késő !
 Sorsommal küzdeni nem tudok !
- Walter.* A lovam fáradt, jöjj velem ;
 Az ut nehéz és hosszú volt,
 Óljáról álmodik s kaparja
 A kavicsot békételen.
- Henrik herczeg, félre.* E nemes arczra nem merem
 Szemem emelni, szégyenem
 Lesujt. Hagyjuk, Walter, holnapra.
- Walter.* Holnap már kora hajnalon
 Utban leszek ; jöjj most velem.
 Jöjj a szállóba ; mert nagyon
 Sok, a mit el kell mondanom.
 Itáliáig egy utunk,

Addig együtt utazhatunk.

Tudom, velem jössz, kedvemér' ?

Henrik herczeg. Kit türelmetlen vágya hajt,

Fut s a beteg nyüg volna rajt'.

Különben is utam letér

Hirschaubá, hol embert, lovat

És mindazt, a mit utazásom

Szükségessé tesz, összevárom.

Távoznak.

Luczifer, repülve a város fölött.

Alugy oh város, míg a hajnal

Fölkelt vétekre, bünre újra.

Mint undok záport álmaidra

Lehintem addig telt marokkal

Sötét és sulyos átkaim'.

Több vértanum van, mint Istennek

Falaid közt; ők nem pihennek;

Szolgáim ők s jobbágyaim.

Vérökbe' láz, agyukba' kín,

Éltök halálos küzdelem,

És szívöknek minden verése,

És ajkuk minden pihégése

Halálnál rosszabb gyötrelem!

Alugy, alugy, oh büszke város!

Habár bástyáidon belül

Bün s névtelen nyomor nekül

Nincs egy földél, nincs egy lakás;

A szív, mely fáj, a fő, mely lázos,

Bü az élőért, a holtért gyász,

Undort gerjesztő rothadás,

Dögvész, nyomor, gyötrelem, ádáz

Bünök, növekvő szenvedélyek,

Melyek végül vétekké érnek.

Tér szemben a székesegyházzal. *Húsvét-vasárnap. Péter Cuthbert a szabadban fölállított szöszékről prédikál a néptömegnek. Henrik herczeg és Elsa keresztülmennek a téren.*

Henrik herczeg. Ez az a nap, melyen az Ur
Föltámadott halottibul;

A hivek szíve vele kel föl
 Kétségbeesés éjjeléből,
 S etel örömmel, diadallal,
 Midőn az asszonyokhoz így
 Szól a fehér ruhája angyal:
 «Az Ur föltámadt, nincsen itt!»
 Emlékül e nap reggelén
 Minden keresztény tűzhelyen
 Eloltja a tüzet, kigyujtván,
 Mely vigan lejt felhőtlen útján,
 A napnál újra. Földiszítik
 Virágokkal a templomot;
 A szóval mit az angyal mondott,
 Az emberek csak így köszöntik
 Egymást: «Krisztus föltámadott!»
 Ellesik a szót a harangok
 S elzengik együtt a toronyba'.
 Vidám minden szív, nincs ma gondja,
 Öröm ragyog ma minden arczon.
 Nézd, mennyi nép van a piarczon.
 Öltözve ünnepi ruhába!

Elsa. Félek nagyon, térjünk e házba!

Henrik herczeg. A templom lepcsőire álljunk,
 Az ajtó szent árnyában ott
 Mindent látunk s menhelyt találunk
 A neptől, mely tolong, zajong!

Elsa. Mily tarka látvány, mennyi fény,
 Virágokkal hintett kaszáló!
 Mi az ott a tér közepén?

Henrik herczeg. Szószék az, a szabadban álló,
 És rajt' egy szónokló barát;
 Oly éles, mély, oly tiszta hangja,
 Ha figyelünk, fülünk meghallja,
 Megérti mindenik szavát.

Páter Cuthbert kezével hadonáz s egy osztorral pattogat.
 Haho! Hallod-e jó nép, amott az uton
 Lovas közeleg nyilröptü lovon;
 Ruhája mutatja, hírnök ő,
 Szeme, arca örömtől tündöklő.
 Hírnök! mi az ujság? «Föltámadt

Krisztus! » Honnan jössz? «Az udvartól.»
 Ugy nem hiszem azt, mert tréfálsz csak!

Ostorával pattogat.

Im itt jön a másik, erre befordul.
 Hirnök van-e jó hired, ujságod?
 Mondd nyomba! «A Krisztus föltámadt.»
 Honnan hozod a hirt? «A városbul.»
 Ugy nem hiszem azt, bohócz takarodj.

Ostorával pattogat.

A harmadik jő, vágatva robog,
 Sarkantyuja véres, kantára habos. Szólj,
 Mi hirt hozasz? «Krisztus föltámadt!»
 Honnan hozod a hirt? «Rómából.»
 Most elhiszem, az Ur föltámadt!
 Menj vele gyorsan, hirdesd közel és távol.

A tömeg tapsol.)*

Hogy szóm ne vétsem, a mint hire ment, hogy az Ur
 Föltámadt igazán halottaibul,
 Nagy lön az öröm az angyali seregbe';
 De az örömmel nagy harc, vita támadt:
 Vaj' ki vigye hírét a Szűz Anyának,
 Kinek kebelét hét dárda sebezte?
 Kijelölve először Ádám nagyapánk,
 Mint a ki annyi bűbajt hoza ránk;
 De elvetik őt, mert félni okuk van,
 Almát falatozni megállhat az utban.
 Aztán jöve Ábel; de a se' mehet:
 Utközbe' Kainnal összejöhet.
 Noenak gyöngéje a bor, kiki tudja,
 Utközt valamennyi csárdába befutna.
 Egy votuma sincs Jánosnak, 'sz kinevetnék
 Ó divatu teveször köpönyegjét.
 A lator, ki megbánta bűnét
 Hogy' menne? hisz lábait összetörék!

*) E mutatványban a középkori útczai szónoklatokból (Risus Paschales) a költő semmit sem túloz. Maga e mutatvány Barletta nevű domonkos szerzetes beszédeiből van véve, ki mint egyházi népszónok oly hírre vergődött, hogy közmondássá lett: «Nescit praedicare, — Qui nescit Barlettare.»

S hogy sorba menének mindeniken
 S nem vált be követnek egyike sem,
 Elküldik az angyalt, öt egyedül,
 Ki elveszi a követ a sir elül,
 S a síri sötétbe mennyei fény árad,
 S így szóla a Szűzhöz : «Az Ur föltámadt!»

A székesegyház harangjai megszólalnak.

De halk ! a harangok ajaka kong-bong
 S már érzem ám, hogy elrekedek ;
 Szavaimnak hát végére megyek,
 Majd máskor a többit elmondom.
 Hisz' legjobb szónokok ők, a harangok
 Tudós mesterek ércszavu ajkok ;
 Fenn magasan köszöszekeiken
 Cseng, zeng szavok hangosan, kenetesen ;
 Mint a zsidóknál a harsona : majd
 Intelmet ad ajka, majd imasohajt.
 Hangos kalapácsa a nyelve
 Mely ver, pereg, arra, emerre,
 Hogy az ércajak úgy mint az arany ajk
 A regi s az uj frigy hirdetője legyen.
 Fölötte, a mely keresztbe helyezve
 A fa, Urunknak drága keresztje,
 Amazon a harang, a mi üdvünk függ emezen ;
 Fordul kereke s kongatja jelentve
 Az emberi észet, mely körbe' kerengve,
 Hangokat és szavakat ad a nyelvre !
 És a kötelnek hármas ága
 Az írásmagyarázat háromsága :
 Történeti, képleges, erkölesi.
 A harang ingása le- s föl jelenti,
 Hogy vágyaink tárgya mennyei, földi ;
 S fölváltja örökké egyik a mást,
 Szemlélet és cselekedet :
 Lefele, mert égből nyertük az írást,
 Fölfele, mert az égbe vezet ;
 Idelemn a betűmagyarázat,
 Fenn a látomány és titokzat !

Végezetül még, jó hivek, egy szóm van
 Hozzátok: Mai nap a templomban
 Husvét tiszteletére Miraculumot
 Adnak élő: Hiszem, valamennyien ott
 Lesztek. Az Ur Jézus vigye be
 Mindnyájatok' egykor menny örömebe!
 Pax vobiscum! et Benedicite!

A székesegyházban.

- Kar.* Kyrie Eleison
 Christe Eleison!
- Elsa.* Itthon vagyok Atyám házában! A
 Falakon a szenteknek képe' mind
 Oly ismerős, rokon és kegyes arcz.
- Henrik herczeg.* Isten családja arczképei, majd
 A tied is közéjük lesz helyezve.
- Elsa.* Mily nagy, magasztos és csudálatos!
 Sohse láttam ily fényes templomot.
 Mily oszlopok, ivék, mily ablakok,
 A kápolnáknban mennyi sir s szobor,
 Közöttök mennyi gyónószék, bizonynyal
 A gazdagok számára. Nem szeretném
 Büneim' ily templomba' gyónni meg.
 Ki építette?
- Henrik herczeg.* Híres, nagy művész,
 Steinbachi Erwin, de nem egyedül;
 Sok nemzedék dolgozgatott vele.
 A gyermekek, kik a kötömegekből
 E szenteket kikelni látni jöttek,
 Megöregedtek, elhaltak s a munka
 Haladt, haladt s ma sincs végezve még.
 A mely utánunk jó, a nemzedék
 Bevégzi majd tán. Nagy szivét a mester
 Beépítette a vésett kövekbe;
 Vele dolgoztak gyermekei s éltök'
 Beépíték, övével e falakba
 Áldozatul Istennek. Nézd e szobrot,
 Mely nevető, de mély ránczú szemét

Az angyalok pillérjére veti.
A mester képe ez, saját leánya
Szabína szép kezeitől kivésve.

Elsa. Mily gyönyörű az oszlop, melyre néz!

Henrik herczeg. Ó véste ezt is. Talpköven a négy
Evangelista áll; fejük fölött
Négy angyal márvány harsonába fú,
S fölöttük az Ur Jézus, körüle
Hű szolgálai, emelve szenvedése
Eszközeit.

Elsa. Oh Uram, bár utánam
Én is hagyhatnék emléket a földön,
A te dicsőségedre, mint ez, olyant!

Henrik herczeg. Ennél nagyobb emléket hagysz saját
Éltedbe', mely szűztiszta s szeretet!
Nézd a rózsát, mely a nyugoti ajtó
Fölött ezer fényes színben ragyog,
A gót kedvesség bájos szép virága!

Elsa. S a karzaton szobrok hosszú sora,
Krisztus vigyáz ránk apostolaival!

*Egy püspök jó kíséretével, fegyveres öltözetben, sarkantyús lovag-
csizmákban.*

Henrik herczeg. De jöjj; szemlélni nincsen már időnk.
A nép megtölti a templomot s amott
Gáborangyalnak öltözött herold
Színpadról trombitával hirdeti,
Hogy a mysterium kezdetét veszi.

U R U N K S Z Ü L E T É S E.

Mysterium. *)

INTROITUS.

Praeco. Jó emberek jöjjetek,
Szómra figyelmezzetek!
Elöttetek állok; a
Kezeimben harsona,

*) A középkor történetének egyik sajátos fejezetét képezik a

Hirdetem, hogy hallja mind,
 Husvétii játékaink,
 Előadva szépen zengős
 Versbe', tettbe'. A legelső
 Urunk születése lesz,
 A hogy mindent följegyez
 A Protoevangeliom,
 Tetszeni fog az nagyon!
Harsonáját fújja.

I. A mennyország.

- Irgalom, Isten lábainál.* Szánd meg, Uram, tenművedet,
 Mentsd meg s ne hagyd a lelkeket
 Elveszni, kiket rászedett
 A kárhozat fia!
- Igazság.* Nem, nem lehet! Mikor te még
 Őt az Édenbe helyezéd,
 Tiltott gyümölcséből evék:
 Meg kell hát hálnia!
- Irgalom.* Irgalom Uram! Könnyei
 S bánata eltörölheti
 Nagy bűnét, hogy díja neki
 Ne legyen kárhozat!
- Igazság.* Nincs bánat eleget tevő,
 Könny, ily nagy bünt eltörölő,
 Evett a tiltott gyümölcsből ő
 Legyen hát kárhozott!
- Isten.* Megmentve lesz az ég alatt
 Ha van egy, ki büntől szabad
 S önként lesz véres áldozat
 Testvérei helyett.
- A négy erő.* Megjártuk im világaid,
 Központtól a határokig,
 Ily ember nem találkozik;
 Ah nincs ily szeretet!

mysteriumok, miraculumok, melyeket először a templomokban, később az útezőkon adtak elő állandó vagy hordozható színpadokon. E keresztény drámák tárgya rendszeren az ó vagy új testamentomi könyvekből vagy a szentek életéből vétetett. Az itt közlött mysterium kedves naivsága megkapó.

Bölcsesség. Ember nem, csak Isten, a ki
Ember lesz, végrehajtani
Ő képes ezt s megnyitani
A mennynek ajtait.

Isten. Menj hát, szerelmem gyermeke,
Te vagy csak képes erre, te
Szétzuzhatod, más senki se',
Sátán s bűn lánczeit !

Ekkor Gábor arkangyal elhagyja a mennyet s földre repül, a pokol torka megnyílik s az ördögök nagy lármával körülfutnak.

II. Mária a kútnál.

Mária. A kerti uton, a sövény
Ajtócskán keresztül jövén
A kuthoz ballagék.
Korsómat benne megmeritem ;
Mily hűvös, csendes a hely itten,
A víz mily tiszta, kék.
Őrt áll az árnyas szikamór,
Egy szem se' néz, egy hang se' szól,
Csak a víz esörgedez.
Társaim dalolnak, mialatt
Az arany s skarlát fonalat
Fonják ; más semmi nesz.

Gábor arkangyal. Üdvözlégy szüz Mária, teljes
Malaszttal !

Mária. Vaj' ki ez ? e kedves
Hangon ki üdvözölt ?

Gábor. Az Ur veled, hozzád leszállott !
Szent választottja vagy te, áldott
Az asszonyok között !

Mária, leteszi korsóját. Nincs senki ; honnet hangzanak
Mégis e szép, e szent szavak ?
Oh félek, remegek.

Az angyal ekkor megjelenik előtte s szól

Gábor. Ne félj Mária ! Szüz maradsz,
És mégis méhedbe fogadsz
Ma még egy gyermeket.

Égből a mennyei felségnek
 Hatalma árnyékozza méhed',
 Oh Mária ne félj!

Mária. Az Ur szolgálója vagyok!
 Történjék minden úgy, a hogy
 Te szent igéd beszél!

Az ördögök ekkor nagy zajt ütnek a szinpad alatt.

III. A hét bolygó angyalai *Betlehem csillagút hozzák.*

Az angyalok. A hét bolygó angyalai, im
 Hozzuk menny fényes boltjain
 Betlemi csillagunk.
 Mint drága gyöngyöt uj királyunk
 Koronájára lebocsátjuk
 Hetes ajándokunk.

Ráfáel. Én vagyok a nap szelleme,
 Kinek tüzes, gyors szekere
 Robogva utra szállt,
 Midőn Mindenható szavára
 Világosság lön. Elhozám a
 Hitnek ajándokát.

Gábor. Én a hold angyala vagyok,
 Sötét arczom majd főragyog
 A menny kék mezején.
 Közel a földhöz, beragyogják
 Sugaraim éjfeli utját.
 Ajándokom Remény.

Anael. Estcsillag az én csillagom;
 Hol két szerető szív vagyok,
 Sugaram ott ragyog,
 Kunyhók, paloták tetejen,
 Hol boldogság van. Neki én
 Szeretetet adok.

Zobiachel. Jupiter angyala vagyok,
 Minden csillag közt legnagyobb,
 Kivéve a napot.
 Az igazságot hirdeti,
 Magas trónjáról. Én neki
 Igazságot adok.

- Michael.* Mercur, a mely pályakörén
A naphoz legközelebb, az én
Választott csillagom.
Siető vágygyal, mennyei
Hévvél neki a menyubeli
Okosságot hozom.
- Uriel.* Én Marsnak szolgája vagyok,
A legerősb a csillagok
Közt. Hatalmas dalom
Az ember küzdelmeit kíséri;
Kinos küzdelmeire neki
Én az Erőt hozom.
- Orijel.* Az égi boltozat alatt,
A legmagasb, legtávobbb
Fény angyala vagyok;
A végtelen saturni tájrrul
Én végső s legszebb adományul
Mérsékletet hozok!

Alant a faluban egy istálló ablakát hirtelen fény világítja meg.

IV. A keleti bölcsek. *Istálló.* A Szűz és a Gyermeek. *Három fekete király:* Gáspár, Menyhárt, Boldizsár *belépnek.*

- Gáspár.* Üdv, nazarethi Jézus, ámbár
Menhelyt istállóban találtál,
Nagyobb vagy életnél, halálnál
Öröm s bűnül nagyobb!
Itt ez életizom keresztje
Harczot, but, fájdalmat jelezve,
S hogy pályád véstől környekezve
Sötét éjben futod!
- Menyhárt.* Üdv, Jeruzsálem szent királya!
Bár Betlehmbe' jövel világra,
Korona és királyi pálcza
Jut osztályrészedül:
Királyi pálczád durva nád,
Fejed megvérzi koronád,
Elhagy midön vész sujt reád
Tennyájad hűtlenül!

- Boldizsár.* Légy üdvöz Krisztusunk! A földön
Uralmad, országod eljőjjön
Trebizondtól Rómáig örökkön
Szenteltessék neved!
Béke jó emberek között,
A szűz in' újra visszajött,
Az aranykorszak beköszönt
S Saturn kora veled!
- A gyermek Jézus.* Isten fia Jézus vagyok,
Születtem, kín közt meghalok,
Mint megmondák a jóslatok
Hogy eljen a por fia.
- A szűz.* Ruhácskáit ime vegyétek,
Drága emlékként őrizzétek
S áldásunk mellé; a szegénynek
Nincs mást mit adnia!
Pólyákat ad nekik s ők távoznak.

V. Az egyiptomi futás. *József belép, egy szamarat vezetve; rajta
ülnek Mária s a Gyermek.*

- Mária.* Pihenjünk itt; hús árnyat ad,
Nézd, a lehajló lombos ág,
Hol a madár litániát
Zeng s örömeneket.
- József.* Gyalog járván csak a porondot
Sarum szíjja bizony megoldott,
Tartván a fiut lovagolnod
Játék csupán neked.
- Mária.* Hogy csicsereg, zöng a pintyöke
Kisdéd királyát üdvözölve!
Leszállok s a patak vizébe
Ruháit megmosom.
- József.* S én békóba verem a szürkét,
Mert, a kinos keresztre! fűgébb
Az özikénél s a rétrül még
Megugrik s eloson.
Mária leszáll s a patakhhoz megy.
- Mária.* Oh József, úgy remeg szívem,

Amott zsványesapat pihen;
Kifosztanak könyörtelen
S megvernek, jaj nekünk!

*Itt a rablóbanda láthatóvá lesz. Alusznak; kettő fölkel közülök
s előbbre lép.*

Dumachus. A ki lelke van, pénzetek!

József. Jó urak, kegyelmezzetek,
Üres a mi zsebünk.

Dumachus. Pénz vagy halál!

Titus. Pajtás megállj!

Ily jó népet mért bántanál?

Dumachus. Tegye le hát váltságdíját,
Aztán tovább mehet!

Titus. Negyven garast váltság fejében
Én fizetek, hagyd őket béken.

Mária. Legyen, ha ül birói széken,
Irgalmas Istened!

Jézus. Ha majd harmincz esztendő multán,
Zsidókezektől felhuzatván,
Elvérzem a kinos keresztfán,
Velem ott két felül

E két zsvány lesz fölemelve,
Egyik jobb, másik balfelemre;
'De Paradicsom örömedbe'
Csak Titus részesül.

*Nagy zaj, lárma hallatszik, kürtszó, lovak dobogása, mintha egy
király közelednék hadseregével; a rablók elszaladnak.*

VI. Az apró szentek megöletése.

Heródes király. Potz-tausend! Himmel-Sacrament!

Ez a gonosz hír megdöbönt,
Nevem Heródes-é?

Mint a zsidók királya ki
Merné kezét kinyujtani
Kormánypálczám felé?

Föl s alá jár, kardjával vagdalkozva.

Halló! Szolgák, a legiavábul,

Kánaán erős, tüzes borából
 Egy korsóval hamar!
 Ott termett Helbon oldalán,
 A színe vér, az íze láng,
 Királyi egy ital!

Egy nagy kancsot kiürit.

És mostan ablakomból nézem
 Hogy' öldösi sok jó vitézem
 A zsidó fajzatot.
 A meggyilkoltak közt lesz ő,
 A betlehemi csecsemő
 S nem ér több holnapot!

Nagy jajveszéklés hullatszik az útcza felől.

Ráchel. Oh vad király, gonosz király!
 Ily tette képes, hogy valál
 Megölvé magzatim!

Heródes. Utána egy másik pohárt,
 Töltsd bele Szóreknek borát,
 Szomjazni szörnyű kín!

Ráchel. Halált hozó, hervasztó átkom
 Reád és fajzatodra szálljon
 Az utolsó izig!

Heródes. Még egy pohárt! Ide vele,
 Myrrhát, calamust tégy bele
 És gránát cseppjeit!

Katonák az útczán. Add kezeinkbe magzatod,
 Heródes parancsolja, hogy
 Elvegyük életét!

Medusa dajkája. Oh szörnyű ember! Oh véres tett!
 Ketté hasítád Heródesnek
 Egyetlen gyermekét!

Heródes. Boldogtalan nap! Oh mit hallok,
 Fülembé rémes, szörnyű hangok
 Zugják: Kín, gyász, halál!
 Pokoli kín szívem', fejembe!
 Oh volnék bár halott, temetve
 Mélyen a föld alá!

*A földre terül, vonaglik, mintha férgek rágnák. A pokol megnyílik.
 Sátán és Astaroth előjönnek s elhurczolják.*

VII. Jézus iskolapajtásaival játszik.

Jézus. Jertek fiuk, elmúlt a zápor
A gyors patak puha sarából
Csináljunk madarat.

Judás. Medréből a folyam kivágott,
Elboritván a rónaságot,
Mező, rét víz alatt.

A folyamból apró csatornákon vizet eresztenek ki s kis tavakat csinálnak. Jézus a sárból tizenkét madarat csinál; ugyanazt teszik a többiek.

Jézus. Nézd, nézd, mi szépek e madárkák
Fejck' a mint a tóba mártják
Szürcsölvén csöppjeit!
Most hangot adok ajakuknak,
Szárnyuknak röptöt, hogy falunkat
Hagyják örökre itt.

Judás. Azt nem tudod. Sárból csináltad,
Dalolva hát, hogy szállanának
Rétek, mezők felett.

Jézus. Hess, hess! galambom, kis madárkám!
Mig éltek, a ki alkotott, rám
Megemlékeztek!

Jézus összecsapja kezeit s a madarak csiripelve elrepülnek.

Judás. Hogy boszorkány vagy, tudom ám;
Sokszor mondotta már anyám,
Én nem játszom veled!

Jézust megüti a jobb oldalán.

Jézus. Judás, hol mellem megütötted,
Ha majd keresztre feszítettek,
Átszurják a helyet!

József belép és szól.

József. Rossz gyermekek, mért játszatok,
Megszegve a szent szombatot?
Mit szól anyátok, látva hogy
Ily sáros lábatok!
Milyen ruhátok, kezetek!

Az utolsó koldus gyerek,
 Ki sárba', vízbe' hentereg,
 Nem rondább nálatok.

VIII. Falusi iskola. Rabbi Ben Izrael *hosszú szakállal; magas széken ül, vesszővel kezében.*

Rabbi. Rabbi Ben Izrael vagyok,
 Ismernek kicsinyek, nagyok
 S kik az igében jártasok,
 Tanítványim kara.
 Hiszek Kabala- s vén Talmudnak,
 A próféták semmit se' tudnak,
 A biblia langyos patak csak,
 Erős Mishna bora.

Hirem nagy nyugot s keleten
 És minden purimünnepen
 Vitézül lerészegedem
 Mint ólbeli barom.
 A bor úgy a fejembe száll, hogy
 Egy lesz előttem áldás, átok,
 És Hámánra áldást kiáltok
 S Mordecait átkozom!

Jöjj ide Judás Iskariot
 Hadd lássam leczkéd hogy' tudod
 A rabbikból. Éjtszaka, mondd,
 Miért vonít az eb?

Judás. Midőn Sammaël a halálangyal
 Fagyot lehellő hideg ajkkal,
 A város fölött végig nyargal,
 Akkor vonít az eb.

Rabbi. Jól van fiam. De most figyelmezz!
 Midőn belépett a beteghez
 A halálangyal, mit mivel ez
 A haldokló körül?

Judás. Ágyánál áll sötétén, zordul,
 Kezében kard van és a kardrul

- Szájába egy csepp epe csordul -
S halálra szenderül.
- Rabbi.* És most, Judásom, mondd meg nékem,
A négy hatalmas hang mi légyen,
Mely végig zeng a mindenségben
S nem hallja senki se' ?
- Judás.* A nap, az ég fejének hangja,
Róma zsongó népének hangja,
A hazajáró lélek hangja
S az eső szelleme.
- Rabbi.* Jól megfeleltél. Jöjj ide
Most Jézus, az ács gyermeke,
Leczkédet vajon tudod-e,
Mondd az alphabetet.
- Jézus.* Aleph.
- Rabbi.* Aztán mi jö ? Tovább mondd !
Aleph, Beth ; ismételd utánom,
Játekon jár az eszed, látom,
A tanulás helyett.
- Jézus.* Szeretnem az aleph értelmét
Tudni, mielőtt tovább mennek.
- Rabbi.* Szent Péterre ! tudni szeretnéd ?
Majd megtanítalak.
A mily szent igaz az, hogy a Jod
Betű egykor nagyot kurjantott
S beszélt Istennel, oly igaz, hogy
Ma megpuhítalak.

*A rabbi fölemeli a vesszőt, hogy megüsse Jezust, de jobb keze
nyomban megbénul.*

IX. Virágokkal megkoronázva Jézus jatszóitarsai közt ül, mint királyuk, virágkoronával a fején.

Gyermekek. Az utra terítjük palástunk,
Virágokkal megkoronázunk,
Testőreidként körülállunk,
Királyunk üdv neked !
A zsidók új királya vagy,

Királyt megillet hódolat ;
Tisztelje méltóságodat
Mind a ki erre megy.

Ekkor egy utas megy a szinpadon keresztül; a gyermekek megfogják ruháját és szólnak.

Gyermekek. Jöjj és köszöntsd uj királyunk,
A kit mi most megkoronáztunk,
Hajts térdet, aztán elbocsátunk,
Békén tovább mehetsz !

Utas. Áldás Betlehem uj királyán,
Kinek gyöngykepen sárga sáfrány
Ragyog királyi koronáján,
Felsége jele ez !

Az utas tovább megy; mások jönnek, egy targonczán beteg gyermeket hozva.

Gyermekek. Tegyétek öt le; ide jertek,
Itt van királya Betlehemnek !
Vaj' miért fel, mért sir a gyermek,
'Sz senki se bántja itt ?

A virók. Ott künn az erdön madarászott,
Madár fészkeért fára mászott,
Madár helyett kigyót talál ott,
És ez karjába csip.

Jézus. Hozzátok ide, hadd érintsem,
A sebhelyet, mert érintésem
Segíteni tud kigyócsipésen
S mérgét kiemeli.

Érinti a sebet; a gyermek sirni kezd.

Ne sirj, ne sirj ! Előre látom,
Hogy e gyermek, mint tanítványom
Ismert lesz az egész világon !
Simon kanaánbeli !

EPILOGUS.

Egy másik játékot adunk
Elő a nap másik feleiben
Nónák után ; a mi Urunk
Jézus Krisztus kinszenvedését.
És megmutatjuk a végén még,
Szent áldás és jutalomképen,
Egy szent vértanu ereklýéjét.

LONGFELLOW W. HENRIK *után angolból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

PÉNZEGYSÉG ÉS ÁRAK.

A gyakorlati életben előfordúl, hogy árac és fizetések kerek összegekben a szerint állapíttatnak meg, a mint nagyobbak vagy kisebbek a pénzegységek. Ha az osztrák érték behozatala után a láncz hídon fizetett régi krajczárnyi vámból lett két új krajczár, a zsemle ára egy régi krajczárról emelkedett két új krajczárra, kétségbevonhatatlan, hogy itt az árnak változott megállapítása a pénzegység következménye; különösen áll ez a fölhozott első példánál, mert a másik esetben talán még az is lehetséges, hogy a pék a két krajczárért, tehát a húsz százaléknyi áremelkedés után nagyobb zsemleket készített. E jelenség tehát, tudniillik az áraknak megállapítása a pénzegységhez képest, a mellett szól, hogy az árak megállapítása a pénzegységtől is függ, úgy hogy árúk és szolgáltatások a szerint olcsóbbak vagy drágábbak, a mint a pénzegység kisebb vagy nagyobb. Azért szólunk a közönséges életben is olcsó és drága országokról, a mennyiben bizonyos esetekben csakugyan ugyanazon árú vagy ugyanazon szolgáltatás két országban csak azért okoz különböző költséget, mert nehezebb vagy könnyebb a pénzláb.

Itt egy igen érdekes jelenséggel állunk szemben, mert oly ár-meghatározó tényezőt fedezünk föl, melylyel a nemzetgazdasági elmélet igen keveset törődött, daczára annak, hogy ha csakugyan így állana a dolog, annak okvetetlenül igen nagy jelentőséget kellene tulajdonítani, különösen azért, mivel a forgalomnak alsóbb köreiben — és az egész nagy forgalom in ultima analysi milliányi kis forgalmú ügyletre oszlik szét — igen kis értékek forgattatnak, a melyeknél tehát mind-

annyszor vagy legalább igen gyakran a pénzegység hatása érezhető volna. Minthogy pedig a pénzegység megállapítása az állami akarat kifolyása, törvényes intézkedés, az állam a pénzegység helyes vagy helytelen választása által mélyen hat a forgalmi életre és különösen az alsó néposztály sorsára. Ily jelenség megérdemli, hogy vele foglalkozzunk és eligazodást keressünk ott, hol az eddigi tudomány azt tőlünk jóformán teljesen megtagadja.

Ha azt mondjuk, hogy a pénzegységnek hatása van az árakra, úgy azon föltevésből indulunk ki, hogy a pénzegység is az ár alkotó elemeihez, illetőleg az ár-meghatározó tényezőkhez tartozik. Az elmélet eddig e körülményt nem vette számba; Mill azt mondja: «A pénz meghonosítása az ártörvények egyikét sem zavarja működésében». Lehet, hogy az eddigi elmélet tévedett; azonban tény az, hogy e körülmény az ár-elméletben nem vetetett tekintetbe, bár az egész nemzetgazdaságtannak alig van része, mely oly alaposan volna kidolgozva, mint épen az ár-elmélet. Nehéz föltenni, hogy az elmélet e ponton hiányos volna és így szükségesse válik a dolgot közelebbről megtekinteni.

Az árák magasságára nézve az elmélet legfontosabb tényezőnek ismeri el a kereslet részéről a tárgy hasznosságát, a kínálat részéről az előállítási költségeket. Ez kétségtelenül szabályként áll. Másrészt azonban igaz az, hogy e szabálytól a gyakorlati életben elég eltérés van. Carey, kiindulva az amerikai viszonyokból, hol az ipar roppant gyorsasággal fejlődik és előrehalad, azt állította és tanítványai azt elfogadták, hogy az árák nem az előállítási, hanem a reproductionalis költségektől függnék. És ha kilépünk a gyakorlati életbe, több oly esetet fogunk találni, a hol az ár nem alkalmazkodik a fent említett körülményekhez. Ilyen esetet képeznek azon ár-megállapítások is, melyeknél a pénzegységnek csakugyan befolyása van. Ez esetekhez tartoznak először a kicsinybeni eladások. Azon áruknál, a melyek kicsinyben adatnak el, vagy a melyek kis érték képviselői, az árák gyakran kikerekítettnek azon értékig, mely a legközelebb álló pénzdarabban kifejezést talál. Olyan árú például, a melynek az ára különben $2\frac{1}{2}$, $3\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$, $5\frac{1}{2}$ krajczár volna, az a legközelebbi pénzdarabban fog kifejezést, vagy azért, mivel oly pénzdarab, mely ez értékeket kifejezné, nincs, vagy azért, mivel, mint az

nálunk az eset, nem igen használják a félkrajczáros pénzdarabot. Olyan árnál, a melyek kikerekítettnek, a pénzegység, illetőleg a pénzérmek darabolásának az ár megállapítására befolyása van. Egy másik csoportot képeznek azon esetek, hol tulajdonképen nem árúkról, hanem személyes szolgáltatokról van szó. Itt az ár-megállapítás egyáltalában nem történik épen szigorúan a termelési költségek alapján; itt inkább szokás, hagyomány dönt. Ily esetekben is rendszeren valamely kerek összegben, lehetőleg egy pénzdarabban szeretjük a jutalmat adni és azért ez esetekben az ár szintén fog a pénzegység által befolyásoltatni. Az orvosnak fizetése a pénzegséggel szoros kapcsolatban áll; ide tartoznak mindazon díjak és fizetések is, melyek a honorarium természetével bírnak. Ha az állam szolgáltatást vesz valakitől igénybe, például kiküldetésnél vagy törvényezikk szerkesztésénél, akkor is valamely kerek összegben adja a jutalmat és ez összeg nagysága gyakran a pénzegység, illetőleg a forgalomban lévő pénzérmektől függ.

Ha azonban ez eseteket nem tekintjük, ha a kereskedelmet, a rendes nagykereskedelmet, az ipart, a mezőgazdaságot vesszük, úgy ott a pénzegységnek nem lehet hatása. Ez azon kör, hol csak az előállítási költségek döntenek, hol az ár esetleg törtekben is kifejeztetik. Tehát csak ha lejjebb szállunk azon körökbe, hol a gazdasági számítások már nem eszközölhetnek oly pontosan, vagy az összeg kicsinysege miatt oly pontosan nem eszközölhetők, továbbá ott, hol inkább jutalmak, honorariumok, vagy végre ajándékok, borravalók, figyelmek foregnak szóban, szóval mindenütt a hol az ügynevezett liberalis «generositás» szerepel, ott a pénzegység befolyással lehet.

A vizsgálat tárgyát képező jelenségre nézve tehát általánosságban valószínű, hogy a gazdasági élet bizonyos körében, különösen a kis-kereskedelem terén a pénzegységnek némi befolyása van, de a gazdasági élet magasabb köreiben semmi befolyása nincsen.

De még erre vonatkozólag is avval a megszorítással kell élni, hogy az alsó gazdasági körökben egyáltalában az ár-meghatározó tényezők annyira szaporodnak, annyira bonyolultak, hogy még itt sem mondhatni, miszerint kivétel nélkül, vagy akár csak szabály szerint is, kisebb pénzegséget hasz-

náló országban a kis forgalomban az árák, továbbá honorariumok, borraivalók alacsonyabbak lesznek, mint oly országokban, hol a pénzegység nagyobb. Igen érdekes volna, e tételeket az inductio alapján pontosan megvizsgálni, de ez, fájdalom, majdnem teljesen lehetetlen. Legalkalmasabb volna ennek megvizsgálására Németország, mely újabban a márka-egységet hozta be, holott azelőtt a tallér, ill. forint, tehát egy háromszor ill. kétszer nagyobb pénzegységgel számított. A többi államokban a pénzegység az újabb időben nem igen változott. De Németországra vonatkozólag sem vezetett volna ily vizsgálat eredményhez; ez ország első statisztikai tekintélyei, Engel, Böhmert, Laspeyres, stb. kérdésemre határozottan kijelentették, hogy ily vizsgálat czélhoz nem vezetne. És ez több okból áll. Németország tudniillik ugyanazon időben más mérték-rendszerrel hozott be, és így az új mértékek és súlyok is megzavarták az árák összehasonlíthatóságát, mire különösen Engel súlyt fektet. Hozzájárul, hogy Németország akkor egyáltalában nagy gazdasági átalakuláson ment keresztül, mely az árakra is nagy befolyással volt. A nagy hadi sarcz, melyet Franciaország fizetett, az arany-értéknek meghonosítása az ezüst valuta helyett, mindezek zavaró körülmények. Aztán hozzá kell venni, hogy Németország számos vidékein a tallér nem is képezte tulajdonképen a kis forgalomban az egységet, hanem a tíz ezüst garas; ugyanaz okból Dél-Németországban, hol a forint-rendszer létezett, a felforint volt tulajdonképen a forgalmi egység, ez pedig a márkánál még valamivel nagyobb. Így tehát lehetetlen volna, csak az iránt is tisztába jönni, vajon Németországnak most nagyobb vagy kisebb pénzegysége van-e, mint azelőtt. Már ebből is könnyen látható, hogy statisztikailag ez annyira érdekes jelenséget megvizsgálni, absolute lehetetlen.

Mivelhogy ez út, a szigorú statisztikai inductió, előttünk el van zárva, legalább az élet és a gyakorlat által nyújtott tények segítségével törekedjünk ezen, mintegy mikroskopos vizsgálatokat eredményhez vezetni. Lehetőleg sok helyen figyeltem meg az életet és az eredmény, melyhez jutottam, röviden a következő.

Mindenek előtt téves azon állítás, mintha az árák, még azon árúk és szolgáltatásokra nézve is, melyekről föntebb szó-lottunk, kivétel nélkül a pénzegység szerint alakulnának.

A kis mennyiségben vett áruk ára, továbbá a szolgáltatásokért hozott áldozatok egyfelől, a takarékoság másfelől sokkal inkább állanak a szokás, a hagyomány és egyéb gazdasági és társadalmi tényezők és imponderabiliák hatása alatt, semhogy a pénzegységnek oly nagy jelentőséget lehessen tulajdonítani. Nézzük csak a gyakorlati életet. A Svájcban, Bajorországban, Olaszországban, hol az egység a frank, a parasztok a második kocsiosztályon utaznak, bejőve kosarakkal, szerszámokkal, puttonokkal. Hogy Svájcban, daczára a frank-rendszernek, az árak irtózatosan magasak, hogy minden szolgáltatás roppant áron számíttatik, általánosan ismeretes. Ott vendéglőkben egy szobáért tizenkét frankot, egy dejeunerért 8—10 frankot is fizetünk. Ugyanaz áll Romániáról, mely hasonlóképen a frank-rendszert behozta; Bukarestben is az élet drága, a vendéglők nagy számlákat állítanak ki, a pinczerek nagy borra válókat várnak. Utazások legjobb alkalmat nyújtanak, hogy minderről meggyőződést szerezzünk. Svájcban egy alkalommal a kocsisnak két frank borra válót adtam, és evvel nem volt megelégedve. A hajózás is elég drága ez országban. Az uszodában úszóruháért Zürichben negyven centime-t, de Giessbachban egy frankot (!) kellett fizetnem. Párisban ugyanazon drágaságot találjuk, bár hozzá teszem, hogy az utazó természetesen mindig drágábban fog fizetni mint az odavaló. A Père Lachaise temetőn az ottani örnek, ki velem egy félóráig körüljárt, két frankot akartam adni, mire tarifáját mutatta, mely szerint neki öt frank jár. A katakombák előtt gyertyát árulnak, melylyel mindegyik utazónak magát el kell látnia; ezt is darabonként egy frankon számították. Igen jól észlelhetjük az élet olcsó- vagy drágaságát, a kocsitarifán és a színházi tarifán is. Párisban az egyfogatúnak egy órára két frank ötven centime fizetendő; nálunk csak nyolczvan krajczár. A színházban a jobb ülőhelyek úgy a Théâtre françaisban mint az operában roppant drágák. Hasonló tapasztalatokat tehetni Németországban, hol szintén kisebb pénzegység, a márka, van elfogadva. A hivatalos dijszabályzat szerint az egyfogatúnak jár Münchenben óránként két márka, tehát agióval együtt jóval több, mint nálunk. A színházban a legjobb ülőhely operánál 4—6 márka ötven fillér, színdaraboknál három márka ötven fillér, mindenesetre tehát magasabb a díj, mint nálunk soká volt. Párisban a nagyobb napi lapok, melyek azonban soha egy ív-

nél nem nagyobbak, tizenöt centime-ért árultatnak, holott nálunk a legnagyobb lapok, rendszeren $1\frac{1}{2}$ ív, gyakran még ennél nagyobb terjedelemmel is, hat krajczárért adatnak el. Egyéb beszerzéseknél is akárhányszor tapasztaltam, hogy az árák gyakran még magasabbak, mint nálunk. Nem szólok itten természetesen az iparczikkekről, mert azokat mindig olcsóbban fogják kapni ott, hol azoknak az előállítási helye. Ezekre tehát az összehasonlítás ki nem terjedhet.

De még ha elismerjük is, hogy a kisebb pénzegység számos esetben, tudniillik ott, hol az árák kikerekítettnek, mint az rendszeren a kisebb forgalomban történik, vagy a hol a díj egy darabban adatik, mint jutalmaknál, honorariumoknál, alacsonyabb árakat okoz, mégis szem előtt kell tartani azt, hogy az egyik pénzegységről másokra való átmenetnél a dolog egészen másként alakul. Az árák ismét kikerekítettnek és pedig gyakran fölfelé; lefelé többnyire akkor, ha a kisebb egység a régi árákhoz közelebb áll. Így mindenki tudja, hogy nálunk az új krajczárak behozatala alkalmával számos esetben az új két krajczár a régi egykrajczáros helyébe lépett, mi az árúknak megdrágítását okozta. Németországban a mostan behozott kisebb fillér is számos esetben az árúk megdrágításával járt. Az orvosi honorarium, mely nagyobb consultatiónál Poroszországban egy Friedrichs'dor : tizenhet márka volt azelőtt, most húsz márkadarab. Azt beszelték nekem, hogy Bismark panaszkodott is, hogy ott hol azelőtt egy Friedrichs'dort adott, most húsz márkát kell adnia, és ott hol néhány ezüst garast adott borraivalóul, most egy márkát kell adni. Macculloch is megemlékezik arról, hogy a pénzegység megváltoztatásánál a kikerekítés iránya bizonytalan. Midőn Angliában többen felszólaltak, hogy a pénzrendszer tizedes rendszerre alapíttassék és a font sterling többé nem 960 farthingra, hanem ezer millre osztassék föl, azt mondja : A sok szatócs, ki a szegényebb embereket különböző árúkkal kisebb mennyiségben ellátja, vesztitene, ha a vételárt fillérek helyett most millekben állapítaná meg; ha pedig a mint valószínű, az által segítene magán, hogy egy farthing helyett két millt számítana, a vevőknek nagy veszteséget okozna.

Hogy tehát a pénzegységnek egy biztosan előre mondható hatást az árakra lehessen tulajdonítani, az igen kockáz-

tatott állítás volna. Azzal szemben persze másfelől azt sem akarjuk tagadni, hogy némi hatással van, különösen, a mint említém, ott, hol továbbá az árak mint az a kis forgalomban történik, kikerekítendők, hol az ár, illetőleg díj, egy pénzdarabban állapíttatik meg. Itt a pénzegységnek hatását gyakran észlelhetni, és pedig oly módon, hogy nagy pénzegységek az árakat emelik, kis pénzegységek azt lenyomják. Angliában magasabb szolgáltatásoknál az egységet a guinea képezi, Franciaországban a napoleon, nálunk az arany. Mennyivel többnek látszik az, ha valamely szolgáltatást valakinek például 10,000 frankot ígérnek, vagy mintegy 200 aranyat. Azt is saját tapasztalatunkból tudjuk, hogy igen sok áru, mely Franciaországban előállítatik, különösen fényüzési és műtárgy, amott ugyanannyi frankért adatik, a mennyi forint fizetendő nálunk érte. Azonban nagy tévedés volna azt csak a pénzegység különbségének tulajdonítani, mivel ez árúk előállításának költsége ott alacsonyabb és különben az illető árúkat esetleg még a vám- és szállítási költségek stb. terhelik.

Nem alaptalan azon állítás sem, hogy a pénzegység nagyságának az államháztartásra is lehet némi befolyása, mire gróf Lónyay is figyelmeztetett bennünket. Hogy az államháztartás vitele, az adósságok fölvétele ott óvatosabban történik, hol mint a frank-rendszernél roppant nagy számok szerepelnek, az is egyes esetekben talán valósúl.

Arra a körülményre is kell figyelniünk, hogy a takarékoság is gyakran előmozdítatik a kisebb pénzegység által, mivel könnyebben lehet annyit félre tenni, a menyi a pénzegységnek megfelel; a takarékoság iránt pedig csak ott lesz nagy az érdek, hol az illetők tudják, hogy takarékoság által jelentékenyebb összegeket gyűjthetnek. Egészen másképen hangzik, ha a munkás mondhatja, hogy három márkát takarított meg, mint egy tallért, vagy hogy gyermekeinek évenként 200 márkát biztosított, a vagy tíz font sterlinget.

Mindezekből mi következik? Röviden összefoglaljuk az eredményt: a pénzegység és az árak között, mint láttuk, okozati kapcsolat nincs; kis pénzegységgel élő államokban magas, ellenkezőleg nagy pénzegységgel bíró államokban alacsony árakat találhatunk. A nagykereskedelem és nagyipar terén az árak első sorban az előállításának költségei szerint sza-

bályozódnak. Azonban a kis forgalomban, a hol az árak igen gyakran törtekben volnának megállapítandók és ezért kikerekítendők, továbbá ott, hol az ár, vagy díj a honorarium természetével bír, és rendszeren egy pénzdarabban állapittatik meg, ott a pénzegység befolyása gyakran érvényesül. Mindamellett még az ár-megállapítás e kategóriájában is elég jelentékeny eltérést és kivételt találunk, melyek szokásban, hagyományokban találják magyarázatukat. E szerint többet nem mondhatunk, minthogy a pénzegység befolyását az árakra nem lehet egészen tagadni, de az mégis oly annyira fődöztetik, lepleztetik és ellensúlyoztatik más körülmények által, hogy gyakorlati jelentőségét nem igen nagyra tehetjük. Még kevesebb bizossággal lehet e befolyást előre mondani oly esetben, ha valamely állam új pénzegységre megy át. Itt minden attól függ, milyen irányban fog az áraknak, honorariumoknak kikerekítése történni és époly könnyen történhetik, hogy fölfelé, mint-hogy lefelé kerekítettnek ki.

Mi fogja mégis az irányt meghatározni? Adjuk meg erre is a feleletet. Az, vajon árúk, melyek bizonyos latituden belül kikerekítendők, a legközelebbi alsóbb vagy a legközelebbi magasabb pénzértékben fognak megállapittatni, a nép gazdasági szokásaitól, gazdasági erkölceitől függ.

Egy takarékos, szigorúan, üzletszerűleg számító népnél az árak többnyire a közelebbi alsóbb pénzértékben fognak megállapittatni; egy generosusabban gondolkozó népnél az ellenkező fog történni. Igen érdekes az a megjegyzés, melyet Roschernél olvasunk: Az éjszakamerikai államok tulajdonképeni nyugati és déli részeiben váltópénzt nem igen találhatni, «weil die Menschen dafür zu flott und cavaliermässig sind». Ellenben az iparral foglalkozó Pittsbourghban még hét centnyi árak is követeltetnek és fizettetnek.

Azon körben, a melyben a pénzegységnek befolyása az árakra érvényesül, az irányt, az impulsust kevésbé a pénzegység adja, mint inkább a nép gazdasági erkölcei. Egy pazarlásra vagy csak generositásra hajlandó népnél a legalacsonyabb pénzegység sem lesz képes e hajlamot ellensúlyozni, csak gyakrabban lesz alkalom az összeütközésre, a megmondolásra. A pénzegység legföljebb támogatja a nép gazdasági erkölceit, de ha azokkal ellentétben van, szerény véleményünk szerint igen kevés hatással lesz.

A pénzegység magában véve egy pazarlásra hajlandó népet nem fog takarékosná tenni. Lehetséges, hogy e hibát enyhíteni, de lehetséges az is, hogy nagyobbítani fogja. Biztosan számítani hatására, akármely irányban, véleményem szerint absolute lehetetlen. Csak annyit mondhatni, hogy az ár az új pénznemben a legközelebb álló pénzegységben fog kifejezteni; ott hol véletlenül az alacsonyabb egység közelebb áll, az árák inkább csökkenést fognak mutatni, a hol pedig a magasabb pénzegység áll közelebb, az árák emelkedést fognak tanúsítani; és föltehető, hogy ez eset ugyan annyiszor fog beállani, mint a másik.

A mit a föntebbiekben a pénzegység befolyásáról constaltunk, nagyobbbrészt megegyezik külföldi szakferfiak véleményével, kik e felől nyilatkoztak. Csak röviden akarok még arról is megemlékezni, hogy ezek miképen ítélik meg a gazdasági élet ez érdekes és eddig kevésbbé vizsgált jelenségét. L'aveisseur azt írja: «Nem hiszem, hogy a pénzegységnek hatása legyen a nagykereskedelemre. Lehet azonban hatása, de itt is csak szűk határok között, a kis forgalomban, a napi élelem tárgyainál. Sok esetben mutatkozik a hajlam, kerek számokban beszélni. A hatás annál nagyobb, mennél kisebb az egység. Midőn Franciaországban elnyomták a liardot és behozták a centime-t, minden, a mi két liardon adatott el, most három centime-ba került, sőt egy souba (5 centime), mivelhogy azt nem lehet egyenlően fölosztani. Azonban e hatás okvetetlenül csak másodrendű és Franciaország a liardot elejtette volna még akkor is, ha még léteznék, mivel az áráknak az újkorban bekövetkezett általános emelkedése arra kényszerítette volna». Leroy-Beaulieu így nyilatkozik: «Azt hiszem, hogy a pénzegységnek a nagykereskedelemben az árákra semmi hatása nincs, de igenis a kiskereskedelemben és bizonyos szellemi foglalkozások jutalmazásánál. Nem kétkedem, hogy azon esetben, ha Franciaországban a shilling volna az egység (= 1 frank 25 centime) a frank helyett, igen gyakran egy shillinget, illetőleg 1 frank 25 centime-t adnánk, hol jelenleg csak egy frankot adunk. Hasonlóképen a penny valamivel többet ér, mint két sou; világos, ha a penny volna az alsóbb egység, mindenütt két sou helyett egy pennyt adnánk. Ugyanaz az eset a szellemi foglalkozásoknál. A louis vagy napoleon (= 20 frank) a rendes díj egy híres orvos láto-

gatásáért, vagy ügyvéd consultatiójaért. Ha pedig Franciaországban elfogadták volna a 25-frank darabot, bizonyosan rövid idő múlva mindazon esetekben használatnák, hol jelenleg a 20-frankos darab használtatik. És ugyanez történik a kis kereskedésben; gyakran hallunk panaszokat, hogy a kereskedők a centime-eket nem adják vissza; sőt a nyilvános hivataloknál is úgy járnak el; ha az ember például adó fejében 22 frank 37 centime helyett 40 centimet fizet, a három centime nem adatik vissza, mert nem igen tartanak készletben a kis centime-ekből.»

Németországra vonatkozólag a német tudománynak a pénzkérdésekhez két kiváló tekintélyének nyilatkozatait birjuk. Soetbeer a főforgó problémát igen érdekesnek, de egyúttal nagyon nehéznek nevezi. Véleménye szerint Éjszak-Németországban a márka-rendszer behozatalának árcsökkenő befolyása nem bizonyítható, mit ő két körülménynek tulajdonít: az egyik az, hogy az átmenet egy gazdaságilag abnormis időbe esik, továbbá mivel az új rendszer szerint tíz fillér egyenlő a régi ezüst garassal; a kis forgalomra nézve tehát jóformán változás nem is történt. Szászországban, Hannoverában és más államokban pedig már 1873 előtt is tíz fillerre osztották az $\frac{1}{30}$ tallért; Poroszországban fölosztották tizenkét fillérré, mi ez országban a fillérek után becsült tárgyaknál nemcsak, hogy az árat nem csökkentette, de egyenesen fölemelte. Legbehatóbban nyilatkozik Bamberger, a német birodalmi tanács egyik kiváló tagja és az új pénzrendszer egyik megalakítója. Nézetei a következők: A kérdés maga számos részletes kérdésre oszlik szét, különösen nem szabad a stationär állapotot összehasonlítani az átmenet állapotával. Az átmenetnél az egész jobbadán csak a kikerekítés kérdése. Az is fontos, vajon tényleg az új egység nagyobb-e, vagy kisebb? Mert még Éjszak-Németországra sem mondhatni, hogy a márka-rendszer behozatalával a pénzegység kisebb lett. Az új márka egyenlő a régi tíz, illetőleg nyolcz ezüst garassal és így inkább csak új név volt egy régi fogalomra. A márka-fillér nagyobb, mint a garasnak tized része és itt valószínűleg az árák emelkedtek is. Egészen más tényezők jönnek működésbe, hol bizonyos meghatározott pénzdarabok használatnak jutalmazásokra, borraivalókra stb. Itt gyakran a húszmarkás darab a régi Friedrichsd'or (= 17 márka) helyébe lépett. Bonyolul-

tabb volt az átmenet Dél-Németországban, hol a forint-rendszer helyébe lépett az új márka-rendszer. Itt a kisebb egység behozatalával az árák többnyire emelkedtek és pedig az okból, mivel tényleg a forintláb helyébe a tallérláb lépett. Sok árú, mely azelőtt hat krajczárou adatott, most húsz fillérbe ($7 = \text{kr.}$) van, a felforint helyébe ($= 25$ krajczár) lépett a márka ($= 30$ krajczár), a forint helyébe a két márka és 10 forint helyébe (honorariumoknál) a húsz márka. Különben itt a is a legkülönbözőbb esetekkel találkozunk. Dél-Németország egyes részeiben az átszámítás egyes tárgyaknál igen pontosan történt; így például egy pohár söreert a régi három krajczár helyet nem tíz, hanem csak kilencz fillér, még pontosabban a kenyérről. Egyes tárgyaknál a kikerekítés attól függött, vajon a vevők vagy az eladók voltak-e makacsabbak, a mint például a szivaroknál inkább az eladók javára fölfelé kerekítették ki az árák. Ennyit az átmenet következményeiről. A mi pedig azt a kérdést illeti, vajon takarékosabb-e oly nép, mely kisebb pénzegységgel él, erre nézve megjegyzi, hogy csak azon esetekről lehet szó, a hol az illető pénzegységek mégis egymáshoz nagyon közel állanak. A mi különösen a márka és frankot illeti, véleménye az, hogy az egy frankon illetőleg márkán alúli áráknál a frank-rendszer mellett az árák alacsonyabbak lesznek. Ellenben könnyebb a számítás a nagy pénzegység mellett. — Végre Böhmert is azon nézetben van, hogy a pénzegységnek ugyan van némi befolyása, különösen oly áráknál, melyek kikerekítettnek, de e befolyás általában túloztatik. Borraivalóknál és ajándékoknál különösen érvényesül e befolyás. A hol Franciaországban egy frank borraivalót adnak, ott Németországban egy márkát fognak adni; továbbá a német száz vagy ezer márka ajándékot fog adni, hol a hasonló vagyoni viszonyok között élő francia csak száz, illetőleg ezer frankot ad. Arról nem lehet szó, hogy az átmenet a tallérről a márkára az árákat leszállította volna, mert az ugrás igen nagy volt; talán akkor észlelhető lett volna, ha a márkáról történt volna átmenet a frankra.

Az említett szakférfiak tehát a pénzegységnek nagy befolyást nem tulajdonítanak. Egy kisebb egységnek elfogadása egy nagyobb helyett nem nyújt biztosítékot, hogy akár csak az alsóbb körökben az árák lefelé fognak kikerekítettetni és nem fölfelé, miből joggal következtethetni azt, hogy a kisebb

pénzegységnek problematicus hatása az árakra aligha szolgálhat egyedül elég erős érveléssel a pénzrendszer megtámadására, mely mindannyiszor roppant zavart idéz elő és mindig érdekeket sért és igazságtalanságokat okoz. Nálunk, a hol egy sokkal nagyobb egységtől, a forinttól a frankra vagy márkára kellene átmenni, épenséggel igen bizonytalan volna az eredmény.

FÖLDES BÉLA.

KOSSUTH EMLÉKÍRATAIRÓL. *)

Első közlemény.

. . . . «Mint író nagyon éreztem e kötet megírásánál, mennyire igaz az, hogy

— — tarda senectus
Debilitat vires animi, mutatque vigorem.

«Legyen az olvasó elnézéssel irántam — a nyolczvan éves öreg ember iránt — írói gyarlóságomért».

E szavakkal teszi le tollát Kossuth, emlékiratai harmadik kötetének befejeztével.

Ily mentségre azonban igazán nem volt szüksége. Előadását ma is fiatal hév, élenkség, folyamatosság, gazdagon áradó szóböszég, dísz és pompa jellemzi. Ritka tünemény az, hogy valaki az elmének oly könnyedségét s az érzelmeknek izgalomra oly fogékonyságát élete ily késő koráig megőrizze. Soraiból olykor ma is a régi Kossuth egész heve és magával ragadó lendületessége árad elő. Dús képzelő tehetségén a nyolczvan év alig hagyott nyomot s elbeszéléseinek egyes részletein nemcsak az egykori nagy szónok mesteri otthonossága ismerhető föl, hanem némely jeleneteket, például Napoleon császárral tartott titkos értekezése, vagy Cavourral utolsó találkozása leírását oly írói kiszámítással, a jelenetezés hatásának oly biztos ismeretével állítja olvasója elé, a mi bármely gyakorlott elbeszélő költőtől is számot tenne.

*) *Írataim az Emigratióból.* Kossuth Lajos. Buda-Pest, Athenaeum I. kötet. 1880. II. kötet. 1881. III. kötet. 1882.

Ha elnézés — vagy helyesebb névvel: kegyelet — alkalmazásáról lehet szó, ezt nem az emlékiratok stílja, nem az előadás frissességének hiánya, hanem talán inkább magok az elbeszélte események számára lehetne igénybe venni.

De ily értelemben a kegyelet, kivált a merő hallgatásban és szemet-húnyásban nyilatkozó kegyelet, nem volna helyén; ily értelemben maga Kossuth sem kívánta azt. Ő beszámolt. Közrebocsátotta két évi működésének elbeszélését, iratainak, levelezéseinek egy tetemes részét. Tettei és törekvései, sikerei és csalódásai fölött ítéletét a jövődtől várja, bizton remélve és fönnen hirdelve, hogy a jövő kor, a mai nemzet ellenére, neki fog adni igazat.

Meddő fáradság volna e miatt Kossuthal vitát kezdeni.

Azonban, miután az idők csendes légáramlatában immár lassanként szerte foszlott azon sok tömjén illata, melylyel a hírlapok nagy része Kossuth *Emlékiratait* fogadta, és miután elhangzottak azon vezérczikkék is, melyek azok megjelenése alkalmával pro és contra keletkeztek, úgy veljük, az irodalom föladata lesz ide s tova hozzá látni, hogy az emigrationalis mozgalmak története tisztáztassék, míg a kortársak közül még elegenden vannak életben, a kik az akkori eseményeknek tanúi voltak s egyben-másban fölvilágosításokat adhatnak. Némely kétségnek eloszlátásához és a sok homályos kérdésnek földerítéséhez talán maga az *Íratok* fáradságtalan munkásságú szerzője is hozzá járulhat.

Ez a két év, melynek sok titkos epizodjáról a magyar közönség előtt Kossuth *Íratai* lebbentik föl először a fátyolt, hazánk történetének egyik legválságosabb korszaka volt. Convulsiók bent és kint, engesztelhetetlennek látszó ellentét a hatalom és a nemzet között, európai bonyodalmak, államalakulás a szomszéd országban stb. stb. Ily időszakok eseményei, epen válságos voltuk és titokzatos bonyodalmaik miatt minden időben jobban érdeklik a közönség figyelmét, inkább izgatják phantasiáját és ingerlik kíváncsiságát, mint a bekés idők csendes munkálkodásának történetei. Sokan szeretnek elmerengeni emlékein, és bele ringatni magokat a mult idők álmaiba; önkénytelenül követik Kossuth szárnyaló képzeletet es szívesen ragadtatják magokat az ő erős hite által. Másokat talán kifárasztott e testes három kötet olvasása, vagy egyiknek megjelenésétől a másikeig elfelejtették a részleteket s

nem vesznek annyi fáradságot, hogy az elszórtan közölt különböző adatokat összehasonlítsák.

Pedig e nélkül Kossuth *Írataiban* eligazodni igazán nem lehet, mert azokban az adatok elrendezése, az események csoportosítása, az egymáshoz tartozó részek elhelyezése, szóval, irodalmi nyelven mondva: a compositio, egyáltalán igen hiányos. Az események egymásutánját Kossuth gyakran felbeszakítja, összetartozó adatokat széyel szór, olykor egyes leveleket is több darabra oszt s egyes darabjait más-más kötetbe teszi. Az áttekintést mindez nagyon megnehezíti. Még inkább nehezítik a figyelemnek a fő dologra fordítását azon mellékes történetek, cikkek, emlékiratok, visszapillantások stb., melyek a három kötet tartalmának legnagyobb részét foglalják el, s melyeket Kossuth, az ő soha nem apadó hevével tud elbeszélni; minők, például, az angliai kormányválság alkalmával véghez vitt hatalmas agitációi, a bankó-per, az 1848-diki forradalomról Angliában s Amerikában tartott szónoklatai és számos egyéb ily részlet — a mi magában mind érdekes lehet, de a fő dologra kevésbé tartozik.

Megkísértjük tehát a sok fa között is megkeresni magát az erdőt s összeszedve az egymáshoz tartozó adatokat, de különben egészen Kossuth elbeszélése nyomán, röviden összeállítani az emigratio eme két évi mozgalmainak legfontosabb eseményeit.

I.

Az első gondolat, hogy a magyar emigratiónak az Ausztria elleni háborúban szerepet juttassanak, a francia udvar körében támadt. Ez egyébiránt egészen természetes gondolat volt; kevésbé furfangos és a conspiratiókban kevésbé otthonos hatalomnak is, mint III. Napoleon, mihelyt viszonyai Ausztria ellen háborúra fordultak, hamar eszébe jutott volna, hogy a magyar emigratióknak igen jó hasznát veheti.

Különben is az összeköttetések nem hiányoztak. Nemeskéri Kiss Miklós benforgott az udvari körökben, sógora volt Thouvenelnek, Napoleon későbbi külügyminiszterének; gróf Teleki Lászlónak és Klapkának szintén megvoltak összeköttetések a francia legfőbb körökben.

Mihelyt Napoleon az ő híres «fekete pontjait» föltűnni látta, megkezdte a magyarokkal a kaczérkodást.

Az emigránsok — maga Kossuth is — igen jól tudták, hogy e barátkozás egyelőre nem egyéb, mint csalogató síp.

«Valahányszor a háborús hajlamok kerekedtek fölül, — írja Kossuth — ők tettek avance-okat a közeledésre, s ezt csak olyankor s addig függesztették föl, a mikor s a meddig az európai diplomátia sürgés-forgása a háborús hajlamokat megingatta».*)

Az első közeledés már 1858 márcziusban történt. Napoleon herceg Kiss Miklós útján tudatta Kossuthal, a ki ez időben állandóan Londonban lakott, hogy talán háborújuk leend Ausztriával, s hogy ennél fogva szívesen látnák, ha Kossuth «egy vagy más formában, röpiratban, nyilatkozatban, kimondaná, hogy mint mindig, úgy most is ellensége Ausztriának s adandó első alkalommal kész kardot rántani ellene». **)

Kossuth e nyilatkozat kiadását akkor megtagadta s ez első, korai tapogatózás után úgy látszik azon év (1858) végeig egészen függőben maradt az érintkezés és csak decemberben öltött némileg positivebb alakot. Irányinak Párisból ez időben Kossuthhoz intézett tudósításai jelentik ugyanis, hogy Teleki László és Klapka, lengyel emigránsok közvetítése útján, érintkezésbe léptek Napoleon herceggel s megígértették nekik, hogy ha háború lesz, anyagi segélyt kapnak fegyverben és pénzben a végett, hogy Magyarországon fölkelést rendezzenek; Klapka és Teleki ez anyagi segélyen kívül szükségesnek tartották azt is, hogy katonai erő, ha csak néhány ezernyi is, nyomuljon magyar földre. De — úgymond Irányi — «én nem tartom valószínűnek, hogy vörös nadrágosokat küldjenek velünk; még ha igazán szándéka volna is Napoleonnak az osztrákot tönkre juttatni, nem igen fogja közvetlenül tenni akarni, nehogy coalitiot idézzen elő maga ellen; az olasz tartományok elvételét merhetik coalitio veszélye nélkül, de Ausztria földarabolását czélba venni nem-igen». ***)

Irányi igen józanul és igen okosan fogta föl akkor a helyzetet. Az események utóbb teljesen igazat adtak neki.

E jelentésekre Kossuth Londonból 1859 január 9-diké-

*) *Írataim* I. 87.

***) 86.

***) 90.

ról terjedelmes programm-iratban válaszolt, melyben miután óvatosságot ajánl, nehogy csupán egy «Flankenbewegung»-ra használják őket, tüzetesen foglalkozik az emigratio személyi kérdéseivel. Kifejti, hogy a vezér nem lehet más, mint ő; és pedig főleg két okból. Először, mert a hazában a nép tömegeinek bizalma főleg az ő személyében pontosúl össze. Másodszor pedig, mivel — úgymond — «kezdjen akárki vezérkedést, ha én nem mozdulok, az angol nép sem mozdul elejét venni a titkos diplomacia szabadságellenes cselekvésének, mert nem lesz bizalommal a dolog iránt. És lenne belőle ismét interventio és ha az interventio sem használna, lenne diplomatiiai közbenjárás s vele a magyar függetlenség jövődjét századokra megölő fatalis transactio. De ha én vezetem a mozgalmat, az angol nép, mely előtt a magyar ügyet hét év óta, meetingről meetingre személyesítem, annyira megszokta azt személyemmel azonosítani, hogy fölszólalásomra a nép szava úgy dörög végig Land's Endtől John O'Groatig, miszerint nincs az az angol miniszter, a ki nem sietne minden intervenciónak elejét venni, a ki merné, merhetné diplomatiájával a harc eredményét ajkainktól elorozni, a ki késni merne kormányunk elismerésével, mihelyt kormány leszünk. Eddig s ennyire a közvéleménnyel itt rendén vagyok, mert ismerem rúgóit s bizalmas lábón állók azokkal, a kik hatalmas tömegek élén állanak». *)

Hogy a hazai nép tömegének bizalma akkor főleg Kossuth alakja és neve körül volt összpontosúlva, az köztudomású tény. Az angliai befolyást illetőleg azonban nem sokára sajnosan kellett tapasztalnia, hogy a viszonyokat és a politikai rúgókat igen félreismerte, midőn népszerűségének hatalmától oly nagy eredményeket várt. Szónoklatait meghallgatták, éjenezték, magasztalták, őt magát kitüntették és ünnepezték minden felé. De azért, mint Lord Lansdowne mondta Pulszkynek, a magyar ügyért tűzbe jönni nem jutott eszökbe. Kossuth a saját lelkesedése s a meetingek közönségének cheer-jei által fölvillanyozva, azt remelte, hogy az angol kormány külügyi politikáját is e közönség sympathiái fogják irányozni. Utóbb azonban be kellett látnia, hogy ebben nagyon csalódott.

*) I. 95. l.

Nem nyílott ugyan alkalom próba által szerezni meggyőződést arról, hogy, ha a magyar fölkelés létre jő, ha ez ellen valamely hatalom interventiót kezd, s ha ez interventiót meggátolni az angol miniszterium elmulasztja: miként kényszerítette volna azt a Land's Endtől John O'Groatig *) végig dördülő népszava a haladéktalan közbelépésre; de az bizonyos, hogy Kossuth utóbb mind végig az angol kormányban találta törekvéseinek legkonokabb ellenségét. Megbotránkozva kell panaszkodnia, hogy az angol kormány még a saját méltóságát is megtagadva, alacsony módokon igyekezett minden lépése elé akadályokat gördíteni.

Például 1860 szeptemberben, midőn Kossuth Olaszországba ment, hogy Cavourral egyezkedjék, «az angol kormány nem tartotta méltósága alattinak a hatalmas Anglia diplomatiái képviselőjét Turinban spionná alacsonyítani az ő járása kelésének kikémlelésére s hozzá még nem is angol területen, hanem külföldön. Annyira ment a liberalis angol kormány kedvhajlászó előzekenysége azon Ausztria iránt, mely megszegve a legszentebb kötésekét, Magyarország ezredéves történelmi jogát s állami létét lábbal tiporta, hogy Anglia követét egy osztrák szaglár szerepére kárhoztató». **)

Ugyanez időben (1860 október-november) történt, hogy a magyar emigráció részére egy fegyver-szállítmány küldetett Oláhországba, de ezt az oláh fejedelem lefoglaltatta s — íme ismét «különösen az angol kormány volt az, mely képviselője Sir Henry Bulwer által a magyarok ellen a legnyomasztóbb tevékenységet fejtette ki». ***)

Pár héttel utóbb ismét az angol kormány vetett útjába oly gáncsot, mely miatt Kossuth a legelkeseredettebb kifejezésekkel kénytelen panaszkodni. Ő ugyanis egy angol nyomdában magyar bankjegyeket gyártatott, az osztrák kormány ezt megtudta, pert indított Kossuth ellen az angol bíróságok előtt, kérte a bankjegy-gyártás betiltását s a már kész jegyeket lefoglalását és megsemmisítését s — íme ez ügyben már nemesak az angol kormány követte el Ausztria érdekében azon alávalóságot, hogy a magyar pénzjegyek egy példányát a nyomdából, hol azokat gondos fölügyázat alatt készítették,

*) *Kárpátoktól Adriáig* angol kiadásban.

) III. 113. *) III. 254.

az angol rendőrség által «nem tudni miként, de mindenesetre nem tisztességes úton birtokába kerítette», és az osztrák kormánynak rendelkezésére adta — — mert az osztrák kormány bűnvádi eljárást szeretett volna Kossuth nyakába keríteni, «az angol kormány pedig semmit sem óhajtott inkább, mint hogy Ausztria e kívánságának eleget tehessen»*) — — hanem Anglia legfőbb bírói hatalma, a lordcancellár sem átallotta, e pörben hozott ítéletében, «politikai részrehajlásának elálcázása végett oly nyomorúlt kibúvó lyukhoz folyamodni, minőt pirulás nélkül a legarczátlanabb zugprokátor sem használhatna s magáévá tenni a fölperes császár sarokba szoritott ügyvédjének vad állításait».**)

Ilyetén sérelmek miatt valóban történtek is az angol parlamentben Kossuth javára egyes fölszólalások és interpellatiók, de ezek a Land's Endtől John O'Groatig végig dördülő szózat hatalmában vetett bizalmat vajmi kevéssé igazolták.

Azonban, ha az angliai befolyás kétségesebb volt is, mint talán Kossuth remélte, neve magában is elég volt arra, hogy az emigratio őt fejének ismerje el. Január 17-dikén Klapka fölkereste őt Londonban s közölte vele a saját terveit. Elmondta, hogy beszélt Victor Emanuella és Cavourral, ezek erősen készülnek a háborúra Ausztria ellen, biztatják a magyarokat is a részvételre, de még nem ígértek semmit; Napoleon herczeg azonban ígért pénzt, fegyvert, hajókat a kiszállásra, de még nem a császár nevében, csak a saját nézeteiképen; hanem kívánja, hogy vele (Kossuthal) állapodjanak meg föltételeikben és közöljék azt memorandumban a császárral.

Kossuth a memorandum-írást ismét kereken megtagadta; annyit azonban már is világosan kijelentett, hogy bármi mozgalomba csak úgy megy bele, ha biztosítva lesz az iránt, hogy cserben nem fogják hagyni; a biztosítékot pedig abban keresi, hogy a francia zászló becsülete magyar földön valósággal kockáztatva legyen. Tehát megmásíthatatlan föltételül köti ki, hogy küldjenek egy erős, 20—30—40 ezer főnyi rendes francia sereget a magyar határra s az emigratio ily sereg élén jelenhessen meg. Ez az egyedüli biztosíték, mely őt megnyugtathatja. Különben pedig fölhasználja e személyes talál-

*) III. 371.

**) III. k. 504.

kozását Klapkával, hogy vele a személyi viszonyokat is tisztába hozza. Értésére adja, hogy nemcsak egyáltalán a mozgalmak vezetését köti ki maga számára, hanem, okulva 1849-ben Görgei árulásán, többé a katonai fővezerséget sem bizza másra; ő tíz év óta minden üres perczét a hadtudománynak szentelte és képesnek tartja magát a hadvezéri földadatnak teljesen megfelelni. Klapkának pedig maga mellett a táborvezérkari főnökséget ajánlja. *)

Klapka viszont megpendítette ugyan, hogy talán jobb volna, ha Kossuth eleinte hátra húzódnék s hagyná őt, hogy Oláhország felől egy expeditionalis kisebb csapatral betörve, a Székelyföld fölkeltésével indítsa meg a mozgalmat; maga Kossuth pedig e készületlen mozgalomban saját személyét nem veszelyeztetve, csak akkor jelennek meg, ha már haderejük tekintélyesre nőtt és döntő csatára lehet kilátás. De Kossuth ily tervnek határozottan ellene szegült s ekkor látszólag Klapka is megnyugodván Kossuth akaratóban és alávetvén magát az ő vezerségének, visszatért Párisba, hogy ott, ha lehet, a császárral beszélni igyekezzék. **)

Beszélt is vele, február 17-dikén, de úgy látszik nem oly értelemben, a mint Kossuthal, ennek elbeszélése szerint, az imént említett londoni találkozón, egymás között, egész egyetértéssel, megállapodtak.

A helyett, hogy ott Kossuth kemény és változhatatlan föltételeit magyarán megmondotta volna, oly nyilatkozatokat tett, melyekből Párisban nemcsak a francziák hihették, hanem az emigratio is, sőt maga Nemeskéri Kiss Miklós is azt hitte, hogy Kossuth az Oláhország felőli beütést és a székely fölkelest helyesli, minden egyéb kikötés nélkül elfogadja, s csak azt várja, míg Klapka mindent jól előkészít, hogy akkor majd a kellő időben ő maga is előlépjen. ***)

Ezert különben Kossuth nem kárhoztatja Klapkát. Eljárását, elég sajátságosan, naivitásának kívánja betudni. *Sem szándékom, úgymond, sem okom Klapka jellemében kételkedni, csak annyit mondok tehát s annyit akarok hinni, hogy járátlan lévén a diplomatia sikamlós ösvényén, nem elégge határozott kifejezéseivel tévedésbe vitte mind a hatalmakat, mind az emigratio egy részét, míg ő maga, a tettrevágyás becsületes

*) I. 102.—108.

**) I. 107

***) I. 166.

nyugtalanságától elragadtatva, a furfangos hatalmak testetlen kecségtetéseit biztosított valóság gyanánt fogadta. Ő alkalmasint csak általánosságban szólott, hogy a legjobb egyetértés van köztünk. Ebből aztán mind az emigratio, mind a hatalmak azt következtették, hogy én hagyom Klapkát tenni, a mit ő jónak lát, s hogy a mit teszen, azt én mind helyeslem.» *)

E mentség Kossuth részéről annál meglepőbb, mert Klapka nemcsak beszédei, hanem tettei által is merőben ellenkező úton járt, mint január 17-diki találkozásukon, Kossuth elbeszélése szerint, egymás közt egyeztek. Az *Íratok*ban foglalt adatokból egyenesen azt kell következtetnünk, hogy Klapka elejtven a Kossuth által kívánt garantiák követelését, saját kezére megkezdte az actiót úgy, a mint azt Napoleon akarta. Tökéletesen belement a székely fölkelés szervezésének tervébe, elvállalta annak előkészítését, el is ment Oláhországba, oda szállíttatott harmincezer darab fegyvert (a mit Napoleon a székely fölkelésre szánt) és az oláh fejedelemmel, Couzával a tervezett beütés érdekében egyességet kötött. **)

S mindezt, úgy látszik, Kossuth tudta nélkül. Legalább az *Íratok*ban semmi nyoma, hogy ez idő alatt intézkedéseihöz Kossuth jóváhagyását kikérte vagy öt terveiről és szándékairól csak értesítette volna is. Február közepén egyezkedett Napoleon császárral, márcziusban utazott keletre, april végén tért Párisba vissza. Ez egész időből az *Íratok* közt csak egy levelét találjuk, a mit Genfből február 24-dikén írt Kossuthnak. Említi benne, hogy Párisban 17-dikén beszélt a császárral és említi, hogy útban van Konstantinápoly felé. Mit beszélt a császárral: arról nem ír; miben jár keleten, arról is csak annyit, hogy a munka, melynek ott elebe megy, «a legfontosabb», s hogy visszatértekor, mintegy két hónap múlva, «egy igen nagyon jó hírrel» fogja Kossuthot «meglepni». ***)

Hogy ez eljárást Kossuth előre vagy utólag jóváhagyta-e, hogy ily «meglepetést» saját vezéri állásával összeferőnek tartott-e: arra nézve az *Íratok*ban sajnálattal nélkülöznünk kell a tüzetesebb fölvilágosítást. Sőt ebbeli eligazodásunkat még inkább megnehezíti azon alig érthető adat, hogy noha Kossuth és Klapka május 3-dikától 8-ig folytonosan együtt

*) I. 165.

**) I. 369—386.

***) I. 110.

voltak, a Nemzeti Igazgatóságot megalapították; egész mozgalmukat szervezték; Romániába, Szerbiába politikai ügynököket neveztek ki: mégis Klapka a Couzával kötött egyességet csak május 22-dikén levélben közölte Kossuthal, mikor a háború már javában folyt. *) Pedig ez egyességben nemcsak fegyverszállítási és katonai ügyek, hanem, mint alább látni fogjuk, igen fontos politikai elvi megállapodások is foglaltattak.

E közben, míg Klapka Oláhországban járt, Kossuth és az emigratio többi tagjai Párisban és Londonban alig tehetek egyebet, mint hogy figyelemmel kísérjék az események fejlődését s kiki saját fölfogása és véralkata szerint kisebb-nagyobb reményeket építsen azokra.

Gróf Teleki László még márczius 19-dikén is kevés bizalommal nézett a jövőbe. «Klapka reményeivel táplálom még most is keblemet» — írja a fentebbi napon Párisból Kossuthnak. «Oly gyönyörűek azok, oly zománczosak! . . . Bár ne csalatkoznék. Én biztos alapot keresek; még eddig nem találtam. Tudom, hogy itt rokonszenzettel gondolnak reád, gyűlölik az osztrákot, szeretik az olaszt s lehetségesnek hiszik, hogy valamikor szükség legyen reánk — de többet semmit sem . . . Ebből még az sem következnek bizonyosan, hogy kiút a háború, valamint az sem, hogy ha kiút, olyan lesz, mely nekünk használand. Szerintem még hónapok telhetnek el, mielőtt tudni fognók, mihez tartasuk magunkat.» **)

Ellenben Kossuth már február 25-dikén elég biztosnak érzi lábai alatt a talajt, hogy a hazába buzdító szótatot intézen, a melyben valószínűnek nyilvánítja, hogy még azon év folytán, hihetőleg nyár felé, hazánknak alkalmat fog nyújthatni függetlensége kivívására; lelkesíti a nemzetet, hogy ne béküljön, ne alkudozzék semmi áron; a műveltebb osztályokat, melyek közt, a casinóban, holmi loyaltási és alkura kész bajlamok is mutatkoztak, fenyegetve figyelmezteti, hogy közeleg a felelősség ideje; s végül fölhívja a hazafiakat, szervezkedjenek, hogy mihelyt ő sereg élén a határt átlépven, az első kiáltványt közrebocsátja, a nemzeti fegyverfogható erő minél gyorsabban összegyűlhessen. ***)

*) I. 239. és 369.

**) I. 177.

***) I. 133—138.

Márciusus végén valóban gyorsabb fejlődésnek indultak az események, mint Teleki László néhány nappal előbb remélte. Cavour a háború érdekében személyesen Párisban járt és ott Szarvadynak alkalma volt közölni vele azon föltételeket, melyeket Kossuth, közreműködése esetében, biztosítani kíván. Cavour leplezetlenül elmondta azokról véleményét. A legfőbb föltételt, a seregküldést, egyszerűen a képtelenségek sorába állította, és a háború kiütése esetében is csupán az Oláhország felől beütő székelyföldi expeditiót tekinté megvalósíthatónak.

«Miként akarja Kossuth úr — úgymond — hogy mi Magyarhonba sereget küldjünk? Hogy ezt tehessük, Bécsben kellene lennünk. Fiume felé nem küldhetünk ötvenezer embert. Erre hónapok kellenének. Emlékezzenek önök, mennyi időbe került Angliának seregét a Krimbe szállítani, pedig ők oly arravaló készlettel bírtak, a milyennel mi talán nem bírunk. Aztán azt is tudni kellene, ha Anglia ezt tűrné-e? Nem vagyunk felőle egészen bizonyosak. Önöknek a románokkal kell megegyezniök. Azon az oldalon működhetnek. Mi fegyvert adhatunk, ha kell, százezer puskát is. Egyéb segítséget szintén.» *)

Szintoly lehetetlennek nyilvánította azt, hogy ő, vagy a francia császár, Kossuthal, «mint valamely fönnálló hatalmassággal» szerződést kössön, vagy neki csak levelet is írjon. Egyebekben, természetesen, bizatatólag szólott; beszélt a magyar és az olasz ügy solidaritásáról, Magyarország függetlenségének visszaszerzéséről, Ausztria végmegtöréséről; nem lett volna diplomata, ha ily reményekkel sem akarta volna ápolni a magyar emigratio mozgalmát, melynek ő oly jó hasznát vehette. De elég őszinte volt e közben még a muszkára is emlékeztetni őket: «Önöknek, cselekvés előtt, biztosítaniok kell Oroszország jó indulatát, mert most a törökre ne számítsanak, az Ausztriával tart».

Oroszország jó indulatát! S ezt a magyar emigransok biztosítsák — nem ők, az Oroszországgal jó viszonyban álló hatalmak, a kik Magyarország cooperatióját a háborúban igénybe akarják venni.

Szegény emigratio!

*) I. 194.

April hó folyamában Kossuth nem kapott semmi újabb avance-ot, mert a diplomatiát némi bekétsi kísérletek foglalták el; de ezek nem vezettek eredményre, s 23-dikán Ausztria ultimatumot küldvén Turinba, kitört a háború. Napoleon herczeg tüstént hivatta Telekit és Klapkát, egyezkedett velök, s elküldte őket Londonba, hogy hozzák magokkal onnan Kossuthot is. Ez május 4-dikén érkezett Párisba, 5-dikén reggel Klapka és Teleki jelenlétében értekezett a herczeggel, tudatta vele két nagy föltétele: seregküldés, francia zászló alatt és proclamatio a magyar nemzethez, egyenesen a francia császár nevében. A herczeg magára vállalta, hogy e pontokat haladék nélkül közli a császárral s ha lehet, kieszközli, hogy a császár Kossuthot elfogadja. A fogadás ugyanazon éjjel meg is történt; Teleki és Klapka nem voltak jelen, csupán hárman: a császár, a herczeg és Kossuth.

A császár már ismerte Kossuth két kívánatát. Hogy mit felelt azokra: erre nézve az *Íratokban* két versiót találunk.

Egy buzdító levélben, a mit Kossuth hat héttel azután, 1859 június 22-dikén küldött a hazába, ezt írta arról az otthoniaknak: «A császár e két mulaszthatatlan föltételt elfogadta s reményét fejezte ki, miszerint két-három hónap mulva a körülmények megengedik neki sereget, löszert s a nemzet fölfegyverzésére megkívántató fegyvert küldeni. Ez esetre fölhívást fogna intézni a magyar nemzethez, melyben kifejtené, hogy miután a nemzet 1849-ben függetlennek nyilatkozott magát, ő e határozatnak újra életbe-léptetésére segédhadat küld az országba. E fölhívás által magát a függetlenséggel azonosítván, azt előre biztosítaná. A mit e segítség fejében viszont kíván a császár, nem egyéb, mint az, hogy a függetlenséget kivíván, ne köztársaságot, hanem alkotmányos királyságot alapítsunk; belügyeink rendezésébe egyébiránt nem fogván ő avatkozni.» *)

A másik versio nem valamely egykorú följegyzés másolata, hanem most készült, az *Íratok* közzététele alkalmával. **) Ebben nincs semmi ily positiv ígélet vagy positiv alku-pont; nincs benne sem az, hogy Napoleon ama két föltételt elfogadta, sem az, hogy sereget ígért s plane már két-három hónap alatt, sem a függetlenség előleges biztosításának

*) I. 450. **) I. 223. stb.

ígérete, sem az, hogy a császár az alkotmányos királyságot kikötötte volna. Ígérni — e versio szerint — nem is ígért Napoleon határozottan egyebet, mint pénzt, fegyvert, s Moldva-Oláhországban, ottani ügynökei által a magyarok törekvéseinek támogatását. Többi nyilatkozata csupa bizonytalanság és kibúvó ajtó. A proclamációról annyit mondott, hogy az ellen magában véve nem volna aggodalma, ha Kossuth másik kívánatát, a sereg-küldést, teljesíthetné. De ezt nem teljesítheti. Nagy akadályai vannak. Legfőbb akadályul említette Angliát, mely nem tűrné el, hogy a háború színtere a Po vidékéről a Duna partjaira tévessék át. Kossuth erre kijelentette, hogy neki reménye van Anglia semlegességét biztosíthatni. Részletesen fejtegette az angol pártok viszonyát s erre támaszkodva, azon reményét fejezte ki, hogy sikerülni fog Derby kormányának bukását előidéznie, még pedig úgy, hogy épen a külpolitika kérdésében bukják meg s a helyére lépő whig-kormányférfiak oly kötelezettség mellett lépjenek a kormányra, a mely Anglia semlegességét tökéletesen biztosítaná.

E fejtegetésre Napoleon annyit jegyzett meg, hogy az nagyon érdekes és nagyon fontos. Menjen tehát Kossuth Angliába és hajtsa végre ott tervét «s legyen meggyőződve, hogy Anglia neutralitásának biztosításával hazafiúi óhajai valószínűségének útjából a legfőbb nehézséget háritandja el».

Az után, a beszélgetés vége felé «félíg kérdőleg, félíg kérvőleg azon észrevételt tette, hogy talán mégis csak rendezhetnénk előlegesen egy kis fölkelési mozgalmat amott Erdélyben a székelyeknél». S mikor ezt Kossuth határozottan megtagadta, ily szavakkal bocsátotta őt el:

«C'est donc entendu. Én biztosítom önt, hogy Magyarország cooperatióját a háborúban csak egy esetre fogom igénybe venni: ha az ön által kívánt biztosítékokat megadhatom, különben nem. Szándékom van minden kitelhetőt megtenni, hogy megadhassam. Ön visszamegy Angliába, iparkodni fog a neutralitás biztosítását kieszközölni . . . Társai addig menjenek Olaszországba, gyűjtsék össze a magyar emigrációból a harczképes elemeket . . . Pénzről, fegyverzettről, a magyar hadi foglyok kiválasztásáról ott gondoskodva lesz . . . Ön pedig gondoskodjék, hogy benn az országban a szellem kellőleg előkészítették» . . .

Se a proclamatiót se a seregküldést tehát nem ígerte; még Anglia semlegességének reménye esetére sem ígerte meg. A mit, óvatosan körülírva, ígért, azt betű szerint meg is tartotta. Magyarország cooperatióját a háborúban nem vette igénybe. Kossuth csupán a saját politikai combinációira támaszkodva, ringatta magát azon hitben, hogy Napoleonnak Magyarország cooperatiójára szüksége leend s akkor a segéd-sereget valóban meg fogja adni. E combinatiók azonban igen illusoriusok valának. Francia hadakat küldeni az Adrián, a Karszton, az ellenséges lakosságú határörvidéken és Horvátországon át a Dunához: bármely francia uralkodótól oly képtelenül vakmerő vállalkozás volna, melynek tervét csak akkor lehet róla föltenni, ha világos bizonyíték van reá, hogy komolyan foglalkozott vele.

«Napoleonnak sokkal több józan belátása volt, semhogy nagy számú francia hadakat oly távoli vidéken, messze minden operationalis bázistól, kockára dobjon, még pedig azért, hogy az államok alakulásának egy olyan új rendjét hozza létre, a minek főmaradását ő lett volna kénytelen megvédeni, még évekkel is az után, midőn létrehozta,» — így szól e terv felől Kossuth *Íratainak* bírálója egy tekintélyes angol folyóiratban.*)

De Kossuth legkisebb bizonyítékot sem hoz föl reá, hogy Napoleon többet vagy egyebet akart volna vele és emigrans-társaival, mint a mire valóban fölhasználta őket. Kossuthot elküldte Angliába meetingeket tartani Anglia semlegessége érdekében; Klapkát elküldte Oláhországba előkészíteni a székelyföldi beütést; Olaszországban szerveztette a magyar légiót. Mindezek által erős pressiót gyakorolt Ausztriára. Ez neki megérte azt a pár millió frankot, a mibe került. Fő célja: Ausztriának a magyar mozgalom réme általi sakkban tartása, el volt érve.

Ezért csodálatos, ha Kossuth még ma is teljes megnyugvással emlegeti, hogy ő nem engedte magát Napoleon által, ennek céljaira, mint a czitromot, kifacsartatni. Hiszen Napoleon egészen elérte azt, a mit általok elérni akart. Ha tovább tartott volna a háború, bizonyára igyekezett volna belő-

*) *Saturday Review* 1880 június 26.

lök még többet is kifacsarni: a székely fölkelés valóságos megkezdését, és az olaszországi osztrák seregben szolgáló magyar csapatok elcsábíttatását. Ezek lettek volna a czitrom utolsó cseppjei. De nem lelt rájuk szüksége, mert hamarabb megkötötte a békét, mint eleinte gondolhatta.

Talán föl lehetne vetni még azt a kérdést, hogy vajon a két eltérő verzió közül, ne annak kelljen-e nagyobb hitelt adnunk, a mit Kossuth 1859-ben küldött a hazába? Azt akkor friss emlékezetből írta, míg a mostani elbeszélést csak nevéhez írott leveleiből, jegyzeteiből s elmosódottabb reminiscenciáiból állíthatta össze. Mi azonban, ennek daczára is, az újabb elbeszélést véljük föltétlenül hitelesebbnek, mert sem azt nem tehetjük föl, hogy ebből Kossuth épen a legfontosabb megállapodásokat kifeledhette volna, sem valamely olyas okot el nem képzelhetünk, a mi arra indíthatná őt, ha ily ígéreteket tett volna neki Napoleon, hogy azt most elhallgassa. Ellenben az 1859-diki tudósításra nézve igen könnyű megtalálni a lélektani indító okot, miért mondott akkor Kossuth többet a valóban nyert ígéreteknél. Buzdítani akarta a nemzetet. Könnyen érthető indok, — ámbár a buzdításnak ezt a módját védelmünk alá venni nem mernők.

E párisi találkozás után egyszerre teljes erővel megindult a magyar emigratio mozgalma, úgy, a mint Napoleon császár a szerepeket kiosztotta.

Még azon éjjel megalakult a magyar nemzeti igazgatóság. Elnöke Kossuth; tagjai Teleki és Klapka. A két utóbbi csakhamar a háború színterére, Olaszországba sietett, szervezkedni; Kossuth pedig visszatért Angliába.

Május 8-dikától június 16-kig végezte ott azon misziót, a mire Napoleonnál vállalkozott. Azonban, mielőtt agitatóióit megkezdhette volna, már május 13 dikán közzé tette Angliában a királynő kiáltványa, melyben nyíltan kimondatott, hogy az angol kormány «szoros és részrehajlatlan semlegességet kíván föntartani a háború egész tartama alatt». Ugyanez volt az ellenzék politikája is. A semlegesség tehát oly program volt, a mit pártkülönbség nélkül elfogadott az egész Anglia. Mind a mellett Kossuth megkezdte az agitatóióit, mert jobban vélt bízhatni egy alakulandó új liberalis kormányban, mint a létező tory-kormány férfjaiban. Eljárását teljes siker követte. A tory-miniszterium lemondott, s lord Pal-

merston és lord Russel, új kormányt alakítva, megadták a kívánt semlegességi nyilatkozatot, még pedig írásban.

Túl esnek föladatunkon e hatalmas korteskedés részleteivel foglalkozni. Kossuth roppant tevékenységet fejtett ki, óriás meetingeket tartott, tömérdek ünnepeltetésben részesült és igen sok tapsot aratott. A diadalról elragadtatva ír Pulszky is, a ki Kossuthot ez útján kísérte. A mi azonban az agitatio voltaképeni célját illeti: arra nézve érdekesnek véljük átvenni a föntebb említett angol folyóirat bírálatának megjegyzését:

«Midőn lord Derby a lordok házában miniszteriuma lemondását bejelentette, kinyilatkoztatá, hogy tudja, miként a távozó miniszterium nem valamely specificus kérdés miatt bukott meg, hanem egyáltalán csak az volt a kérdés, melyik párt maradjon a hivatalban. Semmi ok sem lehet azt tenni föl, hogy e nyilatkozattal lord Derby mást mondott volna, mint a szigorúan igazat. Miniszteriuma valóban ez általános okból bukott meg. De ezért azt mondani, hogy Kossuth urnak a miniszterium megbuktatásához semmi köze sem volt, mégis igen sok volna. Egyik kerék a másik kerékbe vág; s minthogy csak tizenhárom szónyi többség volt a kormány ellen, bárki is, a ki egy-két ingadozó szavazatot biztosabbá tett, követelve a liberalis párt vezetőitől, hogy adjanak biztosítékot olyasmiről, a miről a biztosítékot meg nem adni azoknak legkevesebb okuk sem volt, arról bizvást elmondhatni, hogy része volt a kormány megbuktatásában.»

Mikor Kossuth, angliai föladata befejezte után, június 22-dikén Olaszországba érkezett, már javában folyt a háború, már régen túl voltak a palestroi és magentai útközeteken (május 31. és június 4.) s igen közel a solferinói döntő tusához (június 24.).

Kossuth úgy találta, hogy igazgató társai és barátai az ő távolléte alatt nagyon keveset végeztek. A magyar legio lassanként szaporodni kezdett ugyan, de miként volt az szervezve! Szegény Iház Dániel ki nem fogy az örökös panaszból. Maga Kossuth is úgy találja, hogy az egész legio, úgy a mint az olasz kormány rendelete szerint szerveztetnie kellett, nem egyéb mint «egyszerűen zsoldos legio, piemonti seregialatban, a háború tartamára fogadva». Olasz és francia nyelvven nem is volt szabad másnak, mint «legionak» nevezniök, csak magok közt, magyarul, mertek «magyar seregüke» nem-

dani.*) Utóbb nagy küzködés után kieszközölték ugyan, hogy a legiónak magyar zászlója legyen s magyar jellege az esküformában is kifejezést nyerjen, de «Cavour gróf, midőn ezekben beleegyezett, kikötötte, hogy mindezekről ne beszélgessenek senkinek, mert a diplomácia a magyarok irányában nagyon féltékeny». **)

Mily jellemző ez a kikötés. Tehát hadi eskü, a mit titokban kell tartani s lobogó, a mit nem szabad mutatni senkinek. És ez június közepén történik, mikor a háború már régóta javában folyt, sőt ide s tova vége felé járt.

«A seregszervezési kezdetleges mozgalmakon s a folyó költségek fődözéséről való gondoskodáson kívül pedig — írja Kossuth — alig történt ügyünkben egyéb valami. Politikai helyzetünk tisztázására semmi. A császárral azon egész idő alatt, míg én Angliában időztem, még csak nem is beszéltek». ***) Napoleon herczeggel és Cavourral közölték ugyan az ő angliai sikereinek híret s ezt azok nagy meglepéssel is fogadták, «de arról egy szót sem szóltak, hogy eljárásom sikerének esetére viszont mi a háború színhelyének Magyarországra kiterjesztésére számíthatunk; oly gyakorlati lépés pedig teljességgel nem vétetett fogatba, mely ily irányban előkészületnek lett volna tekinthető. Általában minden levél, melyet Olaszországból vettem, reám azon benyomást tette, hogy egyelőre minden igyekezet csak oda irányúl, miszerint a magyar emigratio hasson közre az osztrák hadsereg magyar elemeinek bomlasztására, a nélkül azonban, hogy a szolgálat viszonzásául a szövetséges hatalmak magokat a magyar ügygel azonosítanak.» †)

Maga Kossuth is csakhamar személyesen győződhetett meg erről. Június 26-dikán találkozott Napoleon herczeggel s ez — egykori legtüzesebb biztatójok és pártfogójok — már egyebet sem akart tőle, mint rávenni, hogy capacitálja az osztrák hadseregben levő magyarokat, jöjjenek át és küzdjenek az osztrák ellen; azzal biztatta őt, hogy ha ezt megteszi, a császár moraliter kötelezve lesz Magyarország irányában. ††)

Kossuth e kívánat teljesítését indignatióval tagadta meg;

*) I. 422.

**) I. 354.

***) I. k. 330.

†) I. k. 331—2.

††) I. 435.

De beláthatta volna, hogy velök többé Napoleonnak alig lehet komoly szándéka.

Valóban ha ezentúl az emigratio tagjai Napoleon császárral találkoznak, beszélgetések csaknem komikai fordulatokat vesz. Gróf Teleki Sándor és Sreter ezredes június 30-dikán találkoznak vele; a császár egyre nevetgél s csak arról beszél, hogy szeretne seregében magyar huszárokat látni, ha többet nem, legalább egy századot. *) Maga Kossuth július 3-dikán keresi föl a táborban (Valleggióban) s a császár neki is egyre csak azt emlegeti, hogy szeretné már látni a szüknadrágos legényeket; mikor pedig Kossuth fölolvassa a magyarokhoz intézendő proclamatio tervét, melyet, szövetkezők nyílt publikálásának jeléül, a császári fő hadi szállásról kíván keltezni, e merész ötletre Napoleon «elneveti magát», s azt mondja, jobb lesz, ha a kiáltványt mégis másunnal datálják. **) Hanem búcsúzáskor még egyszer lelkére köti Kossuthnak, hogy minél hamarabb egypár zászlóalj magyar szüknadrágost küldjön táborába. Úgy látszik, ezekbe a császár nagyon bele szerethetett. Már négy héttel előbb (június 6-dikán) panasolja Ihász, ***) hogy a francia hadparancsnokság elrendelte ugyan, hogy az osztrák hadi foglyok közül a magyarokat válaszszaak ki és a magyar legio szaporítása végett bocsássák az ő rendelkezésükre, de a magyarság ismertető jeléül a szük a nadrágot (pantallon collant) tüzték ki s emmel fogva a szüknadrágos bakkancsosokat, bármily nemzetbeliek legyenek, mind a nyakokra küldik, a többi foglyokat pedig, ha szük nadrágjok nines, hiába erősítik, hogy ők is magyarok, tovább szállítják.

A mi e valleggiói találkozáson a komolyabb tervek megbeszélése tekintetében történt, abban igen kevés volt a vigasztaló. Napoleon ez alkalommal még határozatlanabbul nyilatkozott s még óvatosabban körüljánczolta ígéretet, mint május 5-dikén, a párisi találkozáson. Most is azt mondta ugyan, hogy vagy sereget küld Magyarországra, vagy nem kívánja, hogy a magyar fölkeljen. De megmondta azt is, hogy sereget most nem küldhet. Csak akkor lesz lehetséges — tehát akkor is csak lehetséges — hogy küldhessen, ha előbb Velenczét elfoglalta, mert e nélkül az adriai partokon nem lévén kikötője, Genua-

*) I. 358.

**) I. k. 366. és 446.

***) I. k. 349.

ban vagy Livornóban kellene a Magyarországra szánt sereget hajóra szállítani, a mi a távolság miatt végtelen nehézséggel járna. *)

Velence elfoglalása azonban Napoleonnak ekkor esze ágában sem lehetett, sőt harmadnapra (július 6--8) megkötötte a villafrancai békét s véget vetett a háborúnak.

Kossuth pedig épen a békekötés közhírré tételének napján (július 8-án) írt a hazába egy biztató jelentést a valleggiói találkozásról, értesítvén az otthoniakat, «hogy a császár biztosította őt, miszerint elhatározta magát Magyarországra sereget küldeni, föltéve, hogy míg e szándékát végrehajtani a hadi munkálatok folyama megengedné, idő közben egy európai fegyveres mediatio békére nem kényszeríti. **)

E tudósítás természetesen több nappal később érkezhetett az országba, mint a békekötésnek távirati híre. Elgondolható, hogy ha ennek kelte napját a békekötés napjával összevetették, mennyire megingathatta otthon a magyar nemzeti igazgatóság elnökének összeköttetései felől ápolt bizalmat.

Villafranca után Klapja mindjárt tisztában volt a helyzettel. Belátta, hogy rászédtek őket; «ijesztőül használtak bennünket, hogy Ferencz Józsefet Lombardia mihamarabbi átengedésére reá vegyék» — írja igazgató társainak július 13-dikán ***) s fölszólítja őket, hogy miután minden reménynek vége, igyekezzenek legalább a legio tisztességes fölszlatásáról gondoskodni.

Kossuth ellenben akkor is tiltakozott az ellen, mintha őt Napoleonék megcsalták volna †) s maig is úgy emlékezik azon időkről, mint a ki változatlanul meg van győződve, hogy az adriai seregküldés és stb. a császárnak egy ideig valódi komoly elhatározott szándéka volt.

Másrészt azonban azon diplomatákat, a kik a háború kiütése előtt azt remélték, hogy általános kiterjedést fog az nyerni, erősen kicsúfolja; szemökre veti, hogy egy szegény lengyel menekült, Mieroslawszky tábornok, jobban megjósolta az eseményeket, mint ők, mert biztosan előre mondta, hogy Napoleon a háborúnak gyorsan véget fog vetni s e szerint vi-

*) I. 446. és 460. **) I. 459. ***) I. 474.

†) Pulszkyhoz írt levelében; ennek *Életem és Korom* cz. műve III. kötet.

lágosabban olvasott a végzet könyvében, mint Európa összes diplomatiája; «Soyons plutôt maçons» — «Csapjanak föl inkább kőművesnek!» — mondja rólok teljes lenézéssel. *)

Pedig az ő terveinek erős vára sem épült szilárdabb alapon, mint e kőműveseké, sőt ő maga a háborúnak oly nagy kiterjedést remélt, a melyet azok soha. Remélte, hogy a háború színterét átteszik a Duna partjaira, hogy a szövetséges hatalmak seregeikkel elárasztják Pannónia földjét, szétrobantják az egész Ausztriát és helyén az államoknak egészen új csoportozatát hozzák létre. Hiába mondta előre Cavour, hogy e tervnek már kezdete is merőben képtelenség; hiába hagyta oly csúfosan cserben Napoleon; ő azután is csak ragaszkodott a saját terveihez, egyedül azokban kereste az üdvöt s minél messzebb esett azok megvalósíthatásának reménye, annál bámulatra-méltóbb kitartással, ékesszólással s fáradhatatlan buzgalommal igyekezett Napoleont, Cavourt, Angliát, Magyarországot s az egész világot e tervek helyességéről meggyőzni.

*) I. k. 204.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

A földbirtok-kérdések. — A takarékoság és intézményei. — Termés és külkereskedelem. — A «Cornering». — A válságok. — Részvénytársulatok osztalékai.

Ama kedvezőtlen állapotok, melyek a jelenben a közép-európai mezőgazdaság egészséges fejlődését lehetetlenné teszik, különösen három különböző mozzanatot mutatnak föl, melyek a birtok, a hitel és a termelés sajátos viszonyaiban keresendők. És ezek között ismét a két első, de kiválóan az első foglalkoztatja a tudományt és gyakorlati életet. Minden korszakban e kérdések legmélyebben zavarták föl a társadalmi és politikai élet hullámain. A római leges agrariæ a socialisticus háttérrel, évszázadok küzdelmeivel vannak összekötve és végre is ezekben találták okát Róma bukásának: latifundia perdidere Romam. Korunkban is e kérdések mind tolakodásban lépnek előtérbe és mint a történelem sphynxe által élénkbe tett problémák nagy veszélyekkel fenyegetnek. Mindannyian érezzük, hogy az eddig követett irányban tovább haladnunk nem lehet. De mit tegyünk a létező intézmények helyébe, melyek oly kecsesítő jövővel ígérkeztek? A tudomány keresi az Ariadne-fonalat, keresi a «szót», mely magában foglalja e bajok orvosságát. Újabban különösen két szakférfiú nézetei állanak előttünk, melyek hazánkat is közelről érdeklik.

Az egyik gondolkozó, ki e kérdéseket mély kutatások tárgyává tette, Rodbertus. Rendszere és különösen társadalm-gazdasági nézetei újabban igen áttekinthetően állították össze és ennek következtében újra szőnyegre kerültek. Különben

ismeretes, hogy evtizedek múltak el, mióta Rodbertus először hirdette a mezőgazdasági válságok elhárítására irányuló javaslatait. Alapos jogtörténeti ismeretek és a gazdasági életnek mély bölcséleti fölfogása vezették e szakférfiút javaslatának megteleben és ezért joggal állíthatni, hogy az újkori nemzetgazdasági irodalomnak kevés terméke annyira alkalmas a gazdasági élet szövevényes szárait és a gazdasági és társadalmi élet stratumáiba mélyen benyúló gyökereit előttünk föltárni. Nem áll itt rendelkezésre a hely, hogy Rodbertusnak részletes terveit a mezőgazdasági válságok elhárítására bemutassuk és bonczoljuk, melyeket a róla írt munkákból sokkal könnyebben megismerhetni, mint az eddig Rodbertus eredeti munkáiból lehetséges volt. Indítványa lényegében oda irányúl, hogy a földbirtok körül előforduló minden terhes szerződésnél alapúl ne a birtok értéke, hanem csak annak hozadéka, az évi jövedelem szolgáljon és a kötelezettségek ne a birtok, hanem ezen hozadék terhére essenek. Abból a fölfogásból indulván ki, hogy a birtokos csak a járadék egy részét engedheti át, azon eredményhez jut, hogy az összes a földbirtokot terhelő kötelezettségek jogi alakja csak a járadék-kötvény lehet, mely különösen a középkorban a föld- és házbirtoknál, kivált Németországban, nagy szerepet játszott. Nem vitatjuk ez eszmének általános keresztülvihetőségét, de arról meg vagyunk győződve, hogy Rodbertus eszméi a komoly tárgyalást megérdemlik, melyet eddig csak kivételesen találtak, kivált azért, mert Rodbertus iratai igen nehezen érthetők, másfelől még azért is, mert mint visszavonult gazda Rodbertus sem tansekről nem terjesztette eszméit és szerezhett azoknak apostolokat, sem egyéb hatásköre nem lévén, eszméivel épen csak a buzgóbb szakférfiak ismerkedtek meg. De a tudomány az utolsó években már számos impulsust nyert irataiból és így talán nem kell attól tartanom, hogy a jövő meg fog czáfolni, ha azt állítom, hogy a napirenden levő birtok- és földhitelkerdes tárgyalásában nevével és eszméivel még gyakran találkozni fogunk.

A másik sokkal kisebb munka, mely, minthogy nálunk róla még szó nem volt, szintén említést érdemel. Steinnak azon füzeté, melynek czíme: *Bauerngut und Hufenrecht*. Stein elfogadja az újabban javasolt korlátozását a parasztbirtoknak, harezol a földarabolás ellen, a parasztbirtok meg-

terheltetését lehetetlenné akarja tenni, az örökösödés tekintetében is fölszthatatlanná — legalább a parasztbirtok egy részét. Kétségtelenül nagy fontossággal bír, hogy e kiváló államtudományi és nemzetgazdasági író azon irányhoz csatlakozik, mely az említett úton a parasztsztyált meg akarja menteni. A szabadság helyett e téren is tehát találkoznak korlátozó törvényes intézményekkel. Az irány jogosultságát tagadni nem lehet, mert sokkal nagyobb érdekek forognak fönn, semhogy azok előtt szemet hűnyni szabad volna és azt sem kell elfelejteni, hogy a birtokjog mindig és mindenütt jogi intézmények eredménye. Nagyon tanulságos és találó, mit Stein a földhitel fejletlenségének okairól, a mit továbbá azon szerves kapcsolatról szól, mely az ingatlan és ingóságok, különösen a marhaállomány és gazdasági eszközök, egyáltalában a fundus és az instructió között léteznek. Azonban a mit Stein contemplál, annyira nehéz az életbe átvinni, annyi oldalon okozna surlódást, hogy csak lényeges módosítások mellett válhatnának javaslatai keresztülvihetőkké. Azonban bármily terv fogadtatnék el a parasztsztyál consolidatiójára, a gyakorlati keresztülvitel mindig mutatni fogja, hogy csak úgy remélhetni eredményt, ha a javaslatok olyanok, melyek a fönnálló viszonyok mellett könnyen gyökeret verhetnek, másfelől az inkább negatív természetű intézkedésekkel párhuzamosan gondoskodni kell oly intézkedésekről is, melyek a népnek a gazdasági szellemét és gazdasági erejét emelik.

Igen tanulságos könyvet vettünk e napokban e czim alatt: Kuntze, *Sparkassen und Gemeindefinanzen*. Fontos gyakorlati kérdést tárgyal, mely nem foglaloztathatja eléggé a jólét előmozdítására törekvő publicistikát. Roppant nagy gazdasági és erkölcsi előnyeinel fogva, a takarékoság fejlesztése minden jó gazdasági politikának egyik sarkalatos elve. Proteusszerűen változnak az alakok és intézkedések, melyek újabban e nagy democraticus erény terjesztésére hatnak. Kuntze könyvének legtanulságosabb része is épen az, melyben az utolsó években, de különben régebben is keletkezett intézményeket felsorolja, melyek mind ugyanazon czélra törekednek. Itt vannak a takarékpénztárak és az önsegélyző egyletek számos válfaján kívül a postatakarékpénztárak, iskolai és ifjúsági takarékpénztárak, a gyári takarékpénztárak, a lakbér-

takarékpénztárak, adótakarékpénztárak, a fillérbankok, mindezek az újabb korban keletkeztek és ápolják és nevelik a takarékosági erényeket. Különösen érdekesek azon több rendbeli intézkedések, melyekkel újabban Angliában a postatakarékpénztárak igénybevételét előmozdították és melyeknek hatása alatt jóformán rohamos fejlődés mutatkozik. Midőn Angliában Fawcett a postajegyek behozatalával lehetségessé tette, hogy a megtakarítás egy pennyvel kezdődjék, egy hónap alatt egy millió penny-jegy adatott el. 1880 november 15-diktől 1881 január 31-dikéig betétezt 8.280,000 forint, azaz majdnem kétszer annyi, mint a megelőző év hasonló korszakában. Együttal 131,500 új betét-lap nyitattott és 3.600,000 penny-jegy tététezt le. Angliában jelenleg a közönséges takarékpénztárakkal együtt 6233 betevő hely van és így mintegy 1000 lakóra jut egy, míg például nálunk majdnem 50,000-re csak egy; és a mellett az önszegélynek egyéb eszközei sincsenek nálunk annyira fölhasználva, mint amaz államban. Nem mutatják e számok kirívó színekben, milyen nagy nálunk e tekintetben az elmaradottság? Magyarországon az 1870-diki népszámlálás szerint (az 1881-diki számlálás adatai eredménye ettől alig eltérő) 1324 helység volt, mely már némileg városi jelleggel bír, lakossága 2000-nél nagyobb. Ha evvel szembeállítjuk azt, hogy a takarékpénztárak száma csak 314, ebből láthatni, hogy népességünk legnagyobb része nélkülözi az alkalmat, a takarékpénztár útján tóket gyűjteni, mire pedig nálunk elég nagy szükség volna. Ha pedig csak a posta-takarékpénztár honosíttatnék meg — mi ugyan egy illetékes szakember szerint bizonyos nehézségekkel járna — azonnal mintegy 2400 betevő helylyel több volna és olyan irányban egészítettük volna ki gazdasági szervezetünket, melyben csak előnyök mutatkozhatnak minden hátrány nélkül és pedig úgy a magángazdaság, mint a közzgazdaság, sőt még az állami pénzügy szempontjából.

Az utolsó időben megjelent nemzetgazdasági dolgozatok között nagyobb figyelmet érdemel két igen érdekes tanulmány, mely a manchesteri statisztikai társaság utolsó kötetében jelent meg. Az egyik tárgyalja azon gazdasági depressiót, melyet az utolsó évtizedben a gyakran ismétlődő rossz termések és a kivitel hanyatlása okoztak. A két körülmény a történet tanúsága szerint gyakran ellentetes irányú, a mennyiben epen

rossz termésű években a kivitel jelentékenyen emelkedett, mivel akkor a külföld a tőle vett élelmi szerek árán Angliától a legkülönbözőbb iparcikkeket vásárolta. Az utolsó évtized nagyon kivételes jellegű volt; a legrosszabb termések és a legcsekélyebb kivitel találkoztak egymással. Anglia 1879-től 1881-ig élelmi cikkekért átlag 220 millió forinttal többet fizetett évenként a külföldnek, mint más években. A mi pedig a kivitel illeti, úgy az angol termékek és gyártmányok kivitele 256·26 millió fontról (1872) 191·53-ra (1879-ben) csökkent, azaz közel 650 millió forinttal. Mindkét jelenség elég mélyen érinti az ország gazdagságát, annál is inkább, mint-hogy Angliának a külföldi verseny legyőzésére olesó kenyérré van szüksége és a kivitel emelkedése a népesség és pedig különösen a városi népesség gyors szaporodása mellett Angliára nézve életkérdés. A cikk írója mind a két irányban a segítséget nem találja a vámokban, melyek egyesek által javasoltattak, hanem a helyes gyarmatpolitikában. — A másik ép oly fontos, mint érdekes kérdés, mely e könyvben tárgyalatik, az úgy nevezett «Cornering», mely az újabb időben úgy Angliában, mint Amerikában elharapódzott és mely az üzérkedésnek egyik legveszélyesebb elfajulása. A «Cornering» alatt értik valamely árúban az üzérkedés azon nemét, melynek következtében néhány személy az árú tekintetében a piacon uralkodik. A Cornering célja az illető árúra nézve megszerezni az egyedűrságot, a versenyt kizárni azon célból, hogy a piacon tetszés szerinti árak dictáltassanak. Az illető személyek szövetsége «Ring»-nek neveztetik; ilyen volt különösen Amerikában a hírhedt «Gold-Ring». A Cornering tárgya természetesen csak oly árú lehet, melynek folytonos előállítására, mint például iparcikké, nem lehetséges, hanem mely az időszak befolyásának van alávetve; ilyen például a gabona vagy gyapot; ha a Ring az egész termést megszerzi, a legközelebbi termésig az árakat tetszés szerint fölszigázhathja. Ide tartoznak azon kívül az értékpapírok. A visszaélések ez utóbbiak tekintetében régibb keletűek, de az árúkkal való «Cornering» az újkornak szomorú vívmánya, midőn nagy tőkék párosulva nagy raffinement-val a verseny kizárása által rengeteg üzérkedést idéztek elő. Az angol törvényhozás több ízben iparkodott az üzérkedés e veszélyes nemét elnyomni, legújabbán, az 1867-ben hozott *Joint Stock Bank Stores-Act*tal. A törvény kimondja, hogy

csak oly részvényeket szabad eladni, melyek az eladó birtokában vannak és e célra kimondatik, hogy a részvények sorozásai kiteendők. Éjszak-Amerikában az árukkal való Corneringet is akarták törvények által lehetetlenné tenni. Egyes államok megtagadják a jogvédelmet oly eladásból származó követeléseknél, melyekben az eladó nincs az áru birtokában, sőt legújabban a Cornering egyenesen a büntetőtörvény által tiltott cselekvénynek jelentetett ki. Bár e törvények hatása még bevárando, természetes, hogy egyedül törvény által e visszaéléseket nem lehet megsemmisíteni. A szomorú jelenség, mely a kereskedelmi és gazdasági életnek egyre bonyolódó szervezetének szükséges következménye, tisztán csak törvényhozási intézkedések által nem nyomható el, hanem föltetelezi első sorban az egészséges kereskedelmi szellem és józan kereskedelmi erkölcsök fejlődését.

A tárgy rokonságánál fogva mindjárt még egyet. A kereskedelmi élet nagyobb bonyolódottsága, szervezetének nagyobb szövevényessége oka az időről időre ismétlődő válságoknak, melyeknek pusztításai milliók munkájának eredményét neha kevés nap alatt megsemmisítik. E hálás kérdést Wirth Miksa már régebben földolgozta egy munkában, mely most már harmadik kiadást ért. Bár Wirth mélyebben nem hat a válságok physiologiájába, de a történeti rész igen sikerülten és elevenen van tartva. A legújabb francia válság is, melynek Bontoux köszöni újabban szomorú hírét, tárgyalva van. És mi abból a tanulság? Csak egy pontot akarunk kiemelni, melyet Wirth odavetve említ, de a mely megérdemelne, hogy tüzetesen tárgyalassék. És ez a részvénytársulatoknál gyakorolt felügyelet. Ez egy kiválóan gyakorlati kérdés, melylyel nálunk is nagyon érdemes volna foglalkozni. A kereskedelmi törvény szerint minden részvénytársulatnál fönnáll egy felügyelőség. E felügyelőség a részvényeseknek sok pénzbe kerül. És e költséges apparatussal mit érünk el? A legtöbb esetben absolute semmit. Az egész csak formalitás és cím fizetésre. Ez alakban a felügyelőség a legtöbb esetben semmi hasznot nem hajt és nem is hajthat, mert igen gyakran olyan egyének vannak a felügyelőségben, kik absolute nem képesek fölügyelni, mert nincsenek hozzá szükséges ismereteik. Olyan felügyelők kellenének, a kik a szükséges ismeretek fölött rendelkeznek, hogy egy üzletnek szövevényes szervezetét és ele-

tét áttekinthessék és a kik kötelezve volnának, tisztokeket mentől gyakrabban gyakorolni és arról esetleg jelentést tenni; jelenlegi szervezetében a felügyelőség igazán többnyire «lucus a non lucendo».

Igen érdekes adatok közöltettek újabban a német részvénytársulatoknak üzleteredményeiről 1880-ban. A főbb adatok a következőket mutatják: A fönállott 247 ipar-részvénytársulat közül fizetett:

	0	osztalékot	86
0— 1 ^o / ₁₀₀	«	«	8
1— 2 «	«	«	21
2— 3 «	«	«	17
3— 4 «	«	«	15
4— 5 «	«	«	23
5—10 «	«	«	49
10—15 «	«	«	9
15-ön felül	«	«	2
ismeretlen	«	«	17

Negyvenöt társaság veszteséget mutat föl.

Az ötvenkét biztosító-társaság közül fizetett:

	0	osztalékot	10
0— 5 ^o / ₁₀₀	«	«	2
5— 10 «	«	«	11
10— 15 «	«	«	8
15— 20 «	«	«	7
20— 30 «	«	«	5
30— 40 «	«	«	3
40— 50 «	«	«	3
50— 75 «	«	«	2
75—100 «	«	«	1

Kilenczvenkilenc bank közül fizetett:

	0	osztalékot	5
0— 5 ^o / ₁₀₀	«	«	26
5—10 «	«	«	61
10—15 «	«	«	3
15—30 «	«	«	3
20-on felül	«	«	1

Az ötvenkilenc vasút-részvénytársaság közül végre fizetett:

0	osztalékot	28
0—5%	«	16
5—10 «	«	11
10—15 «	«	2
15-ön felül	«	2

Láthatni ez adatokból, hogy a legkedvezőbb helyzetben vannak a bankok. Hat kilenced része a létező társulatoknak fizetett öt százalékgig emelkedő osztalékot, közel két harmada 5—10 százaléknyi osztalékot. Egyúttal igen csekély azon társulatok száma, melyek osztalékot nem fizetnek. Ellenben a vasúti társaságoknak például mintegy fele nem fizetett semmi osztalékot. Elég kedvezőtlen az ipar-részvénytársaságok helyzete is, a mennyiben egy harmada a társulatoknak osztalékot nem fizetett, míg több mint egy hatoda egyenesen veszteséggel dolgozott. A biztosító társulatok között is egy ötöde nem fizetett osztalékot, ellenben több mint fele tíz százaléknál nagyobb osztalékot fizetett.

82.

VÁMBÉRY MŰVE A MAGYAROK EREDETÉRŐL. *)

Első közlemény.

Közép-Ázsia pusztáinak bátor útasa, kit fáradhatatlan szelleme és kalandjai a Marco Poló-k és Stanley-k méltó versenytársává tettek, már magában véve is megérdemli, hogy a tudomány számon vegye minden újabb munkáját. De Vámbéry nem elégedett meg a híres utazó babérjával. Mint leíró és elbeszélő is ritkítja párját: nemesak hazánkban, hanem a külföldön is a vad és bátor pusztai törzsek szellemi és anyagi életének egyik legkitünőbb ismerőjét látják benne, mely élet annyira elütő fölfogásunktól. Utazásának levonta politikai következéseit. Azok sorában, kik Európát és különösen Angliát hathatósan figyelmeztették az orosz birodalom előrenyomulására a Jaxartes és Oxus mellékein, őt illeti meg az első hely. Ez mind embert illető, a történeti életet átható, reá vonatkozó munkásság. De ez Vámbéry munkásságának csak egyik oldala. Kitünő nyelvészeti képessége arra vitte, hogy annyi nyelvet tanuljon meg, mennyit kevés ember tud Európában. Csak természetes volt, hogy különösen a török-tatár nyelvjárások terra incognitájába iparkodott behatolni, bár a hozzá értők véleménye szerint, inkább a nyelv anyaga, mint a módszere körül szerzett érdemeket.

Ily fegyverekkel felszerelve, indúlt legutolsó művében egy oly kérdés megoldására, mely a magyarok föltünése óta a világ színpadán, mindig érdekelte a történet művelőit. Többet mondunk. Igaz ugyan, hogy azon kérdés, vajon a törökökkel, vagy pedig a finn-ugorokkal áll-e közelebbi rokonságban a

*) *A magyarok eredete.* Ethnologiai tanulmány, írta Vámbéry Ármin. Kiadja a magyar tudományos akadémia. Buda-Pest, 1882. 795 l.

magyar nép, első sorban tudományos kérdés. De az is bizonyos, hogy különösen a magyar sajtóban jelenleg uralkodó irányznál fogva, mely a tudományt csak annyiban veszi számba, a mennyiben a napi szenvedélyek szolgálatába lép, és az aura popularisnak kedves, a kérdésnek nemzeti politikai jelentőséget is tulajdonítanak. A finn-ugor rokonságot németek tanították: az halász és vadász, fagyos népekkel hoz rokonságba; a török atyafiság ellenben vitéz és harezos népekkel kötne össze. Az egyiket vitatni hazafias, a másikat hazafiatlan. Nem túlzunk talán, ha azt állítjuk, hogy a Vámbéry műve iránt föltűnt érdeklődés nagy részben e mű «hazafias» irányának tulajdonítandó. A szerző eddigi tudományos működése is szoros kapcsolatban állott politikai irányokkal.

Nem akarjuk itt e kérdés történetét bőven ismertetni, mely majdnem oly régi, mint a magyar nemzet maga. Az első magyar írókat bizonyos józan következtetés vitte arra, hogy a lúnokban látták a magyarok őseit, kiknek nyilaitól ép ugy rettegett Európa, mint a magyarokétól, kiknek lovai szinten a Tisza és Duna mellekein legeltek, és kiknek fejedelmei szinten ott fogadták a művelt világ ajándékait és zsoldját, mint a magyar vezérek. Tudományosan ezt nem lehetett bebizonyítani akkor sem, de kétségtelen, hogy egészséges alapon nyugszik: a népjellem egységének alapján. Később, midőn az ujkor elején fontossá vált a nyelv, csakhamar látták, hogy a magyar mennyire elütő szomszédjaitól. Azon korszakban, midőn a hét, nyolcz vagy tiz nyelv kincsét felelő szótárak voltak divatban, ez nem volt nehéz. Majd a renaissance és a reformatio korában természetes, hogy a magyarokat azon népekhez iparkodtak rokonságba hozni, melyeknek műveltségöket köszönték, tehát a görögökhöz és rómaiakhoz, vagy pedig Isten választott népéhez. Ez volt az Otrokocsi Főris Ferencz es Komáromi Csipkés György korának philológiája.

Csodálatos, hogy eddig nyelvtudósaink nem tudták, hogy a finn-magyar nyelvrokonságot már a nagy Leibnitz állítja. Nem tudjuk, honnan vette a tant, de elég határozottan mondja ki. Már 1700 körül így szól: «A finneknak, vagyis földrészünk éjszakteleti részének nyelve, melyen a lappok is beszélnek, a német vagy norvég tengertől a Kaspi tengerig terjed, igaz, hogy megszakítva szláv népek által, melyek közbetolakodtak. Viszonyban áll a magyarhoz is, mely oly orszá-

gokból eredt, melyek most részben Oroszország alatt állanak». Nevezetes, hogy ugyancsak Leibnitz tatároknak tartja a húnokat és kúnokat. *)

A múlt század vége felé tette ismeretessé Sajnovics János jezsuita, ki tulajdonkép csillagvizsgáló volt, a magyarok és lappok nyelvének rokonságát. Azóta az ő nyomán haladott különösen Gyarmathi Sámuel. Reguly Antalt, ki a rokon népek fölkeresésére indult, a finn-ugor népek körébe vitte útazása, melyeknek nyelvrokonságát épen azon időben kutatta a nagy finn tudós, Castrén Sándor. A Reguly által gyűjtött kincseket dolgozta föl Hunfalvy Pál, Budenz Józsefnek pedig abban áll az érdeme, hogy már nem egy törzsnek, vagy ágának, hanem mindannyinak nyelvével összehasonlította a magyart, akár az Ural mellékein, akár Közép-Oroszország végtelen erdeiben, akár a Keleti tenger sziklás és tavas partvidékein, akár a Jeges óceán mocsáros és fagyos pusztaságain. Az összehalmozott szókincs kétségbe vonhatatlanná tette, hogy a magyar nyelv a lapp, finn, cseremiszi és mordvin, de különösen a vogul és osztjaki nyelvekhez rokonságban áll.

Bizonyos, hogy ez a tény nem elégitette ki sem a tudományt, sem a nemzeti érzületet. Nem szabad hinnünk, hogy a rokonság kérdése a nemzetekre nézve hiúság kérdése volna csupán. Bármennyire kifejlődött egyrészt a közös emberiség fölfogása, másrészt a nemzetek egyedisége, a kettő közötti alosztályok sem vesztették el értelmüket. A közös származás nem csak a közös őshazát és ősföldet jelenti, hanem a műveltségnek és erkölcsi és politikai világnézetnek bizonyos közöségét is. Mily határozott egységeket képeznek még most is a közös európai műveltség körében is egyes ágai: a román, a germán és a szláv nemzetek. A magyarság nem fogadhatott el testvérekül olyanokat, kiket bizonyos nyelvrokonságon kívül, mely úgy is csak néhány tudósra nézve létezett, épen semmi kötelek sem fűz hozzá. A költő előtt a magyar az maradt a mi volt:

Elhagyatott, testvértelen ága nemének.

Azon férfiak pedig, kik a magyarnak a nyugoti műveltséghez csatlakozásáért lelkesedtek, mint Eötvös József, soha

*) Leibnitz *Nouveaux Essais*. Német fordítás. 287 l.

sem mondtak le a reményről, hogy végre is kimutatható lesz a magyar rokonsága az indogermán törzszsel. És itt a közvélemény ösztöne egy úton járt a tudomány követeléseivel.

Mert a nyelven kívül ugyan mi közös volna található a soha állami létre nem jutó finn-ugor törzsek s azon magyar nép közt, mely előbb kardjával véste be nevét a világtörténet táblájába, mint a húnok és tatárok világrendítő seregei, azután, pedig belső szervezés és fejlődés dolgában kelt versenyre Európa népeivel? Az első föllépése óta minden életjelensége a puszta lovas és harezos népei közé sorozta, nem az erdők s mocsárok szervezetlen törzsei közé. Azután meg azt is tudták, hogy mostani hazájokba való telepedések előtt már állandóan törököknek nevezik őket byzanci és arab egykorú írók. A történeti és műveltségi viszonyok így egész más rokonság körébe vonják a magyar nemzetet mint a nyelvi momentum.

De vajon bizonyít-e egyáltalában a nyelv sokat egy nemzet eredete dolgában? Vámbéry egy helyen azt írja művében, «hogy sokkal nagyobb az olyan culturneppek száma, melyek történeti fejlődésök folyamában nyelvöket vagy egészen megváltoztatták, vagy idegen szókinescsel gazdagították, mint az olyanok száma, melyek historiai bizonyossággal kimutatható régi nemzeti nyelvök használatához hívek maradtak». (216—17. l.) Ha csak Európát nézzük: mily óriási átváltozás nyelv dolgában! Historiai időben tanulta meg a római nyelvet Sicília, Hispania és Franciaország. Historiai időben lettek francziákká a normannok, szlávokká a bolgárok, németekké a vindusok, és ugyan ki fogja hazánkban kimutatni törzsfáját mindazoknak, a kik most magyarul beszélnek. Ez az egyik nehézség. Ez már régóta ismeretes ugyan, de mégis elismerésre méltó, hogy Vámbéry ezt annyira hangsúlyozta épen Hunfalvy Pállal szemben, ki a magyar ethnographiában azon tant állította föl, hogy csak a nyelv döntő, mely tannak pedig az egész történet ellene mond. Talán szabad utalnunk arra, hogy már 1876-ban kifejezést adtunk azon meggyőződésnek, hogy a finn-ugor rokonság mellett nem szabad megfeleldkezni a törökről sem.

Vámbéry művének egyik föladata tehát annak kimutatásában áll, hogy erkölcs, szokás, testalkat, alkotmány, vallás dolgában, egyáltalában mindabban, a mi, nem tekintve a nyelv-

vet, a nép fogalmát alkotja, a magyar nép a török-tatárnak egy ága. E föladatot az ethnographus és historicus oldja meg.

A másik pedig, melyet a nyelvtudós Vámbéry tűzött ki magának, az : hogy tulajdonképen a nyelvi szempont nem csak, hogy nem mond ellen az ethnikus, történeti és műveltségi tényeknek, hanem még meg is erősíti azok bizonyítását. A magyar nyelv ugyanis mindazon kifejezéseket illetőleg, melyek az emberi műveltség legrégebb szakából erednek, legalább is oly rokon a tatár-török nyelvekhez, mint a finn-ugor nyelvcsaládhoz. Így a magyar tehát, mielőtt új hazájába tért, műveltségét és állami életét tekintve, egészen török volt, nyelvét tekintve, pedig csaknem egészen az volt.

Midőn e kiváló érdekű és értékű mű bírálatához fogunk, az olvasó természetesen fogja találni annak kijelentését, hogy studiumunk szerint, mi kiválóan az első szempontot kísérhetjük figyelemmel. Nyelvi kérdések taglalásába ugyanis, ép úgy mint minden más tudománybeli kérdésekbe, véleményünk szerint csak szaktudósnak szabad bocsátkoznia. Csak egy ide vonatkozó észrevételt legyen szabad, mint laikusnak, kockáztatni.

Véleményünk szerint az eddigi kutatók a nyelvrokonság körül túlságos súlyt helyeztek a szókincsre, és aránylag kevesebbet foglalkoztak a grammatikával. Vámbéry maga is nagyon szerényen ítél műve e részéről, meg van győződve arról, «hogy az összehasonlítandó nyelvek alaktanára vonatkozó e futólagos észrevételek által érvényes eredmény nem érhető el». Pedig, ha az európai nyelvek fejlődését nézzük, azt vesszük észre, hogy a grammatika az összehasonlításnak igen-igen fontos eleme. Az angol nyelv például, a mi szókincsét illeti, legalább is annyira román, mint germán, sőt Müller Miksa szerint túlnyomó számú benne a román eredetű szó, de grammatikájánál fogva a germán nyelvekhez sorolható.

I.

Vámbéry művét nehéz kivonatban ismertetni. Oly annyira tele van az szellemes és mégis a tárgyhoz tartozó megjegyzésekkel, oly sajátos az egész észjárás, mely benne visszatükröződik, hogy olvasóinkat nem figyelmeztethetjük

elégge arra, hogy az eredetiben magában keressenek a főkérdések körül fölvilágosítást. Vámbéry azon írók közé tartozik, kik, még ha tévednek is, tanulságosak és érdekesek maradnak. Látszik, hogy nem annyira szoros tudományos módszer, mint egy határozottan körvonalozott egyéniség nyilatkozik benne. Ily közvetlenséggel a régi magyarokról és rokonaikról csak azon férfiú írhat, ki autopsziából ismeri a pusztá népeinek egész sajátságos életét. Ismételjük tehát, hogy ismertetésünk csak a fővonásokat érintheti, és hogy magának a műnek áttanulmányozását nem ajánlhatjuk elégge melegen.

A mű a kérdés lényegét tartva szem előtt, történeti úton indul meg. Az első fejezet kimutatni igyekszik, hogy a régi classicus írók scythái és sakái alatt, valószínűleg sok helyen török-tatár népeket kell érteni, különösen Közép-Ázsiában. Nagyon sajnáljuk, hogy a szerző, ha már ily távoleső körrel foglalkozott, egyáltalában nem érintette a parthusokat, a régi Ázsia e hatalmas lovas népét, melyet oly tekintely, mint Rawlinson, azonosít a kúnokkal. Természetes, hogy e fejezet inkább érinti a török törzsnek általában, eredetét, mint a magyar népét.

A második fejezet *A húnok és avarok*, már kellő közepbe visz azon tusáknak, melyek a magyar historiát és nyelvészetet foglalkoztatják. Ennélfogva szükséges, hogy e fejezettel, melylyel a szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy a húnok és avarok törökök voltak, bővebben foglalkozzunk.

Megjegyezzük, hogy azt, vajon mifele nép volt-e a hún, magában véve nem tartjuk első rendű fontosságú kérdésnek. Azt, hogy a húnok magyarok voltak, s a szekelyek egyenesen tőlök származnak, már talán Szabó Károly sem hiszi. Láttuk, hogy ennek Vámbéry is ellene mond. A választás nem nagy: vagy törököknek vagy pedig mongoloknak kell nézni culturájoknál fogva a húnokat. Arra pedig épen Vámbéry tanít, hogy a mongol es tungúz még együtt maradt a finn-ugorokkal, miután már a török-tatár elvált a közös törzstől. Csak az ellen van kifogásunk, hogy már itt jelentkezik az, mi a különben oly kitünő és szellemes műnek legfőbb hibája: hogy tudniillik a szerző, bár abból indul ki, hogy a nyelv maga nem határoz rokonság dolgában, főerveit megis a nyelv köreiből veszi. Itt nem jár el mindenütt kellő kritikával.

A húnok és avarok nyelvéből, tudva levő, nem maradt

reánk kapcsolatos emlék, hanem csak egyes szavak, legnagyobb részben tulajdonnevek. E tulajdonnevek mennyiben tükröztetik vissza a nyelv jellemét, az a kérdés. Vámbéry «méltatja is az ellenvéleményt, mely a személyi és népi tulajdonnevek bizonyító erejét elégtelennek nyilatkoztatja». De kimondja, «hogy mindazok a jelenkor népeire, különösen az európaiakra vonatkozó elméletek a hajdankor népeire és a török-tatár eredetű népekre nem alkalmazhatók». Szerinte ugyanis csak idegen vallás hozza be az idegen nevéket. «Az a nép azonban, a melyről itt szó van, tudniillik a török-tatár, abban az időben még meglehetősen ment volt idegen vallás befolyásától». (33—34. l.) Hogy mennyiben áll ez a többi török népre nézve, nem akarjuk vitatni. De a húnokat illetőleg, egyenesen tudjuk, hogy divatban voltak náluk az idegen nevek. Jordanes, ki pedig a hún történetnek egyik legfőbb forrása, ezt egyenesen kijelenti.

Jordanes így szól: Mindenki tudja, hogy a nemzetek szokása többféle nevet használni: így a rómaiak macedón neveket, a görögök rómaiakat, a szarmaták a germánoktól vesznek gyakran kölcsön, a góthok a húnoktól. *)

Szabad megvonni a góth írótól a hitelt, de akkor a nevet sem szabad tőle átvenni, ha pedig a neveket elhiszszük, el kell hinnünk rájuk vonatkozó megjegyzését is, mely különben is megfelel a népvándorlás által teremtett zürzavaros állapotoknak. A Vámbéry által közölt hún és avar szólajstromból például a Berich szó bizonyosan góth. **)

Másik kifogásunk e névlajstrom ellen az, hogy a szerző nem csak a hún és avar neveket közli benne, hanem, könnyen érthető tévedésből, a török neveket is. Ismeretes ugyanis, hogy a byzanci birodalom Justinianus ideje óta összeköttetésben állott szorosán vett török népekkel. Ezek neveit pedig csak nem lehet fölhozni bizonyítékul a hún-avar népek töröksége mellett. Ily nevek: Akkapa, Dizabul, Kunassolon,

*) Nemo qui nesciat animadvertat usu pleraque nomina gentes amplecti, ut Romani Macedonum, Greci Romanorum, Sarmatae Germanorum, Gothi pleramque mutantur Hunnorum. Jordanis Getica. IX. Ed. Mommsen 70. l.

**) Cum rege suo nomine Berig Gothi quondam memorantur egressi. Ugyanott IV. Berich a góthok első királya, XVII.

Maniakh és mások. Hogy pedig ez igazi törökök és az avarok nem képeztek egy népet, kitűnik Menander jelentéseiből, ki szerint a törökök által leverett ogór nép romja vette föl az avar nevet.

Ezek mellett jól esik azon jól ismert neveket fölsorolni, melyek magyarázata a török nyelvből elfogadhatónak látszik. Ilyenek: Baian, Dengizikh, Irnák Mundzuk, Uldesz, Tudun, stb.

A harmadik fejezet a bolgárok törökségét vitatja. Megvalljuk, hogy az itt fölhozott példák nekünk bizonyítóbbaknak látszanak, mint az előbbi fejezetek. A szerző érvelése Roeslerrel szemben, ki a bolgárokat a szamojed-osztjakokhoz hasonlította, tömött és tudományos. E fejezet különben csak laza összeköttetésben áll a magyarok eredetével.

Fontosabb a következő, a khazarokról szóló. A kozárok — maradjunk meg a honosságot nyert névnel — a megalakuló félben levő magyar nemzettel legszorosabb viszonyban állottak. Egy részök, a kabarok, csatlakozott a magyarokhoz. Konstantinos császár, midőn e nevezetes tényről értesít, azt is hozzá teszi, hogy a turkok, azaz a magyarok, megtanulták a kabarok nyelvét és vizont. *) Ezt a helyet nem igen lehet másként értelmezni, mint úgy, hogy a kozárok egy új elemet hoztak be a magyar nyelvbe.

Legyen itt megengedve egy szorosan a tárgyhoz tartozó megjegyzésünk. Vámbéry szerint, a török nemzet egyes ágai nem külön nyelven, hanem csak külön dialectusokon beszélnek. Ha tehát a kozárok is törökök, ép úgy mint a magyarok, csak nem fog a nyelvi összeolvadásnak a császár oly nagy fontosságot tulajdonítani. Tehát e szerint vagy az eredeti magyarok, vagy pedig a kozárok nyelve, nem volt a török. Hogy a két nyelv nem igen lehetett közel rokon, azt a *ἑτέραν γλώτταν* is bizonyítja. Minthogy pedig a turkok egyesülnek a kabarokkal, valószínű, hogy ez utóbbiak nem voltak azok. Véleményem szerint könnyeden e helyen átesni nem lehet es nem szabad. Ide járúl még az is, hogy Ibn Fozlan, a ki az arab írók közül a kozár történet egyik főforrása, egyenesen azt

*) *Const. Porphyr. de admin. imp.* 39. fej. ὅθεν καὶ τὴν τῶν γαζάρων γλῶσσαν αὐτοῦς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν· ἔχουσι δὲ καὶ τὴν, τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶτταν.

mondja, hogy a khazarok épen nem hasonlók a törökökhöz. Igaz ugyan, hogy egy zsidó forrásban többnyire török törzsek említettnek a kozárok testvérei gyanánt, de az olyanféle genealogiáknak, melyek Jaffettel, Noe fiával, kezdődnek, csak nem adhatunk nagy hitelt.

E nehézséget, véleményem szerint, Vámbéry műve nem oldotta meg. A kozár tulajdonneveket igyekezik ugyan törököknek tüntetni föl, mert felölök sem maradt nagyobb nyelvi emlék, hanem ezeknek itt még sokkal csekélyebb az értéke, mint a húnoknál. A kozárok uralkodó osztálya ugyanis zsidó vallású volt, sok volt köztök a mohamedán és keresztyén. Nehezen tehető föl, hogy ennek a neveknek ne lett volna hatása.

E fejezet jelentőségét nem is e kérdés vitatásában látjuk. A szerző hű és beható képét adja azon előkelő szerepnek, melyet a kozár birodalom a VII. és X. századok közt keleti Európában játszott. A puszták népei közt ez volt a legjobban szervezett, a hegemon törzs. Már nem egészen nomád; vannak városai, és ereje megrettentí a perzsákat és byzancziakat egyaránt, az oroszok pedig adófizetői. Az ő auspiciumaik alatt jelennek meg a történet színhelyén a besenyők, a kúnok és végre a magyarok.

A besenyők törökségét komolyan nem igen vonták kétségbe soha. A kún nyelv török-tatár voltát egy nagy fönmaradt nyelvemlék, a Petrarca-féle kun-olasz glossarium igazolja. Azt meg Komnéné Anna mondja, hogy a kúnok és besenyők nyelve egy. Itt tehát könnyű az állása szerzőnek. Azonban el kell ismernünk, hogy a régi bizonyítékokhoz nagyszámú és jelentős új tanúságokat is csatol. Másrészt azonban itt is oly következtésekre ragadtatja magát, melyek helyességét nem ismerhetjük el.

Ezek közül a legfontosabb az, hogy ő, a nyelv alapján a kúnokat a besenyőkkel nem csak azonos, hanem egészen egy nemzetnek véli. (110. l.) Arra hivatkozik, hogy a mai turkomán nemzetnek egyes ágai is külön politikai és katonai életet élnek, de nemzetileg mégis egyek. Szerinte épen úgy, mint a hogy most a jomat-turkomannok az oroszokkal szövetségben harczoltak, a tekke-turkomannok pedig ellenök, «ep ily módon eshetett meg, hogy a magyarok a besenyő törökökkel folyton hadi lábon állottak, míg a kún törökökhöz a barátság kötelekei fűztek őket». Igaz, hogy a kúnok a besenyőkhöz na-

gyon közel állottak nemcsak nyelvben, de szokásban és erkölcsben is, hanem azért mégis külön nemzetek voltak. Hisz Vámbéry törököknek tartja a húnokat, avarokat, bolgárokat, kozárokat, besenyőket, magyarokat, stb., de azért mégsem állítaná, hogy a bolgár = kozár, vagy hogy az avar = besenyő. Azt meg történeti forrásokból bizonyosan tudjuk, hogy más volt a besenyő, mint a kún. Hogy a kún egy az úzzal és palóczezal, azt tudja Vámbéry, de arra már nem ügyel, hogy a görög források szerint, mily folytonos és öldöklő háború folyt ez úzok, azaz kúnok, és a besenyők közt. Még lakóhelyök is a kúnoknak sok ideig a Volga és Don melleke volt, miután a besenyők már az alsó Dunához költöztek.

Egy más állítás is tanúsítja, mily kevésbé egységes é mű. A szerző a hún névről szólva, ezt írja: «A nélkül, hogy a húnok és kúnok közt e helyen történelmi összeköttetést akar-nánk keresni, mindkét név azonossága mi előttünk kétségtelen». (447 l.) Most pedig a besenyőkről azt állítja: «hogy ez a nép nem tartozott úgy, mint a húnok, a keleti törökséghez, hanem azon törökökhöz, kik a XI. és XII. században a kúnok neve alatt szerepeltek».

Különben a szerző által elősorolt besenyő nevek és szavak török provenienciája csakugyan igen valószínűvé tétetik.

Eddig tart mintegy a mű bevezetése. Talán nem tevédünk, ha azt hiszszük, hogy e részt szerző csak munka közben csatolta tanulmányához. Nem fordította reá azon gondot és figyelmet, mely tulajdonképeni művét oly becessé teszi. Igaz, hogy nagy részt ismeretlen és ketes talajon mozog, de annál nagyobb szüksége lett volna elővigyázatra és a gyér kútfők alapos átbúvárlására és földolgozására. Eddig minden nép, melylyel a magyar őstörténetében, mondában vagy hiteles följegyzések szerint érintkezett, töröknek bizonyult; a talaj a magyar nemzet törökségének kimutatására elő van készítve.

É R T E S I T Ő .

Papírvaluta és ágió. Nemzetgazdaság-statisztikai vizsgálódások azoknak hatásáról, különös tekintettel a kereskedelmi forgalomra. A magyar tudományos akadémia által koszorúzott pályamű. Írta Földes Béla. Buda-Pest. Kiadja Kilián Frigyes. 1883.

Mikor az akadémia az ágiót pályakérdésül kitűzte, a valuta-rendezés nagy actualitással birt. Akkor sikerült az Egyesült-Államokban a valuta helyreállítása, akkor készítettett elő Olaszországban a készfizes megkezdése, akkor rebesgették Ausztriában a valutarendezés közeledését. Az osztrák pénzügyminiszter egyik költségvetési beszédében említette is, hogy foglalkozik a készfizes ügyével és nemsokára reá szó volt párhuzamos valuta-értekezletek tartásáról Buda-Pesten és Bécsben. Mikor azután 1879—80-ban a tőzsdejáték és alapítás Franciaországban nagy hullámokat vetett és a merész úzérkedés folyvást újabb czímekeket keresett emissziókra, a hitelműveletek egyik tárgyául az osztrák valuta helyreállítását szemelték ki s a most nem rég börtönre ítélt Bontoux arra a czélra nagy kölesön közvetítésére már készen is állott.

A gazdasági s különösen a pénzpiaczi viszonyok azóta nagyot változtak, az állam háztartása sem javult lényegesen, és a mint néhány évvel ezelőtt nagyon korai volt a valuta-rendezéssel foglalkozni, úgy ma épenséggel minden actualitást nélkülöz a készfizes helyreállításának kérdése. Azért nem is sajnáljuk e gyakorlati föladat hiányát Földes munkájában, a melynek különben is a föltett kérdésekre kellett szorítkozni. S azon negativ tétel, hogy mekkora kárt tesz a papírpénz a gazdasági élet minden mezején, ha közmeggyőződéssé válik és az irodalom által gyakran hirdettetik, nagyobb gyakorlati hatással bír a valuta majdani helyreállítása tekintetében,

mintha ma már időnek előtte positiv megoldási módozatok hozatnának javaslatba.

Földes munkáját ennél fogva a gyakorlati közgazdasági politika szempontjából is igen becsesnek tartom, és mielőtt elméleti értékét néhány vonással méltányolnám, épen azon gyakorlati mozzanatokat akarom kiemelni. Köztudomású dolog ugyanis, hogy mint egyebüitt, úgy nálunk is, a nagy papirpénzforgalomnak és a magas ágiónak sok barátja van; nálunk különösen a birtokos osztály örül a nagy ágiónak, mert akkor nagyobb ára van a gabonának és nagyobb is a kivitele. Szerző azon fejezetben, mely az ágiónak az iparra s mezőgazdaságra való hatását fejtegeti, tüzetesen kimutatja, hogy «nincsen nagyobb tévedés, mint az, hogy az ágió a mezőgazdaság előnyére van». Először is, ha van a mezőgazdának véletlen nyeresége az ágióból, akkor ez nem a mezőgazdaságból, hanem a valutával folytatott játékból származik, oly nyereség, melyet elérhet az iparos, el a kereskedő s még nagyobb mérvben az üzérkedő. — Mondja is szerző, hogy a ki ily nyereségre akar számítani, annak kár mezőgazdasággal foglalkozni, jobb, ha mindjárt a tőzsdére megy játszani. De hát elég az hozzá, hogy az ágió következtében sokat nyert a gazda termésén; ámde megmarad-e neki a nyereség? A dolgok rendje szerint nem maradhat, mert a mennyivel a gabona ára az ágió következtében drágult, ugyanannyival kellett minden más cikknek, melyet a mezőgazda pénzben venni kénytelen, árban emelkednie. Az árak nem minden cikknél emelkednek az ágióhoz képest egyenletesen, hol túlmennek az arányon, hol alább maradnak és azért, ha netalán mégis marad a mezőgazdának nyereségi nagyobb fölöslege, akkor ez a többi termelési ágak megkárosításával jár, a melyeknek termékei nem részesültek a kellő árban. De ha a közgazdaság e megrontásával a mezőgazdasági osztály elég rövidlátó lenne nem törődni, megérzi mindenesetre az őt közvetlenül és okvetlenül érő bajokat. Földes öt pontba foglalja össze e hátrányokat. A mezőgazda kénytelen először mindent, eszközöket, gépeket stb. az ágió mértékéhez képest drágábban venni. A gazda számításai sokkal nagyobb kockázattal járnak, mint az iparos és kereskedőnél, a kik termékeiket gyorsabban forgatják, a kik tehát az ágió föl-alá hullámzását ki bírják egyenlíteni, míg a mezőgazdánál az egyik termelési, illetőleg értékesítési időszak a másiktól nagyon hosszú s az ágiónak kedvezőtlen alakulását alig tudja egy évnél hamarabb kiheverni, ha ugyan akkor kedvezőre fordul az ágió. Káros a mezőgazdaságra nézve harmadszor az ágió a hitelnyújtás, különösen a

földhittel szempontjából. A hosszú törlesztésre fölvevett kölcsönök, és a mezőgazda rendszerint csak ilyenekkel boldogul, azzal a veszéllyel járnak a hitelezőre papirvaluta mellett, hogy idővel sokkal rosszabb pénzben kapja a kamatokat és tőkét, mint a melyben ezt adta. E veszély miatt nagyobb kamatokat kell követelnie a földhittel fejében, habár a birtokos viszont annak a kárnak van kitéve, hogy idővel a kapottnál értékesebb pénzzel fog fizetni. — Baj továbbá negyedszer a földművelésre az ágió azért, mert ugyancsak a fizetési valuta ingadozása miatt a birtokos nem igen hajlandó hosszabb időre bérbeadni birtokát, a mint nálunk csakugyan fölötte túlnyomók a rövid időre szóló bérleti szerződések. Már pedig az ily bérletek hátráltatják a mezőgazdaság fejlődését. És végre az ágió hullámzásából fejlődő üzérkedési szellem sehol sem tesz annyi kárt, mintha a mezőgazdára átragad és ha ez az ágióból esetleg legnagyobb nyereséget húzó termelési ágat a többinek elhanyagolásával egyoldalúan cultiválja.

Helyesen említi itt Földes ez utóbbi tétel megvilágítására azt, hogy nálunk kétségtelenül a búzatermelés túlságos, egyoldalú kiterjesztésére, a melytől most olyan nehezen tudunk az állattenyésztés arányos üzeméhez visszatérni, jó részben az ötvenes évek elején uralkodott magas ágiónak is volt befolyása. Egy másik helyen magyarázza is szerző, hogy az ágiónak miért volt az ötvenes években Magyarországon oly nagy áremelő hatása a búzára; oly ok, a mely ma rég megszűnt, a mely tehát magas ágiónál többé hasonló hatást nem fog előidézni s pedig azért, mert hazánk nem az a kiváltságos búzakamarája többé Európának, a mely volt az ötvenes és még a hatvanas években is. Tanulságos e részben gr. Barkóczy János nyilatkozata, melyet szerző az 1869-ben megtartott magyar valuta-enquêteből idéz. Egészen téves — így szölt ez a nagy tapasztalatú gazda s bankigazgató — a Magyarországon divatozó azon fölfogás, hogy hazánk mint nyersterményeket kivívó ország a magas fölpénzzel rosszul nem jár. Pillanatilag igen, hosszabb időre nem; mert az összes áruk oly roppant ingadozása semmiben és sehol biztos számítást nem enged. Magas volt ugyan a gyapjúnak ára 30 százalékos fölpénznél; de midőn a gyarmati gyapjak versenyzése rögtön és nagy mértékben beállott, a gyapjúárak Német- és Franciaországban 10—12 százalékkal, Magyarországon pedig 40—50 százalékkal csökkentek. Vajon csak a gyarmati gyapjak egyedül okozták-e ezt? Nem; a fölpénz ingadozásának is nagy részben tulajdonítható. Ugyanaz a gabonánál is tapasztalható; három év előtt a búzának

ára Pesten a hét forintot is fölülmúlta, azóta már felére is le-
szállott.

Ez az érvelés különben már általánosabb hatályú s minden más terményre is áll, míg az előbb említett szám szerint öt argumentum tüzetesen és kiválókép azt bizonyítja, hogy a mezőgazdaságot mennyire károsítja a papirvaluta. Folytas-uk azonban az itt fölhozott nyilatkozat nyomán azon kérdésnek vizsgálatát, a mely iránt a mezőgazda ugyancsak kedvező előítéletet táplál, vajon tudni-illik a magas ágió tetemesen előmozdítja-e a gabonakivitelt? Földes művében legtöbb tért és — úgy látszik — legtöbb fáradságot is azon fejezetnek szentelt, mely az ágióknak a külkereskedésre való hatását tárgyalja. Én itt csak az egyik ágat: a kivitelt fogom említeni, mivel ezt tartom az elejétől fogva szemmel követett magyar mezőgazdasági kérdéssel szorosan kapcsolatban levőnek. Szerző azt vizsgálja, hogy igaz-e, a mi közönségesen el van fogadva, hogy a magas ágió előmozdítja általában a kivitelt? Itt nagy számbeli apparatussal dolgozik és inductiv érvelése mintaszerűnek mondható. Más fejezetben is, mint mindjárt az ágió okairól szólóban, a hol a papirpénz mennyiségének, a nemesérez-forgalom nagyságának, az államhitelnek és az ércfedezetnek befolyásáról az ágióra van szó, világos bizonyítékát adja annak, hogy szövevényes kérdéseknél egészséges módszerrel tudja értékesíteni a statisztikai számhalmazt. A külkereskedelem vizsgálatánál a complexitás szintén igen nagy. Óvatosan kell tehát e jelenséget minden oldalról vizsgálni és a mellett nem szabad az így kínálkozó sokféle számcsoportnak a mindegyikét megillető körön túl mező bizonyító erőt tulajdonítani, mert csak így lehet az egymást keresztező, elterelő vagy ellensúlyozó hatásokat némileg fölismerni. Földes e végett 12 különböző kérdést intéz monarchiánk külkereskedelmi statisztikájához, hogy választ nyerjen arra, hogy minő befolyást gyakorol az ágió állása a külkereskedésre. Az összeállított számcsoportokból eredő következtetéseket több tételbe foglalja össze, a melyek közül csak egy-kettőt idézünk. Így: az ágióban beálló nagy változás gyakran csak igen kis változással esik össze a kereskedelemnél és megfordítva az ágióknak kis változása a kereskedelemnek jelentékeny változásával. A jelenségek tehát nem arányosak és ennek következtében itt más tényezők működésére kell következtetni. Továbbá: az árukereskedelmi mérleg legkedvezőbb volt a magas ágió korszakában; tehát ekkor a kivitelt túlnyomó volt. Végre: bár az ágió befolyást gyakorol a külkereskedelmi forgalomra, lehetetlen azon befolyást határozott mértékben kifejezni.

Ha már most a Földes által közölt számadatok sorában a kertis mezei termékek kivitelét nézzük, ezt illetőleg a szabály, hogy magasabb ágiónál nagyobb a kivétel, minden kivétel nélkül érvényben áll. Így az 1852—66-iki cyclus azon éveiben, mikor az ágió magas volt, a mezei termékek kiviteli többlete 10·9 millió forint volt; az 1852—1876-iki cyclusban, mikor magas ágiójú évek voltak, a kiviteli többlet e termékeknél 27·1 millióra ment. Mikor ugyanazon két cyclus folyamán alacsony ágió volt, az említett kiviteli többlet csak 8·6, illetőleg 13·3 millió volt. Hasonló eredményt találunk, ha nem az értéket, de a mennyiséget nézzük. Továbbá megerősítést nyer a szabály negatív úton, a mennyiben a gabona s más mezei termékek bevitelének az ágió csökkenésével. Ezt a szabályt szerző egyébként előbb már deductiv úton is kifejtette az ágióról és az arról szóló fejezetben. Itt tudniillik a többi közt azt vizsgálja, hogy minő befolyást gyakorol az árakra, az idő, hely és árucikk különbözősége szerint az ágió és kiderül, hogy a gabona, mint nagy kiviteli cikk, rendszerint alkalmazkodik az ágió alakulásához. Bizonyítja ezt az Ausztriában 1852—61. és 1852—71-ben előfordult búzaárak statisztikája is, a mint ezt szerző az említett fejezetben föltünteti.

Íme egy fontos concret kérdés végig vezetve a munka legtöbb fejezetében lerakott szabályokon. Próba ez a munka elméleti tisztasága s gyakorlati hasznavehetősége mellett. Ez utóbbi szempontból különösen elismerendő a sokoldalúság, melyet a szerző megfigyelései tanúsítanak. A mű előszavában azt mondja a szerző, hogy fáradságos vizsgálódásainak eredményét azzal a tudattal teszi közzé, hogy általuk a tudománynak az ágióra vonatkozó nehéz problémáját több lényeges pontban sikerült előbbre vinnie. Áll ez — nézetem szerint — különösen az ágió s a külkereskedelem meg az ágió s a hitel közti viszonyról kifejtett tételeit illetőleg, a melyeknél, mint részben föntebb is kimutattam, kivált a monarchiánk forgalmi életéből vett gazdag statisztikai alapon formulázza tételeit; oly tételek, a melyek a közérvényű általános tanokat az ágióról közelebb körülírják s a különféle concret viszonyok szerint tüzetesen formulázzák. E módszerrel viszi keresztül a szerző azt a tételt, mely szerint «az újabb tudomány az exclusiv okok elméletét visszautasítja s a gazdaság azon fontos jelenségét is, melyet az ágió képvisel, több körülményből származtatja». Ez a módszer nem eredményez ugyan egyszerű s absolut szabályokat, de közelebb visz az igazsághoz és a reális életre jobb útmutatást nyújt. Nem utolsó érdeme a munkának a

fejtegetés tisztasága s a formulázásnak majdnem matematikai szabatossága.

FENYVESSY ADOLF.

Geschichte der Einwirkungen der deutschen Literatur auf die Literaturen der übrigen europäischen Völker der Neuzeit. Von Dr. F. H. Otto Weddigen. Leipzig, 1882, 183 lap.

E könyv egy tudatlan embernek teljesen értéktelen compilációja. A boldogtalan elővette Scherr János hírhedt általános irodalomtörténetét, mely még a *nemet* irodalomtörténetre is használhatetlen, és kivonatolta e gyarló férczmunkát. Még a föladattal magával sincs tisztában, melynek megoldására vállalkozott. A szép-irodalomra akar szorítkozni, de reflectál a tudományos irodalomra is, voltaképen pedig csak a fordításokat sorolja föl, melyekben német könyvek más európai nyelven megjelentek. Önálló tanulmánynak és kutatásnak semmi nyoma. A szerző tájékozatlanságát mi magyarok persze leginkább azon (egész négy lapra terjedő) fejezetben bámulhatjuk, mely saját irodalmunkról szól. A legismertebb, Németországban is igen ismeretes írók nevei is mily alakban szerepelnek! Kazinczy mint Kazinczky, Arany mint Avany, Szász mint Szásy! Hogy várhassuk, hogy valaki oly írókról tudjon okosat vagy alaposat mondani, ki neveiket sem ismeri! És adatai épen oly megbízhatók. A 174. l. azt állítja, hogy Carrière öt kötetes könyve *Die Kunst im Zusammenhange der Kulturentwicklung* 1879-ben magyar fordításban megjelent. Honnan vette ezt az adatot? — De azért ne higyük, hogy a többi fejezetek jobbak. A hol utána jártunk a dolognak, mindenütt ugyanezt a tudatlanságot találtuk, mely a magyar irodalomról szóló részben oly nevetséges állításokat értelt. *)

De ha a könyv maga nagyon rossz is, a kérdések, melyek benne érintetnek, oly érdekesek, hogy szívesen megragadjuk az

* A magyar nyelvről azt mondja szerzőnk, *hogy ez tisztán keleti. a mongol nyelvtörzsnek egy ága.* Az ilyen állítások legjobban mutatják, hogy itt tisztán tudatlan emberrel van dolgunk, mert nem tekintve azt, hogy Hunfalvy Pálnak két német könyvében is található volt a fölvilágosítást a magyar nyelv jelleméről és rokonsági viszonyairól, — az ember nem is képzelheti, mit érthet józan gondolkozású ember, ki a szanszkrit és zend nyelv viszonyáról a némethez talán csak hallott valaha, *tisztán keleti nyelv alatt!*

alkalmat, hogy a szerző *föladatáról* s e föladat előfeltételeiről elmondjunk néhány megjegyzést, melyek talán az eszmék tisztázását elősegítik.

Mindenek előtt nem világos a «világirodalom» — *Weltliteratur* — fogalma, melyből szerzőnk kiindul. A szó Goethétől származik, ki azt a század húszas éveiben ismételve használta. A nagy német költő igen egyszerű, de akkor még meglehetősen új dolgot értett e kifejezéssel: a népek ismerjék, méltányolják és élvezzék egymásnak irodalmát; az irodalmi elszigetelés és elszigeteltség megszüntetése volt az, a mi szeme előtt lebegett. E gondolat természetes következménye gyanánt, kapcsolatban Herder és a romantikus iskola eszméivel és törekvéseivel, állt elő Németországban az az óriási *fordítási* irodalom, mely a németeket, a legszélesebb körökben is, oly tájékozottakká teszi a világ összes nemzeteinek irodalmában. Németországra nézve tehát a Goethe kívánsága beteljesedett, de ropantúl haladt eszméjének győzelme a többi európai nemzeteknél is, hol az idegen nyelveket már nagy kedvvel tanulják s az idegen irodalmak termékeit saját nyelvökre átültetik. A mi ma a Themse partján kiváló költői vagy tudományos munka létrejön: arról néhány nap múlva tudnak a Newa és a Duna, a Szajna és a Rajna partjain, és megfordítva. Ez az, a mit Goethe gondolt és kívánt, és tagadhatatlan, hogy e kölcsönös irodalmi tudósvétel idővel bizonyos általános jelleget fog tulajdonítani az európai irodalmaknak, — milyen például a tudományos irodalom némely ágában, vagy a drámai és regény-költészet terén már ma is észlelhető, — a nélkül, hogy a nemzeti sajátosságokat megsemmisítené. Ha e világirodalmi áramlat a költészet terén élvezeteinket öregbíti, ízlésünket sokoldalúvá teszi, világnézetünket szélesbíti, az önhiittségtől megóv s nem enged korlátoltságban sínlódnunk: a tudomány terén épen nélkülözhetetlen e mozgalom, ha nem akarjuk, hogy minden egyes nemzet a maga csekély erejével a tudás számtalan problémáit önállóan, a hegyen túl lakókkal nem törődve, teljesen a maga körében megoldani kénytelen legyen, a mi az erők hiú elforgácsolására s elpazarlására vezetne és a haladás munkáját sanyarúan megnehezítené.

Goethe e helyes és okos gondolatát könyvünk szerzője egészen gyerekesen úgy értelmezi, mintha ezen irodalmi tudósvétel tisztét, melyből ő egységes irodalmi közvetítést csinál, *egy* nemzet teljesíthetné Európában. Hogy e nemzet a német, azt szerzőnkkel nemcsak önhiitt, előítéletes chauvinismusa hiteti el, hanem a német

irodalom azon két sajátosága is, hogy egy oldalról a külföldi irodalmak legkülönbözőbb termékeit sokkal nagyobb számmal és sokkal méltóbb alakban fogadja be körébe, mint az (ha értékes is, de mégis csekély kivételekkel) másutt történik; más oldalról pedig a németek, azon ismeretes cosmopolitismusuknál fogva, melylyel idegen sajátosságokat megérteni és méltányolni tudnak, képesek saját nemzeti ízlésökből kilépni és saját világnézetökkel egészen ellentétes költői termékekbe is jóakarólag belemélyedni. Ezek tagadhatatlanul szép tulajdonságok, — bár a nemzeti jellem megóvását nagy mértékben veszélyeztetik; de szerzőnk nem veszi észre, hogy e tulajdonságok hasznát csak a németek magok veszik. A német nyelvet lehet világnyelvnek tekinteni, ha tetszik, bár nem foglal el oly óriási területeket, mint az angol vagy még a francia is. De távol sem oly világnyelv, melyet Európa művelt nemzetei mind tudnának, — pedig ez volna az előfeltétele azon szerepnek, melyet a mi naiv szerzőnk nemzete számára kijelöl vagy igénybe vesz. Egész okoskodása tehát teljesen nélkülözi a valóságnak, sőt a lehetőségnek is alapját, s így nem egyéb zavaros, gyerekes ötletnél. Világirodalom, a mint ő azt gondolja, kétszer volt Európában: a középkorban és a renaissance századában, de akkor is csak a művelteknek egy bizonyos, bár igen nagy körére vonatkozott, alapja pedig a latin nyelv volt, mely e világirodalmaknak eszközül szolgált.

De az irodalmi *hatás* fogalmával sincs tisztában Weddigen. Nála a fordítások állnak előtérben, a többi csak mellékes czafrang, nagyrészt üres phrasis. A fordítások hatását nem szabad nagyon kicsinyelnünk. Minden nemzet irodalma bizonyítja, hogy egyes fordítások mondhatni döntő befolyást gyakoroltak az irodalmi és műveltségi fejlődésre. Elég legyen Herder népdalaira, Voss *Homerosz*ára, Rückert keleti fordításaira emlékeztetnem az olvasót. S Európa többi irodalmaiból is könnyű volna hasonló példákat kiemelni. De az ily fordítások kivételes jelenségek, hatásuk is kivételes, korabeli termékekre meg éppen nem szoktak vonatkozni. Weddigen nem tud különbséget tenni fordítás és fordítás közt. Főlemlíti, hogy a német nyomtatványok egy harmada fordítás és fölkiált: ime, az irodalmi közvetítésre hivatott nemzet! De nem veszi észre, hogy e fordítások nagyrészt kölcsönkönyvtári maculatura vagy tudományos segédkönyvek, — s hogy tisztán csak a németeknek szolgálnak, ezeknek sem jól.

Az irodalmi hatás, nézetem szerint, általában háromféle; mert vonatkozhatik a tárgyakra, az ízlésre és az eszmékre. A tárgyi

hatás igen feltűnő például a középkorban, midőn a romantikus phantasia szülötteit egész Európában föllejük, de különösen a XVI. században is, midőn Európa összes nemzetei ugyanazon meséket, novellákat és történeteket dolgozzák föl és olvassák. E században hazánk is az európai közös kincs gazdag forrásából merít s figyelemre méltó tagja az egyetemes világirodalomnak. Az ízlés hatásának leghatalmasabb példája a francia költészetnek, főleg a dráma- és regényköltészetnek bámulatos uralma a XVII. században, mely még Shakespearet is képes volt saját hazájában feledésbe süllyeszteni vagy legalább elhomályosítani. Az eszmék hatását legjobban feltűnteti a XVIII. század, a fölvilágosodás kora, mely az angol deismusban gyökerezik s az irodalom, állam, társadalom és hit teljes átalakulását eredményezte egész Európában. Minderről szerzőnknek fogalma sincsen, fogalma sincsen arról sem, hogy bizonyos szellemi hangulatok, hogy úgy mondjam, közös európai viszonyokban gyökerezhetnek, s azért egy egyes nemzet határából ki nem magyarázhatók; ilyen a sentimentalismus és érzelgősség a múlt században, ilyen a romanticismus a jelen század elején, melyeket Weddigen egyszerűen a német irodalom hatásából akar kimagyarázni, pedig az egyes európai népeknél többé-kevésbé önállóan, rokon ugyan, de mégis nemzeti forrásokból fakadtak és nemzeti tényezők közreműködése mellett nyertek alakot.

A kérdések, melyek e problémák tárgyalásánál szóba jönnek, a legnehezebbek közül valók. Irodalomtörténetek kivonataival vagy fordítások felsorolásával semmire sem mehetni. Weddigen könyve szerint azt hinné az ember, és a szerző maga azt hiszi, hogy a német irodalom nagyszerű befolyást gyakorolt a többi európai népek irodalmára. Pedig ez mesebeszéd. Nem tekintve azt, hogy a német irodalom a nagyobb európai nemzetekre csak a jelen században gyakorol némi befolyást, e befolyás maga az idegen nemzetek *költészetére* csekély körű, — rendszerint tisztán individualis. Így vannak egyes angol vagy francia vagy olasz költők, kikre egyes német költők vagy művek, például Schiller, vagy Heine vagy Goethe *Faustja* befolyást gyakoroltak, — de e befolyás egyéni marad, és a mit az illető költők produkálnak, lényegében mégis nemzeti jellegű és színezetű. A szláv népekre és a magyar nemzetre nagyobb hatással volt a német irodalom már a múlt században, sőt, a reformáció révén, már a XVI. században is; csakhogy e befolyás a németekkel való közvetlen érintkezésem és a német nyelvnek elterjedt ismeretén alapszik, s így a németből fordított vagy német eredetiek utánzá-

sán alapuló munkák felsorolásával ki nem mutatható. S így Weddigen könyve még adatgyűjtésnek is haszontalan munka, — az ízlés és az eszmék történetére és vándorlására vonatkozólag pedig még anyagot sem nyújt. Legföljebb arra való, hogy az olvasó megértse belőle, ha eddig még nem tudta, hogy a nemzeti irodalmi kölcsönhatások tanulmányozása és kiderítése az irodalomtörténet legnehezebb föladatai közé tartozik. De az ember az irodalommal magával nem is boldogul; a hol igazi hatás van, ott a politikai és vallási, a művelődési és tudományos mozgalmak összesége jön szóba. — mint azt épen Anglia és Franciaország példája mutatja, azon két nemzeté, melyek (az ókori népeknek egészen más természetű hatását nem tekintve) legtöbb befolyást gyakoroltak más nemzetek fejlődésére.

HEINRICH GUSZTÁV.

Jó könyvek. Szerkeszti P. Szathmáry Károly; kiadja a Revai testvérek könyvkereskedése.

Nemes buzgalommal indított jóra való vállalat. Jó olvasmány-nyal látni el a nép legalsó rétegeit s a ponyvairodalom szokásos árain (3—4—5 kron) oly füzeteket adni, melyek leszorítsák a ponyváról annak hitvány, silány s gyakran erkölcstelen és ízlés-rontó termékeit: oly törekvés, mely érdemes az irodalom figyelmére s méltatására.

De a föladat nem könnyű. A nép számára írni, eltalálni az alkalmas tárgyat, a kellő modort, a megfelelő előadást: úgy gondoljuk, kényesebb föladat, mint versekkel és novellákkal ellátni a szépirodalmi lapok rendes közönségét.

Leszállani oda, a hol most fetreng a vásári ponyvák litteratúrája: az nem volna nehéz. De oly olvasmányt nyújtani, a mi ízlésben, erkölcsben, ismeretek terjesztésében fölül áll ezen, a mi észrevétlenül is följebb emelje olvasóit s mégis kelendő legyen, mégis szíves fogadtatásra találjon és a versenyt a kedves régi Zöld Marczy és Sobri Jóska históriákkal kiállhassa: itt a bökkenő.

A *Jó könyvek* kiadói komoly buzgalommal kezdtek e munkához s a legkiválóbb erőket igyekeztek dolgozó társakul megnyerni. Előttünk fekszik az első nyolcz füzet — csupa jónevű írók dolgozatai. Érdekes e vállalat már azért is, hogy lássuk, ki miként fogta föl a reá váró föladatot s mit adott első kísérletül.

Jókai két füzetke verset írt, Mátyás király kalandjairól, szép szélesen-hosszan folyó magyar alexandrin versekben, bőséges előadással, nem kímélve a szót. Úgy hiszszük, eléggé eltalálta a hangot; szívesen fogják venni és olvasni.

Törs Kálmán Garibaldi ifjúságából mond el egy tengeri kalandot; legkisebbé sem affektálja a parasztos nyelvet, a «kend»-ező modort; nem mutatja, hogy ostobáknak tartja olvasóit, hanem ír egyszerű, könnyen érthető stílusban. Tárnya is tetszetős, címlapját Garibaldi ismeretes arcképe díszíti. Talán kapni fognak rajta s a ki megveszi, aligha bánja meg.

Mikszáth egy boszorkánysággal vádolt ártatlan öreg asszony és szép unoka-leánya történetét mondja el prózában. Kissé sentimentalis részletei vannak, de jól van elbeszélve, megvan eleje és vége, kikerekedik a történet, a mint illik. Kevésbé vagyunk megelégedve Mikszáth második füzetével, mely herczeg Eszterházy Miklós kalandjait meséli el, verses formában. Kezdi azon ismeretes történeti adomával, hogyan vezette be Vesselényi nádor szép özvegye ifjú diákját, az Eszterházyak első ősét, kincses házába s ajánlotta föl, hogy válaszszon ott, a mit tetszik, az ifjú pedig aztán magát a szép özvegyet választotta. Ez a rész eléggé sikerült, nincs kifogásunk ellene. De a második szakasznak már nem maga Eszterházy a hőse, hanem egy nagy-étű szolgálja, a harmadik szakaszban pedig Eszterházy Londonban főleg oly tettekkel gavalléroskodik, hogy ezres bankókat gyűjt meg fidibusznak, agyonlövi a tízezer forintot érő lovat stb. Ezek olvasása aligha fogja a népet akár izlés, akár erkölcs, ismeret vagy fölfogás dolgában följebb emelni, mint a ponyváról eddig szerzett olvasmányok. A gazdagságával hetvenkedő úrfit úgy állítani oda, mint a ki magáért és a magyar nemzet böcsületéért bámulatra méltó jeles dolgokat visz végbe, a *Jó könyvek* kitűzött programjába aligha tartozhatnak.

Tolnai Lajos egy prózai rövid elbeszélést adott a vállalatba. Iránya jó, tárgy alkalmas, de szerkezete, úgy hiszszük, nem felel meg a czélnak. Egészen novella-módra van szerkesztve; kezdetén egy dialoggal mindjárt belemegy «in medias res», így folytatja az egész első fejezetet, és csak a második fejezetben kezdi bemutatni a szereplőket és megismertetni életök korábbi történetét. Ez így nem jól van, legalább nem a ponyvára való. Elején kell kezdeni s végén végezni a históriát. Különbösen is Tolnai előadása tömörebb, mint kellene; azok a rövid jellemző mondatkák, melyekkel ő szereplő alakjait az előadás közepén minduntalan megszólaltatni szokta,

néha még novelláiban is, az irodalmi stílhez szokott közönségre nézve is, terhelők, mert nem könnyen érthetők meg; a nép számára szánt olvasmány pedig ezt a modort egyáltalán nem bírhatja el.

Maga a szerkesztő, P. Szathmáry két történeti monda elbeszélésével tett kísérletet. Tartunk tőle, hogy előadási módja inkább novellába illő, mint talán kívánatos volna. Mind leírásai a Detonáta bérceinek szépségeiről s az erdők titkos kebelében rejlő tündérvilágról, mind a hőse és hősnője közt folyó párbeszédék hosszabbra nyúlnak, semhogy az oly olvasók türelme, a kik talán bötüről bötüre fáradságosan szedegetik ki olvasmányaik tartalmát, megbirkózhatték velök. Kevesebb leírás, gyorsabban fejlődő cselekvény — ez legyen a jelszó. És mindenek fölött józanság, benső valószínűség a legmesébb külső események között is. Ez az, a mi a népmesékben mindig bámulatatosan meg van tartva. Azok hősei és hősnői a legcsudaszerűbb viszonyok közt is megmaradnak józan eszű, okos embereknek. Olyas naivitást, a minővel Szathmáry ruházza föl a kincses gróf leányát, a ki, noha nem szobába zárva növelkedett, annyira járatlan legyen a világ dolgaiban, hogy egész termeket betöltő arany-ezüst kincsek értékét száz hold föld értékével egyenlőnek tartsa, a nép még kevésbé lesz hajlandó valószínűnek fogadni el, mint lenne a műveltebb olvasó közönség.

Azonban egyes megjegyzéseink daczára egészben véve örömmel fogadjuk s üdvözöljük e vállalatot. Különösen örvendünk annak, hogy írói nem estek bele sem azon «hallják kendtek», «tudják atyámfiai»-féle modorba, a mit régebben némely hasonló irányú vállalatnál kísérlettek meg, sem azon ellenkező, szélsőségbe, hogy kanállal mérjék a bölcs oktatásokat és jó tanácsokat.

Sok szerencsét és sikert kívánunk a vállalat folytatásához.

—l.

A magyar állattani irodalom ismertetése 1870-től 1880-ig beárolay. Eredeti források alapján írta dr. Duda J. Jenő, tanársegéd a kolozsvári m. kir. egyetemen. Buda-Pest, 1882. Kiadja a Kir. Magyar Természettudományi Társulat.

E 186 lapra terjedő csinos füzetke nemcsak felsorolja tiz év zoologiai munkásságának műveit, hanem rövid jellemzésben a tartalmokról is számot adni igyekszik.

Első fejezetében az *Általános érdekű dolgozatok* sorozatával

találkozunk. melyek, számszerint százharminczhárom, kiváltképen a zoologia egyes tudományos kérdésének fejtegetésével vagy elméleti kapcsolatok bonczolgatásával foglalkoznak. Érdekes, hogy e sorozatban az ifjú kolozsvári egyetem, mely tudvalevőleg csak 1872-ben nyílt meg, harmincznégy czímmel, illetőleg művel van képviselve, az Ajtay Sándor, Entz Géza, Parádi Kálmán, Török Aurél, Hőgyes Endre, Klug Nándor, Dezső Béla és Szaniszló Albert tollából.

E fejezet után következnie kellett volna azon fejezetnek, mely az egyes napi és heti lapokban megjelent népszerű zoologiai czikkeket mutatta volna be, mert egyfelől ez szükségét pótolta volna, másfelől a zoologiai tudományos törekvések feltüntetésében kimutatta volna a magyar zoológok azon törekvését is, mely a zoologiai újabb vívmányok népszerűsítése érdekében tétetett. És e fejezet után adni kellett volna azon zoologiai tankönyvek sorozatát, melyet e tíz év termelt a magyar nemzetnek, illetőleg a magyar nemzet ifjúságának iskolai használatra. A tankönyvek tulajdonképen az élő bizonyosságok arra nézve, mily magaslaton áll valamely tudomány-ág bármely nemzet társadalmi életében, és ez éppen oly fontos, ha nem jelentősebb mozzanat, mint a zárt körök számára készült tudományos értekezések sorozata. E két fejezetet jól tenné az író, ha pótlékfüzetben közre adná olyformán, mint tárgyalt füzeté van szerkesztve.

A második fejezet *Egyes állatcsoportokra vonatkozó dolgozatok* czímen következik s első szakasza a *Véglényeket* (Protozoa) tárgyalja 134—143. czikkben. Ez állatkákkal tudományosan csak a kolozsvári állattani intézet foglalkozott e tíz év alatt, név szerint Entz Géza és Szentkirályi Ákos. A második szakasz az *Úrbelűekkel* (Coelenterata) foglalkozik s tizenkét művet ismertet, 144—155. pontig, melyek közül kilenczet a kolozsvári egyetem publicált a Dezső Béla és Entz Géza tollából. A harmadik szakasz a *Férgek* (Vermes) állatosztályát ismerteti huszonhárom dolgozatban a 156—178. tételig. E huszonhárom dolgozathoz a kolozsvári egyetem kilenczet nevez sajátjának a Parádi Kálmán, Szaniszló Albert, Daday Jenő és Dezső Béla tollából. A negyedik szakasz az *Ízeltlábúak* (Arthropoda) irodalmát tünteti föl 179—384. pontig, tehát kétszázhat dolgozatban. Ezekből Kolozsvárról került ki huszonkilenc dolgozat a Dezső Béla, Tömösváry Ödön, Szaniszló Albert, Daday Jenő, Török Aurél, Gamauf Vilmos és Parádi Kálmán tollából. A következő ötödik szakasz a *Puhatestűek* (Mollusca) irodalmát ismerteti a 385—390.

Fájdalom, e statistikai táblázat szomorú színben tünteti föl a magyar tudományos zoologia állását. Mint látjuk, néhány bűvárunk van csak, s ezek nagyrésze csaknem kizárólag az ízeltlábúakkal és gerincesekkel foglalkozik, s általános érdekű cikkekről is aránylag csakis e néhány bűvár gondoskodik. A véglényekkel és úrbélűekkel csak egy-egy magyar bűvár foglalkozik tudományosan, a férgekkel kettő, a tüskebőrűekkel és puhatestűekkel egy sem.

Néhány buzgó munkása volt ez évtizedben a faunának és e fajta dolgozatból néhány érdekes művet mutathat föl irodalmunk.

A külföldi szerzők is kevés figyelemre méltatnak minket: átlagosan, e művecske szerint, zoológiánkat nyolcz külföldi bűvár kíséri figyelemmel s dolgozik magyar tárgyú föladaton.

Örvendetes sorozat a névtelen szerzőké, ezek jóformán ismeretető cikkeket közöltek a lapokban; műveik száma úgy huszonhét százalékot tesz.

Nem hagyhatjuk megemlítés nélkül, hogy e művecske teljességre számot nem tarthat: háladatos munkát végezne szerző, ha pótlékfüzetben segítne a hiányokon.

DEZSŐ BÉLA.

Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. Írta dr. Ortway Tivadar, akadémiai levelező tag. Kiadta a Magyar tudományos akadémia történelmi bizottsága. Két kötet. Buda-Pest 1882.

E munka rendkívüli szorgalommal folytatott bűvárkodás eredménye. A szerző meg levén arról győződve, hogy nemcsak hasznos, de szükséges munkát is teljesít akkor, ha hazánk régi vízrajzának anyagát összegyűjti és kritikailag földolgozza, hozzáfogott az adatok gyűjtéséhez s bár be kellett látnia, hogy kitartása és fáradhatatlan szorgalma mellett sem fog tökéletes munkát létesíthetni, el nem csüggedett, hanem folytatta bűvárkodását és szerencsésen be is végezte. Munkája kiterjeszkedik az egész korszakra, mely a hazánkat érdeklő legrégebb történelmi tudósításoktól a XIII. század végéig letelt s magában foglal minden álló és folyó, forrás- és kútvizet, lápot és mocsarat, fürdőt és vízvezetékét, árkot, vízfogó gátat, gázlót révet és hidat, melyeknek az egykorú történelmi és okíratos emlékekben nyoma van. Forrásul szolgáltak az egész történelmi, geographiai, térrajzi és epigraphiai irodalom, mely a XIII. századot megelőzi, s az összes árpádkori diplomatiái készlet. Az így kinyomozott különféle vizek száma meghaladja a négy ezret; ebből 3050

folyó s 1050 álló víz. Az adatgyűjtés mellett szerző a régi kútfőkben megemlített vizek meghatározására, s tehát a vízrajzi topographia megállapítására is törekedett. E nélkül sem térképet nem lehet készíteni, sem pedig azon nagyfontosságú kérdések meg nem oldhatók, melyek napjainkban a culturhistoricust, a hydrotechnikust és a nemzetgazdát egyaránt közelről érdeklik. De itt roppant nehézségekkel kellett megküzdenie. Nagy bajt okoznak az okíratokban olvasható víznevek variánsai is. Egy s ugyanazon víz néha ugyanazon okíratban is különböző nevek alatt említettik meg. Sok víznév úgy van írva, hogy eredetijére alig lehet ráismerni. Mindazáltal szerzőnek sikerült a legtöbb esetben a vizek identificálása és topographiai meghatározása. E szerint előadja csoportosulásukat a megyék szerint, s azután szótári alakban, azaz betűrendes sorban külön felsorolja a különböző vizeket, a kellő magyarázatokkal, s mindenütt hivatkozva a forrásokra, oklevelekre stb. Így szerkesztette a munkát, mely kivált a hazai historicusokra nézve nélkülözhetetlen repertorium; de a geographus is nagy hasznát veheti. Egyes czikkek bővebben vannak kidolgozva s kivált ezekben tanúsítja szerző, hogy figyelme mindenre kiterjedt, az új és legújabb könyvek, értekezések, polemiák sem kerülték ki figyelmét. Ilyen czikkek például Buda és vizei, Balaton, Csalóközi vizek, Római folyóvízi hajóhad, római fürdők, római hidak, római vám- és kikötőhelyek, Sajó, Vízapadás, Vizek geologiai tevékenysége, Vízhatárok, Vizekmenti ős cultur-útak, Vizek szigetépítő tevékenysége, Vizek tisztelete, stb.

H. J.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Olvastam Pompéry úr cikkét a *Buda-pesti Szemle* 73-ik számában; hangja igen udvarias és méltányos, de egészben véve mégis a nálunk szokott polemia jellegét viseli magán, mely az idézetekben nem mindig szokott szigorú hűséggel eljárni s a megszorított, föltételes értelmű mondatoknak általános, föltétlen értelmezést ad. Minden esetre Pompéry úr egy pontban sem értett meg engemet teljesen, lehet, hogy ennek magam vagyok oka, de minden esetre szélmalom-harcot vív. Mind a mellett bátor vagyok

czikkére vonatkozólag néhány megjegyzést ide mellékelni, melyeknek kiadását kérem.

Mejegy-zések :

1. Tanúlmányom nem akart az 1839—1841-iki országgyűlés beható politikai vagy történelmi rajza lenni; írtam «az 1839—1841-iki országgyűlésről; fiatalkori visszaemlékezéseket» és e cím eléggé jelzi a dolgozat egyéni s kiválóan irodalmi természetét.

2. Nem mondtam, hogy az 1839—1841-iki országgyűlés a sérelmi tért oly soká «oly tartósan elfoglalta», hanem igen is, hogy «azon téren állott, melyet országgyűléseink és a többi elfoglaltak». Nem az 1839-iki országgyűlésről kiválóan, hanem általában országgyűléseink nagy részben sérelmi természetéről van szó, és ha e természet nem kizáróan egy kútfőnek tulajdoníttatik; hanem minden elemeiben megfejtetni megkísértetik, «erős kihívásról» csak az esetben lehetne szó, ha a történelmi tárgyilagosság kihívásnak tekintnék.

3. Metternich herczeg nézeteinek döntőleg történt tekintetbe vétele nem ugyanazonos hatalmának kizárólagos egyedárúságával. Így például a gróf Reviczky visszalépte után történt hivatalváltozások és az azokat követő intézkedések a beavatott és Metternich herczeghez közelálló körökben mindig ellenei győzedelmének tekintettek. Míg az 1839—1841-iki országgyűlés kibékítő bevezése határozottan az ő befolyásának tulajdoníttatott. — Ha egyébiránt Pompéry úr a különbséget az általam említett «bureaucraticus iskola» és Metternich herczegnek politikája közt nem «értheti», bátorkodom Friedenfels báró úrnak *Bedeus József életrajza* című igen érdekes munkáját figyelmébe ajánlani. Ott megtalálja talán ez érthetetlen állításomnak megfejtését.

4. Mi végre gróf Széchenyit illeti, úgy hiszem, ha valakiről mondatik, hogy «ez értelemben nem volt államférfiú», e megszorítás logikai következménye, hogy minden más értelemben annak vala tekintendő, főleg ha néki oly czélok és fölfogások tulajdoníttatnak, mint melyeket jeleztem és melyeknek államférfiúságát alig veendi valaki kétségbe. Mit megértetni akartam, főleg az volt, hogy Széchenyi István, mert a tisztán politikai kérdéseket másod sorba helyezte és az általános politikai szempontot némileg mellőzte, 1848-ban az alaki és tényleges megoldásokkal szemben épen oly kevésé volt előkészülve, mint a politikai férfiak többsége egy akkor

még csekély számú doctrinair árnyéklat kivételével. Végre nem hasonlítottam össze Széchenyi István államférfiuságát a Jósikáéval, de biztosíthatom Pompéry urat, hogy Széchenyi István élte utolsó éveiben, midőn Jósikát teljesen megismerte, és benne egyik bizalmas támaszát kereste, egy ily összehasonlításban sértést vagy kicsinylést bizonyosan nem látott volna.

Pozsony, jan. 7. 1883.

Gr. SZÉCSEN ANTAL.

II.

A 48-iki események már oly távol fekszenek, hogy azok sorai, kik nemcsak szemtanúi voltak, hanem a magyar ügyek fejlődését 1830-tól 1848-ig is figyelemmel kísérhették, napról napra inkább ritkulnak. Azok volnának pedig hivatva ez érdekes korszak történelmét megírni, tanulságul a fiatalabb nemzedéknek, mely meglehet, hogy a Szent István vagy a mohácsi vész korszakát ismeri, de Magyarország újabb történelmében igen járatlan; a minek bizonyosságául szolgálhat azon politika, mely azt hirdeti, hogy Magyarország 1848-ig szabad, független s vagyonos ország volt, most pedig tökéletesen hanyatlásnak indult. Szegény Magyarország, pedig az időben nem volt sem szabad, sem független, sem vagyonos! Ön, tisztelt barátom, nagyon érdekes közleményt adott a *Budapesti Szemle* decemberi füzetében Majláth Bélától, a lánchíd történetéről. Gróf Széchenyi Istvánnak abban rajzolt harcrai s aggályai betűszerint igazak. Kinek jut eszébe ma, ha a hídon átsétál: mennyi álmatlan éjtszakája volt Széchenyinek, míg a híd építését keresztülvitte, holott most alig vesszük észre, hogy híd épül a Dunán — uti figura docet: ki beszél az Újvidéknél épülő Duna-hídról? Vagy gondol-e arra valami pöffeszkedő úrficska, midőn a két krajczárt megfizeti, — hogy voltak magyar főurak, kik azt hitték, hogy elpusztul az ország s elpusztul az aristocratia, ha egy pengő krajczár vámat fizet a hídon mindenki? S íme: megvan még az ország és megvan még az aristocratia. Ámde, nemcsak a lánchíd históriája érdekes és tanulságos; szintoly érdekes és tanulságos az első vasút históriája is. Az évekig tartó harc: jobb vagy balparton kell-e építeni a vasutat, s a kételyek általánosak voltak: kell-e s lehet-e Magyarországon vasutat építeni általában? A nehézségek sora általában véve oly hosszú volt, hogy csak oly szívós természetű ember, mint Ullmann, a Sztányiak atyja, volt képes azt keresztülvinni, — mert a Bécs és Pest s Pest és Szolnok közötti vasút az Ullmann

műve és senki másé. E vasút története, mint művelődéstörténelmi kép, ép oly érdekes s tanulságos; s ön az olvasó közönségnek kedves újévi ajándékot adna, ha fölszólítana valakit, hogy ez ügy történetét írja meg a *Budapesti Szemlében*. Magokban a lapokban s az országgyűlési naplókban és iratokban sok anyagot lehet találni erre; de hiszem, hogy a Szitányi-család is sok materiale birtokában lehet, melyet az illetőnek rendelkezésére bocsáthatna. Ily rövid monographiák által lehetne legjobban előkészíteni századunk első felének történelmét, a mely még nincs igazában megírva s mely jól megírva politikai káté gyanánt szolgálhatna az élő s a jövő nemzedéknek. — Budapest, 1882 december hó 27-én.

TREFORT ÁGOSTON.

* * *

Engedje, tisztelt miniszter úr, hogy én is nyilvánosan válaszoljak becses soraira. Hogy nagy különbség van a múlt és jelen között, azt maga a levél is bizonyítja, melyet hozzám intézni szíveskedett. 1848 előtt is volt egy *Budapesti Szemle*, negyedéves folyóirat, melyet 1840-ben épen a tisztelt miniszter úr és barátjai: b. Eötvös József, Szalay László és Lukács Mórícz indítottak meg, de nem hiszem, hogy azok, a kik akkor az udvari cancellaria és helytartótanács élén állottak, olvasták volna, legföljebb csak az általok kinevezett censor olvasta, a régi boldog idők ez irodalmi basája, a kit alkalmasint még azok sem óhajtanak vissza, a kik az 1848 előtti Magyarországot szabadabbnak és függetlenebbnek hirdetik, mint a mait. E mellett még talán az is bizonyít valamit, hogy a régi *Budapesti Szemle*, bár a legkitünőbb erők támogatták, csak félévig élhetett, csak két szám jelent meg belőle, míg a mostani, minden fogyatkozása mellett, csak az én szerkesztésem alatt is már tízedik évét betöltötte.

A fölhívást örömmel teljesíteném, de az, fájdalom, nemcsak tőlem függ. Valóban szükséges volna kisebb-nagyobb monographiák, tanulmányok által előkészíteni újabb történelmünk megírását. De az ex professo történetírók ezzel nem igen szoktak foglalkozni s leginkább egy-egy régibb publicistától nyerhetek néha ilyenmű tanulmányt. S miért ne nyerhetnék öntől is, miniszter úr? Hiszen átélte Magyarország reformküzdelmét s nem egy kérdésnek lankadatlan bajnoka volt. Igaz, hogy a miniszternek több dolga van, mint más embernek, de van egy pár nyugalmasabb hete is, mikor nemcsak a jelenre és jövőre, hanem a múltira is gondolhat. Hiszen

épen ön mondá egyszer nekem, hogy Magyarországon sokkal többre ráérhetnének az emberek, ha jobban föl tudnák osztani idejüket.

Azonban bármily jeles tanulmányokat közölhetnék is Magyarország újabb történelméből, az a cél, a melyet a miniszter úr említ, nem volna egészen elérve. A közönség bizonyára sokat okúlna belőlök, de azok a szónokok és hírlapírók, a kik azt hirdetik, hogy Magyarország 1848 előtt szabad, független, vagyonos ország volt, most pedig tökéletesen hanyatlásnak indúlt, épen nem okulnának, s folyvást hirdetnék régi bölcseségöket, míg csak tapsot arathatnak vele. Volt nekem egy színész barátom, nyugodt és okos ember; egyszer meglátogattam az öltözőben, nyugodtan és okosan megbeszélünk bizonyos ügyet, elkísértem egész a színpalackig, még itt is nyugodtan és okosan beszélt, de érezve jelenete közeledtét, hallva a végszót, egyszerre csak elváltozott, arcza eltorzúlt, dühtől reszketve rohant a színpadra és szavalta a szenvedély épen nem okos beszédét, mire aztán nagy taps hangzott föl. Ilyen némely szónok és hírlapíró. A szobában, négy szem közt elég okosan beszél, de ha a közönség elé lép, egészen elváltozik a taps kedvéért, ha mindjárt csak a karzat tapsa is az. Azonban én úgy veszem észre, hogy az ily phrasisokra már a taps gyöngülni kezd, s lassanként magok a phrasisok is elmaradoznak.

Bocsánat talán igen éles hasonlatomért. Nem is folytatom tovább, bevégezem levelem, de legyen szabad megköszönnöm a miniszter úr szíves figyelmét s megújítanom kérésemet.

Buda-Pest, január 18. 1883.

GYULAI PÁL.

III.

Tisztelt szerkesztő úr! Longfellow jegyzete az *Arany Legenda*hoz (lásd *Budapesti Szemle*, 73. sz. 92. l.) nem egészen pontos és könnyen alkalmat adhat két félreértésre.

1. Longfellow műve és Jacobus de Voragine *Legenda aurea*ja csak a czímiben egyeznek, különben épen semmi közük egymáshoz. Jacobus de Voragine (Vorago, Genua közelében) 1230-ban született és 1298-ban (nem 1292-ben) halt meg. Lefordította a bibliát olaszra (de e fordítás még nem jelent meg nyomtatásban) és írta azt a művét, melyet (mint Apulejusnak *A számár* című regényét) közkedveltsége miatt neveztek el *arany*nak. De ez a *Legenda aurea* nem egy egyes legendai elbeszélés, hanem gyűjtemény, mely nemcsak legen-

dáris elbeszéléseket, hanem más kalandos és furcsa történeteket is tartalmaz. Ez utóbbiak részben Paulus Diaconus longobard történetéből vannak véve, és ez talán az oka, hogy több kéziratban a Jacobus de Voragine művének a czíme: *Legenda aurea sive historia lombardica*. E munka a középkornak egyik legfontosabb forrása, melyből igen ismeretes és nagyon elterjedt elbeszélések, példáulú Szent György és a sárkány, A hét alvó (*de septem dormientibus, die Sieben-schläfer*) stb. származnak. Legjobb kiadását Grässe eszközölte, Lipcse, 2. kiadás, 1850.

2. Longfellow jegyzete még azon nagy félreértésre is adhat okot, hogy Hartmann *Szegény Henrikjének* tárgyát a *Legenda aurea*-ból merítette. Ez teljesen hamis nézet volna. Jacobus de Voragine gyűjteményében a sváb lovag története vagy e történethez hasonló elbeszélés nem fordul elő. Hartmann kétségtelenül írott forrásból és valószínűen egy latin műből vette e szép költeménye tárgyát, de e forrás eddigelé ismeretlen. Lásd erről *Hartman von Aue, Der arme Heinrich, kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1882, Franklin*, — főleg a bevezetést.

Longfellow még Mailáth János gróf és Köffinger kiadásából (*Koloczaer Codex altdeutscher Gedichte, Pesth, 1817*) ismeri Hartman költeményét. E kézirat azonban sok tekintetben átdolgozott szöveget tartalmaz. Az elbeszélés eredeti szövegét a strassburgi kézirat és a szt.-flóriáni töredékek tartották fenn, melyeken az újabb tudományos értékű kiadások alapszanak.

Alkalmilag megemlítem Cassel Pál könyvét *Die Symbolik des Blutes und der arme Heinrich* (Berlin, 1882), voltaképen a szerző egy régebb értekezésének átdolgozott új kiadása. Cassel roppant olvasottság alapján mindenféle mondát, szokást, babonát stb. állít össze, melyekben a vér szerepet játszik; de a *Szegény Henrik* magyarázata e tarka anyagból nem sokat nyer.

Hogy Hartmann egy latin forrásból merített, talán költeményének czíme is mutatja. A hős tudniillik Isten büntetéséből rühes, bélpoklos lesz. Ez latinul annyi mint *misellus* (a *miserből*); innen a francia *mesel* s a spanyol *mesyllo*. E *misellust* fordította Hartmann, a mint látszik, *armmal*, úgy, hogy tehát *Der arme Heinrich* nem annyi mint Szegény Henrik, hanem annyi mint Bélpoklos Henrik. De ez csak hozzávetés; a költemény értelmén, alapgondolatán, szépségén e magyarázat semmit sem változtat.

Buda-Pest, 1883 január 4.

VISSZAEMLÉKEZÉSEK.

Első közlemény.

I.

Olaszországban ismertem egy emigranst, a magyar legióban, ki 1848-ban, mint deák, a honvédek közé beállt, a szabadságháború alatt hadnagygyá lépett elő, és a világosi nap után az osztrákok által ismét közlegénynek soroztatott be. Másodszor is sikerült neki elnyerni a tiszti állást, melyről egy év múlva önkényt lemondott. Midőn Olaszországban a magyar legio megalakult, sok magyar úrfi jelentkezett Turinban, köztök az is, ki már kétszer birta a hadnagyi rangot; de az emigransok közt több volt ám a katonatiszt, mint a mennyi a magyar közlegénységhez megkivántatott; ezek tehát csak mint közlegények soroztattak be egy külön századba, melynek minden tagja tiszti ranggal bírt, habár zsoldja s szolgálata a közkatonáé volt. Így lett az én szerencsétlen flótásom harmadszor is közlegény; eszembe jutott, midőn a számkivételből visszakerülvén, itt tájékozni kezdtem magamat, hiszen én is a forradalom előtt magam erejéből magasabb állást küzdöttem ki magamnak; ekkor külföldre jutottam, a hol nem ismertek, s hol újra meg kellett kezdenem pályámat, de tizen-nyolcz év alatt ismét tekintélyes állást vívtam ki magamnak az angolok- és olaszoknál. Haza kerülvén végre, azt találtam, hogy az új nemzedék nem ismer, a régi szívesen lát ugyan, de annyira el van foglalva magával, hogy bizony velem nem sokat gondol, s hogy nekem harmadszor is közlegénykednem kell, habár elismert tiszti ranggal. Úgy jártam, mint Lukács

Móricz, ki oly kedélyesen elbeszélte, miként csodálkozott, hogy őt nem választották meg képviselőnek, pedig erre számot tartottunk. Midőn még külföldön számkivetésben éltünk, arra voltunk büszkék, hogy nem aláztuk meg magunkat, nem kértünk bűnbocsánatot, s némi sajnálattal említettük azokat, kik amnestiáért folyamodva, visszamentek az országba. Most ezeket találtam előtérben, s egyikök egyenesen szememre vetette, miért nem jöttem már régen vissza, jó hasznomat veték volna, s most én is előtérben állnék.

Deák a legszivesebben fogadott mindig, nem egyszer fölszóllított, hogy nézeteimet a főnforgó kérdésekről adjam elő, s gyakran említette, mily jó volna, ha én is a képviselőházban ülnék. Magam is azt hittem, s vártam, hogy valahol megválaszszanak, méltóságomon alulinak tartottam, hogy utána járjak oly kerületekben, melyekkel semmi összeköttetésben nem voltam; azt hittem, hogy ezt a párt megteszi, melyben oly sok barátom volt. Nem sokára azonban azt tapasztaltam, hogy itt a jelszó «mindenki magáért», s hogy mással nem gondol senki. A hazatért emigránsok ügyesebbek voltak, lótot-tak-futottak, s közülök is egyik-másik már megválasztatott, a hol egy képviselői szék időközben üresedésbe jött; ez bántotta hiúságomat, mit fognak gondolni olasz és angol barátim, ha hallják, hogy engemet hazámban nem választanak képviselőül, midőn jelentéktelenebb emberek bele kerültek a parlamentbe. Elhatároztam tehát magamat, hogy félretéve minden álszemermet, ügyemet magam veszem kezembe. Értésemre esett, hogy a szentesi képviselő, Oroszi Miklós, megúnta már a fővárost s visszakívánozik családjához, és gyümölcskertjéhez Szentesre, mert akkor nem volt még szokás hónapokig elmaradni az országgyűléstől, otthon tölteni az időt, s a képviselői mandatumot elhanyagolni, de a mellett mégis húzni a képviselői fizetést; a ház tagjai szegénylősebbek voltak még akkor, mint most. Elmentem tehát Oroszihoz, a ki csakugyan lemondott mandatumáról, s megkérdeztem vajon megválasztatásom lehető volna-e Szentesen? Oroszi ezt könnyen kivihetőnek találta, tanácsolta, írjak egy pár ottani befolyásos embernek, ő maga szóba fog hozni a telkes gazdáknál, kikre nagy a befolyása. Írtam tehát s azon feleletet kaptam, hogy ha kijelentem szoros ragaszkodásomat a Deák-párthoz s annak elveihez, a mint a kiegyezésben le vannak téve, nincs semmi kétség,

hogy Szentes megválaszt; nincs ellenjelölt, nem szükséges semmi korteskedés, elég ha egy nappal a választás előtt megjövök s nagy beszédet tartok, a nép szívesen megválaszt. Úgyis volt, lementem Szentesre; Oroszhoz szálltam, a ki biztatott, hogy minden rendén van; elmentem a kaszinóba, meglátogattam a papokat, s néhány előkelő embert, másnap összegyültek a választók, s megválasztottak egyhangulag, és én a piacon beszédet tartottam nekik. Ez csak középszerűen tetszett; nem voltam önmagammal meglegedve: éreztem, hogy tizennyolcz év alatt mégis elidegenedtem, s nem tudtam már eltalálni a hangot, mely a kevésbbé műveltekre villanyosan hat. Csak később szoktam ismét bele a hazai eszmemetbe és szójárásba; hiába! a külföldi cultura letörli a hazai sajtóságot azon naivságát, mely közvetlenül hat a népre.

II.

Midőn a száműzésből visszakerültem, szerény lakást fogadtam, a hol nagy könyvtáram semmiképen el nem fert; nem is állítottam föl könyveimet, elég egyéb dolgom volt; megkértem tehát az akadémia elnökségét, engedje meg, hogy a könyves ládák az akadémia raktárában tessenek le, egyzersmind fölszólítottam a könyvtárnokot, válassza ki könyveim közül mindazt, a mi az akadémia könyvtárában hiányzik. Neki is egyéb dolga volt. Azon időben azonban Rómer Flóris dolgozott az akadémiában, és szívesen kiválasztotta és lajstromozta a könyveket, melyeket a könyvtárnak általadtam, többet, mint ezerkétszáz kötetet, jelesen az újabb történelmi szakból; továbbá mindazt, a mi külföldön, különösen Angolországban s Amerikában, Magyarországról és Kossuthról az utolsó húsz évben megjelent, főleg pedig archæologiai könyveimet, ezek közt Rossellini nagy munkáját Egyiptomról, és Lord Kingsboroughét Mexikóról; ez utóbbi annak idejében négyezer forintba került. Ezekhez hozzájárult több könyvészeti ritkaság, incunabulák, köztük egy gyönyörű Justinus ezer-négyszázhetvenből, nagy papíron, melyen itt-ott még a papir eredeti szele megmaradt, mit a bibliophilek «temoins»-nak neveznek s nagyon becsülnek, a könyv Schaidler Pál körmoezi polgár által igazítottatott ki a XV. században. Egy kitünően

szép miniatur festésekkel díszített burgundi horárium is volt az ajándékozott könyvek közt, s kézirat a XV. századból; ezekről az akadémia köszönő levelében említi:

«hogy itten nem valamely véletlenül összekerült könyvhalmazról, hanem egy tudományszomjas, s e szomszárja kielégítésére anyagi áldozatot nem kímélő férfiúnak nagy szorgalommal, rendszeresen, szakértő választással, saját tudományos használatára, évek során s a kiszemelésre kedvező körülmények segítségével egybeállított gyűjteményéről van szó; mely mind egészben, mind egyes ritka vagy rendkívüli nagy áron hozzáférhető példányai által intézetünk könyvtárának valóságos díszéül fog szolgálni».

Több évvel később, midőn a múzeumban a szakkönyvtárakat szerveztem minden osztályban s tapasztaltam, hogy az archæologiai könyvek az akadémiában nem használatnak, mert a ki archæológiával foglalkozik, legelőször ép a múzeumban keresi a szakirodalmat, megkértem az akadémiát engedje meg, hogy az általam ajándékozott könyvek közül az archæologiai munkák, az egyptologia kivételével, melyben a könyvtár eléggé gazdag, a múzeumba téteményeztessenek le, hol közhasznúvá válnak. Az akadémiánál azt úgy vették, mintha ajándékomat a magam számára követeltem volna vissza s most is ha valaki oly könyvet keres, melyet én ajándékoztam, s azt, az ottani lajstromozás bonyolódott rendszerénél fogva, tüstént nem találja, azt szokták mondani, hiába való minden keresés: Pulszky visszavette ajándékát. Nem bánom.

III.

Szontagh Samu, ki gróf Forgách Antal kanczellársága idejében amnestiát kapott s a kassa-oderbergi vasút létrehozásában fáradozott, melyre még számüzése idejében Riche belga vállalkozóval szövetségre lépett, megkért engem, érdeklődjem e vállalat iránt, mely a bécsi kormány által elvben már jóvá hagyatott. A tőke előteremtése volt az egyik főmaradó föladat, némely könnyítések kieszközlése az építés körül a másik. Az elsőre nézve az öreg báró Rothschildhez fordultam s jószágán, Schillersdorfban, meglátogattam az öreg bankárt, kit régi időkből futólag ismertem. A jószág a határ-

szélen fekszik, de már Poroszországban, a vasút mentében; a mint gondolható, oly állapotban van, mely párját ritkítja. Gőzgép emeli a folyó vizét a dombon levő parkba, melynek közepén a minden kényelemmel ellátott kastély épült; ehhez csatlakozik a vadaskert és fácszános; az egész minden tekintetben úrilak. Az öreg báró gyönyörű renaissance gyűjteményeinek csak egy részét, az elefántcsont kupákat és domborműveket tartotta itt, műkincseinek legnevezetesebb részét bécsi palotájában helyezte el. A műérzék s az emlékek gyűjtése jellemzi e családot; ha e pénzkirályok francia, angol, frankfurti és bécsi ágának mű-gyűjteményei egyesülve volnának, ezekkel alig vetélkedhetnének a nagy fővárosi múzeumok egész Európában. Különös egyébiránt, hogy mindnyájának ízlése kiválólag a XVI. és XVII. század művészetét kedveli és az előbbi idők emlékeit, még a görögöket és a rómaiakat is, elhanyagolja. Az öreg báró igen szívesen, szokott vendégszeretettel fogadott, de nem volt hajlandó vasúti vállalatokba bocsátkozni, utunknak más eredménye nem volt, mint az, hogy Rothschild elefántcsontjait alaposan megvizsgálhattam. Ugyanezen ügynek második ágában eljárám Beustnél és Bekénél, kik akkor a monarchia kül-, bel- és pénzügyi politikáját igazgatták. A königgrätzi kudarcz megtorlásának vágya helyezte a volt szász minisztert a külügyek elére Bécsben, őt tartották Bismarck leggenialisabb ellenének, de a porosz államférfi gúnyosan megjegyezte, hogy Beust a legjobb játékos, csak hogy mindig rossz kártyája jár. Többször szoltam a szellemes miniszterrel a lapdapiaczi palotában még a magyar ügyekről is, mert ő a monarchia külügyi tekintélyének helyreállítását lehetetlennek tartotta a nélkül, hogy a magyar nemzet a koronával nemcsak külsőleg, hanem teljes őszinteséggel kiegyezzek, és szívesen értekezett minden magyarral, kitől fölvilágosítást várhatott; le is jött Pestre, meglátogatta Deákot, s meggyőződött arról, hogy őszinte loyaltással találkozik, mely távol áll attól, hogy csak a helyzet előnyeit aknázza ki. -- Igaz, hogy Beust se az osztrák, se a magyar viszonyokat nem ismerte alaposan, ez azonban valóságos előnynek bizonyult, mert a kiegyezés kivitelének nehézségei nem ijeszthettek azt vissza, ki azokat alig sejtette. A nagy cél elérése lebegett Beust szeme előtt, a részletekkel, melyek egy osztrák burokratát elijesztettek volna, nem igen gondolt, s túltette magát

azon, mikép veszik majd a cislajthán népek és képviselőik azon kiegyezést, melybez hozzá sem szólhatnak elebb, mint mikor az már megkötetett. A külügyminiszter merész politikáját támogatta Bekének, a pénzügyminiszternek felületessége. Ő is azt tartotta, hogy a monarchia hitele többet nyer az által, ha a kiegyezés Magyarországgal megkötetik, mint a mennyit az által veszt, hogy Magyarországnak külön pénzügyi administratiója, adórendszere és kölcsönkötési joga s hatalma lesz. Ő sem tekintette a részleteket és nehézségeket; ha aggodalmas ember állt volna azon időben a monarchia pénzügyeinek élén, a kiegyezés aligha jött volna létre, mert a legmagasabb körökben is találkoztak a centralismusnak szószólói, kik a magyar kiegyezésben egy részről a forradalom győzelmét s a birodalom kettéhasításának, másrészről Bécs városa hanyatlásának, sőt a monarchia fölbomlásának előjelét látták.

A magyar ügyek élén Majláth György, a kancellár, és báró Sennyey Pál, a helytartósági elnök, álltak, kiknek nézetei különböztek azoktól, melyeket Deák s az országgyűlés az ismeretes bizottsági jelentésben formuláltak. Övek minden esetre az érdem, hogy e kiegyezést nem akadályozták, sőt erősen ajánlták, ámbár sikerültében alig bíztak. Engem erősen érdekelt, pontosan megtudni, kinek tulajdonítható valósággal e nagy transactio kivitelének érdeme. Mint az egész világ, azt akkor egészen Deáknak tulajdonítottam. Midőn ezt egyszer neki is megemlítém, komolyan megjegyezte, hogy az érdem Andrássy Gyulát illeti, az ő modora és összekötetései győzték le az udvarnál az ellenszenvet; csak ez tette lehetségessé a kiegyezés keresztülvitelét. Ezt azután Eötvös Pepi előtt említettem, s ő önérzettel felelt, hogy akárki lett legyen a szereplő, a rendező mégis csak ő volt. Lónyayval is szóltam egyszer ezekről s ő figyelmeztetett, hogy a kiegyezésnek legkényesebb oldala a pénzügyi volt, ezt pedig ő rendezte; végre Csengery is nem egyszer adta értésünkre, hogy a kiegyezés szellemi atyja senki egyéb, mint ő. Ezek után csakugyan zavarba jöttem, kinek tulajdonítsam ezen, a nemzeti életre oly roppant befolyással bíró eseménynek érdemet; azt kellett hinnem, hogy a nemzet tulnyomó többségében általános volt a vágy kibékülni a koronával s véget vetni a provisorius állapotoknak, s hogy ez csak a nemzet legjobbainak összeműködése s a körülmények szerencsés helyzete által volt elérhető, hogy a

kiegyezés nem volt egyes ember műve, hanem mindnyájoké, hogy azonban az oroszlánrész mégis csak Deákot illette, kinek alkotó tehetsége föltalálta a modus vivendit Cislajthániával oly formában, melyről a német államjogi tanárok még most sem tudják hová sorozzák, s minek nevezzék el azon közjogi viszonyt, mely ebből eredett. De e mellett még Deák egész tapintatára is szükség volt, hogy oly mesterséges szervezet, mely lelkesülést előteremteni épen nem alkalmas, népszerűvé tegyen. Pedig egy pillanatra azzá lett, bármit mondott legyen a balközép és szélbal; emlekezem még azon általános örömrre, mely a nemzetet áthatotta, midőn gróf Andrassy Gyula a fölséghez hívatott, s ettől a megbízatást nyerte, hogy miniszteriumot alkosson. A jogfolytonosság s Magyarország államisége el volt tehát ismerve, s ennek alapján elvben elfogadva a bizottsági jelentés, mely aztán az ország egyik alaptörvényévé vált. Deák, kitől senkisé tagadta meg vezérszerepét, minden további vita megszüntetésére a már elfogadott jelentés szövegét nem bontotta szét s nem öntötte azt át a törvény hagyományos stílusába, hanem a szöveget magát változatlanul szakaszokra osztotta, mint a régi egyház a biblia szövegét versekre, s így történt, hogy ez alaptörvény, mely Magyarország viszonyát a koronához s a cislajthán országokhoz szabályozza, alakjában eltér minden hasonló okiratoktól, s inkább értekezéshez hasonlít, mint törvényhez; de ezek mellett, mégis bebizonyul Deák művének életrevalósága; még legnagyobb ellene, Tisza is belenyugodott s most már tizenhatodik esztendeje, hogy érvényben van, s képes volt Magyarország és Cislajthánia közt kiegyenlíteni minden összeütkezést. Ám- bár mindkét oldalról erősen ostromoltatik, s avval épen nem dicsekedhetik, hogy közmegelegetést szülne, akár a Lajthán innen, akár a Lajthán túl: mégis megfelel azon föladatának, hogy elviselhetővé, tűrhetővé tegye a viszonyt, mely onnét ered, hogy királyunk Magyarországon kívül oly országokat bír, melyeknek érdekei sok tekintetben nem azonosak a mi érdekeinkkel. Franciaországban komoly államformáknak és állandó alkotmányoknak nevezik azokat, akár császárság, akár alkotmányos akár parlamentaris királyság, akár köztársaság legyen a formájok, melyek tizenöt vagy húsz évig fönn tudnak állni, s egy nemzedeket képesek kormányozni; nálunk a kiegyezés ez első tűzpróbát

kiállta már s bármit hozzanak is föl ellene, minden valószínűség szerint még soká Magyarországnak alaptörvénye marad.

IV.

A miniszterium megalakúlt, volt lótás-futás mindenütt. A ki tudja, mily mozgalmat idéz elő, hogyha most egy pár hivatal rendszeresítettik, mily sok ember érdeklődik a kinevezésekért, hogy jár boldog boldogtalan képviselői s nagy úri ajánlatokkal a miniszterek nyakára, az képzelheti a mozgalmat a fővárosban, midőn most egyszerre hét miniszterium szervezetett, s tuzat számra bekövetkezők voltak mindegyikben a kinevezések. Miután tizenhatsz évig száműzésben eltem, annyira elidegenedtem az itteni viszonyoktól, hogy nem volt senki pártfogoltom, kit ajánlani kellett volna, s nem is kellett fölkeresnem a minisztereket, hogy alkalmatlankodjam nekik ajánlásokkal. Ők reggeltől estig el voltak foglalva, azért még sem hanyagolták el a pártot, s barátaikat. Andrassy úgy futtában említette nekem, hogy a képzőművészeti társulat elnökségéről le kell mondania, fogadjam ezt el, és érdeklődjem a társulat iránt. Eötvös Pepi elbeszelte nekem, hogy csak az Akadémia elnökségét tartja meg, a Kisfaludy-társaságáról lemond, fogadjam el ezt én; egy másik miniszter pedig említette, hogy néhány keletkező vállalat tervezőivel van összeköttetésben, evvel most föl kell hagynia, majd hozzám utasítja őket.

Soká éltem angolok közt, és megszoktam minden férfiszót komolyan venni, azt hittem tehát, hogy barátaim mind ezt már előre elkészítették, de azt kelle tapasztalnom, hogy bizony kivülem ez ügyekről senkivel egy szót sem szóltak. A képzőművészeti társulat megválasztott ugyan elnökeül, de helyzete nem volt igen kecsegtető, alig tudta magát föntartani, összes vagyona kétes értékű képekből állott, tárlatait nem igen látogatták, tagjainak száma fogyott; azon idő már elmúlt, midőn az emberek hazafi-tüntetésből a társulatba beléptek. A Kisfaludy-társaság gyűlésében fölolvasták Eötvös lemondó levelét, mire Greguss Ágost fölkel, kiemelte Eötvös érdemeit, ki báró létére regényeket írt s politikai philosophiát,

helyébe tehát olyat ajánl, a ki szintén regényíró és bölcselekedő politikus, de a mellett báró is, tudniillik báró Kemény Zsigmondot; erre fölkiáltással és szavazó czédulákkal egyhangúlag megválasztották őt. Világos volt, hogy Eötvös egy árva szóval sem említette tervét a társaság tagjai előtt. Egy pár nap múlva hozzám jöttek M. és K. urak, hivatkozva a miniszterre, s előadták terveiket; tudakozódtam rólok illetékes helyütt s megtudtam, hogy kereskedői hírok nem épen a legszilárdabb, — az egyik két évvel később meg is bukott, a másik elzüllött, — a tervek pedig nem látszóttak életrevalóknak, csudálkoztam, hogy komoly férfiak ilyekkel foglalkoznak, s át kezdtem látni, hogy nagy a különbség magyar és angol viszonyok közt, később erről káromra még több tapasztalást is tettem.

V.

A koronázás napja megállapított, ez volt a kiegyezés valódi szentesítése, ezt várta nálunk mindenki, de apró körülmények bizonyították, hogy ez az udvari személyzetnek még is váratlan volt. Midőn a koronázási okiratot meg kellett pecsételni, észrevették, hogy a királyi pecsétnyomó nem használható többé, mert rajta van még a jobb szögletesücs negyedében a szent Márk oroszánya, Velenceze czimere; a köriratban pedig a fejedelem czimében szintén ott volt még a velencezi királyság, melyről ő fölsége felével előbb lemondott volt. Új pecsét készítésére nem maradt elég idő; e szerint a Márk-oroszán egyszerűen kivakartatott a pecsétnyomón a czimereből épen úgy, mint Velenceze neve a köriratból, a koronázási okirat ily, a heraldikával nem épen megegyező módon kijavított pecséttel hitelesítettett, s a pecsétnyomó maga ez állapotában a nemzeti múzeumban tetetett le. A koronázási szertartás is megváltozott, nádor nem volt többé, ki az esztergomi érsekkel együtt a fejedelem fejere tegye szent István koronáját; tisztje most nem a rangban következő legközelebbi országbárára, hanem gróf Andrássy Gyulára, a miniszterelnökre szállt, hanem erre is szükséges volt az országgyűlési határozat. Midőn erről Deák szobájában beszélgettünk, en tréfából megemlítettem, hogy a magyar koronát nem annyira

Andrássy, mint Deák teszi a fejedelem fejére, de az öreg úr ezért komolyan megharagudott, s rám kiáltott, hogyha ezt a conferentiában említeni merészelném, sohasem szól többé hozzám.

A koronázás volt a kiegyezés befejező államténye, mely különböző módon fogadtatott. A bécsiek, s általánosan a németek a Lajthán túli részekben siratták a centralismus eltemetését, mert mind a mellett, hogy a kiegyezés megszüntette alkotmányukban azon czikket, mely az alkotmány fölfüggesztését megengedte, s ámbár a dualismus szerint megerősödött a németek felsőbbsege Cislajthániában, nem tudtak soha a magyarokkal megbarátkozni. A csehek írgyelték a magyarokat, s boszszankodtak, mert azt tartották, hogy a cseh korona jogai nem kevésbbé szentek, mint a magyaréi. Nálunk a conservatívek nem igen bíztak az új miniszterek kormányzási tehetségében, a balközép elismerte ugyan, hogy a jogfolytonosság elve meg van mentve, de a kiegyezés részleteiben sok hibát talált; szélsőbali olyan, ki a kiegyezést károsnak tartotta, igen kevés volt az országgyűlésen, de Kossuthra a kiegyezés és koronázás leverőleg hatott. Nem volt ugyan váratlan előtte, már Cavournak is elmondta ismételve, hogy, ha Olaszország háborút nem kezd s annak színhelyét nem terjeszti ki egész Magyarorszáig, a nemzet ki fog egyezni, s meglesz a koronázás. Most megtörtént mind az, mit ő már régóta előre látott s ez mégis mélyen megrázkódtatta őt. A kiegyezés megsemmisítette egyszerre minden régi eszményképeit s minden reményeit a jövőben. A magyar kérdés ezentúl megszűnik, semmi európai complicatio nem elevenitheti azt föl ismét. Kossuth nem tudott hinni a felek őszinteségében, s meg volt győződve, hogy a megadott engedmények lassan-lassan mind vissza fognak vétetni, hogy Magyarország föladta összes jövőjét, nem tudta fölhasználni a monarchia szorultságát, s hogy a dualismus nem egyéb a beolvasztásnál az összbirodalomba, Magyarország függetlenségének sírja. Ugyan azért nem tudott semmikepen belenyugodni abba, a mit a tények logikája szerint már évek óta kikerülhetetlennek tartott s mind ezért Deákot okozta, régi barátját s collegáját. Nem csoda tehát, hogy levelet írt Deáknak, keserűt és szenvedélyest, olyat, minőt csak Kossuth tud írni, melyben a szenvedély szónoklatával azt, a kit a nemzet az ország bölcsének

elnevezett, a haza jogainak föladásával, valódi hazaárulással vádolja. Kossuth reményeinek végkép megtörése kimagyaríthatja e levél indulatosságát; ez Deákra mély benyomást gyakorolt, s indignáció fogta el, midőn megtudta, hogy ugyanazon pillanatban, melyben e levél kezéhez jutott, az már a szélsőbali lapban is egész kiterjedésében megjelent, s röpirat formában minden utczasarkon tömegesen árultatik. Barátai azt találták, hogy Kossuth levelet felelet nélkül nem lehet hagyni; Deák maga is érezte ezt, de Kossuthal polemiába keveredni nem akart. Engem szólított tehát meg, feleljek tüstént a levelre:

— Ha kívánod, megteszem. Intett üljem ki a látogatókat, mikor azok távoztak, elmondta nekem, mit kellessék e feleletben elmondani, s azon logikai renddel, mely szavainak mindig oly meggyőző hatást szerzett, válogatott s mégis természetesen ömledező mondatokban elsorolta mindazt, mit elmondani szükségesnek tartott.

Emlékező tehetségem gyermekkorom óta kitünő volt, most még toll is volt a kezemben, melylyel minden mondatnak első szavait, a mint ezek Deák szájából jöttek, pontosan följegyeztem, hogy emlékező tehetségemnek segítségül szolgáljanak, és semmit ki ne hagyjak, a mit Deák mondott. Evvel hazasiettem, rögtön megírtam a feleletet, úgy a mint azt Deák elmondta volt, egyetlen egy eszmét adtam hozzá a magamból, s a kéziratot elvittem a *Pesti Napló* szerkesztőségéhez, hol azt tüstént kiszedték. Másnap azt is árulták az utczasarkokon, Deák meg volt vele elégedve, de a szélsőbal azóta engem gyűlölt leginkább, a belügyminiszter pedig kiadta a rendeletet, melylyel a hirlapok és röpiratok vagy bármi nyomtatványok utczei árulása szorosán tiltatik. Úgy hallottam a nyomdában, hogy Kossuth leveléből két nap alatt harmincezer példány kelt el, az én feleletemből tizenkétezer. Ez mutatja, mily lendületet nyerne hirlapirodalmunk, ha nálunk is, mint a nyugati fővárosokban, szabad volna a hirlapok utczei eladása.

Ez volt a legelső nevezetesebb föllépésem visszajövetelém után; pedig csak szócső voltam, de ez döntő volt további szereplésemre. Mind Deák, mind a miniszterek azóta ily módon használtak föl. Volt néha köztök nézetkülönbség, hol Deák eljárása feszélyezte a minisztereket, hol az öreg ur nem volt

megelégedve egyik vagy másik miniszter eljárásával, kerülték azonban az összeütközést, s ilyenkor hol Deák, hol a miniszterek fölkértek, mondjam meg a másik félnek azt, a mit nekik kellemetlen volt megmondani. Én ezt mindig híven megtettem, ám bár tudtam, hogy ez által alig teszem magamat kedvessé, de hozzá szoktam már azon eszméhez, hogy nem születtem udvaroneztnak.

PULSZKY FERENCZ.

A RUMÁNOK ÉS IGÉNYEIK. *)

Ez Hunfalvy Pál legújabb művének czíme; e munka épen alkalmas időben jelent meg, mert legalaposabb válaszul szolgálhat azon memorandumra, melyet néhány erdélyi oláh a múlt hetekben kibocsátott. E memorandumban ugyanazon szellem nyilatkozik, mely a balázsfalvai kanonokot, Cipariu Timotheust lelkesítette, midőn 1867 augusztus 1-jén a bukaresti irodalmi Akadémia ünnepélyes megnyitása alkalmával a következő szónoklatra ragadtatott el: «Mai naptól fogva a rumán nemzet műveltségi tekintetben egy testté válik. A «roman haza» (patria Romana), a «roman nyelv» eddigelé a húnok (értsd: magyarok), szlávok, törökök és mások által le volt tiporva. Megkezdetünk ugyan a haza, a nyelv fölszabadítását; de csak megkezdetünk, végre még nem hajtottuk. Folytatnunk és végrehajtanunk kell azt. A haza teljes fölszabadítása Rumánia államférfiainak föladata. Meg vagyok arról győződve, hogy ők azt a fönséges missiót szentül teljesíteni fogják, s a rumán haza végre teljesen szabaddá lesz.» — A Rumánia államférfiai által megszabadítandó «patria Romana» pedig Trebonianus Laureanu szerint a következő tartományokból áll: Marmarosuból, melynek fővárosa Munkács (Montis castrum), s melyben Szöllös (Vinariu) is van, mely tehát Máramaros, Ugocsa és Bereg vármegyéket foglalja magában; Krisianából, hova Bihar, Szatmár stb. vármegyék tartoznak; Temesiana, azaz Torontál, Temes, Krassó-Szőrény vármegyék; Transilvania, Romania australe (Oláhország).

*) *Die Rumaenen und ihre Ansprüche.* Von Paul Hunfalvy. Wien und Teschen. Verlag von Karl Prochaska. 1883.

Romania orientale (Moldvaország), Bucovina és Bessarabia. — Látjuk, hogy a rumán hazafiak szabadítási és hódítási igényei nem csekélyek; abból, mit a mi hazánkknak nevezünk, majdnem a felét követelik magoknak, Bukovinát és Besszariát pedig Ausztriától és Oroszországtól akarják elszakasztani. Sőt némelyek még tovább terjeszkednek, a Balkán félszigeten is laknak oláhok s egy kis jó akarattal a patria Romanát a Tiszától az Égési tengerig lehet kiterjeszteni. «Ez a korona, mondja a *Republik Ploiesti*, melyet királyaink vagy vezéreink fejére akarunk tenni, koronája tiz millió latin embernek, oly országok lakosainak, melyekben negyven millió ember is megélhet.»

«Tudatlanság és félreértés — mondja Hunfalvy — mindenütt történelmi előítéleteket szült, melyek aztán a tudományban is megfészkelik magokat. S ha egyszer abban gyökeret vertek, nagyon nehéz őket kiirtani. Mert a megkedvelt előítéletek iránti elfogultság az önkénytes hamisításoknak is kényelmes hajlékot kölcsönöz, melybe se a kritika világa, se a gáncs jégesője egyhamar be nem hathat.

Mindazonáltal elő akarjuk venni a történelem és nyelv tanúbizonyosságait és a sokféle vélekedésekkel szembeállítani, hogy biztos alapot nyerjünk a jelennek megítélésére.»

I.

Miután a rómaiak a Dunától délre eső tartományokat elfoglalták vala, a folyó bal partján legközelebbi ellenségeik a germánok (suevek, markomannok, quádok), jazygek és dákok voltak, közülök az utóbbiak a leghatalmasabbak és legveszélyesebbek voltak. Dekebalus királyuk alatt még rettentőbbek valának, mint azelőtt Burvista alatt. Domitianus nem tudta a birodalom határait a Dunánál megvédeni s Dekebalustól adófizetéssel vásárlá meg a békét, sok mesterembert is küldvén neki (90-ben K. u.). Ámde Trajanus (98—114) nem akarta a nyomasztó békekötést megtartani s 100-ban két hadsereggel indult Dekebalus ellen, kit Tapae-nél, a mostani Vöröstoronyi szorosban megvert. Dekebalus meghunyászkodék, de csakhamar megszegé a békét, s Trajanus 104-ben új hadat indíta ellene; három évi háborúban megtörte a dákok erejét,

Dekebalus kétségbe esve, kivégezé magát, Trajanus pedig fényes diadalmenetet ült Rómában; híres emlékoszlopa még most is hirdeti dicsőségét.

Dákia tehát 107—112-ben provinciává lett, Trajanus a véres háború alatt megnépetlenül tartományba számos jövevényt telepít az egész római birodalomból. Csak éppen Italiából nem küldött oda gyarmatosokat, mivel Itáliában akkor már nagyon megfogyott vala a népesség. A jövevények, kik Dakiában letelepedtek, leginkább Dalmatiából, Galliából, Noricumból, Pannoniából, de különösen Ázsiából, nevezetesen Sziriából, Kariából, Galatiából és Paphlagoniából szakadtak oda. Latinul érthettek ugyan valamennyien a Dakiában letelepedett római alattvalók közül, mert hiszen a római birodalom közigazgatási és katonai nyelve a latin volt, de tösgyökeres rómaiak bizony nem voltak; anyanyelve kevésnek lehetett a latin.

A római gyarmatok nem terjedtek ki egész Dakiára; hanem csak az utóbb úgynevezett kis Oláhországra (az Olttól nyugatra eső tartományra), a mai Krassó, Temes és Torontál megyekre és Erdély nyugati részére szorítkoztak. Trajan felső és alsó Dakiára, Antoninus Pius az egész területet három tartományra osztotta, melyeket Porolissum (a mai Mojgrád mellett), Apulum (Gyulafehérvár) és Malva városokról neveztek el. A főváros Sarmizegethuza volt, melyet Hadrianus óta Ulpia Trajanának neveztek.

A talált fölíratok bizonyítják, hogy Erdély éjszaki és keleti részeiben, a mai Moldovában és az Olt folyótól keletre a mai Nagy-Oláhországban a római műveltség sohasem vert gyökeret, s hogy Dákia azon részeiben is, melyekben a római műveltség leginkább virágzott, a dák népelem nagyon erős volt. A római uralkodás rövid ideig tartott, és azon rövid idő alatt is majd a jazygek, majd a föllázadt dákok háborgatták. Már Marcus Aurelius az egész Duna mentében föltámadt markomannokat, quádokat, jazygeket, sarmatákat csak nagy nehezen bírta visszanyomni 177—180. években, s a római alattvalók közül már akkor sokan odahagyák Dakiát és a Dunántúli tartományokban kerestek menedéket. A Dalmatiából Erdélybe telepített aranybányászok már 167-ben szökének meg, miután szerszámaikat és kincseiket elrejtették vala. Decius (249—251) még egyszer visszaveri a germán népeket,

új lakosokat is telepít le Dakiában, de a gótok már 257-ben megszállják Dakiát, s a két római legio, mely azon tartományban tanyázott vala, már 260-ban Moesiába költözik, Aurelianus 271-ben békét köt a gótokkal s végképen átengedi nekik Dakiát. A római lakosok java színe bizonyosan már elébb, a legiókkal együtt, odahagyta volt az országot, s velök együtt költöztek a Duna jobb oldalára azon dákok is, kik a római műveltséget bevették vala. Minden római alattvaló talán nem költözött Moesiába; a kiknek nem volt mit veszteniök és menteniök, azok ott maradtak s hozzáfültek a barbár hódítók uralkodásához. Föltehetjük, hogy ott, hol a római gyarmatok nagyobb számmal voltak, a dákok kisebb-nagyobb mértékben elrómaiosodtak, azt a fölíratok is tanúsítják, de azok bizonyára nem maradtak meg az országban, mikor a római hatóságok és őrségek elköltöztek onnan.

Sokféle barbár népek tolongtak azután a régi Dákiában és a szomszédos tartományokban; a gótok, húnok, gepidák, avarok egymást váltották föl, a dák néptöredékek a szármatokkal s ezek utóbb a szlávokkal olvadtak össze; római elem sehol sem mutatkozik. Priscus, ki Attila udvarához követségben járt, útjában seholsem talált római helysége, latinul beszélő lakosokra. Attilának voltak ugyan latin írnokai, de ezek korántsem származtak Dakiából, hanem Aetius küldte őket a nyugati tartományokból. Az avarok idejében a bolgárok és többféle szláv népek is megjelennek, mind a bolgárok mind a szlávok az avar khagannak hódoltak meg. Az avarok birodalma a Dontól az Ennsz folyóig terjedt, de ők, úgy látszik, mindig kisebbségben voltak, s köztük különösen a szlávok szaporodtak el. A frankok 795-ben véget vetettek az avar uralkodásnak, de a frank birodalom kelet felé csak a Dunáig ért, csak a régi Pannoniát foglalta magában; a Dunán inneni tartományok s a hajdani Dakia se politikai se egyházi tekintetben nem tartoztak Nagy Károly birodalmához. E tartományok az avar birodalom fölbomlása után homályba merülnek, a történelem a frank birodalomhoz tartozó Pannonián kívül csak a morva birodalomról emlékezik, mely a mostani Magyarország éjszaknyugati tartományára is kiterjedt. Az újabb írók Bolgárországot is emlegetnek, mely a Tisza és Duna között keletkezett volna, de Hunfalvy bebizonyítja, hogy ez csak Engel Keresztély historicusnak találmánya, melyről Theophanes s a

többi byzanci írók semmit sem tudnak. Engel felreértésen alapuló találmányát vagyis koholmányát Safarik, Jirecsek és Pies kibővítették, de azért azt, hogy a moesiai Bolgárországon kívül a tiszamelléki Bolgárország is létezett volna, megbizonyítani ők sem tudták. Hunfalvy az egykorú írók kétségtelen bizonyítékaival czáfolja meg az említett újkori írók véleményeit s kimutatja, hogy a magyarok bejövetelekor rendezett állami viszonyok Pannonián és a morva birodalomhoz tartozó részekén kívül se a mai Magyarországon, se Erdélyben nem voltak, hogy a régi római műveltségnek nyoma sem itt, sem ott nem maradt meg.

A IX. században a mostani Oroszország keleti részében a Kaspi tengertől kezdve s a Volga mentében odáig, hol a Don nagy hajlata van, a khazárok birodalma volt. Ettől éjszakra a volgamelléki bolgárok tanyáztak, az úgynevezett Fekete-Bulgáriában; nyugat felé a Balti tenger mellett a finnek terjeszkedtek el. Ezekről délre a szlávok tengere hullámozott a Kárpátokig. Két kapu nyílt a nyugati finnek és szlávok s a keleti bolgárok és khazárok között elterülő nagy vidékekre. A nyugati kapu a Finn tengeréből volt, melyen a skandináviai oroszok nyomultak be s a finnek és szlávok között foglaltak helyet, dél felé vetve sóvárgó tekinteteket, hova a Deneper nyitott nekik utat. Ott hol a Volga nyugati irányát elhagyva, délnek fordul s a hatalmas Kamával egyesül, a keleti kapu nyílt, melyen a VI. században az avarok tódultak vala be, s melyen a IX. század elején a magyarok is jöttek, kiknek nyomában a bessenyők s majd a kúnok vagyis úzok is jártak. A bessenyők úgyszólván sarkon követték a magyarokat; a IX. század végén ezeket a Dnyeszter, Prut és Szeret mellekein találjuk, hová előbbi szekhelyeikből a kúnoktól kiszorítottván, költöztek.

Arnulf német király Szvatopluk morva fejedelem ellen 892-ben a magyarokat hívá segítségül. «A magyarok — mondja Jirecsek — négy héten át pusztították Morvaországot és Pannoniát. Így mutatták meg nekik az utat Európa belsejébe». Azután VI. Leo görög császár a magyarokat a bolgár Simeon ellen hívá meg segítségül, a magyarok görög hajókon keltek át az Al-Dunán és Simeon birodalmát az ő fővárosáig, Preszlaváig, dülák föl 893-ban. A bolgár fejedelem kibékülvén a görög császárral, a bessenyőkkel szövetségbe,

ütött a magyarok földjére. Ekkor ezek fölkerekedtek s új hazát kerestek magoknak. Svatopluk 894-ben meghalt, fiai egymással viszálykodtak; Arnulf Olaszországban volt elfoglalva. A magyarok bejövetelekor oly hamar szétmállott a morva birodalom, hogy az egykorú írók az évet sem jegyezték föl, a melyben az fölbomlott. Az Elbe mellékein lakó szlávok már 896-ban a magyarokhoz folyamodtak segítségért, tehát akkor a morva birodalom már föl volt döntve. 897-ben a magyarok már a bajor hadakat is megverték s az országot egészen az Ennsz folyóig elfoglalták. A morva birodalom bukása és Pannónia elfoglalása után nem volt szervezett hatalom, mely a magyarok foglalásainak és terjeszkedésének a Duna, Tisza, Szamos, Maros és Dráva mentén ellenállhatott volna. Constantinus Porphyrogenitus tanúsága szerint a törökök, így nevezi a magyarokat, már 950-ben el voltak terjedve Belgrádtól kezdve a Duna két oldalán s a Dráva és Száva között, továbbá a Temesnél, Tutesnél, Marosnál, Körösnél, Tiszánál, továbbá Morvaországban, hol Svatopluk uralkodott vala; kelet felé a bolgárokkal határosok, kiktől a Duna választja el, éjszak felé a bessenyőkkel, nyugat felé a frankokkal s délre a horvátokkal.

Kétségtelen, hogy 950 táján a magyarok a Körös és Maros folyókon föfelé már Erdélybe is benyomúrtak vala s bizonyos, hogy szent István már Erdélyre is igyekezett hatalmát kiterjeszteni, melyet akkor «*Ungria nigra*»-nak (Fekete Magyarországnak) neveztek. De az ország e részét csak szent László szervezte mind politikai mind egyházi tekintetben s ő alapítá az erdélyi püspökséget is, melynek székhelye Gyula-Fehérvár lett. Az országrészt azóta Ultrasilvaniának, később Transilvaniának nevezték, mely név a magyar Erdő-el (Erdél) fordítása. Ettől fogva ez országrész kilép a sűrű homályból, melybe a római uralkodás megszűntétől fogva merült vala.

A folyónevek, melyeket a rómaiak a dákoktól átvettek vala, most újra fölelednek: Aluta, Maros (Marisius), Körös (Crisius), Szamos (Samus), Boza (Museus), Ompoly (Ampela) Cserna (Zierna), Temes (Tiviscus); ezekhez újak járulnak, melyek szláv és magyar eredetűek, mint Patak, Bisztra (= Sebes víz), Kraszna (= szép víz), Zalatna (= aranyos), Kovászna (savanyúvíz), Aranyos, Szilágy, Nyárad, Vargyas, Homoród, Kormos, Eger, Árpás, Sajó (= savjou, azaz sós-

viz) Berettyó (= berekjó, azaz Berekfolyó), Küküllő (azaz Kőkény folyó), Fekete ügy (= feketevíz), Egregy (= Eger-víz). Később a német gyarmatok keletkezésekor néhány kis folyócska német nevet kapott; de az új folyónevek közül egyetlenegy sem származik a régi római colonistáktól, egy sem latin eredetű. A helynevek is kivétel nélkül mind szláv, magyar és német származásúak, a régi dák vagy római helynevek közül egyetlenegy sem maradt meg a nép emlékezetében. Ez igen nevezetes körülmény. Britanniában, Galliában, Germaniában, Noricumban a római eredetű vagy a rómaiaktól átalakított helynevek többé-kevésbé elferdítve megmaradtak akkor is, mikor a régi lakosok egészen beolvadtak az új nemzetiségekbe; Pannoniában már csak Sirmium és Siscia (Szi-szek) maradt meg, a régi Dakiában egyetlen egy régi helynév sem tartotta fenn magát. Britanniában, Galliában s a többi országokban a római cultura, a régi hagyomány nem szakadt meg hirtelen és végképen, ellenben Pannoniában a húnok, gótok, longobardok, avarok a római hagyományt teljesen felbeszakították. Még inkább volt ez az eset Dakiában, hol a római uralkodás száz évvel később kezdődött s több mint két száz évvel hamarabb szűnt meg, még pedig úgy szólván egy csapással. Mikor Dakiában a gótok, húnok stb. barbár népek elviharzása után új népség telepedett le, csak néma romokat talált, de nem volt oly társadalmi hagyomány, mely a régi viszonyokhoz fűződött. Az új lakosok szlávok voltak s azért az új helynevek mind szláv eredetűek: Szolnok, Szereda, Magura, Miroszlava, Tapoleza, Bálványos stb. Sőt a híres Sarmizegethusa, az utóbbi Ulpia Trajana Augusta neve is elenyészett. Helyét a szlávok nevezték el Gredistyének s a magyarok Várhely-re fordították. Erdély állandó megnepesítésének első alapjait a római uralkodás megszűnte után a szlávok vetették meg s a szláv helynevekből határozottan következtetnünk kell, hogy, mikor a szlávok oda beköltöztek, az ország teljesen pusztaság és népetlen volt; a szlávok római colonisták ivadekait ott seholsem találták s arról szó sem lehet, hogy ott római culturának nyomainak megmaradtak volna. Mikor a magyarok az országot megszállták és Erdő-elnek (Ultrasilvaniának) elnevezték, ott csakis szláv lakosokat találtak, épen úgy mint Pannoniában, a volt Morvaországban s a Duna és Tisza között. Ha a magyarok Erdélyben más népet találtak volna, pél-

dául dákokat vagy a régi római gyarmatok maradványait, nem pedig szlávokat, akkor nyelvökben a tőlök kölcsönvett szók erről szükségképen tanúbizonyságot tennének, de az erdélyi magyarok és székelyek nyelve csak szláv vendégszókat mutat föl. Magyarországon vannak helynevek, mint Csongrád, Nógrád, Visegrád stb., melyek azt tanúsítják, hogy a szlávoktól erednek s a magyarok bejövetelekor már léteztek, tehát Magyarországon a szlávoknak már legalább megerősített helységek voltak. Erdélyben az egyetlen Mojgrád kivételével nincs oly helynév, melyből következtetni lehetne, hogy az ottani szlávoknak a magyarok bejövetelekor már némileg kifejlődött társadalmi és állami intézményeik lettek volna.

A mi Erdélyről áll, hogy tudniillik ott a római cultura és hagyomány hirtelen és teljesen megszakadt, ugyanaz áll Kis-Oláhországról és még inkább Nagy-Oláhországról és Moldováról, a mely két utóbbi tartományban római gyarmatok úgy sem voltak. A folyó- és helynevek azt bizonyítják, hogy ott is szlávok voltak az első lakosok a rómaiak után.

A magyarok tehát Ultrasilvaniában szláv lakosokat találtak, de ezek nem voltak oly számosak, hogy az országot betöltötték s magyar vezérelt alatt a be-betörő bessenyők és kúnok ellen megvédhették volna. Azért vagy már szent László vagy pedig Kálmán és II. István az ország keleti határvidékeire székelyeket telepítének Magyarországból. De így is elég puszta föld maradt még s e népetlen puszta területeket a magyar királyok német gyarmatosokkal népesítették be. Egyes szláv helynevek a székelyek és németek által megszállt vidékeken is előfordúlnak, de római colonistáktól vagy ezek ivadékaitól származó helynév ott sem jelenik meg.

II.

A Hæmus félszigetét, melynek ősi lakosai az illirek és trákok voltak, a rómaiak jóval előbb foglalták el, mint a Duna éjszaki oldalán levő Dákiát. A Duna és Hæmus közötti területet Moesiának nevezték. Ebben számos várost alapítottak, különösen a Duna mentén. A városokban a római népelem volt a túlnyomó, míg a falvakon leginkább trákok laktak. A kereszténység gyorsan elterjedt a félszigeten, előbb a városokban,

azután a falvakban is, s mikor Nagy Konstantin székhelyét Byzanczba tette át, a birodalom súlypontjává a Hæmus-félsziget lett s benne a keresztyén vallással együtt a római nyelv és nemzetiség emelkedett túlnyomóságra. Már 447 táján Priscus tanúsága szerint a latin nyelv uralkodott a félszigeten, Justinianus és Mauritius császárok idejében pedig a kelet-római birodalomnak annyira római, latin, jelleme volt, hogy a görögség csak Hellászban és a tengerparti városokban tartotta fenn magát, különben csak a császári udvarnál és a művelt néposztályokban értették görögül.

De Justinianus idejében már szláv elemek is voltak a Hæmus-félszigeten; egyes szláv csapatok már a gótokkal és húnokkal együtt keltek át a Dunán, mások később telepedtek le Moesiában, Dardaniában, Makedoniában. A castellumok közül, melyeket Justinianus helyreállíttatott, már soknak szláv neve van. A szlávok leginkább földművelők voltak, de az V. század elejétől fogva a byzancezi birodalom fő tisztviselői között is már szláv embereket találunk, sőt I. Justinus (518—527) és I. Justinianus (527—565) császárok is származásukra nézve szlávok voltak. A VII. század közepén a szlávok már az egész félszigetet elárasztották vala s az elrómaisodott ősi trák lakosokat a hegyek közé, a görögöket pedig a szigetekre, partvidékekre szorították. De a szlávok nem képeztek független államot, hanem a byzancezi császárok alattvalói voltak.

Azután a bolgárok megvervén Constantinus Pogonatost, Aszparach vezérök alatt 679-ben átkelének a Dunán s ellenállás nélkül megszállván Moesiát, új birodalmat alapítának, mely Simeon alatt (893—927) hatalma tetőpontját érte el, de utóbb csakhamar hanyatlásnak indult, úgy hogy ismét a byzancezi császárok fölsősége alá került s Bazilius császár alatt a kelet-római birodalommal egyesítették 1018-ban. A bolgár fejedelmek közül már Boris (852—888) megkeresztelkedett, szláv alattvalóik akkor kétségkívül már keresztyének voltak. A bolgárok között Methodius és Kyrillus s illetőleg tanítványaik, kiket Szvatopluk Morvaországból üzött vala ki, terjesztgették a keresztyén vallást s ők a Hæmus-félszigeten a szloven liturgiát és szloven egyházi könyveket honosíták meg. Ennek következtében a bolgárok kivetköztek nemzetiségökből és szláv alattvalóikkal egybeolvadván, teljesen elszlávosodtak.

A bolgárok területén találkoznak legelőször egy új nép-

nek, tudniillik az oláhnak (vlach, blach) nevével, még pedig 976 táján. A görög tudósítók szerint az említett évben a bolgárok föltámadván, mindenütt lemészárlák a görög katonaőrsegeket; a fölkelők fejei Dávid, Áron és Sámuel testvérek voltak; Dávidot Kasztoria és Preszpa között a szép tölgyeknél néhány vándor vlach megölte. Ez a vlachok legelső történelmi megemlézése. Bazilius görög császárról az mondatik, hogy 1013-ban és utóbb a bolgár hatalom centruma ellen intézte megtámadásait, s a «Kimbolongu» szorosán át tört előre a Sztruma, Vardar és Ochrida mellekeire. Ez, tudniillik Kimbolongu (Campus longus) az első oláh helynév, melyet a történelem 1013-ból megemlít.

Mikor Bazilius, a «bolgárölő» (bulgaroktonos) 1019-ben a bolgár egyházat egy arany bulla kibocsátásával szervezte, azt rendelé, hogy az ochridai érseknek legyenek alárendelve «minden vlachok egész Bulgáriában», valamint a Vardar folyónál lakó törökök is, (kiket Theophilus császár telepített vala oda). IX. Konstantin császár hadseregében 1027-ben vlachok is voltak; ugyancsak 1082-ben és 1092-ben is említetnek vlachok, kik a császári hadseregben szolgáltak. 1095-ből azt olvassuk, hogy Budilos, «előkelő vlach», arról értesíté a császárt, hogy a kúnok a Dunán át betörték. Tudelai Benjamin, ki 1159–1173 években Spanyolországból Olasz- és Görögországon át Palesztinába utazott, azt mondja: «Zeitunnál (Thesszáliában) kezdődik Vlachia. A vlachok a hegyeken laknak; gyorsabb lábúak, mint a kecskék, a hegyekről leszállva, a görögöket fosztogatják. Senkisem bír meg velök.» Tehát akkor az oláhok Thesszáliában már nagy számmal lehettek.

A második bolgár birodalom keletkezésénél az oláhok már nagy szerepet játszottak, mint az egykorú Nikétas Choniatés tudósításából kitetszik. A fölkelést 1185 táján két oláh, Péter és Azan, indítá meg a görög császár ellen. Niketas Choniatés azt állítja, hogy az egykori moesiaikat most vlachoknak nevezik, mert úgy tudta, hogy a trákok vagyis moesiaiak idő folytán vlachokká lettek, s hogy mind a görögöktől, mind a bolgároktól különböznek, Kinnamos már azt mondja, hogy a Mánuel Komnenus hadseregében volt vlachokat az Italiából való régi colonisták ivadékaiknak tartják.

A görögök változó szerencsével harczoltak a föllázadt bolgárok és oláhok ellen; Azant egy bolgár megölé, testvérje

Peter öcsésével Kalojannal együtt folytatá a háborút. De Péter is megöleték, s most Kalojan egyedül uralkodék a bolgárokon és oláhokon (1197—1207). Ez békét kötött a görög császárral, de ugyanabban az évben, tudniillik 1204-ben a frankok foglalták el Konstantinápolyt, s Balduin lépett a görög császári székre. Kalojan az új latin császárnak barátságot ajánlott föl, de Balduin azt válaszolá neki, hogy ő a frankokkal nem úgy szólhat mint király barátjaival, hanem csak úgy mint rabszolga az urával. Balduin tudniillik, mint a görög császárok jogutódja, Kalojant lázadónak tekintette, s a magyar király, Imre, is bitorlónak tartotta. Kalojan ekkor III. Incze pápához folyamodott s arra ajánkozván, hogy a bolgár egyházat a római katolikus egyházzal egyesíti, maga számára királyi koronát, a bolgár érsek számára pedig metropolitai méltóságot kért a pápától. Ez csakugyan legatust küldé Tirnovóba, ki a bolgár érseket primásnak avatá föl s 1204 november 8-dikán Kalojant megkoronázá.

E részleteket meg kellett érintenünk, mert ezekre a szláv és oláh írók sokféle álomhüvelyezéseket alapítottak, melyeket Hunfalvy, mint pókhálókat, a kritika seprőjével elsöpör.

Imre magyar király a pápai legatust letartóztatta, mert jogigényt tartott Bolgárországra. A pápa erre azt írta Imrének, hogy az ő jogai nem sértetnek meg, mert Péter és Kalojan a hajdani bolgár királyoktól származnak és csak elődeik országát vették birtokba. Kalojan pedig a pápához intézett levelében azt mondja: Hálát ad Istennek, hogy benne fölköltötte az emlékezetet vére és hazája származására, hogy tudniillik római származású. — Jirecsek a bolgárokról írt történelmi munkájában a magyar királyhoz intézett pápai levélből azt következteti, hogy Péter és Azan valóban a régi bolgár czárok ivadékai; az oláh írók pedig Kalojan és a pápa leveleiből azt következtetik, hogy Péter és Azan nemcsak vlachok voltak, hanem egyenesen a rómaiktól származtak. Jirecsek erre megjegyzi, a pápa volt az első, ki Kalojant arra figyelmeztette, hogy a rómaiaktól származik, s a bolgárok csak ravaszsgból támaszkodtak a pápa e szavaira, hogy szándékaikat elérhessék. Pics végre azt mondja, hogy ez esetben, tudniillik a Kalojan és pápa között váltott levelezésben, a «szépítés, képmutatás és ravaszág a legnagyobb szerepet játszották, mert mindket fél azon volt, hogy a mit kívánt, elérje, de semmit se kelljen,

vagy legalább minél kevesebbet tartozzek érte «teljesíteni». — Vajon Kalojan és III. Inceze tudva és akarva igyekeztek-e egymást megcsalni, ezt Hunfalvy nem vitatja, de annyi bizonyos, hogy se Inceze, se Kalojan és íródeákjai tudós historicusok nem voltak.

Palanczov és Makusev, bolgár tudósok, megint más hypothesis gondoltak ki, s Pics nemcsak elfogadja, hanem még megtoldja, s azzal vádolja a byzantinusokat, hogy névcsere't és hamisítást követtek el, midőn Pétert és Azant oláhoknak mondták; hogy az oláhoknak tulajdonképen semmi részök nem volt a második bolgár birodalom alkotásában. Ámde bizonyos, hogy a bolgárok fölkelésében az oláhok részt vettek, kik már nagy számmal laktak a Hæmus vagyis Balkán hegységben. Thesszáliát akkor Nagy-Vlachiának, Aetoliát és Akarnaniát Kis-Vlachiának, délkeleti Epirust Felső-Vlachiának nevezték; tehát azon tartományokban is számos oláhnak kellett már lennie. De Szerbiában is voltak már oláhok. A szerb királyok, Nemannya István, I. Uros István, II. István, II. Uros István és Dusan, különböző kolostoroknak adományoztak oláh családokat. Általában az oláhok az egész Balkán-félszigeten mindenütt mint hegyi lakók, mint kóborló pásztorok s mint a kolostorok és nemesek szolgálai jelennek meg; ebben tehát Picsnek igaza van, hogy ők a XIII. század elején államalkotó képességgel nem bírtak.

Niketas Choniates mondja, hogy a régi moesiaiakat vagyis trákokat az ő idejében valachoknak nevezték, Kinna-mos pedig állítja, hogy a vlachok a régi olasz gyarmatok származékai. A két byzancezi historicus nézetét egybefoglalva tehát, azt kell mondanunk, hogy a vlachok elrómaiásodott trákok. — Tomasek úgy véli, hogy a vlachok alaptörzsét a bessusok teszik, kik a Rhodope hegységben laktak vala s valamennyi trák népség közül leghosszasabban álltak ellen a római hódításnak, mígnem végre meghódolván, a keresztyén vallást bevették és elrómaiásodtak. Mikor a bolgárok a Balkán-félszigeten elhatalmasodtak, az előtalált népességet kitölték addigi lakhelyeiből; a hegyi lakókat a síkságra, a lapályok lakosait pedig a hegyek közé szoritották. Ily néptolongás és általános zavargás mellett könnyen megtörténhetett, hogy a rumánok vagyis vlachok Makedonia, Thesszália és Aetolia hegyeit szállták meg, a nélkül, hogy az egykorú krónikaírók ezt ész-

revették és följegyezték volna. Tomasek e véleményét Hunfalvy alaposnak találja.

Ha az elrómaiásodott trákok a bolgárok bejövetelekor már keresztyének voltak, okvetlenül az oláhok, az ő ivadékaik is azok voltak, mert hiszen magok a bolgárok is nemsokára megkeresztelkedtek. De a vlachoknak seholsem volt önálló és külön eparchiájok; azok, kik a bolgárok területén laktak, az ochridai bolgár érseknek voltak alárendelve, azok pedig, kik másutt laktak, valamely görög eparchiához tartoztak. Isteni tiszteletök a bolgárok területén szlovén (ó bolgár), a görögök területén pedig görög nyelven tartatott. Az oláh eredetű bolgár fejedelmek, az Azanidák, hivatalos nyelve a szlovén volt, az oláh nyelv csak mint a nép nyelve divatozott.

Akár a gótok, akár a szlávok vagy görögök találták ki a «vlach» nevet, annyi bizonyos, hogy vele az itáliai és rumán embert jelölték meg, úgy mint a német «wælsch» szóval. A magyarban is hasonló szóval jelölik meg az itáliait és a rumánt, tudniillik az olasz és oláh szóval.

De hol keletkezhetett a «vlach» név? A byzancezi birodalom görög lakosai «romæus»-oknak nevezték magokat; ez a nevezet csak ott keletkezhetett, hol a római birodalom még főnállott s hol a római kormányzást békében és háborúban gyakorló társadalom, a nemzetiségi származásra való tekintet nélkül, a római uralkodók virtualis utódjának tekintette magát. A hol pedig a «romæus» (római) név lábra kapott, ugyanott a «vlach» név is keletkezett, melylyel a szlávok, görögök és németek az új nép ethnikai viszonyát a romæusokhoz fejezték ki. A «vlach» név tehát csak a Balkán-félszigeten támadhatott, a hol maga a vlach nép is keletkezett. Minthogy a vlachok vagyis oláhok az egész félszigeten elsöben csak mint pásztorok jelentkeztek, azért azon névnek az ethnikai jelentésen kívül más jelentése is volt, tudniillik a vlachok életmódját, a pásztort, és nomádot is jelentette.

A pásztor, s kivált a hegyi pásztor kénytelen ide-oda kóborolni, a szláv nyelveken a kóbor embert «brodnik»-nak nevezik, s ime a valachokat néha brodnikoknak is hívják. Ámde végre a rumun pásztor kénytelen volt az ekehez fogni s így lett, hogy néhol a «vlach» szó földmivelő parasztot is jelent; nevezetesen az új görög «blachos» földmivest jelent, ellentétben a csobammal vagyis pásztorral.

III.

A vlach vagyis oláh nép tehát, a történelmi adatok szerint, a Balkán-félszigeten keletkezett és szaporodott el; mikor és hogyan jutott a Duna balparti vidékeibe és Erdélybe?

II. Géza testvérei Mánuel görög császárhoz menekültek, ez pártfogása alá vevé őket s háborút indíta Magyarország ellen. Egyik hadvezérének seregében vlachok is harczoltak, de ezek a Balkán-félszigetről valók voltak. Niketas Choniates elbeszéli, hogy Andronicus mint Branicevo és Nis helytartója Mánuel császár ellen ármánykodott s midőn ármányai fölfedeztettek, Galicziába szökött, hol a vlachoktól elfogatók. Ez 1164-ben történt, s itt van először szó oláhokról, kik a Dunától éjszakra tartózkodtak. Vajon állandóan laktak-e már ott, vagy csak marháikkal költöztek vala oda legeltetés végett, azt nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy ők Galiczia ősrégi lakosai nem lehettek, hogy Galicziában régi római coloniák sohasem voltak, tehát czekek ivadékairól sem lehet ott szó. A kúnok, kik akkor a mai Moldovában és Oláhországban tanyáztak vala, gyakran be-betörének a Balkán-félszigetre, átkelven a Dunán, s rablójárataikon kétségkívül embereket is fogdostak, kiket aztán magokkal elhurczoltak. Területökön elegendő legelő volt még, s az oláh pásztorok meg bolgár földművelők kivált 1185 óta sűrűn látogathatták a kúnok földjét, kik akkor a görög császárok ellen föltámadt hémusbeli oláh pásztorok és bolgárok szövetségesei voltak.

Erdélyben is sok pusztta és néptelen föld volt még akkor, kivált azokon a vidékeken, melyeket a kúnok pusztitgattak. II. Endre 1211-ben a Bárczaságot, mely még egészen pusztta és néptelen volt, a német vitézrendnek adományozá, hogy a kúnok ellen megvédje. 1222-ben megújítá az adományt s kiterjeszté a brodnikok vagyis vlachok határáig, tehát Kumanianak egy részét, azaz keleti Oláhországot is adományozá a vitézrendnek. Az új adományt Honorius pápa ugyanebben az évben megerősíté. E két okiratban 1222-ből először említetnek meg az oláhok még pedig mind a «brodnik» mind a «vlach» nevezete alatt. Azután több más oklevélben is megemlítetnek, de még csak gyéren, és csupán csak Erdély deli

részeiben. 1228-ban Róbert esztergomi érsek és primás, mint pápai legatus, a kumániai püspökséget állítá föl; az új kún püspöknek a Szeret melléki székelyek, a megtérített kúnok s a velök és köztük lakó vlachok rendeltettek alája, kiket a székelyek, mint az oklevelekből kitetszik, akkor már oláhoknak neveztek. IX. Gergely 1234-ben kelt levelében írja: «Halljuk, hogy a kumániai püspök megyéjében emberek vannak, kik magokat vlachoknak nevezik, s kik névleg keresztyének, de furcsa szokásokat követnek», stb.

Ennyi mindaz, mit a tatárjárásig a Dunától éjszakra s az Erdélyben való oláhokról az oklevelekben találunk. Rogerius, ki a tatárjárást mint szemtanú leírja, még egy szóval sem említi meg az oláhokat; ez kétségtelen bizonyosága annak, hogy akkor még nagyon kevesen voltak, s hogy Nagyváradon, hol ő kánok volt, még híróket sem hallották.

A mongolok iszonyú pusztítást műveltek mind Magyarországon, mind Erdélyben és Kumániában. Nagy területek egészen elnépetlenültek. Az erdélyi püspök 1246-ban kelt levelében panaszolja, hogy püspöki székhelye egészen elpusztult, hogy birtokai Doboka, Kolos és Szolnok megyékben is néptelenek s kéri a királyt, engedje meg neki, hogy kiváltságok és szabadságok osztogatása által új lakosokat szerezhesen. 1252-ben Szék területe, 1263-ban Kolosmonostor, 1264-ben Naszód még egészen néptelenek. Zavardon még 1279-ben sem volt lakos, s Besztercze még 1290-ben sem volt fölepítve.

IV. Béla és utódjai azon törekedtek, hogy az elpusztult vidékeket új lakosokkal népesítsek be. A XII. században különösen Németországból vándoroltak be sokan Magyarországra és Erdélybe, ámde a XIII. században a német kivándorlók leginkább a Balti tenger tartományaiiba, Liv-, Eszt- és Kurországekba özőnlöttek, hazánkba pedig a tatárjárás után keves német jövevény költözött be. Az új lakosok leginkább a Balkán-félszigetről jöttek s túlnyomóan oláhok és bolgárok voltak. A XIV. század harmadik tizedétől kezdve már a törökök kezdék a Balkán-félsziget népeit szorongatni, s ezek annál tömegesebben költözködének a Dunához s ezen át a mai Oláhországba, Moldovába és Erdélybe.

Hunfalvy az oklevelek alapján úgyszólván nyomról nyomra követi a bevándorlókat és letelepedésöket; a könyve-

ben fölhordott okiratokat lehetetlen itt megemlítenünk. Tartalmokból csak annyit jegyezzünk meg, hogy előbb a királyok a várakhoz tartozó földeket igyekeztek új lakosokkal benépesíteni, ezt a példát aztán csakhamar a püspökök és káptalan s majd a földes urak is követték. A benépesítés úgy történt, hogy egyes vállalkozóknak, kiket kenézeknek vagy vajdáknak neveztek, bizonyos jogokat és jövedelmeket biztosítottak a királyok s magoknak csak az ötvenedet (quingagesimát) vagy tizedet (decimát) kötötték ki. A benépesítési vállalkozóknak nem volt szabad a már letelepedett jobbágyokat elcsalogatni, se magyart se székelyt, se németet nem telepíthettek le a nekik föltételesen adományozott földeken, hanem idegen lakosokat kellett behozniok. Mind a kenézek és vajdák, mind az általuk betelepített lakosok legislegnagyobb részt oláhok voltak, mint az illető oklevelekből kitetszik. Így népesült be lassankint az Olt folyótól nyugatra eső Szörény s a régi Kumania, melyet az 1282-ben kelt okirat már Transalpinianának nevez, mi nem egyéb mint a magyar «Havas-el-földje» latin fordítása, s melyet ezentúl a byzanci írók Ungro-Vlachianának neveznek. Így nevezi Kantakuzenos a mai Oláhországot, még pedig legelőször 1323-ban történt esemény elbeszélésében.

Az oláhok különösen Róbert Károly uralkodása alatt szaporodtak el nagyon; III. Endre idejében még kevesen lehettek Erdélyben, mert e király egy 1293-ban kelt oklevele szerint még a nemesek és mások jószágain élő összes oláhokat egyetlen egy királyi pusztán akarta letelepíteni és csak az erdélyi káptalan birtokain akart hatvan oláh családot meghagyni. Az elszaporodó oláhok még mindig túlnyomóan kóborló pásztorok voltak és sok kárt tettek a földműveseknek. Az erdélyi püspök és káptalan, valamint a szászok is gyakran panaszkodtak azért a királynál, s Nagy Lajos igen kemény rendeleteket bocsáta ki ellenök; így 1366-ban egyik okiratában rendeli, hogy az oláh gonosztevőket ki kell írtani; a kire ötven tanú rávallja, hogy tolvaj, zsvány vagy egyéb gonosztevő, azt meg kell ölni. 1434-ben a székelyek grófja, Jaks Mihály, inti a brassóiakat, hogy vigyázzanak az átkozott oláhokra, hogy meg ne csalják őket, miután Transalpinianában a törökök gyülekeznek.

A kenézsek örökösök voltak, de a kenézek a király s illetőleg a földesúr iránti szokásos és törvényes kötelességei-

ket teljesíteni tartoztak. Idő folytán a királyi jószágokon letelepedett kenézek közül sokan nemességet kaptak s akkor a kenézi föld tulajdonosaivá váltak, még pedig új adomány (nova donatio) útján.

A magyar állam területe akkor az Erdélyvel szomszédos Moldovára és Havaselföldre is kiterjedt, s ez utóbbi tartományt épen azért Magyar-Oláhországnak, Ungro-Vlachíának is nevezték. Bazarád, Havaselföld főkenéze vagyis vajdája fölzendült ugyan Róbert Károly ellen, de utódjai mégis elismerték a magyar királyok felsőségi jogát s természetes és törvényes uroknak tekintették őket. Minthogy Moldva és Oláhország vajdái a magyar korona vazallusai voltak, azért gyakran Erdélyben és más magyar területen is kaptak jószágokat, például Fogarast. Moldova lakosai magyarok, ruthének és oláhok voltak, a magyarok még a XV. és XVI. században is nagy számmal lehettek. Reichersdorfer György, erdelyi szász, 1550 táján Moldva chorographiáját írta meg; ebben a tartomány nevezetesebb városainak magyar neveket ad: Jászváros, Romanujvár, Bachlai-jászvár, Husztváros, Románvásár, Tataros, bizonyosan azért, mert akkor az életben ezek a nevek divatoztak. A magyarok a római katolikus egyházhoz tartoztak, köztök azután a huszita újítás terjedt el, s ekkor készült a biblia első magyar fordítása, Tatos városában, 1466-ban. A huszita eretnység kiírtatott, de a schismaticusokat nem sikerült a római katolikus egyház kebelébe terelni. Mind Moldovában, mind Oláhországban több római katolikus püspökség volt, de ezek idő folytán mind elenyésztek, a katolikus hívek száma mindinkább fogyott, a görög-keletieké pedig növekedett; az oláhok Erdélyben is inkább a görög-keleti egyházhoz szítottak már csak azért is, mivel a görög papok nem követelték a tízedet, a katolikus püspökök pedig szigorúan behajtották. A pápák és magyar királyok ismételve kibocsátottak rendeleteket a «schismaticusok» ellen, különösen Nagy Lajos és Zsigmond (1428-ban) keményen meghagyák a várnagyoknak, hogy pópát ne tőrjenek a királyi jószágokon s a nemeseknek és kenézeknek is megtiltották, hogy schismaticus pópát tartsanak, különben elvesztik javaikat. Lehet, hogy a megnemesített kenézek engedelmeskedtek a királyi rendeleteknek, de a köznép ezután is ragaszkodott a keleti egyházhoz.

A konstantinápolyi pátriárka Sándor vajda kérelmére 1359-ben küldte Ungro-Vlachiaába egy metropolitát; 1370-ben pedig két metropolita nevezteték ki, mivel a hívők száma időközben annyira megszorodott, hogy egy metropolita elégtelen volt. 1401-ben a metropolita czíme ez volt: «Ungro-Vlachia metropolitája, egész Ungria és a Plagenák exárkája»; Rumánia mostani metropolitája pedig így czímezi magát: «Isten kegyelméből Ungro-Vlachia érseke és metropolitája, a Plagenák exarchája, Cæsaria és Kapadokia székének helyettese s Rumánia primása». E cím magyarázatot igényel. Leghomályosabb benne a «Plagéna» szó, úgy látszik, hegyes kerületet jelent; Ungro-Vlachia azt a tartományt jelenti, melyet hajdan Kumanjának, utóbb Transalpinának neveztek, ez pedig az Olttól keletre eső Nagy-Oláhország. A konstantinápolyi pátriárka az oláh metropolitát «egész Ungria» exarchájának is nevezte; ebből kitetszik, hogy akkor az erdélyi, valamint a Szatmár, Ung, Bereg, Ugocsa, és Máramaros megyei görög-keleti pópákat az ungro-vlachiai metropoliták szentelték föl. Ekkor az oláh, ruthén, bolgár és szerb lakosok között egyházi tekintetben még nem volt semmi különbség, az isteni tiszteletnél mindennütt az ó-szláv nyelvet használták. A moldovai és oláhországi vajdák hivatalos rendeleteikben szintén az ó-szláv nyelvet használták, csak diplomatai levelezéseik a magyar koronával folytak latin nyelven.

IV.

Említettük, hogy az oláhok barmaiktól az ötvenedet (quingagesimát) voltak kötelesek beszolgáltatni, Zsigmond király 1398-ban kibocsátott rendeletével azokat, kik a káptalan és püspök jószágain voltak letelepedve, a tized fizetésére is kötelezte. Abban az időben a nemesség sem volt még fölmentve a tized alól. A püspökök a tizedet vagy természetben vagy pénzben szedték be. Lépes György, erdélyi püspök, Zsigmond király udvarában tartózkodván, három éven át be nem szedte a tizedet, mert akkor új pénzt vertek ki, még pedig jobb értékben, mint a régi volt, s a püspök az új pénz forgalomba bocsátását akarta bevéarni. Azután a három évről az egész ti-

zedet az új értékesebb pénzben követelte be. A parasztság ebben sérelmet látott, valamint abban is, hogy Nagy Lajos óta kilenczedet kellett fizetni a földesúrnak és szabad költözködési jogától is megfosztatott. A püspök nem tágitott s a nemesség az ő pártját fogta a parasztság ellen. Ez föllázadt elsöben Erdélyben, azután a szomszédos magyar megyékben is. A lázadás leveretett, a parasztság még rosszabb állapotba jutott, de a nemesség fölmentetett a tized alól. E lázadás alatt történt, hogy a magyar megyék nemessége a székelyekkel és szászokkal 1437 szeptember közepén Kápolna helységben kölcsönös védelem végett szövetségre lépett; ez egyességet a «három nemzet» a tordai országgyűlésen 1438 február 2-dikán megújítja, s az lett azután azon alap, melyen Erdely külön államjoga kifejlődött. Az egyesség tehát a parasztság ellen jött létre, a tizedfizető parasztság pedig akkor mind Erdélyben mind a szomszédos magyar megyékben túlnyomóan, majdnem kirekesztőleg magyar volt. A lázadásban oláhok is vettek részt, de nem ök kezdeményeztek s nem öket sujtották annak szomorú következményei. Az eseményeket egészen helytelenül adják elő Szalay László *) és Fessler. **) Még Horváth Mihály sem beszél el egészen helyesen a dolgokat. Leginkább tévednek a rumán írók, kik azt állítják, hogy a «három nemzet» 1437-diki és 1438-diki szövetsége az oláhok államjogi állapotát elkobozta és eltörölte. A «három nemzetnek» geographiai alapja volt, az illető földterület. Mind a három területen, különösen pedig a magyarok földjén, hol a királyi urodalmak s a püspök és káptalan jószágai feküdtek, az oláh telepek új szállások voltak, melyek magánjogi föltételek mellett létesültek s államjogi illetékességgel nem bírtak. Az oláhok a földesuraknak, elsöben csak a koronának, azután a püspöknek és káptalannak s végre a nemességnek s a székely és szász székeknek jobbágysai voltak. A kenézek vagy is telepítési vállalkozók nagy része nemsokára nemességet kapott s ekkor a letelepített lakosok az ő jobbágyaikká lettek: ámde ez nem változtatott semmit az oláh jobbágyok magánjogi állapotán, kiknek oláh földesura legott a magyar nemességhez számítta-

*) I. Magyarország története. II. k. 399. l.

**) Geschichte von Ungarn, második kiadás. II. k. 403. l.

tott. Oláh területnek, tehát geographiai alapon nyugvó oláh nemzetnek már akkor sem volt helye Erdélyben.

Az 1437-diki és 1438-dik parasztlázadás s ennek kegyetlen leverése nagyon megfogyasztotta a magyar parasztság létszámát; még nagyobb mértékben fogyott meg a magyar parasztság az 1514-diki általánosabb és még véresebb pórlázadás következtében. Az így támadt hézagokat Erdélyben és a szomszédos megyékben 1438 után leginkább oláhokkal, Magyarországon pedig 1514 után leginkább szerbekkel töltötték ki. Azon időkben a rendi érdekek voltak döntők; a korona, az egyház, a nemesség, a kiváltságos városok nem gondoltak vele, magyar, oláh vagy szerb ajkúak-e az ő jobbágyaik, nekik tökéletesen mindegy volt, csak teljesítsék a kívánt szolgáltatásokat.

Erdélyben tehát 1437 után az oly elpusztult telkeken, melyeket az előtt magyar jobbágyok műveltek vala, oláhok szállták meg; másfelől az oláhok irtványjaiból is lassankint szántóföldek lettek. Belső Szolnok és Kraszna megyékben megkülönböztették a volt jobbágyi telkeket az új telkektől, amazokat magyar, emezeket oláh telkeknek nevezték, s e különbség néhol a legújabb időig megmaradt. A magyar telkeken lakó oláhok fizették a tizedet, még pedig a királyi kincstárnak, a földesúrnak pedig a kilenczedet adták; de az oláh telkeken lakó oláhok nem fizettek tizedet. Ugyanis az úgynevezett magyar paraszttelkek ős időtől fogva meg voltak terhelve a tizeddel s azért az azokon letelepedett oláhok is kötelesek voltak azt beszolgáltatni, ellenben az új irtványokból keletkezett oláh telkek, melyek hajdan nem műveltettek meg, a tized alól föl voltak mentve. A ki tehát az újabb időben «oláh» telket bírt, akár magyar, akár német, akár oláh volt, az nem fizetett tizedet; a ki pedig «magyar» telket bírt, az köteles volt azt fizetni, bármily nemzetiségű és vallású volt is.

A XV. és XVI. században a tizedfizető telkeket «keresztyén telkeknek» (terra Christianorum) nevezték, s Mátyás király 1468-ban, valamint II. Ulászló 1500-ban keményen megparancsolák, hogy a keresztyén telkeket bíró «schismaticusok» a tizedet pontosan róvják le.

Az állandóan letelepedett oláhok lassankint beleérték magokat a társadalmi rendbe; de legnagyobb részök még ezután is kóbor nomád életet élt s új meg új panaszokra szol-

gáltatott okot. Legtöbb panaszuk volt mindig a szászoknak, stb. — 1469-ig s illetőleg 1479-ig se a magyarországi, se az erdélyi görög-keleti hívőknek nem volt külön püspökük; a legrégebb görög-keleti püspökség a munkácsi, mely 1491-ben már fennállt. Erdélyben 1556 előtt nincs nyoma oláh püspöknek (vladikának), az országgyűlések csak 1579 óta hagyják meg az oláh pópáknak, hogy kebelökből valakit vladikául jelöljenek meg, kit a fejedelem megerősíthessen.

Erdélyben a legtöbb oláh egyházi község a városokban görög kereskedők által alapított, kik a liturgiában a görög nyelvet hozták be, míg az oláhok a szláv liturgiát alkalmazták. Az oláh nyelv csak azóta kezdett az irodalomban és egyházban használni, mióta a reformatio az oláhok között is némi sikerrel terjesztetett. Az 1577-diki országgyűlés egyik végzése így szól: «Mivelhogy az oláhok között sokan vannak, kiket Isten megvilágosított, úgy hogy a görög egyháztól elszakadtak s Isten ígését a magok nyelvén hallgatják, s miután superintendensök meghalt, azt határozzuk, hogy ők is válaszszanak egy tudós és jóérelmü embert, hogy az Isten igaz ígésének hirdetése köztük meg ne szünjék». A debreczeni zsinat is rendelte, hogy a reformált oláhok számára seniorok választassanak, kik arra ügyeljenek, hogy a pópák belső meggyőződésből, ne pedig szabadságra való törekvésből térjenek át a reformált vallásra. Tehát az első oláh könyvek a reformatio idején jelentek meg. 1560-ban a zsolttárok oláh fordítása Brassóban, 1580-ban a négy evangyeliom oláh fordítása és magyarázata szintén Brassóban jelent meg. Miként a XVI. században a reformatio, úgy a XVII. század végén a vallási unio ébresztette életre az oláh irodalmi törekvéseket, 1648-ban az egész új testamentom jelent meg oláh fordításban, még pedig I. Rákóczy György fejedelem költségén; a fordítást már Bethlen Gábor rendelte volt el.

A törvénygyűjtemény, mely *Approbatæ Constitutiones* neve alatt II. Rákóczy György idejében megjelent, az oláhok, a pópák és vladika társadalmi és állami állapotát szabályozza, igaz, nem oly módon, mint a mi korunk szellemének megfelelően. De azon törvényes intézkedések a történelmi tényeken alapultak s megfelelték annak a korszellemnek, mely akkor egész Európában uralkodott. Sőt az erdélyi fejedelmek s károk és rendek sokkal liberalisabbak voltak a más hiten levők,

tehát az oláhok irányában, mint például Olasz- és Spanyolország, vagy mint Anglia az ir katolikusok s mondjuk ki, mint a német császár a cseh és ausztriai protestánsok iránt. Salzburg herczegségéből még 1731-ben és 1732-ben 30,000 békés, szorgalmas protestáns alattvalót őrtek ki minden irgalom nélkül. Erdélyben a történelmi fejlődés következménye volt az, hogy három külön területet, három nemzetet s négy törvényesen bevett vallást különböztettek meg; a magyarok, székelyek meg németek a «lege receptæ nationes», a benszülöttek (nativi); ellenben az oláhok, görögök és szerbek a túrt népek (toleratae gentes) voltak, mert jövevényeknek, idegeknek (advenae, peregrini) tekintettek.

A protestáns erdélyi fejedelmek a biblia fordittatása által a reformatiót az oláhok között is szerették volna terjeszteni, de az erőszakos térítgetést sohasem túrték. Az 1691 deczember 4-dikén kelt «Diploma Cæsario-Regium Transylvaniae datum» első pontja kiköti, hogy a törvényesen bevett vallások tekintetében semmi változás ne történjék, mindazáltal I. Lipót kormánya a katolikus egyháznak szerette volna a többséget megszerezni. Ezt a czélját az oláhoknak a római katolikus egyházzal való egyesítése által remélte legkönnyebben elérhetőnek. Baranyai és Hevenessi jezsuitáknak sikerült Theophil vladikát az unio elfogadására, azaz a római pápa elismerésére rábírní 1697-ben. Kolonics, esztergomi érsek és primás, a munkácsi püspökségben több mint 200 pópát nyert meg az uniónak 1692-ben. Lipót király 1698-ban kijelenté, hogy minden pópa, ki az uniót elfogadja, a római katolikus papság kiváltságáiban és jogaiban fog részesülni. 1721-ben a görög katolikus fogarasi püspökség állittaték föl, melynek III. Károly 1738-ban a balázsfalvai urodalmat adományozá. Az 1744-diki erdélyi országgyűlés a törvények közé iktatta az uniót s azt határozá, hogy az egyesült vallású pópák azon nemzetnek politikai jogaiban részesüljenek, a melynek területén laknak. A római katolikus püspökség Gyulafehérvárott már 1715-ben helyreállittatott.

De az oláh pópák közül sokan vonakodtak az uniót elfogadni, s Mária Terézia 1765-ben a budai szerb püspököt bízta meg a nem egyesült oláhok egyházi igazgatásával; végre II. József 1784-ben a nagyszebeni püspökséget állítá föl a nem-egyesültek számára s azt a karloviczi szerb érsek alá rendelé.

«De az erdélyi oláhok szellemi és nemzeti fejlődésére — jegyzi meg Hunfalvy — az uniónak igen nagy befolyása volt, s ha egyáltalában még volna érzék ez igazság és jogosság iránt, akkor Bukarestben és Nagy-Szebenben az unio emléket nagy ünnepélylyel kellene megülniök. 1754-ben Balázsfalván az első iskola állították föl a kalugyerek számára, s az ebből kikerült lelkes ifjak Bécsbe és Rómába küldettek további kiképződés végett. Így Major Gergely püspök unokaöccsét Major Pétert és Sinkai Györgyöt 1774-ben küldé Rómába, s a két férfi meg Klein Sámuel az első jelentős rumán tudósok. Mind a három oly oláh családokból származik, melyek az erdélyi fejedelmektől nemességet kaptak vala.»

Az unio a jobbági viszonyokat nem érintette; ezekről több erdélyi országgyűlés intézkedett s végre 1769-ben Mária Terézia hívatkozván a «bizonyos punctumokra», megállapítá az úrbéri szolgálatokat, melyekre nézve a magyarok és oláhok között semmi különbség sem volt. — Hunfalvy kellő világitásba helyezi Hora és Kloska lázadását is, s kiemutatja, hogy azok csak közönséges rablók és zsiványok voltak, nem pedig oly nemzeti hősök, minőknek némely rumán író s nevezetesen Obédénare festi; azután munkája második fő szakaszában az oláh nyelv tanúbizonyosságait fejtegeti. A nyelv nagyon érdekes tanúbizonyosságokat szolgáltat a rumánok belső történeteinek megvilágítására; de mi azon fejtegetéseket itt mellőzzük es csak azt említjük meg, hogy az oláh nyelvből vett bizonyítékok is a Hunfalvytól közlött történelmi tényeket igazolják, a rumán írók sokfele hamis állításait pedig megczáfolják.

V.

Ámde a történelem és nyelv tanúbizonyosságaival szemben áll a «román» hypothesis. E szerint a rumán nép a trajanféle Dákia római colonistáitól származik közvetlenül; Erdély és Máramaros a «román» anyaország, melyből az oláh fejedelemségek legelső vajdáikat kapták. E román hypothesis sokféle véleményeket szült s a törekvés, melylyel a hypothesis következtében mindenütt tátongó hézagokat kitölteni igyekeztek, nem egy takaros mesét és koholmányt szült. Ama mesék és vélemények forrásai és szerzői nagyon tekintetes társasá-

got képeznek. Ezt a társaságot hívja meg Hunfalvy a munka harmadik fő szakaszában egy történelmi symposiumra; de nem akarja, sőt nem is tudja mindnyáját meghívni, sokat közülök talán nem is ismer. Csakis azokra szorítkozik, kik a rumánok állítólagos kezdeteit és régibb történeteit tárgyalják, csupán egy-két esetben terjeszkedik ki az új történetekre is. A meghívott vendégek között első helyet az Anonymus Belae regis Notarius foglalja el. Azután következnek egymás után Bonfinius, Gibbon, Amadée Thierry, Kiepert Henrik, az erdélyi oláhok kérvénye 1791-ből, Sinkai György, Tribonius Laureanu, Kogolnicsano Mihály, Bogdan Petricseiku Hazsdeu, Saguna András, Ureki Gergely, Hur Krónikája, Jung Gyula, Pics József László, báró Harmuzaki Eudoxius, Maurer Ch. F. A ki a meséken, történelmi koholmányokon és elferdítéseken gyönyörködni akar, annak különösen ajánlhatjuk e szakasz olvasását; néha boszankodni is fog az olvasó a sok ráfogás miatt, de vére leginkább föl fog forrni a német «Schulverein» egyik legújabb productumán, tudniillik Maurer művén, melynek czíme: *Die Besitzergreifung Siebenbürgens durch die das Land jetzt bewohnenden Nationen*. Von Ch. F. Maurer, Berlin 1882. Mit einem Begleitworte vom Vorstande des Deutschen Schulvereines zu Berlin, im Auftrage unterschrieben von Professor Wattenbach, Berlin, 5. März, 1882.» Ezen, a német Schulverein ægise alatt megjelent munka kétségkívül a német «Gründlichkeit» és «Wahrhaftigkeit» egyik legkiáltóbb bizonyítéka s Wattenbach tanárnak és a Schulverein-nak nagy becsületére válik. Maurer például kitalálta, hogy Máramarosban a ruthének már a VI. század óta laknak, a magyarok pedig ott mint «hospitesek» csak 1359-ben jelentek meg. Az, hogy Visk, Huszt, Técső és Hosszúmező magyar városoknak Róbert Károly már 1329-ben kiváltságokat adott, egy esepet sem zsenirozza Maurert. — A Hora és Kloska lázadását így adja elő Maurer: «A legszegényebb gunyhóba is behatolt a hir, hogy II. József Erdélyt bejárta, hogy most lehet remélni vagy sohasem! Ritka, lázas várakozás szállta meg a jogtalanokat. Híre járt, hogy József el akarta (?) törölni a feudalismust. De ő is, más egyéb kellemetlen viszonyoktól gátolva, hajótörést szenvedett a magyar törvényhozáson, a nemesi zsarolók önzésén és előíteletén. Tehát a jobbágyság Chora és Closca vezérlete alatt kétségbeesésből és féktelen

dühhelt föltámadt, hogy boszút álljon, embertelen tetteket műveljen s a magyar nemességet kiírta. A német (!?) uralkodó katonái ereje még ideje korán megakadályozá a francia forradalom azon előjátékának elterjedését az összes megyékre. Sok nemes család szokott módon a szász városokba menekült. A visszatérők boszúállása megfelelt az elkövetett iszonyúságoknak. S minden úgy maradt, mint volt.» — Így ferdíti el az ismeretes történetet a magyarfaló német Maurer, s ez tesz a német Schulverein-nak!

A negyedik és utolsó szakaszban Hunfalvy az újkori viszonyokat tárgyalja, melyeket Maurer szintén meghamisít és elferdít, még pedig erősebben, mint magok a rumán írók ezt tenni szokták. Végül a zárszóban összefoglalja vizsgálódásainak eredményeit.

Dákia a rómaiak utolsó hódítmánya s egyszersmind az a tartomány volt, melyet legelsőbben elhagytak. A római műveltség és hagyomány ott oly rögtön és oly teljesen megszakadt, hogy a rómaiak uralkodásáról csak némi romok és fölíratos kövek szálltak át a következő századokra. Maga a honos dák lakosság is eltűnt az egymást gyorsan fölváltó új jövevények között. Mikor a magyarok bejöttek, a «három Dakiában» mindenütt csak szláv népeket találtak.

A Dunától délre a Hæmus-félszigeten a római hódítás több mint harmadfél századdal elebb kezdődött, mint Dákiában s a keleti császárok uralkodása Dákia elhagyása után is még nagyon sokáig tartott. A rómaiásodó trák lakosok a kereszténység fölvétele következtében teljesen elrómaiásodtak, csak a görögség a tengermelleki városokban s a deli vidéeken, valamint Epirus ősi népe, az albánság őrizte meg nemzetiségét.

A szlávok beköltözése mára hunokkal vette kezdetét; lassankint ellepték Moesiát, Dardaniát és Makedoniát s az elrómaiásodott trákokat a hegyek közé szoríták. A VII. században a bolgár birodalom támadt, mely mind a szlávokat, mind az elrómaiásodott trákokat meghódította. Az utóbbiak a hegyes vidékekbe szorulván, a pásztori életre adták magokat s mindenfelé terjeszkedtek, hol legelőt találtak. Megtartották ugyan rumán nemzetiségöket, de sem tulajdon földjök, sem külön egyházi szervezetök nem volt, s így a letelepült bolgárok, szlávok, albánok és görögök hatósága alá jutottak. A bolgárok a kereszt-

tyenség fölvétele következtében elszlávosodtak, s a rumán pásztorok, kik az ő területökön laktak, szintén bolgár-szláv papok kormánya alá kerültek. A vlach pásztorok új meg új legelőket keresve, messze földön elszéledtek, 976-ban már Galicziában mutatkoznak, tehát akkor a mai Rumániában is kellett már barangolniok. A második bolgár birodalom megalapításában (1185—1195) már Hæmusbeli vlach pásztorok kiváló részt vettek s ekkor annál inkább elterjedhettek a Dunától éjszakra eső tartományokban, mivel ott a kúnok uralkodtak, kikkel a bolgárok barátságban voltak. Mikor az aldunai Kumaniat IV. Béla 1247-ben a német vitézrendnek adományozá, akkor ott már néhány oláh kenézség volt. Erdélyben az oláhok legelőször II. Endre egyik, 1222-ben kelt oklevelében említetnek meg; a tatárjárás után sűrűbben említettnek, de csak mint a király jobbágyai; III. Endre idejében még oly kevesen voltak, hogy a király őket egy pusztán akarta letelepíteni. Még a XIV. században is leginkább csak a királyi urodalmakban vannak oláhok, hol az erdőt irtogatják, hogy juhaik számára legelőt nyerjenek. Azon kívül még csak a káptalan és püspök jószágain találunk még oláhokat; az oláh kenézek a királyi várnagyok hatósága alatt állottak s egyéb szolgálatokon kívül a baromtól az ötvenedet kellett beszolgáltatniok. Utóbb a földesurak is letelepítének oláhokat az ő jószágaikon, de az «oláh adót» vagyis az ötvenedet azon földesurak is kötelesek voltak a királynak beszolgáltatni, mert az oláhokat mindig a király jobbágyainak tekintették.

A mostani Rumánia, azaz Oláh- és Moldvaország a magyar korona birtoka volt, azért Ungro-Vlachiának nevezték a byzanci írók; azon tartomány kenézei és vajdái a magyar korona jobbágyai voltak; a királyi hatalom hanyatlásakor azon vajdák mind nagyobb hatalomra emelkedtek, de azért mindig a magyar korona vazallusai maradtak a Habsburgi házból való királyok s az erdélyi fejedelmek alatt is mindaddig, mignem a török e viszonynak véget vetett.

Az oláhok képzelt történelmében különösen két mese szerepel; egyik az, hogy 1215—1290-ben valamely nagy ember Fogaras vidékéről oláh hadsereggel elindult s az oláhországi fejedelemséget megalapítá; a másik pedig az, hogy Erdélyben, Gyulafehérvárott a rómaiak idejétől fogva egészen a XVI. századig rumán metropolita létezett volna. Az egyik

mese olyan képtelen, mint a másik. Rumán «vladika» csak a reformatio után fordul elő, de az sem volt metropolita, ilyet az erdélyi törvények és oklevelek nem ismernek, de maga a keleti egyház sem tekintette független metropolitának az erdélyi vladikát. Sulucz és Saguna hiában törekedtek igényeiket történelmi tényekre alapítani.

Hunfalvy a következő szavakkal fejezi be munkáját: «Mostanában Moldova és Oláhország Rumániává van egyesítve s a két tartomány közös fejedelme 1881 május 22-dike óta megkoronázott souverain király. — Az erdélyi rumánoknak most két független érsekök s öt püspökük van; a rumán paraszt Erdélyben és Magyarországon épen úgy szabaddá lett, mint minden más nemzetiségű paraszt. Ha a historiai jog elévülhetetlen volna: akkor az, ki szent István koronáját jelenben viseli, s az ő miniszterei nagy mulasztási bünt követtek volna el, hogy az egyesített Rumánia hűbéri viszonyát a magyar koronához megújítani nem törekedtek. Ha a historiai jog változatlan volna, akkor a magyar törvényhozás nagyon is vétett volna az ellen, mikor nemcsak a magyar, német, szláv, rumán stb. parasztok jobbágyságát eltörölte, hanem az azelőtt csak «türt» vallásfelekezeteket is a törvényesen bevett vallásokkal egyenlőkké tette. Ámde a historiai jog se nem elévülhetetlen, se nem változhatatlan, mert hiszen eredménye történelmi eseményeknek, melyekre más események következhetnek, s mert positiv viszonyokat fejez ki, mely viszonyok nem mindig ugyanazok. A ki tehát oly történelmi jogra hivatkozik, a melyet más események és megváltozott viszonyok már rég eltöröltek, az tulajdonképen azzal a reménnyel kecsegteti magát, hogy a régi események s az előbbi viszonyok ismétlődni fognak. Valameddig e várakozás és remény a tetteleges jogot meg nem zavarja, s a kötelezettségek teljesítését meg nem akadályozza, mindaddig mint jámbor sovárgás jövendő Messziás után, ártalmatlan. De ha a tetteleges jogot föl akarja forgatni s a kötelezettségek teljesítését gátolja, akkor vetkes indulattá válik s nyilatkozását meg kell tiltani és elyomni. Erre az önfentartási jog minden existenciát s annál inkább az államot följogosítja. Ez önfentartási jogát az államnak még szigorubban kell gyakorolnia akkor, mikor csak képzelt historiai jog szegül ellene, mely csak koholmányokból és mesékből táplálkozhatik. A «rumániai Irredenta» az új királyságban s a rumán

népvezérek Erdélyben képzelt historiai jogra hivatkoznak; melynek csak merő mesék az alapjai; mind a «rumániai Irredentát», mind az erdélyi rumán vezéreket a magyar és osztrák kormánynak figyelemmel kell kísérni. A tudomány dolga pedig az, hogy a mesék és koholmányok halmazát a valódi történelemtől eltakarítsa s ezt lehető tisztaságában helyreállítsa. Mert csak az igaz történelem válhatik az élet mesterévé, nem pedig mesék és koholmányok.»

AZ ARANY LEGENDA.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

IV.

Az út Hirschauba. *Henrik herczeg és Elsa kíséretökkel loháton.*

Elsa. Hogy fut az országutja a messze város fele, folyvást előre,
Sok bának, örömmek, gyűlölet, szeretetnek, bűnnek, erény-
nek hirvivője!

Henrik herczeg. Eoli hárfá az élet; sok rajt' a vidám hur, de
keresztül

Valamennyin egy bús hang, mint szenvedő lelkek panasza,
rezdül.

Elsa. Csak a hit magyarázza az életet, s a sziv, melyet kín
nyila jár át,

Képmása az Urnak, ez fejtí meg éltünk szomorú talányát.

Henrik herczeg. Az ember önös, élvez, a jelenre gondolva csupán;

Mért lovagolnék itt másképen, az ördög egy angyal oldalán?

Elsa. A mesgye fehér a portól; a lomha melegbe' liheg a nyikorgó

Kocsi alatt a kutya; pihegve kapaszkodik a ló.

Henrik herczeg. Megállnak a csárdánál; a kocsis a csárdás lányá-
val enyelg, míg

Csurgó válúkból lovainak vékonya vízzel megtelik.

Elsa. Az életuton sok csárda vagyon, melyekben az ember

Fölfrissítheti lelkét égi patakokból edes szerelemmel.

Henrik herczeg. Amott a keresztnél a köves poros uttól elválík
utunk,

S puha pázsiton át zöld lombu, mosolygó völgybe jutunk.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 73. és 74. számaiban.

Elsa. Örülök is hogy elhagyjuk az ország utja porát, melegét ;
Puhább lesz a föld lovainknak, a lég fuvalma üdébb.

Letérnek egy zöld mezei útra.

Elsa. Illatos a lég a kökénytől, mily messze fehér a cseresnye
Virága, hogy azt hiszed ágait a hó gyengén tele este.

Henrik herczeg. Távolban a bérczfal előtt vizeses csillog ; de
esését nem
Hallja fülünk, nem látja szemünk, függ mint lobogó szél
csendjében.

Elsa. Nedves, hideg e mély völgy ; vigan csörtet alá hüs fürge
patakja.

Micsoda vár emelkedik ott az ormon a messze tájon uralgva ?

Henrik herczeg. Gróf Calvák fészke az ott ; ismertem egykor e
táját,

Emlékemben a völgy, a patak, az erdő s minden tornya a
várnak.

Elsa. Halld csak ! Esőért csengnek a harangok tornyában a
kis falunak !

Pórnépével a pap bucsu-jár ; a kiégett földre borulnak.

Henrik herczeg. S nem kell várni soká ; felhő közeleg, tenyér-
nyi csak épen,
De le se áldozik a nap s mint gyászlepel úgy szétterül az
égen.

Tovább mennek.

A hirschauer kolostor a Fekete-erdőben. *A kolostor pinczéje. Claus
átya belép lámpával s üres palaczkokkal telt kosírral.*

Páter Claus. Szent ájtat, buzgó érzelmek között
Lépem át mindig e szent küszöböt,
És minden lépcsőn meg-megpihenek,
Míg egy rövidke imát rebegek
S áldást mondok a venyigére, mely
Ilyen sokféle és jó bort nevel !

Boldognak érzem biz' Isten magam,
Hogy az unalmas böjtnek vége van.
Üdvös lehet böjtölni mindazoknak,
Kik lelki elleneikkel tusakodnak,

De biztos vagyok, hogy meg nem felelhet
 A magam-féle nyugodt lelkiületnek,
 Ki nem vagyok oly sovány, ideges
 Fajtájú, test- s lélekben beteges.
 Jól is esik néha lejönni, e
 Pohos, kövér testvérek köribe,
 Kik elmélkedve szent magányban itt
 Nyugton, békében élnek napjaik'.
 Tisztes öreg mind! őszhaju, penészes,
 De torkig telve ifjúság tüzével,
 Az igazság szerelme- s erejével
 És minden jó tulajdonokkal ékes.

Husvét tájában — ezt mondják sokan —
 Mikor a bimbó fakadóba van
 S mozdul a nedv a venyigében, akkor
 Megmozdul a pinczek mélyében a bor;
 Csak úgy pezseg az ó miként az uj,
 Forr, háborog mind szakadatlanul.
 Dül-fül, haragos, hogy ennyi időig
 Vak börtön éjében sinlődik.
 Vágyik a tömlöczből menekedni,
 S fenn a sugaras halmon melegedni;
 Miként kebelében az árva barátnak
 Fölkelnek a tetszhalottak — a vágyak
 S lelke nyugalalmát földulva csatáznak
 S visszakövetelik az elmúlt örömeiket!
 Most hogy a böjtnek vége, nekem
 Tisztembe' kinyitni börtönüket
 S rést nyitva nekik nyugalomra vezetni
 E haragos, bős szellemeiket.

Im' itt ez a hordó magányosan áll
 S itt áll, ha nem több, száz esztendeje már;
 Pókháló szakála hosszú, fehér,
 A csántéron uszik, a földre leér;
 Mint Barbarossa, ki ott ült sziklaodujába
 Némán, komolyan, mogoran, mereven,
 Mig a kőasztalon át nőtt a szakála!
 De ez nem holt ám, de nagyon eleven!

Piros, meleg a vér ereiben,
 Dobog a szív tölgybordái között,
 Korhadt lehet egy-egy, de meg egy se' törött!
 Hazája a rajnai Bacharach,
 Egyike a három legjobb faju bornak,
 Pár száz forintért adják akaját;
 De azért ne mondja senki se drágának
 'Sz belőle évenként az apát
 Három akót küld a római pápának.
 Valahányszor iszom e becses nedvbül
 Agyamban a régi dal megcsendül:
 Bacharachban a Rajnán,
 És Hochheimban a Majnán,
 Würzburgban a Stein mellett
 Legjobb borok teremnek!

Mind jó bor ez, párjok aligha találni,
 Mind nemesebb mint a neckari, ahri;
 De a würzburgi áldott szentléleki
 Valamennyi borunkat megveri,
 A babérkoszoru ezt illeti.
 Ezt szereti az apát is legjobban,
 És énvelem egyetért ez egy pontban.

Megtölt egy palaczkot.

Ah! hogy kaczag, énekel a gyöngyár,
 Mily kellemes, édes illat száll
 A palaczkból, öble mig tele csurog,
 Mint hyacintok és daffodilok!
 Az apát s e hordó ajka között
 Hány édes, izes csepp tilos utra szökött;
 Mely már az ő ajka felé utazott,
 Hány korty az enyémnél megállapodott;
 Hányszor epeszté lelkemet a vágy
 Fölhajtani öblös billikomát,
 A mikor egyébire lett volna a gondja,
 Inkább az imára mint testi dologra!
 Most nem köt a böjt szigoru fegyvelme,
 Távol a halál s pokol veszedelme:

Éljen az apát hát s mind kiket Péter-Pál
Nagy, régi híri kolostora tart s táplál!

Iszik.

Oh drága ital! bút, gondot üző!
Mint nap sugara agyamba szökő!
Áldásom a jámbor, nemes szívű szent püspökre
A ki nekünk e drága borocskát küldötte!

S most egy üveget nékik, kik Bacharach
Nemes borából inni akarnak.
Aztán megyek. Hej! pedig szentül áll:
Kellemesebb hely a pincze a czellánál.
Nézd csak, amott ül, vastag-pohosan,
Vállán facsuha s évek súlya van.
Nem hallod ajaka egy árva szavát,
Néma, akár egy karthausi barát;
De hogy zavarog, csatároz a keble belül,
Hogy forr, pezseg benseje szüntelenül!
Hő szive hogy ver, hogy epekedik,
Majd szétveti oldala tölggyöveit!
Tágítok egy kissé az akonán,
Majd csillapodik haragja talán.

Bort ereszt üvegebe.

Ah! habja be fényes, gyöngye be ragyog!
Vélned, hogy a rajnai napnyugatok
Bibora fényét meglopta magának,
Harmatba mikor fürödni leszállnak.
Vagy minden szőlő-fürtöt a gyermek
Gyenge, piros vérébe keverték,
Kit a zsidók keresztre szegeztek
Évek előtt ős Bacharachba'.
Átkom mennyköve sujtsa a zsidókat,
A Bacharach városába lakókat.
Régi, híres város! Borunkat ez adja,
A melynek oly édes muskotla illatja!
Elereszteni vétek, bűn volna,
A nélkül, hogy ajkam ajakát ne csókolja.
Hisz itt a habok közepén állok,
Mint vámos a folyó víz közepén,

S szedi jobbra is, balra is a vámot ;
De a fizetőhöz hálásb vagyok én !

Iszik.

S most ebből az alsóbb fajtából,
A minőt eleget találni akárhol.
Annak a gaz ficzkónak méltó itala,
Kinek csizma vala ivópohara.
De bolondnak azért nem mondom ám,
'Sz Hüffelsheim faluját szerezte a torkán !
Jó öreg bortömlő, boriszák, ki a posta
Legény tele csizmáját egy kortyra kiszopta,
S rá nyomba nevetve így szól : «Csak
Fél csizmája vala-e a ficzkónak ?»
Nem löre ugyan ; de olyan bor e biz' csak,
Milyet az asztal végén a fráterok isznak,
Kiknek a jó, rossz egyforma dolog
És a magok hitében boldogok,
Együgyű hivei a sörnek
S nemesbre, magasbra se törnek !

Még egy palaczkot megtölt s távozik.

A scriptorium. *Páter Pácifikus másol és illusztral.*

Esteledik. Ha csak egy sort is még,
S a munka mára befejezve. Im' ismét
Az Ur neve jó ! De előbb mintsem ezen
Rettenetes nevet átjegyezem,
Melyet be sok ember vesz ajkaira könnyen,
Megtörlöm a tollam s megnyugszom a közben ;
Mig e titkos ígét másolja a toll
Legyen szeplőtelen és tiszta mocsoktól.

Befejezem kicsinyenként hát
Szent János Evangéliomát.
Hogy' lehet az, hogy e szelid és
Nyájas apostol ajkairul,
Melyeket maga is tán csókola az Ur,
Jött a rettenetes titkos jelenés ?
Külseje is rémes, megdőbrent

A mint erre tekint végéről a szent könyvnek,
 Mint a fogyó nap. Rettegés
 Fog el, hogy sorról sorra át
 Kell irnom ez isteni látományt.
 Oly rettenetes a végvers átka,
 Mint az ítélet trombitája!
 De mentsen az Isten, hogy a jóslatnak
 Könyvéből akármit is elhagyjak,
 Hogy az élet könyvéből ki ne hagyja
 Részemet is az ítélet napja.

Ez jól nagyon irva, bár én mondom!
 S ragyogó délben és egy polczon
 Bátran kiállja a versenyt
 Szent Tekla avagy Theodóz szent
 Könyvével, a ki a bibliát
 Tiszta aranynyal írta át!
 És ama vastag, nagy kötet ott,
 Nincs benne egy törlés, nincs hiba, folt:
 De ha összevetünk betűt betűvel,
 Könyvemtől a pálmát még sem veszi el.

S e nagy kezdő betű itten!
 Szent Ulrik maga sem rajzolta különben.
 Be szép e levél, e kagyló be remek,
 S a páva farkán e gyönyörű szemek!
 Most hogy a könyvet levelezem,
 S mit fődnek e táblák, szemügyre veszem;
 Mennyi a műkincs e lapokon, mind
 Bibortól, aranytól hogy tündöklük:
 Bocsássá meg Isten, de úgy érzem mintha
 Némi kevélység lopózna agyamba,
 Agyamba, szívembe, a mivel én
 Talentumomat nem hiába nyerem.
 Kendőbe kötözve nem rejtegetém.
 S kicsi híjja, hogy így ne beszéljek:
 «Ime egy mása igédnek,
 Sok munka, bajokkal befejezém,
 Vedd el Uram! Tán kegyesen fogadod
 E csekély, de neked hozott áldozatot!»

Kitekint az ablakon.

Mily üde a lég! Mily szép a vidék!
 Oh be szeretném zöldje színét!
 Vele festeni tájaim', lombjaimat.
 Fecske csicsereg az eresz alatt,
 Ott ül a fészek lágy pelyheibe,
 Csak feje és begye látszik ide.
 Gyorsan lekapom fészkeben a mint ül,
 Ép ide illik könyvembe szegélyül.

Rajzol.

Nem láthatok immár. Zápor vonul át
 A völgyön. A dörgés hallatja szavát,
 Átkait szórva a tájra,
 Az ördög egyetlen s tulajdon imája!
 Esőtől az ut pora barna.
 Amott deli, nyalka
 Csapat közeleg vágatva, rohanva;
 A kapunál meg sem állapotott,
 Egyenesen a zárda-udvarra robog.
 Mily bájos a hölgy és mellette
 Mily deli, délczeg a levante!
 Hölgyét a lovag leemeli mostan,
 Éjjeli szállást kérnek bizonyosan.
 Le a folyosóra szaladok, ott
 Egy pillantást még a hölgyre lopok.
 Szép arcza gyönyörű mintakép lesz
 Valamely szép szent- vagy Mária-képhez.

Kimegy.

A kolostor. *Ernö apát föl s alijár.*

Apát. A falon az árny, a fény,
 Csöndesen emelkedik;
 Alkonyat vékony ködön
 Esthomály ereszkedik.
 Körülem minden felől
 Sötét felhő tornyosul,
 Alján haza siető
 Fecskenyáj csoportosul.
 Nyugot felől fénydorong

Lángján az ablak kigyul ;
 Sötét árny kereng, borong
 A fényen felül, alul,
 Mind lejjebb, melyebbre száll
 Keblemben az árny, homály ;
 Mig lelkem magasbra száll,
 Mint falról az estsugár
 Tetők-, tornyokra siet
 S onnan égbe tűnik el.
 Ember lelke fény, melyet
 A halál égbe emel.

Henrik herczeg belép.

Henrik herczeg. Krisztus feltámadt !

Apát.

Amen ! Ő feltámadt !

Békéje véled !

Henrik herczeg.

Az örökös itt !

Isten békéje, mely felülmul minden
 Érzelmet, úrkodik e szent falak
 Között. Ernő vagy a konvent apátja ?

Apát.

Igen.

Henrik herczeg. És én Hoheneck Henrik herczeg,

Ki szállást kér az éjtszakára tőled.

Apát.

Isten hozott szegény lakunkba. Ránk
 Nagy tisztelet ; félek, hogy viszonzni
 Szegényül tudjuk ; csak piros tojással
 Szolgálva és szegény házunk borával,
 A szent Husvétnek maradékival.

Henrik herczeg. Hogy vannak Hirschau szent szerzetesi ?

Nincs semmi baj közöttük ?

Apát.

Semmi baj.

Henrik herczeg. Derék konvent ! Hallottam már hírét

Az utazóktól. Most látom, hire
 A valóságtól messze elmaradt.
 Itt ültök Nágold zöld völgyebe', mint
 Fészekben. A folyó csendes folyása
 Intés, a földön hogy' múl minden el.
 Nagy és dús gazdag urodalmatok
 Böven fizet. Isten áldása van
 Konventeken.

Apát.

Megérdemelni vágyunk

Jó tetteinkkel. Mesterünk, Urunk
 Elhagyva bennünk minékünk hagyá
 Legjobb örökségképen a — szegényt!
 Velünk lesznek ők mindig. Nélkülük
 Szivünk keménynyé válnék mint a kő.

Henrik herczeg. Ha jól emlékszem kolostorotok
 Gróf Calva alapítá.

Apát. Igen, ő.

Henrik herczeg. S ha nem csalódom, régi már nagyon.

Apát. Kriptánkba' már tizenhét szent apát
 Van eltemetve. Melyen állsz, a kő
 Alatt áldott emlékü Williám
 Apát fekszik.

Henrik herczeg. S kié ez a sír
 Az érczezimmerrel?

Apát. Egyik jőtevőnké;
 Gróf Calva Konrád nyugszik ott harangjaink
 Keresztszülője.

Henrik herczeg. Szerzeteseid,
 Hiszem tudósok, szentek.

Apát. Van közöttük
 Tudós s szent férfi; ámde korszakunk
 Uj Hildebrandot vár, ki mint hatalmas
 Vihar megrázzon, tisztogasson bennünk'.
 Rossz a világ s csudalom, hogy az Isten
 Türelmét végkép nem veszti vele
 S mint üveget hogy szét nem zuzza. Még
 E szent falak között is, hol örök,
 Szent békességnek kén' uralgnia,
 Meg-megpróbáltatom. Kezét már az idő
 Szivemre tette szeliden, nem ütve
 Reá, csak mint a hárfás, a ki nyílt
 Tenyerét a húrokra teszi, hogy
 Rezgésök' megszakítsa. Fejemen
 Hamu van, szőrzsák ajkamon, szivemben
 Az élet bűja, fásult fáradalma,
 Mely szólni késztet az elköltözött
 Apátjainkhoz lábaink alatt:
 «Helyt adjatok!» Az alkonyat homályát
 Közelni látom s munkámnak felét

Se végezém, s ekképen a jelen
Élet fogyatkozása a jövő
Életre veti sötét árnyokát.

Henrik herczeg. Mind meghalunk, nem csak az öregek ;
E végzet az ifjút se' veszi ki.

Apát. Igen az ifju meghalhat, az aggnak
Meghalni kell ; a különbség csak ez.

Henrik herczeg. Sokat hallottam másolóitokról,
Scriptoriumtok híres, s kéziratai
Mély magasztalásnak tárgyai.

Apát. Ez büszkeségünk. Ha talán ohajtod,
Megnézheted e kincseket. A közben
Elszállásolja a refectorárius
Lovaitok' és kíséritek'.

A kápolna. *A vesperák ; ezek végeztével a szerzetesek visszavonulnak ;
egy énekes egy öreg világtalan szerzetest vezet.*

Henrik herczeg. Eltávozott mind ; egy maradt itt
Csöndes imába földre hajlik,
S mintha szive nyugtot nem lelne
Szorongó kebelét veri
Görcsös ököllel ; majd remegve
Föl a magasba emeli.
Egy kis aranyhaju kardalnok
Erre vezeti a vak aggot.
Lehetséges ez, vagy szemem'
A félhomály megcsalta ? Nem !
Ah jól ismerem ezt az arcot,
Bár nem kímélte az idő,
S behavazá szögfürtjeit.
A rajnai gróf Hugo ő,
Ki örök harcban élt velünk,
Gyülölt, halálos ellenünk !

A vak szerzetes. Ki ez itt oly közelbe valjon,
Hogy suttogását is meghallom ?

Henrik herczeg. Én Hoheneck Henrik vagyok,
S te Húgó gróf a rajnai vagy !
Ismerlek, látom sebhelyed,

Homlokod bélyegét; ragyog,
 Vöröslik mint vészjósló csillag!
A rak szerzetes. Gróf Húgo egykor, most ennek
 Romja csupán. Oh Hoheneck!
 A szenvedély, a gőg, harag,
 Mely hanyatt homlok vitt, ragadt,
 A félelembe' megbotolván,
 Cserben hagyott pályám porondján.
 Mint kimerült gonosztevő, ki
 Egy éktelen, puszta vadonban
 Vakon, elveszve, elhagyottan,
 Sarkában hallja üldözői
 Zaját, eget és földet átkoz
 S egyszerre sötét éjtszakába,
 Egy hang az ő nevét kiáltja
 És szól: «Térdelj le és imádkozz'!»
 S minden félelmem nyomban ott
 Eltűnt, örökre elhagyott.
 Bűnbánat maró törödelme
 Szállott hatalmával szívembe,
 Remény, vágy, szent törekedés
 Napi vezeklés, éji imákkal
 Legyőzni a kétségb'esést.
 Szívem most csendes, mély, nyugodt
 Szelid tó elsimult habokkal;
 Mélyén rejtett forrás van ott,
 Hol előbb vulkán pusztított.
 Oh Hoheneck herczeg, te őt
 Régi időn jól ismeréd
 A bűn, erőszak emberét,
 A feket, gátot nem tűrőt.
 Nezd a szelid, alázatost,
 E szent kolostor tagja most.
 Add kezed'; im itt állok térden,
 Korholj, pirongass, szidj keményen;
 Vess meg, üss arczul; a szelídet
 Nincs a mivel megbánthasd; nincs seb,
 Mit Krisztus meg nem orvosolt még!
 Emeld föl herczegi karod, végy

Boszut, ha jöttél boszúért ;
 Aztán bocsáss meg Krisztusért !
Henrik herczeg. Kelj föl, Hugo ! Ideje végre
 Pörnek, vizálynak legyen vége
 Köztünk ; tévedtünk mindaketten !
 Szóban tüzes, heves, a tettben
 Meggondolatlan szembe szállt
 Halálos és dölyfös haragban,
 Önerejében elbizottan
 S taposta egy a más jogát.
 De már alázatosb a lelkünk,
 Isten keze — s nem h'jába — ládd,
 A kin tüzevel érint bennünk'.
 Együtt térdelve esedezzünk . . .
 S ha lelkünk tisztára mosák
 Könyeink, Isten megbocsát !
Térdre borulnak.

A refectorium. A barátok éjféli Gaudioluma. Luczifer barátinak ültözködve.

Páter Paulus énekel. Ave color vini clari,
 Dulcis potus, non amari,
 Tua nos inebriari
 Digneris potentia !

Páter Cuthbertus. Csak csendesesen, édes czímborák !
 Most végzi imáját az apát.

Páter Paulus énekel. O quam placens in colore !
 O quam fragrans in odore !
 O quam sapidum in ore !
 Dulce linguæ vinculum !

Páter Cuthbertus. Nem tudjátok-e kissé befogni a szátok !

Páter Paulus énekel. Felix venter quem intrabis !
 Felix guttur quod rigabis !
 Felix os quod tu lavabis !
 Et beata labia !

Páter Cuthbertus. Csendesesen csitt !
 Csend légyen itt !
 Fölveritek, biz' Isten, az apátot !

Páter Joannes. Ettől az egytől ma nem kell félni, ma annak
A mint tudom, úri vendégei vannak.

Páter Cuthbertus. Vaj' kik azok ?

Páter Joannes. Egy német herczeg,
S kísérete ; az esővel érkeztek.
Egy gyönyörű lány szállt meg vele itten ;
Karcsu dereka akár csak a nád ;
Mikor a lováról lelibbene, azt hittem
Fáról lefuvott tavaszi virág.

Páter Cuthbertus. Sápadt színü donna, legyen a tietek !
Nem kellenek nékem uri hölgyeitek !

Páter Joannes. Vén czimbora jer, idd le szegedig, *)
De legyen eszed s mélyebbre ne idd !

Páter Paulus énekel. Hej ! az aranykorba',
Régi napokba',
Fából vala botja,
Aranyból a püspök !

Páter Cuthbertus. Mily rettenetes, mily pokoli zajt üttök !
Nem tudtok-e inni ha csendesen ültök ?
Szátokba' pajkos, garázda dalok,
Nem szerzetesek, részeg vandalusok !

Páter Paulus énekel. Hej ! ez a törvény
Kiment a divatból,
Botja aranyból,
Fából van a püspök !

Páter Cuthbertus. Jó ; ha egészen megbomlani készültök,
Szilaj kedvetek kényire dözsölvén,
Ordítsatok a mig végkép kimerültök !

Szerzetesek kara. Funde vinum, funde !
Tanquam sint fluminis undæ,
Nec quæras unde,
Sed fundas semper abunde !

*) Anselm érsek a XII. század elején egyik canonjában megtiltja a papoknak, hogy korcsmába járjanak, vagy «szegekre» igyanak. A korszokban s billikomokban egy sor szeg volt alkalmazva felülről lefelé egymás fölött; rendszeren nyolcz. Szabály volt, hogy az ivó csak két szeg között igya ki egyszerre. Ez biztos mód volt arra, hogy a társaság leigya magát; főkép ha tekintetbe vesszük, hogy a ki nem itta ki a «szegig», vagy azon túl ivott, újra iunia kellett és pedig a következő «szegig».

Páter Joannes. Annak a barátnak mi a neve,
Kinek, mint a parázs, ragyog a szeme,
Haja bozontos, koromfekete?

Páter Paulus. Ott az a vigyorgó,
Hányaveti ficzkó,
A ki szüntelenül
Iszik, kaczag, ordit fesztelenül,
Mint a kinek az ily tivornya nem ujság?

Páter Joannes. Ugyanaz.

Páter Paulus. Nem ismerem őt. Kérdezd meg, hogy hiják,
Honnét jön ide s hova utaz'?

Páter Joannes. Hallod-e barátom!

Páter Paulus. Emeld föl a hangod, nem hallá,
Bedugult a füle, süket, úgy látom,
Most erre tekint nosza rikkants rá!

Páter Joannes. Holla! barát ur,
Micsoda hazából
Jöttél ide, mely czél s merre vezet?
Tudni szeretnénk s sok más egyebet;
Légy oly szives és nyisd ki a fejed!

Luczifer. Francia föld szüle, ápola;
Rómába megyek, mint jámbor zarándok;
Otthonom a
Rhuysi szent Gildas klastroma,
Melynek ti hírét sem hallátok.

Barátok. Soha hírét sem!

Luczifer. A vannesi Diocésisben
Fekszik a bretagnei megyében,
Morbihán szürke sziklafalain
Letekint a haragvó tengerre;
Ép ott a hol a kin
S kétségbeeséstől üldözve, gyötörve
Föl és alá járt Abelard apát,
Siralmaival betöltvén az éjtszakát,
Köszívü haboknak panaszolva sebet
S szerette Eloíza drága nevét!
Ott fenn a magasban a konventnek
Ablakai fénylettek,
Mint benn a barátok tüzes szemei,
Kik jó kedvvel a bűnnek

Minden nemei,
 Minden gyönyörébe merültek.
 Hejh! Ez csak a klastrom! párját se' leled!
 Nincsenek ott,
 Mint nálatok itt fából faragott
 Halálfejek ajtók szára felett;
 Jámbor képü szüzek, nyurga, kopott
 Szentek, patriárhák képe helyett
 Vadkan-fejek és agyarak;
 Czellákban s mindenütt
 Szarvasok agancsa, bőre függ.
 S mily lakomák!
 Mily poczakos, jó kedvü atyák,
 Kandallók ropogó, vig lángját körül ülve,
 Kezökbe' tüzes nedvü poharak,
 Tüzes ajku leányok ölükbe'!
 S harang soh'se kondul,
 Hogy a páterokat mély álmokbul
 Éj idején fölverje, riaszsza,
 A sötét folyosókra szalaszsa,
 Éjféli zsolozsmát morzsolni.
 De hallod az udvarban,
 Hasadó, piros hajnalban
 A kakast vigan kukorékolni
 S ugatni a mély hangu ebeket.
 A harangok szava helyett
 Ily bangok üdvözlik füleidet,
 S egész napon át,
 Völgyön, halmokon át,
 Kergetni, vadászni a vadakat! *)
 Én, drága barátim attól tartok,
 Ti nagyon is szentek, szelidek vagytok,
 Szégyelhetitek is magatokat!
 Mert h'jába! igaz:
 A ki busul, mind balgatag az!

*) Abelard szomorú rajzát adja a szent gildasi kolostor beléle-tének, a mely megegyez az itt adott képpel. Lásd Abelard leveleit Heloizához, melyekben panaszkodik, hogy ő maga sem tudta legyőzni szerencsétlen szenvedélyét.

Kedvet pedig a bor ád ;
 Igyunk, igyatok hát !
 S pörgessük a koczkát !
Barátok. S ő, az apát ? Mi is a neve ? Várj !
Luczifer. Abelard !
Barátok. Hát ő iszik-e erősen ?
Luczifer. Oh nem ! Egy csöppöt sem !
 Száraz, kiaszott, vén csont ;
 Nincs zsirja mit a bor higítson.
 Ott áll komolyan,
 S végig néz rajtunk, búsan, mogoran ;
 Mintha csak azért jött volna,
 Hogy reformot hozzon a klastromba !

Kacszaj.

De szent az az egy,
 Hogy semmire se' megy !
 Mert vannak ám a mi kolostorunkban,
 Kiknek egyről másról tudomásuk van.
 Például
 A gyönyörű botránnyrul
 A vén Fulbert unoka-hugával,
 Szépséges szép Eloizával.

Páter Joannes. Megállj ! Kiki kapja kézbe poharát,
 Éltessük a kedves, a szép Eloizát !

Mind isznak, eljeneznek. Eloiza ! Eloiza !

A kápolna harangja megszendül.

Luczifer fölrezen. Mi ez ? Oly szamarak csak nem vagytok,
 Hogy éji zsolozsmát tartsatok ?

Páter Cuthbertus. Ez egy nyomorult, féleszü barát,
 Kinek az a szokása — halljad a csudát ! —
 Hogy éjjel a legjobb alvásbul
 Fölkelve különböző órákba',
 Törödelemkép', önmegtágadásul
 Nesztelenül kibujik a czellábul
 S a csúf, fecsegő harangot megrántja,
 Hogy a barát mind, a ki ébren az ágyba,
 Jámbor imát mormogjon a lelkéért,
 Ideiglenes és örök üdvéért !

Páter Joannes. Ha körül vesz a bűn s kísértet --

Mind. Szabadíts meg, Urunk, minket.

Páter Cuthbertus. A matutinum órája se' üt még,
 Ő veszi lámpáját s körül viszi; fényét
 Álmos szemeinkbe lövelli,
 Hogy itt az idő chorusra sietni.
 De elég már. A mienkből mentül kevesebbet,
 Kalandjaitok, azok – érdekesebbek.

Lucifer. Egyszer — tréfa vala csak
 Felig, félig meg rossz akarat —
 Mise előtt, vasárnapi nap,
 Mérget keverénk a kehelybe.
 Ép ez' nap azonban
 Meg se jelent az apát a templomban,
 És a szegény, még ifju barát,
 Ki helyette
 Megitta a mise borát,
 Halva rogyott az oltárlépesökre!
 De nézd csak, amott, az ablakba' ki az,
 E rémletes arcz,
 Kétségbeesett, földúlva a kintől?

Barátok. Ki? Hol?

Lucifer. Eltünt, a mikor megszólítám.

Páter Cuthbertus. Ez az a hitvány
 Féleszü koldus,
 Siebald, a refectorárius.
 Az a kölyök, a ki mindig kémkedik,
 Bujik, ácsorog és leselkedik
 S az apátnak botrányos
 Mesebeszéddel kedveskedik.

Lucifer. Hát kém ő kegyelme? Leselkedő
 S az apátnak mindent elfecseg ő?
 Alattomos, sunyi kölyke!
 Elbánnék vele én, hogy a kémkedéstül
 Elmenne a kedve örökre!

Barátok. De hogyan, miképen?

Lucifer. Pál testvér, te a faltövében
 Oda mászol az ablak alá, ott
 Vársz s nyomba kinyitod, ha kiáltok,
 Hajánál fogva megragadod
 A gonosztévőt s kegyelem nélkül,

Derekasan aztán

Megrakod ott.

Páter Cuthbertus. Mint egykor szent Dunsztán

Megfogta az ördögöt orránál!

Luczifer. Ha! ha! Csinos egy történet, ámbár

Semmi alapja nincsen. Nézzétek!

Megin' ott van! Az ablakon át

Ide bámul. Rajta tehát,

Nosza rajta! Üssétek!

Páter Paulus hirtelen kinyitja az ablakot s Siebaldot megragadja.

Mind ütik.

Páter Siebald. Segítség! Gyilkosok! Irgalom!

Páter Paulus. A mért földadál, itt a jutalom!

Páter Siebald. Irgalom!

Páter Paulus, üti és kiültoz: Rumpas bellorum lorum,

Vim confer amorum

Morum verorum rorum,

Tu plena polorum! •

Luczifer. Az ajtó küszöbén, ki az ott?

Áll, remegő kezeit kitérva,

Ép' a hogy apátunk állni szokott;

Szúró, fekete szeme villáma

Megelőzi a dörgést?

Barátok zavarban. Az apát! Az apát!

Páter Cuthbertus. Igazam vala hát,

Mondtam előre, de h'jába!

Páter Franciscus. Dugd el a kancsót legelőbb

A sárkány orra elől!

Páter Cuthbertus. Jaj minekünk most! Rántsátok

Szemeitekre a csuklyátok!

Apát. Mily pokoli zaj, mily vad tivornya!

Kolostor-e e ház, vagy koresma,

S ti szerzetesek-e vagy Lucziferek,

Hogy e szent helyet így beszennyezitek?

Petrus Damjanus, ha a földön élne,

Méltó haragja szent hevébe',

Rettenetes Gomorrah könyvébe

Epével írná be gonosz nevetek!

Most el a czellákba, borkulacsok,

A matutinumig imádkoztatok ott;

S te Ferencz és Pál, tegyetek eleget,
 Vér mossa csak el nagy bűnötöket,
 Ha minden imátok
 Törödelemkép' ostonnal írátok
 Vérbe' patakzó vállaitokra.
 Cuthbert atya jöjj, mi együtt
 A sekrestyébe megyünk.
 Tisztába hozom veled ott a
 Régi rovást is. Te neked
 A jóra vezérnek kellene lenni
 S tiszter gonoszabb vagy, mint valamennyi,
 Bűnhödj' tiszteresén! Most menjete!
 Nem volna csuda, ha e zárdafal
 Reátok omolna s romjaival
 Betemetne örökre bennetek'!

A szomszédos apáczakolostor. *Irmingard fejedelemasszony Elsival ül a holdvilágnál.*

Irmingard. Csöndes az éj, szellője se' mozdul,
 Amott letekint a hold a halomrul
 Kertre, mezőre, kolostorra.
 Arczáról a felhők messzire szálltak,
 Béke' s szelid bájt, nem a mogorva
 Bút hagyva hátra utánok, mint a kinek
 Meggyógyítja szívét a bocsánat!

Mint megorvosolá ez az enyimet.
 Lelkem' a földi szerelemnek, a bűnnek
 Felhője boritá; de im' tova tűntek
 A fájdalom, a bú s rettenetek;
 Szívem sebe szépen behegedett.
 A kin, a keserv honára, holott
 Égő homok izzott vándorutamon,
 Mennyei szél hűs fuvalma csapott;
 Remegés futa végig minden tagomon,
 Remegék, mint réten a fű, mint ágon a lomb;
 Gyógyszerem ez volt, miként a szegény betegeknek,
 Kiket a szent könyv levelével legyezgetnek.

Mikor itt ülsz a szelid hold arcza alatt
S dús fénye befolyja aranyhajadat,
S rajtad, körüléd homály nyoma sincsen,
Csupán csak az árny s éj szép szemeidben :
Úgy vonja szívem' hozzád valami,
Csudásan, erősen mintha valaha mi
Ismerve szerettük vón' egymást ;
Mert rokonom mind az a lélek, lásd,
A ki a titkok honába lakik.
Én Irmingard vagyok.
Vérem, nevem régi, nemes ;
Svábia sok jó dalnoka, mig
Élte rideg volt, ellagyatott,
Nevem által örök hirnévre kapott.
Fenyés, ragyogó, rövid éltü napok
Mily éj jöve rátok, mily rettenetes !

A szerelem, a mely a nő
Egész szívét igényelő
S részt belőle nem ismerő,
S mely több neki, hatalmasabb
Mint bármi becsvágy férfinak,
Világa, élte, eleme
S csak a halál birhat vele :
Mint kolostorból hazaszállt
Gyenge, fiatal lányt talált,
A mint ülvén zsámolyomon
A dalnokokat hallgatom.

Szép volt, nemes, deli mind,
Legszebb, legjobb, legdelibb
Vogelweidi Walterem ;
S bármi történik velem,
Rá büszkén emlékezem.
Dala a nyár dala volt,
Benne a madár dalolt,
A napsugár, virágillat,
Balzsamos lég benne voltak ;
S nyugtalan mint a madárka
S fürge lettem hallatára :

Messzeszálltam, vitorláztam
 Virágos kert, hímes réten
 S a búbajos szép vidéken
 Átsuhanó árnyakon,
 Hova? nem tudom, de érzem
 H'jába ellenállanom.

S így észrevétlen és magamba,
 Inkább véletlen, mint akarva,
 Figyeltem a magányos dalra,
 Mig végre nappal s éjjelen
 Csak azt viszhangzá kebelem.
 Egy éjjel — május éje volt — a
 Kertben, sötét árnytól fődött
 Kedves virágaim között,
 Egy hang nevem nyögi, zokogja
 Édes panaszszal, vad imákkal;
 A hang szívem nyilalta által
 Mint az ítélet trombitája:
 A lélek hallja s megy utána;
 Sirjából támadt föl a lelkem,
 Egész előbbi életem
 Halálnak látszott énnekem,
 Sötét éjnek, melyből a mennyben
 Ragyogó napra ébredünk.

Csak álom volt; és messze tünt
 Egyetlen rövid éjtszakán,
 A melynek véres hajnalán
 A szenvedélyt atyám haragja
 Követte. De mint a vihar, ha
 A tüzet oltani akarja,
 Csak szitja, nem oltja; s midőn
 Kiálta: «Kezed kósza bárd
 El nem nyeri oh Irmingard!
 Levélbe' kérte meg — övé
 Herczeg Hoheneck Henriké»;

Szóltam nyugodan, érthetőn,
 Szavam szelid volt, de szilárd:

«Hoheneck Henrik nem lesz férje,
Menyasszonykép' kezét kezébe
Soha se' teszi Irmingard!»
Miattad, Walter, így feleltem,
Így, mert máskép nem is tehettem.
Rövid vártatva szólt atyám,
Hideg mogorva volt a hangja,
Kövé dermeszti azt, ki hallja,
S nem hagy kételyt maga után,
Hogy tett követi nyomban ott:
«Ő vagy a fátyol és a klastrom!»
Ezt és nem többet válaszolt,
De ez nekem halálharangom,
Éltemnek vége, szívem halva volt.

Várkapun az nap éjjelen
Két árny suhan árnyméneken,
S utat lopózva, zajtalan
A keskeny ösvény fele vesz,
Mely a sötét erdőbe vesz.
Ott az éj- s lomblepel alatt
Egygyé foly össz' a két alak,
Sötét árnyban sötétebb árny,
Azt sem tudod mozog vagy áll.
Menekülésünk így esett!
Egy kis patak, mint fürge eb,
Szökdelve, játszva követett;
Majd megkerült, előnkbe ugrott;
Fut, és elér egy völgyodút, ott
Jöttünket várva, megbuvik,
Miként ha felne, hogy a mit
Lovunk patkója ver, a nesz
Futásunk árulója lesz.
S mikor a síkra lejutottunk,
Perczre megálltunk, megnyugodtunk,
Hogy még a várra visszanezzünk;
Kigyulva minden ablak ott
Futosó fénytől ragyogott;
Szívünk feltében verni megszűnt;
A patak lábunkhoz kuszott;

Tudtuk, a mit megtudni feltünk.
 Kürtszó riad, egy hang rivall,
 Dobban a föld, prüszköl a mén
 A mezők párás szőnyegén ;
 Befolyva a hold sugárival
 Egymásba omló sötét árnyak
 Közelgenek, nyomunkba szállnak,
 Utánuk egy és ismét egy jó
 Mint a vihar kergette felhő.

Mily hajsza volt az, mily futás, a
 Lápos mezőn nyárejtszakába !
 A fehér, hosszú ut hogyan
 Folyt vissza, mint sebes folyam
 Lábunk alatt ; hogyan sodort
 Magával mesgyét és bokort.
 Fölöttünk a hold, féltiben
 Enyimnél is halványabb arcezal
 Velünk együtt menekül, nyargal
 Végig az erdő széliben !

Mindezt tudom ; de ezt csupán,
 Mert hogy mi történt azután,
 Már nem emlékezem egyébre,
 Mint egy iszonyu nagy esésre ;
 Lelkem-szememre éj borúla.
 Az ájulásból fölocsulva,
 Nem a hold, nap fénye köszöntött,
 A mint szűk, magas ablakom
 Vastrácaival egy köröszttöt
 Festett szobámban a falon.
 Hozzá fordultam a hogy szoktam
 Minden reggel gyermekkoromban,
 Feküdvén kisdéd ágyamon,
 S a láz, a kín közt Istenemnek
 Köszöntem, hogy az éji árnyok
 Eltűntek s vissza nem jöhetnek,
 Sorsommal többé nem csatázok !

Ez történt több évek előtt.
Házunk elhagytam és követtem,
Mint vértanu, szent Katalint,
A hogy vakon hívém. A mint
A zárda ajtaját mögöttem
Bezáródni hallám örökre,
Azt hittem a villám ütött le.
Minden tagomba' reszketék,
Szűk czellám fojtó lege mint
Lidércznyomás nehezédék
Beteg lelkekre. Oh a kint
Nem mondhatom, mit szenvedék !

Majd enyhülés következett
Lassan-lassan a fájdalomra,
Míg az egészen elveszett
Szelid békébe', nyugalomba'.
Nem buskomolyság, nem fagyos
Közöny volt, melynek ónsulya
Agyamra nehezült, hanem
A földhöz tapadt szerelem
Minden ereje, lángja most
Az égiekhez fordula.

Tele veszélylyel a világ.
A mely himes mezőkön át
S napfényes halmon visz, az ut
Kietlen pusztaságba fut.
Nemesbe', pórba' az akarat
Gyenge, erős a szenvedély ;
A jóba mindig rossz vegyül,
Nincsen igaz gonosz nekül :
Nem csuda, ha az ingatag
Ifju szív ábrándokban él
S jót rosszsza'l gyakran föleserél !
De itten e csendes falak
Szent árnyékában mi nyugodtak
Vagyunk. Jöhet hideg, meleg,
Böszült habok, zúgó szelek,
Melyek csapásai alatt,

Erősök bár, sokan lerogytak ;
 Itt állunk, mint a hét szüzek
 Mennyei vőlegényünk' várva ;
 Szívünk mindannyi égő lámpa,
 Sohsem ingó, egyenes lángja
 Örökké menny felé mutat.

Elbujt a hold felhők alatt ;
 Szobánkba' hirtelen sötét lett.
 Szemeid a sötétben égnek,
 Mint szemfedőn drágakövek.
 Künn hull a lombra az eső ;
 A madár, fészken ébredő,
 Halkan, nyugtalan csicsereg ;
 Majd megsimítja puha tollát
 S csendesen tovább szendereg.
 Hangot nem hallunk egyebet,
 Az éjfélnél már közel lehet.
 Fáradt is vagy. Egész napon át
 Sok mérföldet lovagolál.
 Ah ! sok gond vár még én reám.
 A sok kisértet, rémes árny,
 Mely ma kikelt a sirüregből,
 Elűzte az álmod szememről ;
 A kápolnába távozom
 Könyörgök és imádkozom.

V.

Födött híd Luczernben.

Henrik herceg. Isten áldása a mestereken,
 Kik ember lábainak járhatatlan
 Folyó- s mélységre hidat építettek.
 Áldás a dómok építőire is ;
 Magas falaik a halál ijesztő
 Sötét örvényén átvett hidak.
 A Pontifex nevet helyesen adták
 Az anyaszentegyház fejének ; ő

A láthatatlan hidnak építője,
Mely földről mennybe visz.

Elsa.

Oh mily sötét lesz!

Minő festmények ezek a falon?

Henrik herczeg. Makaber táncza.

Elsa.

Mi az?

Henrik herczeg.

A haláltáncz!

Ki erre jár-ke, mindnek látni kell,
Hogy tudja meg, mi vár rá; mig alatt
A faduczok közt fut a gyors folyam,
Rohanva, mint az életnek folyója;
Zöldek, ragyognak fodrai, csak ott nem
A hol a hid árnyékot vet reá.

Elsa.

Oh értem!

Henrik herczeg. A mogorva vén zenész

Ugy odahuzza talpaik alá,
Hogy tánczra libben, perdül minden ember;
Fuvolyán játszik; majd dob hangszere,
Kisért vagy ijeszt.

Elsa. E kép mit jelent?

Henrik herczeg. Egy apácának énekel egy ifju;

Az térden ép' imáját végzi, de
Szeme ifján csügg; a halál azonban
A gyertyákat az oltáron kioltja.

Elsa.

Mily kár, hogy ilyen énekre figyel,
Mikor pedig imáiban a menny
Angyalait hallhatná énekelni!

Henrik herczeg. Itt a bohóc sapkáját lopta el

S a királynéval tánczol.

Elsa.

Balga játék!

Henrik herczeg. S itt a templomból vőlegényivel

Jövő menyasszony szerelmes szívével
Ijesztgeti dobja pörgésivel.

Elsa.

Ez szomorú! De jobb is tán ha meghal,
Fején e szép nap sugaraival
S minden üdvével, áldásaival;
Még mielőtt mindez' arany sugar
Sötét, hideg felhőbe' huny ki, aztán
Bús éjtszakába!

Henrik herczeg.

Irva van alatta :

«Csak a halál választ bennünket el!»

Elsa. És ez a kép, mely most következik ?

Henrik herczeg. Czimbalmom játszik a halál. Utána

Szegény vén asszony baktat olvasóval,

Ugy híjja a hang, gyorsabb lábakat kér,

Hogy őt elérje. Az irás alatta :

«Édesebb az életnél a halál».

Elsa.

Igen, jobb halni mint élni. Ezernek

Játszik czimbalmán a halál, dalolva

Vigasztaló dalát ; a mig a lég is

Viszhangzik tőle, s menni kénytelen

Utána mind. És nem csak az öreg,

Az ifju is hallgatja s követi.

Henrik herczeg. Igen szomoru perczében. E hang

Saját szívöké, mely félig van könnyel,

S mint félig vízzel telt kristálypohár,

Ha ujjaiddal ajakához érsz,

Édes, szomoru, mély hanggal felel.

De menjünk, és ne álljunk itt tovább, a

Halál e nagy képgyűjteményiben.

Utálatos még rá gondolni is.

Elsa.

Miért utálod ?

Henrik herczeg.

Mert az élet édes

S édes a mi róla szól ; a halál,

S mindaz mi róla szól, utálatos.

Elsa.

Födött hid a sír is, a mely rövid

Homályon át fényből fénybe vezet !

Henrik herczeg előbukkan a hid teteje alól.

Ujra szabadon lélegzem ! Mi kedves

A napvilág kilépve a halál

Árnyékából ! Mi kedves hallani

Szilárd földön a patkó csattogását

A deszkák tompa hangja hely't, melyek

Síri viszhangként hangzanak, miként

A koporsóra hányt göröngy. Amott

Négy város erdő tója, fenybe öltözött,

Mint falusi lány andalog szülő .

Hegyeinek ölebe rejtve, majd

Éltét egy másik életébe önti

Lényét s nevét változtató! Fölötte
Felhős, bozontos fejét emeli
A vén Pilátus zúgó fenyvesével.
Tovább mennek.

*Az ördög hídja. Henrik herceg es Elsa kíséretükkel keresztül
vonulnak.*

Vezető. Ez a híd itt az ördög hídja
Egyetlen ív vezet a szikla
Egyik ormáról a másikra
Szédítő, vak mélység fölött,
Mintha a bércek magas orma
Görcsös kin, vonaglás között
Recsegve kette szakadt volna,
Hogy rajt' utat leljen a vad,
Zúgó tajtékzó zuhatag!

Luczifer a híd alatt. Ha! ha!

Vezető. Az örvényen csak ez az egy híd
Állt meg; a többit valamennyit
Elvitte az ár; mert az ördög
Minden kő- s fahidat ledöntött.
Sziklát tör a bércz tetejéről
S mind az, a mi nappal megépül
Éjjel a mélységbe repül,
Ez egy marad meg egyedül.

Luczifer a híd alatt. Ha! ha!

Vezető. Mutattam a követ az aljban,
Vállainak nyoma még rajt' van.
A mint czipeli, szembe véle
Egy földmives jön s «Jezusom!»
Kiált; az ördög ijedtebe
Követ elejti s eloson.

Luczifer a híd alatt. Ha! ha!

Vezető. Einsiedeli Giralld apát
Építé végül e hidat
Róma zarándokainak,
Egyetlen ívvel, mely alatt
Fut a tajtékzó zuhatag,

Mint a fonál tűfokon át.
 Az ördög megigérte: ennek
 Békét hagy a föltétel mellett,
 Hogy az élőt, a ki átlépi
 Legelsőben od'adja néki,
 Ki nyomban ott elkárhozand.

Luczifer a híd alatt. Ha! kárhozat!
Vezető. Végtére hát elkészül a híd.
 Megáll fejénél az apát
 S egy darab kenyeret dob át.
 Egy éhes éb utána ugrik . . .
 Kaczagja hegy, kaczagja völgy
 Az így legyőzött ördögöt!

Tovább mennek.

Luczifer a híd alatt. Ha! ha! Legyőzött ördögöt!
Ily utazás, *ily* bűn miatt
 Kiméltem eddig a hidat!

A szentgothárdi átkelő.

Henrik herczeg. A legmagasb pont. Két felé szakadnak
 Más-más tengerbe a folyók, s a mint
 Tovább haladnak, mindig csendesebbek,
 Mélyebbek lesznek; végre méltóságos
 Folyásuk áldás lesz a városoknak,
 Melyek között ballagva vándorolnak,
 Mint pátriárkák fényes sátraik közt.

Elsa. Mily pusztá minden! Nincs más csak moha
 E sziklákon.

Henrik herczeg. De az sincs elfeledve
 S köddel táplálja az anyatermészet.

Elsa. Nézd ott a felhőt — ringatva vizí
 S gyengéden a szél — sebesen repül
 Hóormokon. Így vitték egykoron
 Szent Katalin testét az angyalok!

Henrik herczeg. Szent Katalin vagy; mélység s meredélyek
 Fölött visznek láthatlan angyalok,
 Hogy meg ne üsd a kőbe lábaid!

Elsa. Bár engem is siromba angyali

Vállak vinnének, mint őt ; már is érzem
Emelnek, könnyü vagyok mint a lég,
Micsoda hang ez ?

Henrik herczeg. A hógörgeteg.

Elsa. Mily rémletes s mégis mi szép !

Henrik herczeg. A bérczek

Beszéde ez. Megnyitják ajkaik
S beszélgetnek egymással ősi, régi,
Embernek érthetetlen nyelveken.

Elsa. Micsoda ország ez lábunk alatt ?

Henrik herczeg. Itália ! Itália !

Elsa. A Madonna

Országá. Mily szép ! Szép miként az éden
Kertje.

Henrik herczeg. Nekem s neked Getszemane
A szenvedés és ima kertje ; hajdan
Paradiesom. Mint ifju egykoron
Bolyongtam árnyas ligetei közt,
És nem mosódott végkép el szivemben
Emléke még ; mint nyári napnyugat
Biborfénnyel övedzi, vonja be
Ifjukoromnak látkörét.

Vezető. Barátim !

A nap rövid, hosszú az ut előttünk ;
Ne késlekedjünk, ha elérni vágyunk
Belinzónát még Vesperás előtt.

Tovább mennek.

Az Alpeselek tövénél. *Nyugvis a fák alatt délben.*

Henrik herczeg. Itt, itt pihenjünk az utszéli fák
Remegő árnya s rezgő fényiben,
És a míg fáradt lovunk megpihen,
Szíjjuk a szellő édes illatát.
Gyorsabb lovaink messze hátrahagyták
Lassubb lépésü utitársaink ;
Várjuk be őket terebélyes fűzfák
Lehajló ága árnyékában itt.
Ho ! Barbarossa ! a gyors ügetésbe

Csipeidet hogy' kiveré a hab!
 Állj csöndesen, míg a lomb lebbenése
 Legyezgeti tajtékos oldalad!

Elsa. Mily gyönyörű tájék terül előttünk,
 Pettyezve itt-ott hófehér falukkal!
 Szőlővirágból koszoruk fölöttünk
 Kedveskedők balzsamos illatukkal!

Henrik herceg. Szent dallamok édes, szomoru hangja
 Rezgeti a hó, déli levegőt.

Elsa. Zarándokok bucsujáró csapatja,
 Mezetlen lábbal lassan lépdelők.

Zarándokok, szent Hildebert himnuszát énekelve.

Me receptet Sion illa,
 Sion David, urbs tranquilla,
 Cuius faber auctor lucis,
 Cuius portæ lignum crucis,
 Cuius claves lingua Petri,
 Cuius cives semper læti,
 Cuius muri lapis vivus,
 Cuius custos Rex festivus!

Luczifer mint barát a zarándokok közt.

Itt vagyok én is a szent karavánban,
 Sarutlanul, karmelitacsuhában!
 Talpam oly kerges, cserzett mint a vén
 Hildebrand pápa lelk'ismerete;
 E szent sátán, kinek miatta lön
 Csúf rimává sok püspök hitvese.
 Mellem verem egész nap és az ajkam
 Kenetesen a deák himnusz zöngi, —
 S értek belőle annyit mint a többi.
 Mily jó tanya éjjel a csürbe', hajban,
 Csárdákba' mily pörpatvar, mily czivódás,
 Épületes beszéd és szitkozódás,
 Bűn és ima mily kedves vegyülete!
 Sok magvetőnek örvend napjainkba'
 A bűn, de az én s népem büszkesége,
 S oly bő aratást nem nyújt egy se, mint a
 Szent búcsujárás távoli vidékre!

Henrik herceg. Ha külsőből a belsőről itélek,
 S test tisztasága, szívjósága, félek,

Elvetemült gonosz, átalkodott
 Bűnös az a vén karmelita ott.
Luczifer. Nini! 'sz ez az én német herczegem
 Utban Szalern felé s a szivbeteg lány,
 Kinek felforrt agya már gőzölög
 S felhőt vet, hogy esőt arasson aztán;
 Már is enyémnek mondani merem.
 Hadd menjenek csak, áldásom velök!
 És most kedvükre folytassuk tovább
 A játékot, a vidám maskarát,
 S tereljük ezt a tarka-barka nyájt
 Akolba, hol alusznak, esznek, isznak
 A beneventi jókedvű barátok.
 Kaczajra késztet gyakran látni is csak
 E polyván hizott sánta, béna, dőre
 Koldushadat, hogy baktat, tör előre
 Kesze-kusza danáját nyuzva, bögve;
 A mit nem ért a versből, azt hiszi,
 Ordítással, bögéssel ráviszi!
 Ha nem volna varázskötöm, botom *)
 És itt és ott egy pár pohár borom
 S a csinytett, melyre elég alkalom
 Van e dologtalan nép közepett:
 Biz abba hagynám ezt az üzletet.

Zarándokok, énekelve. In hac urbe lux solemnis,
 Ver æternum, pax perennis;
 In hac odor implens cœlos,
 In hac semper festum melos!

Henrik herczeg. Látod-e a barátot a csoportba',
 Tág torka a bassust úgy önti mint
 Záporban az esőt a dómcsatorna,
 Vörös arczával ép' erre tekint?

*) «Alberti Parvi Lucii libellus de Mirabilibus Naturæ Arcanis»
 leírja a varázskötő (harisnyakötő) készítmódját. Oly gyorsaságot
 kölcsönöz, hogy nincs az a gyors mén, a mely versenyt bírjon vág-
 tatni azzal, a ki ezt a harisnyakötőt viseli. Ugyanott van a varázshot
 leírása, mely megörzi az útast minden bajtól, veszedelemtől, rablóktól,
 vadállatoktól, ebektől, mérges állatoktól stb. Biztosít egyszersmind
 azok jó akaratáról, kik veled útnak.

Elsa. Ugyanaz, a ki Strassburgban minap
Papolt a népnek szabad ég alatt.

Henrik herczeg. Bejárt sok erdőt, hegy-völgyet, mezőt
Jó paripáján, mely jól hordja őt,
— Szürke barátok lovain — saját két
Izmos lábán. Strassburgban ő is játszék,
Heródest adta s Rabbi Ben Izraelt.
Jó reggelt, páter!

Páter Cuthbertus. Lovag ur, jó reggelt!

Henrik herczeg. Németül szólok, mert úgy gondolom
Német vagy.

Páter Cuthbertus. Ezt nem is tagadhatom.
De mily titkos jel vagy ösztön szavából
Találod el első látásra, hogy
Északra fekvő országból vagyok?

Henrik herczeg. Miként szent Pétert már szólásod is,
S vörös szakállad, kék szemed elárul.
De arcodat már láttuk máskor is,
Strassburgban a templomnak ajtajában
Hallánk papolni; a nagy néptömegben
Mi is ott voltunk s láttuk mily ügyesen
Játszottad a rabbit; mikéntha több
Eszteendő töltsz gyermekek között,
Megloptad volna koruk', termetök';
Hozzájok görbedt a sok év alatt
S nem tud kinyulni többé derekad.
Honnét jössz?

Páter Cuthbertus. Hirschauból, százados
Kolostorunkból, a csudálatos
Szűz képihez Beneventumba most
Utban vagyok, a szűz jámbor hive.
E kép beszél, forognak szemei,
Arczára hullnak sűrű könnyei,
Hogy lágyuljon a bűnös kőszive.

Henrik herczeg. Oh volna meg hitem a régi korból,
Mely kételyt nem tudott, nem felt titoktól!

Luczifer távolból. Hejh! Cuthbert, páter Cuthbert!

Páter Cuthbertus. Áldjon Isten

Herczeg! Időm veled vitázni nincsen.

Henrik herczeg. Ez hát hazája boldog Máriának?

Szűz anyja Megváltónknak! Szent nevére
 Dobog minden szív, lágyul, olvadoz.
 A gyilkos, kinek vér tapad kezére,
 A földműves, a tudós, a király, pap,
 Tett embere, s ki álmodoz —
 Mind hódol az édes, a jó Anyának!
 Mint gyermek, ki atyját, a jót, kegyest
 Nagyon megbántá, bár törődelemmel
 Tele szive, de szegényébe' nem mer
 Eléje menni, nővérének esd
 S bizalmasan künn az ajtóba' vár,
 Mig az bemegy előre s közbejár:
 Így az ember, ki bánja bűneit,
 S boszus atyjához félve közelít
 És nem mer hozzá menni egyenesen,
 A Szűzhez megy, hogy neki esedezzen
 S ő közbejár mennyekben a szegényért.
 És ha hitünk nem adott volna mást,
 Mint a nőiség e szent mintaképét,
 Az oly jót, édest, oly erőst, csudást,
 Kegyest, irgalmast, tisztát és magasztost:
 Ez egy meg tudná bizonyítani,
 Hogy a mi hitünk igazabb, magasztos!
 Mint a világ minden vallásai.

Zarándokok, énekelve a tivolban.

Urbs cœlestis, urbs beata,
 Supra petram collocata,
 Urbs in portu satis tuto
 De longinquo te saluto,
 Te saluto, te suspiro,
 Te affecto, te requiro!

Vendéglő Genuában. *Erkely a tengerre. Éjtszaka.*

Henrik herceg. A tenger, a tenger előtttem,
 A nagy, magasztos, véghetetlen,
 Távolságával összefolyva!
 Lassan, némán, fenségesen
 Száz és száz hófehér vitorla

Jár, — mindannyi kísértet, rajta,
 Mint hazajáró szellemek
 A sötét élettengeren!
 De ah mily kevés érti meg
 Jeleiket, és mi a cél,
 Melyért hajójok utra kél!
 Nagyobb, sötétebb tengerekre
 Száll az elköltözöttek lelke;
 A szél nem ismert honba hajtja
 Őket; mi a partról utánuk
 Küldjük végső Istenhozzádunk;
 Elmennek s vissza soh'se térnek,
 Csak mint ijesztő rém, kísértet.

A halál sötét oceánja
 Fölött borong a jövő élet
 Titkos, felhőtakart hazája,
 Miként a puszták delibábjja,
 Azoknak fényes árnyaival,
 A kik már rég elköltözének.
 Remegve nézzük, szivünk elhal,
 Majd a látvány vak ködbe vesz,
 Itt hagyva bennünket zavarban
 S kétségben: vaj' a láthatatlan
 Világnak volt-e tükre ez
 Vagy a jelennek fényes képe
 Fönn visszaverve ég ködébe'.

Luczifer a tenger felől énekelve.

Nem te csináltad, éppé nem teheted,
 De a mikor akarod elveheted!
 A tenger néma, a tenger titkot tart,
 Mély habjai lábod alatt zsongnak;
 Gyónj meg neki, legjobb pap a halál!
 Nem láthatod őt, ámbár közeledbe';
 Meghallja, habár
 Ugy suttogod titkos vágyaidat,
 Kérdéseidet s feleletet ad
 S gyogyirt kín, kétség zaklatta szivedre!

Henrik herczeg. Vitorlájával künn tanyáz

Rengő habokon a halász,

S lány dalt dalol a néma éjnek!
 Jól értem-é vajon az ének
 Szövegét, melyet édesen
 Zeng anyanyelvén? Oh igen!
 A tenger mély és hallgatag,
 Minden alszik tükre alatt!
 Egy lépés, és mindennek vége;
 Egy ugrás csak, egy buborék s te
 Jó Elsám megszabadulál
 S nem vár rád vértanúhalál.

Elsa szobájából az erkélyre lép. Tiszta az ég, csendes, néma,

Kibujnak a csillagok,
 Hogy figyeljék, meghallgassák
 Mit zenélnek a habok.
 Egymásután jönnek, jönnek,
 Végre számuk milliárd,
 Mozdulatlan hallgatják a
 Magasztos litániát.
 Dörg a szikla öblös torka
 Mélyen, búsmagasztosan,
 Mint az orgonát kísérő
 Egyes, mély szomorú hang.
 Távolabb a sziklafaluál,
 S sekély homokpart felől,
 Mint a hó, fehér ruhában,
 A szellemkar rá felel
 A szomorú, méla hang dörg,
 Csak zöng mélyen, vastagon,
 Hófehér kar csak felelget:
 Christe eleison!

Henrik herceg. Oh égi angyal! meghallod hazád

Dalát — az égi, szent harmóniát!
 Szűz lelked, mely remeg s meg hinni tud,
 Angyali harsonát hall a viharban,
 S ha reng az erdő, oceán ha zug
 Czeccille orgonája szól a habban
 S próféták ajka zeng a lombsohajban.
 Ah, én kétségbeesés jajgatását
 Hallom csak és demonok suttogását!

Tengeren.

Il padrone. Észak hűvös fuvalma kél,
 Hátunkba feküszik a szél,
 Fehér vitorlánk nő, feszül,
 Feluccánk, mint a nyíl, repül.
 Körüle a habok hasadnak,
 Most oldalait verdesik,
 A zátonyon átemelik,
 Majd fölemelve, szélkakasnak
 Hullámtornyukra szegezik!
 Köztünk s a nyugot ég között
 A bérczes Korzika köszönt;
 A hosszú, kék vonal keletről
 Az Apenninek láncza; ettől
 Dél fele, messze, messze lenn
 A salerni napos öböl.
 Nem láthatod ily messziről.

Henrik herczeg. Oh bár soh'se látná szemem
 Se nappalon, se éjjelen!

Elsa. Mögöttünk rémesen, sötéten
 Felhő emelkedik az égen,
 Egy üldözött szarvas alakra,
 Körme fekete, bőre barna,
 Agancsait hátára ha tva,
 Vadul rohan, szökik, akár ha
 Ebek volnának a nyomába'!

Henrik herczeg. Nézd, már formátlan tömeggé lett;
 Majd szétfoszol; most egy leégett
 Város falai. A nyugovó nap
 Vörös fényt gyújt az ablakoknak
 Kormos üregeibe; felebb
 Sűrű, vastag ködfellegen át
 Hosszu, ezüst duczok merednek,
 Mint az eget tartó gerendák!

Elsa. Nézd tetejéből le a földre
 Sujt a villám váratlanul,
 Luczifer, a hajnal szülötte,
 Így hullt le menny falairul!

Il padrone. Barátaim, a födézet alá!
 Hajónkat a szél oldalba kapá,
 Az idő megfordult a holdnegyeddal.
 Déli időig egész reggel
 Kósza szelünk volt, le-lecsapott
 S macskakarmaival a tengerbe kapott.
 Csak imént füttyültem szent Antalnak
 Egy sapkára való szelet adjon csak,
 De ő zsugori lenni nem akart
 S nyakunkba zuditja a zivatart.
 Láttam az éjjel szent Elmo csillagait,*)
 Játszva, futosva ott csilloga mind
 A kereszt rudakon, árbocz tetejébe',
 Rossz lesz az idő ma, tudtam előre.
 Rajta fiuk, vígan, a kötélre!
 Most be a vásznat; aztán a hogy a jó
 Isten akarja s szent Antonio!

A livorni feluccát nézzetek amott,
 Nem szeldeli már vígan a habot,
 Párkányja a vízbe merülve.
 Láttam mikor a szél hegyébe csapott
 Vásznaik mind a szélnek kifeszülve,
 Azt hittem a szélvész dühe, haragja
 Az árboczokat kitepi, csavarja.
 A Gran Duca gályája, menekül
 Afrika kalózhajói elül;
 Viszi, örzi hajói raját,
 Szállítja Lucca borát, olaját.
 Fönn s benn rendibe minden; holla! hó!
 Csak fujj, füttyöréssz jó szent Antonio!

Hah! ez a kis zápor, meg a hab,
 Mely gyöngyeivel a födéltre becsap,
 Kapóra jön ép', hogy előre megázzon
 S kedvére dagadjon, feszüljön a vászon.
 Nézd a hajó, hogy a szél most megkapta, szökel,

*) A hajósok így nevezik a villamos fényt, mely gyakran a kötelek, árboczok között játszadozik.

Szájában a csonttal sietve oson,
 Tartsd a fejét csak délnek szoroson,
 Nincs zátony előtte, nincs szikla közel.
 Ez a gyenge fuvallat kedvére való:
 Csak ne erősen, jó szent Antonio!

VI.

A salerno-i iskola. *Egy utazó scholasticus kiszégezi tétéleit a collegium ajtajára.*

Scholasticus. Itt van a keztyüm, zászlóm, paizsom,
 Függetlenre hívólag a csatasíkon!
 Százhuszonöt tétel; megvédem a nyelvem
 Kardjával, fiatal s öreg ellen.
 Lássuk van-e dialectikus avagy doctor, ki
 Definióim kétségbe meri vonni,
 Megtámadni tudós thésiseim.
 Itt állok; legyen Isten végzése szerint.
 Be tudom bizonyítani szentül,
 Hogy a vén areopagi Dénes
 Gonosz tana mind milyen hiu, téves,
 S romlást okozó műve mily átkos;
 Mihály a dadogó küldötte keletrül,
 Latinra tevő Erigena János,
 É skót barom, a ki szemtelenül
 Védni meri a pokolbeli tévtant,
 Hogy a világ és minden örökké tart;
 Előrebocsátva fölve gyanánt, hogy
 Istennel semmi időbeli nincs,
 Állítja, hogy Isten mielőtt a világot
 Alkotta vala, nem létezhet. Mért?
 Mert, ha létezik, akkor teremt vala is;
 De ez az, a mit bizonyítani kellene még;
 Én kaczagok rajt; haragudni ki tudna?
 Állítja tovább, hogy isteni lelke
 Léhellete csak a világ; kilehelte
 Hogy majd kebelébe szíjja föl újra,
 A mikor az Isten megint maga lenne.

S ebben a tudós magának ellene mond ;
Mert a vitában alaptétele volt,
Hogy a világ előtt nem létezhet Isten.
Most ezt a kérdést vitára kitűztem !

Kimegy. Két doctor lép be vitáhozva ; utánuk tanítványaik.

Doctor Seraphino. Én a seraphidoctorral tartok : a szó,
A mely az agyban még csak most fogamzó,
Ez a nagy, örök Generatió ;
A kimondott szó Incarnatió.

Doctor Cherubino. Mit énnekem seraphi doctorod
S a mit szószátyár nyelve összehord ?

Doctor Seraphino. Nem komolyak ellenvetéseid ;
Anyag valóban nem is létezik !

Doctor Cherubino. Ostoba beszéd ! eszme és anyag
Örök időktől összeforrtanak !

Doctor Seraphino. Isten legyen rajtad könyörülő,
Haszontalan gym-gyom gyűjtögető.

Doctor Cherubino. Örök kárhozat reád s rendhagyó
Igéidre, te nyelvtan-fargó !

Verekedve kirohannak. Két tanuló belép.

Első tanuló. Monte Casino hát collégiumod,
Mit szólsz mienkhez, a salernihoz ?

Második tanuló. Most jöttem ; hozzá szólni nem tudok.
El kell ismernem s annyi bizonyos,
Az épület nagy, levegője jó
És általában kedvemre való.

Első tanuló. A lég szelid ; a calabriai hegyek
Űde, frissítő szelet küldenek,
Nyáron a szellő tengerillatot hord
S betölt hűsével udvart és kolostort ;
Nyüzsögni látod egész éven át
A vendégek és utazók raját ;
Barátok, búcsusok, kereskedők
Fügével, borral Levantból jövök,
Beteg, megsebzett keresztes vitézek,
A kik Palestinából haza térnek.

Második tanuló. S mily rendben, minő tanulmányokat
Tanultok itt a tanfolyam alatt ?

Első tanuló. A logikának három évet adnak,

A három elsőt ; mert ez kutfeje
Minden nemesnek, bölcsnek és igaznak.

Második tanuló. Ez különösnek tetszik énnekem
Egy orvosi tanintézetbe' ; de
Okát tudjátok adni.

Első tanuló. Oh igen !
Mivel csak egy jó dialektikus
Lehet igazán derék physikus ;
Ez rég elismert tény. A logika
Egyik legfontosb részét teszi a
Gyógyítás titkos mesterséginek ;
Nélküle vaj' hogyan mutatni meg,
Hogy annyit, mint te, nem tud senki sem ?
Aztán öt év még, és ez teljesen
A gyógyászatnak van szentelve ; közbe'
Chirurgikus leczkékkel fűszerezve,
És disznóbonczolással ; azt kiki
Jól tudva, hogy az ember isteni
Alakjához ez leghasonlatosb.

Második tanuló. Minő könyvek vannak divatba' most ?

Első tanuló. Egy terjedelmes, nagy catalogus,
A legnagyobb részt mi magunk iránk,
Gariopontus Passionarius ;
Továbbá Mathias Platearius ;
S a melyet ismer az egész világ :
Scholae Salernitanae Regimen,
Normand Robert számára classikus
Latin versekben írva. Át meg át
Tanuljuk mindezt sorban, rendiben.
Azután jó a graduatio,
Minden legrégibb, legjobb criticus
Csatára híva. Majd a publicus
Thésis jó ; azt' a disputatio,
Kérdés, felelet és egy olvasmány a
Dicső Hippocratesből explanálva ;
S Aristoteles Analytikája. —
Ime ott áll a győzelmes magister !
A kar kezébe egy könyvet helyez,
Rá esküt tesz, hogy a jó, régi rendszer
És iskolának mindig hive lesz,

És felügyel, hogy a confectionista
 Szereit soha meg ne hamisítsa,
 Városbeli betegjét nappal kétszer
 És éjjel egyszer hűn meglátogatja
 És ha szegény, pénzét el nem fogadja.
 És hogy ha mindezt erősen ígérte,
 Babérkoszorut nyomnak a fejére,
 Arczára csókot, gyűrűt a kezére
 S a physices és artium magister
 Kilep, — övé a császár birodalma.
 Mert délig úgy se tudnánk tenni mást,
 Jó lesz talán ha vélem itt befordulsz
 S meghallgatsz egy tudós előadást,
 A tárgy: Marcus Aurelius Cassiodorus.

Bemennek. Belép Luczifer mint doctor.

Luczifer.

Ez a salerni híres iskola!
 Az égő szív, gőzölgő agyvelő,
 A czivakodás, perpatvar hona,
 A hol a tudós minden lebbenő
 Szellőre összereződül, azt hiven
 Babér rezdül collégája fején!
 A levegője üde, éltető,
 Vulkanikus szagot kölesönz neki
 A Vezuv, a mi csak fűszerezi;
 Épületei szomoruk, mogorvák
 S szent borzalommal töltik el szivét
 A jámbor szemlélőnek, a mi ép'
 Megilleti a tévtan ősi odvát.
 Itt van a vén hazugság meleg ágya,
 Honnan évenként száz kéz hordja szét
 Ifjui tüzzel s szórja az igaz
 Földjébe, hogy mint konkoly, dudva, gaz
 Viruljon, érjen az egész világba!

De mi ez itt az ajtóra szegezve,
 Valamely tudós scholasta kölyök
 Nyilvánosan vitatkozni szeretne
 Igaz s hamis kérdései fölött.
 Ez az, minek én nagyon örülök!
 Ismérem a tudósok módszerét:

A vita vége ütleget rendszerént.
De lássuk, ficzkó, fejed mibe főtt,
Mire pazarlád drága agyvelőd.

Olvass.

«Midőn az angyal helyről helyre mégyen,
Átmege-e, mely közben esik, a téren?
Vajon Isten-e szerzője a rossznak,
Avagy a rossz munkája a gonosznak?
Mennyből alá mikor, hol s mért bukott a
Sátán s van-e bilincs rajt a pokolba'?»

Erre felelni tudnék, gondolom!
Mindaddig mig a gögös ember ész
Ilyen malmokban örölgetni kész,
Nagyon szilárdan ülök trónomon.
Kaczagnom kell az embert, látva, hogy
Heverni hagyja az arany magot,
S siet a polyvát összehordani,
Melyet a vén Lombard Péter fejével
Kicsépele, s elszórtak szerte széjjel
A kölhi néma ökör szarvai.

De im' közelgnek vendegim! A légben
Édes illat száll, mint a bűvös éden
Kertjében, elmúlt szép napokba', régen!
Ártatlanság, szerelem és ima
S hit illata, mely nem csügged soha,
Minőt friss szűz szív lehel egyedül,
Mig meg nem hervad, meg nem kérgesül!
Megfojt engem az ilyen levegő!
Lelkemet szóval nem nevezhető
Félelem tartja fogva, hogyha tán
Oly sok kin, munka, fáradtság után,
A szebb, az ifjabb a kettő között, e
Szűz, tiszta lélek, ez az égi lény
Kezem közől kisiklik mindörökre.
Ám ama másik, ő már az enyém!
Ő éljen mint megrontója fájának,
Lehelletével oltsa fajzatába
A pulya önzést, gyengeséget, gyáva

S alávaló félelmét a halálnak,
 Természetét már jól kiismerém :
 Azok között, kik a föld kerekén
 Szolgálatomban sűrögnek-forognak,
 Mint ő az oly agyagból faragottak,
 Legügyesebbek, legmegbízhatóbbak.

Henrik herczeg és Elsa kíséretökkel belépnek.

Henrik herczeg. Mi Angelo testvért keressük.

Luczifer.

Itt áll

Előttetek.

Henrik herczeg. Tudod már mért jövénk.

Én Hoheneck Henrik herczeg vagyok,
 S ez a lány, kiről levelembé' szóltam.

Luczifer. Komoly és ünnepélyes ügy ez, nem szabad
 Hamarkodnunk. Beleegyezik-e
 A lány szabadon, önként, biztatás
 Nélkül?

Henrik herczeg. Minden kérés, könyörgés,
 Ellenvetés, tiltakozás daczára,
 Le nem beszélhető.

Luczifer.

Ez különös.

Jól meggondoltad?

Elsa.

Halni jöttem és nem
 Vitázni. Dolgod nem kérdőre vonni
 Engem, hanem megölni. Kész' vagyok.
 Távozni vágyom türelmetlenül,
 Nehogy valamely földi gondolat
 Zavarja ismét lelkem békejét.

Henrik herczeg. Bár soh'se jöttem vón' ide s halott
 Volnek ; te meg honn erdei faludban,
 Ne ismertél vón' ! Miért tettem ezt ?
 Visszamegyek meghalni.

Elsa.

Nem lehet ;

Akkor se', ha izzó kés volna mind e
 Hideg kö lábaink alatt, s ama
 Kapu pokoltűzzel fűtött kemencze.
 Meg kell történni.

Henrik herczeg.

Én megtiltom azt !

Egy lépést se tovább. Probára tenni
 Akartam bátorságod ; most elég !

Eröm nekem is van meghalni, mert
Te megtanítál.

Elsa.

Oh én herczegem !

Emlékezz' csak szavadra. Küldetésem
Hadd teljesítenem. Te más szemekkel
Nézed mint én az életet, halált.
Mindegyikönket két angyal kísér
Láthatlanul s egy-egy nagy könyvbe írják
Jó és rossz tetteink'. A ki a jókat
Jegyzei, minden tett után bezárja
Könyvét s vele az Istenhez repül.
Iszonyu könyvét nyitva tartja a másik
Napnyugotig, hogy megbánhassuk ; és ha
Mebánjuk, elhalványul a gonosz tett
Emléke és fehér marad a lap.
Ha tettem jó volt, mint annak hiszem, ugy
Másíthatatlan s mennybe' van lezárva
Pecséttel, mint bevégezett jó cselekvény.
Te dolgoz a többi. Mért várakoztok ?

A kísérethez.

Ne sirjatok, örüljétek velem
Barátim ! Fájni nem fog ; elmegyek csak
S egy uj barátot nyertek az egekben.
Miért rezzentek össze most hogy az
Ajtó csikorgott, a melyen keresztül
Kell mennem. Én látom mi van mögötte.

Henrik herczeghez.

S te herczegem, vidd meg áldásomat
Atyám házának és lakóinak.
A templomban imádkozám ma értök
Gyónás, feloldozás után, mikor
Lelkem fehér volt, könyörögtem értök.
Isten vigyáz rájok — rám nem szorulnak.
És életedben engedd megmaradni
Emlékemet ; de ez olyan legyen,
Mely nem zavarja azt, inkább egészszé
Teszi, élethez adva életet.
S ha néha az estéli tűz körül
A többiek közt látod arczomat,
Ne úgy tekintsd, mint házad' zaklató

Kisértetét, hanem mint szerető
Vendéget, egyet tieid közül,
A ki nélkül nem teljes a család.
Más mondandóm nincs. Most bocsássatok be.

Henrik herczeg. Angelo testvér! Életedre kérek,
Ne hidd, a mit mond; megbomlott esze;
Gyógyulni jött s nem meghalni ide.

Elsa. Oh Henrik herczeg!

Luczifer. Erre, jőjj velem.

*Elsa bemegy Luczifferrel, ki Henriket visszataszítja és be-
zárja az ajtót.*

Henrik herczeg. Eltűnt! S vele éltem világa eltűnt!
Egyszerre éj borúla a világra!
Oh mily gonosz, alávaló vagyok,
Napok sorát ily áron venni meg!
Nem csak az ő halála, de halála
Árán mi bennem jó, igaz, nemes!
Férfi erény, jelesség, önbecsülés
Szeretet, hit, remény, szív, halva mind!
Természetem isteni jelességét
Ez egyetlen tett eljátszá örökre.
Herczeg vagyok, de ah! csak névre már.

A kísérethez.

Mért hagytok ily rémtettet elkövetni?
Mért nem fogtátok őt meg, visszatartva
Öngyilkosságtól? Angelo! Te gyilkos!

Rizza az ajtót, de nem tudja kinyitni.

Elsa belülről. Isten veled, jó herczeg!

Henrik herczeg. Nyisd ki az
Ajtót!

Luczifer. Késő már!

Henrik herczeg. Nem fog késő lenni!

Betaszítják az ajtót s berohannak.

A mezei lak Odenwaldban. *Orsolya fon. Nyári délután.
Terített asztal.*

Orsolya. Jól megjegyezém -- szentül is áll, —
Kettesivel jár mindig a halál!

Mikor valamely házba belép,
 Ott hagyja kilincsén mindig a jelét,
 S kunyhó legyen az avagy palota
 Még abban az évben megjön oda.
 Soha egyesén egy ház népe közül!
 Lehet, hogy az Isten drága kegyelme,
 Nehogy a halott a szomorú kertbe'
 Idegenek közt legyen s egyedül!
 Ah én jobban egyedül vagyok itten!
 Menni nehéz, — élni nehezebb még!
 Ha az apró nép nem volna, könyörgnék,
 Még ebben az évben vegyen el az Isten!
 S ah Gottlieb! — Tesz-vesz, dolgozva naponta
 Napsütte mezőn vagy erdők hűsibe',
 De tudom, hogy messzebb van a gondja,
 Nincsen a dolgán lelke, szive!
 S mikor haza jön, már este levén,
 Ül kedvtelenül; csak sóhajt a szegény,
 Szemeiben öreg könnyű ragyog,
 Miatta vidám kedvet mutatok.
 Gyermekeink szive könnyű csak.
 Nebéz az enyém majd megszakad.
 Ne vondd meg, Uram, szent irgalmad!
 Jót tenni reméltünk, a legjobbat!

Kitekint a nyitott ajtón.

Ki jön amott a fák között?
 Urasági ruhába öltözött?
 Maga körül s a házra kétkedve tekint,
 Mint a ki nem járt erre soha még.
 Megállapodik a méhes előtt; —
 Meglátja az ajtót; — megy vissza megint!
 Tán csak a méhek nem ijesztik el őt?
 A kerti kapun most végtére belép.
 Kínos aggodalom vesz szívemen erőt!

Belép egy vadász.

Vadász. Gottlieb majoros, mondd, e házba lakik?
Orsolya. Majorja ez, én meg neje vagyok.
 Ül le. Beszélj, mi járhatba' vagy itt?
Vadász. Hir a hercegről.
Orsolya. Halál-e vagy élet?

- Vadász.* Csak ne heveskedj', sorra várj!
Orsolya. Hogy' van a herczeg mondjad már.
Vadász. Most hagytam el öt két óra előtt,
 Utban, a folyón haza fele,
 Az életadótól visszanyere
 Testi egészséget, ifju erőt.
- Orsolya,* *kétségbeesve.* Ugy meghala gyermekem, Elsám!
Vadász. Jó asszonyom, azt én nem mondám.
 Mig el nem éred, át ne menj a hidon,
 Elmés példabeszéd, bár régi nagyon.
- Orsolya.* Megöl a kétség, könyörülj rajtam!
Vadász. Nincs lányod többé — azaz, hogy ő mostan
 Nincs, a miben volt, a parasztsorsban.
- Orsolya.* Kunyhóba' születtem, együgyü vagyok,
 Szegény, nyomorult és elhagyatott;
 Te meg egy a kastély népe közül,
 Helyes dolog-e, hogy csúfot üzöl
 A szegény anyából, kinek gyermeke nincs,
 Hiszen édes anya szült tégedet is!
- Vadász.* Él a leányod, a herczeg jól van!
 Meghallod a dolgot rendben, sorban.
 Nem csüggede lányod szive perczet sem;
 De a midőn Salernbe jutottak
 Győztes lesz a jobb rész a herczegben,
 S megmenti leányod egy szebb sorsnak.
 Meggyógyula ő, kétségbeesésben
 Kezeit szent Máté csontjára tevén;
 Bár a levegőnek, azt hiszem én,
 S szabadban a hosszú lovagolásnak,
 Tüskén, bokron a zarándokolásnak
 Nagy része van a csudatevésben!
- Orsolya.* Oh Szüz! kegyes szegény s alázatoshoz,
 Ha egy anyaszív kiáltó keserve
 Föl tud hatolni mennyei lakodhoz,
 Ah vedd, fogadd áldott és szent kezedbe
 Dicsérő és hálaadó imámat.
 Vigye a kéz, mely Megváltónk vivé.
 Az Ur félelmes, szent színe elé;
 A te lábod szentséggel szíjjazott,

- Meghallja azt, ha be te mutatod.
 Ki meghalt volt lányunk életre támadt!
Vadász. Hogy meghala, azt én nem mondtam;
 Ha fejedbe vetted, oka nem voltam;
 Mert a mig itt beszélek, velük ép' mostan
 Haza felé tért a Rajnán a hajó,
 A délczeg, a fényes, a ragyogó.
 Leng rajta piros s hószin lobogó,
 A te leányod arczzsine ez.
 Alicia kisasszony most a neve, mert szent
 S nagy fogadást tett Salernben a herczeg,
 Hogy a neje Elsa vagy senki se' lesz.
- Orsolya.* Jézus Mária! Mily változás,
 Majdnem hihetlen, oly csudás!
- Vadász.* Én a hajón öt állni láttam
 Vitorlák hűvös árnyokában,
 Gyöngypártája nem tarthatá
 Fényes gyűrűkben szétfolyó
 Arany haját s mint a folyó
 Rengő ragyogó hullámokban
 Hóvállain omolt alá.
 Oly szép volt, olyan bájoló,
 Mint a mesében vagy álomban
 Megjelenő tündérleány.
 A herczeg olyan boldog-büszkén
 Üdvözlé a népet, mely ott
 Parthoszat nézte éljenezvén
 Hogy szinte dörgött, harsogott.
- Orsolya.* Meglátjuk újra gyermekünk;
 Ő él, ő él! Jó Istenünk
 Hallá imánk, melylyel szivünk
 Esdeklett szó és hang nekül
 Titkon, némán, szüntelenül.
 Vigyetek hozzá; szemeim
 Arcza látását éhezik,
 Értte lelke epekedik;
 Már simogatják kezeim,
 Hadd látom, nézem őt, hadd áldom
 A kegyelem lányát, leányom!

Kimegy a kert felé.

Vadász. A jó asszony megbomla bizony!
S Gottlieb részére itt a vacsora;
Kenyér, iszonyu nagyságu karaj,
Sörrel tele kancsó! valami nagyon
Úgy látom, a bú nem epeszti szivét.
Jó herczegem áldjon, éltesen az ég!

Iszik.

Hah! hogy dönög, zümmög, csip mint a darázs!
S e képen az ajtón át mennyi varázs!
Háttérben az erdő, a kert közel itt,
Közte, közöttte egy hatvanas agg,
Nyakába' ujongó neje s gyermekeik.
Mily gyönyörű kép! Melleje hadd
Fujjak nekik egy vig, ünnepi dalt!

Kürtjét fújva kimegy.

A vautsbergi kastély a Rajnán. *Henrik herczeg és Elsa az erkélyen állnak. Este. Távolról harangok hangja hallatszik.*

Henrik herczeg. Magunk vagyunk. Elszállt a násznép,
Nézd a várhegynek oldalán még
Ott leng toll, mente. Estnek árnya
Ereszkedik a Niederwaldra
S minden puha fészket beföd
A vén, mohos tölgyek között.

Elsa. Hogy csengnek-bongnak a harangok.
Mily méla, edes, bús a hangjok!

Henrik herczeg. Ezek a geisenheimi harangok.
Már lenyugvóba, nézd, a nap;
Temetésére szólanak.

Elsa. Figyelj csak, edes.

Henrik herczeg. Szavok elhal.

Ép e harangok méla hangja
Csengett a csendes alkonyatba',
Jó Elsám, midőn Charlemagne
Szavok', Fastrada oldalán,
Környezve fénynyel, hatalommal.
Hallgatta titkos fújdalommal.

Elsa. Szavok nekem egyébről nem szól:

Csak béke, édes nyugalomról
S beléd vetett hű bizalomról.

Henrik herczeg. Tudod a gyűrű esetét.
Az udvar Aixbe visszatérve
Fastrada meghalt. Nappal éjjel
A király őrzé tetemét,
Mig jégujjáról a gyűrűt
Lehuzva, ott a szép vidék
Egyik kék tavába veték ;
A nagy király a parton ült
És érzett édes bánatot
S a tájról soh'sem távozott.

Elsa. Ez hű szerel'm volt.

Henrik herczeg. Ö érette
Lásd a királyné azt, a mit te
Érettem tettél, soh'se tette.

Elsa. S te lesz-e oly jó, oly hűséges,
Szeretsz-e a sirban is, édes ?

Henrik herczeg. Lét kedviben, halál vészében,
Örömbe', bűba', fényben, éjben.
Épségbe', bajba', szenvedésben,
Itt és tul ott, — tied vagyok.
Fastrada gyűrűjét birod,
Ott fekszik szemeid nyugodt,
Kék vizei alatt, szilárd
Lelkednek mélyén ; a világ
Lehelletetől óva ott
Varázs köve fénylik, ragyog.
Csak reggel óta viseled
E gyűrűt ujjadon s csupán
Emlék, hasonlat, küljel ez
Amazt jelentő, a melyet
Láthatlanul belül viselsz,
Oh királyném, oh Fastradám !
Nézd csak ! Amott a hegytető
Bibor s ametiszt lángban ég ;
Mig lenn a völgy emelkedő,
Gomolygó köddel tele, im
Majdnem kicsap már szélein.

Nedves, hűvös az esti lég;
Menjünk be.

Elsa. Oh ne még, ne még!
Nézd tűz van ott! A hegyre feljő
Csendesesen a hold. Most az erdő
Koronájába ütközött
S a harmatos lombok között
Szétfoly száz gyöngypatakba fénye.
Szívem szerelmes lesz az éjbe.

Henrik herczeg. Így alkonyatkor hányszor állek
Itt e magas erkély fölött,
Nézvén, hogy halványul a tájék
S hogy nyel el szürke, lomha köd
Várost, falut és karsu tornyot,
Mig fenn ragyogtak még az ormok.
Gyengéden akkor más kezét
Szoritgatám, nem a tiéd;
Szívemen, mint most a tied,
Más keze nyugodott, pihent.
Mért emeled hű szemeid rám
Oly szomorun és meglepetve?
Nem nő, dalmok volt, jó levante,
Kinek meleg jobbát szoritám.
Szakállas szép arcz, fényes elme,
Vitéz kar, hűséges barát.
Fegyvere a szent földön villog,
Hűsége fényét, mint a csillag
Távolból is árasztva ránk.
Menjünk be. Mert a mig beszéllek,
Hosszú, fehérruhás kísértet,
Köd mász föl a falon s feled
Kinyújtja, nézd, hideg kezét!

Bemennek.

EPILOGUS.

A két jegyező angyal égbe szállva.

A jó tettek angyala, bezárt könyvvel. Isten követje az eső,
Ő szól így a hegyi patakhoz:

«Kelj föl, odúból lépj elő
S hólábokkal ugorva, szökve
Hús bérceidből harmatot hozz
Az epedő mezőkre.»

Istennek követe a hit,
Lány szívéhez ő szóla így:
«Kelj föl, menj, lelked üde kincsét
Pazar, önzetlen kézzel hintsd szét
A halál meddő, laktalan,
Vadon pusztáiban.»

Oh milyen szép a szentség,
Alázatosság, önfelédtség!
Mily erő van a szelidségben!
Mint a lég gyenge, engedelkeny,
S mint a lég mégis ellenállhatatlan!
E könyvnek, melyet hordozok,
Szép lapjain
Ez isteni tett hallhatatlan,
Arany betűkkel írva im'.
A századok
El nem enyésztek
S idők végéig
Kedves, szelid
Fényével tündökölni fog!
Oh Isten, a te szent kegyelmed,
Hogy a világ egy ily nemes tett
Áldásaival betelik!

A rossz tettek anyyala, nyitott könyvvel.

Le még nem áldozék,
A nap, bár már lehajlik,
Kezemben addig
A gonosz tettek könyve
Kinyitva még,
Hogy az ég lágy fuvalma
Lapjaira fuvalva
Betűit eltörölje!
A tájt ha nézem,
Az esti fényben

Mindig gyengébben,
Halványabban ragyog,
S a sötét folyót ködlepel,
Sűrű gőz fődte el.
A fekete sorok,
A fehér lap haván
Halaványulnak láthatólag ;
Árny árny után
A rémes szavak elmosódnak ;
S hol álltak, nézd, a ter
Már tiszta hófehér !

Lenyugszik a nap ;
De lelke annak,
Kinek nagy büne
Bűnbánat által eltörülve,
Fényesebb mint a nap sugára.
Már vége, vége !
Könyvem bezárva,
Istenhez szállok a mennyégbe.

Hah ! a magas bérczormokon
Órjás, fekete árny oson
Lábom alatt ;
Sötét gomoly, a benne rejlő
Tüztől egyszerre kigyuladt,
Mint villámterhes viharfelhő.
Iszonyu jajszó,
Ismét és újra hangzó
Harsogva, dörgve mélyen.
Mint mikor rémes harcra kel
S felhő a felhővel beszél,
Dörög, dübörg a messzégben
S nyugodni tér,
Miként a villám
Megtörve a vihar hatalmán.

Ő az ! Luczifer, a
Titok fia ;

Kegyelme nélkül ő se élne,
 Ő is az Ur cselédje
 S habár eszünk nem fogja föl,
 Ő is jót eszközöl! *)

LONGFELLOW W. HENRIK *után angolból*

JÁNOSI GUSZTÁV.

*) Longfellow jegyzetét, melylyel az *Arany legendát* bevezeti, nehogy a *Budapesti Szemlében*, a hol a költemény amugy is talán kelletténél nagyobb helyet foglal el, ezzel is több tért vegyek igénybe, kénytelen voltam összevonni. Longfellow e jegyzetében világosan, határozottan megkülönbözteti az ő *legenda aureát*, melynek címe eredetileg *Szentek legendái* volt s az aurea (arany) jelzöt bámulói ruházták rá, a Hartmann von Aue e legendájától, melyet Longfellow nevezett el per analogiam arany legendának, mivel az alapját képező történet, nézete szerint, minden egyéb legendát fölülmúl szépség és jelentőség tekintetében. Az általam kivonatban adott jegyzet nem állítja ugyan, hogy Longfellow e legendát az ő *aurea legendából* merítette, melyben ez (igaza van Heinrich Gusztávnak a *Budapesti Szemle* 74. szám, 335. lapján) nem is fordul elő, sőt megmondja, hogy az ő *legenda aureát*, Jacobus Voragine, ezt pedig Hartmann von Aue írta: mégis azt, hogy a két legendának csak a címe közös, az általam összevont jegyzet nem tünteti ki szembeszökőleg; a mi hogy Heinrich Gusztávnál, a középkori német költészet s ennek eredeti forrásai oly alapos készülségű kutatójánál, a milyennek őt én épen a szóban forgó legenda forrásáról az *Arme Heinrichről* írt tanulmányából s ehhez csatolt jegyzeteiből ismerem, szemet szúr, nem csodálom. J. G.

KOSSUTH EMLÉKÍRATAIRÓL. *)

Második közlemény. **)

II.

A villafrancai békekötés után Kossuth egy időre fürdőre vonúlt, de már szeptemberben ismét Londonban van s ernyedetlen buzgalommal folytatja levelezéseit a magyar ügy érdekében.

Ez idő szerint azonban sem a francia sem az olasz udvarnál nem mutatkozott remény az actio megkezdésére.

Cavour már július 13-dikán beadta lemondását és csak a következő év (1860) január 20-dikán lépett ismét kormányra. Más felé kellett tehát a szövetséges elemeket keresni.

Kossuth ír (1859 december 16.) Farininak, az emiliani tartományok dictatorának s ez időben az olaszthoni mozgalmak egyik fő vezetőjének, a Velence elfoglalása iránt esetleg közösen megindítandó actio érdekében. Feleletül teljesen udvarias, de kitérő és elodázó választ kap. ***)

Majd Garibaldinál tesz kísérletet (decz. 2.) nem mulasztva el oly hírokat pengetni, a melyek különösen kedvesek lehetnek a tábornok fülének. Radicalis orvosságot ajánl neki a pápa és a papok uralma ellen:

«A mi a pápát, Olaszország egységének e megtestesült

*) *Írataim az Emigratióból.* Kossuth Lajos. Buda-Pest, Athenaeum I. kötet. 1880. II. kötet. 1881. III. kötet. 1882.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 74-ik számában.

***) II. 348.

akadályát illeti — írja levelében — nekem egy furcsa eszmém van; lehet, sokan ábrándosnak mondják, de nekem úgy tetszik, hogy a kérdést nagyon egyszerűen, nagyon gyökeresen megoldaná. A «nagyon keresztyén» és az «apostoli» császárok versenyeznek egymással, hogy melyik tartandja fönn jobban a pápa felsőségét Olaszország fölött, «világi hatalma» föntartásának álarcza alatt. Ám tegyék. Hanem Bologna, Ferrara, s a Romagna szűnjenek meg pápisták lenni Legyenek tömegestül protestánszá, új evangelicusszá, congregationalistává, göröggé, unitariusszá, rationalistává, naturalistává, theistává, — a mivé tetszik, csak szűnjenek meg pápistáknak hívatni, s vége van a kérdésnek örökre. Különben Napoleon és az osztrák fönn fogják a pápát tartani. Nem egyszer el volt már a pápa üzve, de visszatért, mert föllázadt alattvalói pápisták maradtak. Nem-pápista alattvalókra a pápát nem lehet souverainnek föltolni. Ez *contradictio in essentia*.

«Religiositás egy dolog, dogmákká facsart metaphysikai költemény egy másik dolog A dogmák ideje lejárt. Gondolkozó ember nem hiszen bennök többé. Legkevésbbé a papok maguk Csak javadalmaikat kellene nekik biztosítani, mint VIII. Henrik tette Angliában; és adni kellene nekik — feleséget; s bizony még ők állanának a szakadás élére.» *)

Ez valóban elég «ábrándos» és elég «furcsa» eszme volt. Ilyen formán sok nehéz politikai kérdést meg lehetne oldani «egyszerűen» és «gyökeresen». Hogy többet ne említsünk, a keleti kérdés megoldását is nagyon egyszerűsíteni, ha a törökök megszűnnének mohammedánok lenni. Érdekes jele azonban amaz idők izgalmainak, hogy egy egész nagy nemzet leggyökeresebb intézményének, a hitvallásnak, és a mi több, épen az olasz nép katolikus hitvallásának, mától holnapig való megváltoztathatása bárkinek is, ha csak egy pillanatra is, megfordulhatott a fejében. Másrészt Kossuthra nézve is igen jellemző, hogy azon izgalmas idők és meglepő eseményeik benyomásai által egyszerre oly régiókba engedte magát ragadtatni, a hol a legmerészebb pillanatnyi ötletek megvalósítása sem látszott előtte képtelenségnek. Ma már ő maga is belátja, hogy mikor Garibaldinak ezt a tervet adta, még nem ismerte az olasz népet.

*) II. 344 és 328. l.

Garibaldi is elégnék vélte e tanácsra egy rövid levélben annyit válaszolni, hogy a papokat ő is impostoroknak tartja, de a Kossuth által megpendített együttes actióról Ausztria ellen — a mint mondja, idő hiánya miatt — egészen hallgat. *)

Párisban sem mutatkoztak a tapogatózások sikereselbeknek. Teleki László 1860 februárban többször találkozott Napoleon herczeggel s ez mindannyiszor a forradalmi mozgalmak kerülését és a legalis tért ajánlotta, mint egyedül lehető és üdvöst. Külföldi bonyodalom reményével épen nem biztatta őket. Ha lesz is: ki tudja mikor. Talán pár év múlva. Arra gondolni sem lehet, hogy Piemont maga egyedül megtámadhassa Ausztriát, mert nem elég erős reá. A legalis téren való mozgalmak előmozdítására azonban még pénzbeli segedelemre is hajlandónak mutatkozott. **)

«A mi mozgalmunk minden esetre jó nekik, mint eszköz Ausztria tekintélyének gyöngítésére Európában» — írja Teleki Kossuthnak (1860 február 19). «Arra, hogy Olaszország támadja meg Ausztriát, nem is gondolnak; ez nem úgy áll előttök mint lehetőség. De arról nem bizonyosak, hogy Ausztria nem támad, ha teheti. Ennek szeretnek elejét venni, mert félnek minden háborútól. Ez annak a kulcsa, hogy miért szeretik Magyarországot izgalomban tudni s óhajtanák izgalomban tartani; mert Magyarország nyugtalanúsága feszélyezőleg hat Ausztriára. De azt nem szeretnek, ha kitörésre kerülne a dolog; mert az kívülre is kihatna. Innen az az örökös refrain, hogy a legalis téren kell maradni.» ***)

Ezek épen nem voltak biztató tapasztalatok.

Időközben pedig a hazában is mutatkoztak oly jelenségek, melyekkel Kossuth épen nem volt megelegedve. Igaz, Komáromy György váltig biztosította, hogy a nemzet bármely órában kész fölkelni; az uralkodó házzal pedig kibekülni nem fog soha, de soha, semmi áron! †)

De Kossuthnak finom érzeke volt észre venni, hogy az országszerte tartott Széchenyi-ünnepélyek oly fényt vetnek a «legnagyobb magyar» nevére, mely mellett minden más fénynek halaványulnia kell.

Keserőséggel írja e tárgyról Jósikának (1860 april 29).

«Széchenyi parentatióját úgy vitte szét a négy világ-

*) II. 345.

**) II. 398.

***) II. 400.

†) II. 402.

részre millió szárnyain a világ-sajtó, mint azon emberét, ki zászlónknak leghatalmasabb ellensége volt; úgy állítottott elő, hogy minden szerencsétlenség, mely hazánkat érte, oda vihető vissza, hogy a nemzet nem őt, hanem engem követett a válság órájában! Nem pedig oda, hogy ő visszavonást idézett a nemzet soraiba akkor, midőn az együttartás a magyart örökre nagygyá, dicsővé, szabaddá tette volna!!

«Vigyázott-e, vigyáz-e a nemzet, hogy Széchenyi dicsőítése ne úgy tűnjék föl, mint nemzeti desavouálása a mi politikánknak, törekvéseinknek, zászlónknak? Mint desavouálása a múlt forradalomnak, tehát annak visszavonása?

«Nemcsak nem vigyázott, de sőt egyenesen mint ilyen desavouálás áll azon istenítés a világ előtt

«Aztán így nemcsak elhagyatva, hanem desavouálva is, legyen hatásunk a hatalmak előtt! Kérlek, képzeld magadnak, ha minden czímzetes és nem czímzetes nevezetesség, ki idekűnn járt, elment volna a herceghez s a császárhoz s emnyit mondott volna: Azért jöttem, hogy biztosakká tegyem önöket, Sire, hogy mi nem alkuszunk az osztrákkal; hogy a magyar nemzeti igazgatóság úgy, a mint alakulva van, a nemzet osztatlan bizalmát bírja; hogy azt a nemzet vezérének ismeri. Megmondani jöttem, hogy a mit az mond, a nemzet mondja, a mit ígér, a nemzet ígéri. — Képzeld, ily nyilatkozatok mellett minő más volna hatásunk a hatalmagnál!

«Tette-e valaki? Senki!

«Aztán azt várják, hogy mi külsegítséget teremtsünk nekik!» *)

De Kossuth mind e mellett nem lankadt a külsegítség után való járásban. Alighogy Cavour ismét kezebe vette az olasz kormányt (1860 január 20) mindjárt újabb memorandumot írt hozzá, melyet az szívesen fogadott s megbizottja által tudatta Kossuthnal, hogy noha még «az általános helyzet további fejlődése egészen bizonytalan», mégis jó volna, ha Kossuth egy bizalmas emberét Turinba küldené, a ki szükség esetén köztök az érintkezést megkönnyítse.

Kossuth tehát Turinba küldi Pulszkyt (1860 april) a ki ott egész nyáron át mindenkor igen szíves fogadtatásban részesül, mind a királynál, mind Cavournál.

*) II. 458.

Természetesen. Mert ez idők alatt a hivatalos Olaszország a Márkák és Umbria, Garibaldi pedig nem hivatalosan Sicilia és Nápoly elfoglalását tervezvén és hajtván végre, eleg okuk volt attól felni, hogy e miatt Ausztriával ismét háborúba kell elegendniök, s hogy most talán Napoleon segítségére sem számíthatnak. Igyekeztek tehát jó lábon maradni a magyar emigrációval, előkészületeket tenni Magyarországnak fölkeltésére s ezzel, épen mint egy évvel előbb Napoleon tette, folyvást sakkban tartani Ausztriát.

Szeptember elején voltak a legkritikusabb napjaik. Akkor tehát Cavour Turinba hívatta a magyar nemzeti igazgatóság mindhárom tagját: Kossuthot, Klapkát, Telekit; értekezletet tartott velök s a mint Kossuth írja, *) teljes egyetértésre és határozott megállapodásokra is jutottak. Cavour a tanácskozás befejeztével fölkérte Kossuthot, hogy megállapodásaik fő pontjait foglalja jegyzékbe, mert ő ez ügyet az olasz miniszteri tanácsban elő akarja terjeszteni s attól fel, hogy sok gondja között a megállapított pontozatokból valamit kifeledhetne. Kossuth e jegyzéket meg is írta, Cavour pedig másnap (1860 szeptember 11) a miniszteri tanácsban az előterjesztést megtette. Eredményéről egy levelkében röviden csak ennyit írt Kossuthnak:

«A miniszteri tanács mindenben elfogadta nézeteimet, tehát megegyezésünk teljes. Cavour.»

Formailag tehát úgylátszik, mintha tökéletesen rendbe jött volna a dolog.

Hogy azonban voltaképen miben állott megegyezésök: ezt Kossuth írataiból tisztába hozni nem lehet.

A nemzeti igazgatóság tagjainak tényeiből e részben semmi biztosat nem következtethetünk. Ők akkor nem kezdtek semmi oly szervezkedéshez, a mi az actio megindításának s az adriai hadjárat tervének együttes megállapítását tanusítaná; sőt az értekezlet után pár nap múlva ismét szétoszlottak. Kossuth Párison át visszatért Londonba, a hol főleg a fölkelés költségeinek fődözésére szánt magyar pénzjegyek — valami száz millió forint névértékű összeg — gyártatása iránt kezdte megtenni az intézkedéseket. Teleki és Klapka pedig egy időre visszavonultak Schweizba.

*) II. 550. sk.

Azt a jegyzéket, a mit Kossuth az értekezlet napján Cavour számára emlékeztetőül tett papírra, *Íratai* közt nem közli, sem az értekezlet lefolyását s párbeszédeik és vitatkozásaik kivonatát nem mondja el, a mint Napoleonnál tett titkos látogatása után elmondta.

Ezek helyett találunk ugyan az *Íratok*ban amaz értekezletről két rendbeli memorandumot, de ezek épen a megállapodások eredményei és legfontosabb tételei tekintetében annyira elternek egymástól, hogy rajtok eligazodni nem lehet.

Az egyiket mindjárt az egyezkedés után, szeptember 12-dikén, intézték Cavourhoz, mint megállapodásaik bizalmas följegyzését s aláírta a nemzeti igazgatóságnak mindhárom tagja. Ebben először is köszönetüket fejezik ki Cavournak, «hogy a közös cselekvés alapjául azon elvet fogadta el, miként nem *diversio* előkészítése czéloztatik, hanem a czél az, hogy Magyarország oly helyzetbe tétessék, miszerint a közös harezhoz minden erejével hozzájárulni képes lehessen». «Ennél fogva megállapított dolognak tekintik, hogy az események folyamában a szárd kormány el fogja látni Magyarországot a fölfegyvezés és síkraszállás azon módjaival, a melyek szükségesek, miszerint erejét kifejthessék és közreműködését a lehető legsikeresebbé telessék.» Egyelőre azonban, mint legnélkülözhetetlenebb szükségleteket, a következőket kérnek: 1. ötven ezer puskát s ehhez való munitiót, hogy ezeket a dunai fejedelemségbe szállithassák; 2. félmillió frankot, részint fölkelési szervezkedésre, részint a nemzeti igazgatóság által kibocsátandó magyar papírpénz gyártására; 3. magyar ruha beszerzését az Olaszországban szervezendő magyar csapatok részére.

Ennyi ez első emlékirat lényege. Nincs benne szó sem a Magyarországba küldendő olasz hadseregről, sem az olasz zászló hadi becsületének Magyarországon koczkára-tételéről. Pedig e jegyzék csak Cavour számára készült, bizalmas használatul, hogy az egyezkedésnek nyoma maradjon. Nem igen látszhatott tehát szükségesnek, hogy abból a megállapodások legnevezetesebb pontjait egyszerűen kihagyják, ha a segéd-sereg valóban kikötöttetett köztök.

A második emlékirat csak két hónap múlva készült. Londonból, november 21-dikén küldte Kossuth Cavourhoz, és csak ő maga írta alá. Ebben már nagy dolgokat említ, hatalmas föltételeket és formaszzerű szerződési pontokat terjeszt

elő. Nem hiányzik belőle semmi fontos föltétel. Ki van kötve a harmincz-negyvenezer fönyi segédsereg; kikötve az olasz királyi hajóhad támogató közreműködése a segédsereg partraszállásakor; ki van mondva, hogy az indítandó háború egyik koordinált célja Magyarország végleges fölszabadtítása az osztrák uralom alól s függetlenségének helyreállítása, úgy, a mint azt 1849 april 14-dikén a magyar nemzetgyűlés elhatározta; kiköttetik, hogy az olasz kormány Ausztriától semmi külön békét elfogadni nem fog stb. Viszont megígértetik a nemzet nevében, hogy Magyarország jövődjö szervezeténél az alkotmányos monarchia fog alapúl vétetni, s hogy az uralkodó megválasztásánál . . . a magyar nemzet semmit sem óhajt forróbban, mint azt, hogy ő felsége az olasz király iránt táplált hálás érzelmeinek s királyi háza iránt táplált ragaszkodásának bebizonyításával szorosabbra fűzhesse Olaszországgal a testvéries barátság és szövetség kötelekeit. *)

Szóval e második emlékirat egy messze jövőbe kiható ved- és dacz-szövetség programját foglalta volna magában.

Hogy e nagy programnak mely pontjait tekintsük a Cavourral kötött egység megállapodásának, s melyeket kelljen Kossuth újabb propositióinak tartanunk, az iránt magából ez emlékiratból nem nyerhetünk kellő fölvilágosítást. Bevezetése és záradéka úgy hangzik, mint ha az egész irat nem egyéb volna, mint a már befejezett közös megállapodások jegyzéke; az egyes pontok szerkezete és indokolása azonban egészen egyoldalú javaslatra, néhol épen csak tapogatózásra látszik mutatni.

Egyébiránt e második emlékirat — akár mi alapon és akármí okból készült — tökeletesen elkésett. A mint említettük, Londonban november 21-dikén kelt; de Turinban már november elején annyira megváltoztak a viszonyok, hogy az Ausztria elleni háborúról többé szó sem lehetett. Cavour már november 8-dikán őszintén bevallotta Klapkának, hogy a szeptemberi alkudozásra őket csak a pillanatnyi szorultság indította. Akkor ugyanis haderejük nagy része le volt kötve Közép-Olaszországban és Nápolyban, Ausztria pedig fenyegető magatartást árukt el; rendkívüli segédeszközökröl kellett tehát gondoskodniok s ezek közt Magyarország közreműködése is

*) II. 556.

kiváló helyet foglalt el. De Ausztria részéről a támadási szándék foganatosítása másnemű akadályokra talált, a veszély tehát elvonult. *) Ily körülmények közt Klapka úgy vette észre, Cavour legjobban szeretné, ha a magyar nemzet mozgalma egészen törvényes jelleget öltene s már nemcsak a sereg- és flotta-küldés nagy kérdései nem voltak nála napirenden, hanem a magyar pénzjegyek gyártásának szüksége iránt is kételkedését fejezte ki. **)

Klapka néhány napi Turinban időzése alatt úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nemcsak azon év, hanem a jövő (1861) év folyamában is igen kevés kilátás lehet a háborúra. E nézetben teljesen osztozott vele Pulszky, a ki már november elején szintén úgy értesült, hogy Napoleon császár csupán azért hátráltatja minden áron Gaeta bevételét, mert ezzel a háborúnak a jövő tavasszal megkezdhetését practice lehetlenné akarja tenni. ***) Pulszky jelentései ez időből egyéb tekintetben is lehangolók. Velenczének fegyverrel meghódítása helyett pénzen megvételéről kezdenek mind Turinban mind Párisban gondolkozni s minél távolabb esik a háború valószínűsége, annál hidegebben bánnak Kossuth képviselőjével.

«Rossz szél fúj mindenünnen. Világos előttem, hogy politikailag is csálnak. A magyar bankóra szükséges százezer frank dolga még mindig függőben van. A gróf (Cavour) mindig ígér, de soha sem tesz semmit. Már beleuntam e sisyphusi munkába» . . . stb. Így panaszodik Kossuthnak az ő turini megbízottja ugyanaz napon (1860 november 22.) kelt levelében, a mely napon Kossuth Londonban postára tette Cavourhoz címzett emlékiratát a véd- és dacz-szövetségi szerződés imponans pontozataival.

És ugyanez napon írt Kossuth Cavourhoz még egy terjedelmes jelentést Magyarország helyzetéről. †) Előadta benne az októberi diploma fogadtatásának történetét, hivatkozott annak csekély sikerére, ismertette az otthoniak fölkelési szervezkedéseit s ezek után ismételten kérte Cavourt, tudassa vele, vajon bízhatnak-e továbbra is a háború kitörésének reményében és szeptemberi megállapodásaik további föntartásában?

Cavour magához rendelte Pulszkyt november 30-dikán

*) III. 223.

**) 224.

***) III. 183.

†) III. 193.

reggeli két órára, hogy Kossuthnak eme két nagy emlékiratára a választ élő szóval adja meg.

Azonban beléptekor egészen más tárggyal fogadta. *)

Boszús volt a magyar emigrációra s boszankodását legkevésbé sem igyekezett titkolni. Épen akkor jutott tudomására, hogy azon nagy fegyver-szállítmányt, a mit ő a magyar emigrációnak a Románia felől tervezett expedítio fölszerelése végett adott s a mit néhány héttel előbb Genuából hajókon, kelet felé, útnak indítottak, az oláh kormány Galacznál lefoglaltatta s éktelen zajt üt miatta a diplomatia előtt.

Nemcsak a székelyföldi fölkelés terve meghiúsult tehát — a mit már ez időben Cavour talán nem igen bánhatott — hanem kellemetlen compromissio és európai botrány is lehetett a dologból.

Hogyan történt ez az eset? Összeszedjük erre vonatkozólag is az *Íratok* második és harmadik kötetében szétszórva található adatokat.

III.

Valóban azt a boszankodást és szemrehányást, a mivel Cavour 1860 november 30-dikán reggel hét órakor a hozzá belépő Pulszkyt fogadta, Kossuth előadásai szerint is kénytelenek vagyunk egészen jogosnak és indokoltnak ismerni el.

Azok a fegyverek kellő előkészület nélkül, épen a legfontosabb föladat elhanyagolásával küldettek az Al-Dunára. A magyaroknak ez időben (1860 október-november) semmi okuk nem volt, nem lehetett, azt remelni, hogy az oláh kormány mint biztos szövetséges társok fogadja a fegyver-szállítmányt; ellenben igen sok intő jelök volt, a mi a legnagyobb óvatosságot parancsolta volna.

Viszonyaik Couza román fejedelemmel ez idő tájban sem rendezettek, sem megbízhatók nem voltak. Csaknem azt mondhatnók, egyáltalán nem is volt vele már ez időben viszonyuk.

Másfél évvel előbb, a francia-osztrák háború előtt, 1859 tavaszán, mikor Napoleon és Cavour a magyarokat egye-

*) III. 206.

nesen arra akarták megnyerni, hogy egész fölkelésöket Románia felé indítsák meg, mint már említettük, Klapka tábornok személyesen járt Romániában és Napoleontól a leghatalmasabb ajánlatokat vivén magával, sikerült is neki Couza fejedelemmel a fegyver-szállítmány biztosítása s a fölkelés rendezése érdekében szerződést kötnie. Kossuth *Írataiból* — mint szintén említettük már — azt kell következtetnünk, hogy e szerződés tartalmáról maga Kossuth csak utólagosan nyert értesülést.

Romániában Klapka már akkor sem épen kedvező hangulatot talált ugyan, sokan nem is akartak tudni semmi egyezkedésről e magyarokkal, Bratianó nyíltan kijelentette, hogy ők nem hisznek a magyaroknak, Erdély iránt pedig soha sem juthatnak egyetértésre, mert azt ők Magyarországnak semmi szín alatt át nem engedhetik; ők erdélyi román testvéreiknek megígérték, hogy velök egyesülni fognak, tehát árulás volna őket Magyarországnak átengedni*) . . . de mind a mellett Couza mégis megkötötte Klapkával a titkos egyességet.

Klapka ebben kötelezte magát, hogy a franczia kormánytól a fölkelés rendezése végett harminczezer darab fegyvert fog szerezni; ebből tízezer az oláh fejedelemé lesz, húszezet pedig Couza elszállíttat a magyar határig és ott a magyar fölkelés vezérének rendelkezésére bocsátja. Ez egységben Erdély ügyét mintegy nyílt kérdésnek hagyták, kimondván: «hogy a háború befejezte után egy Erdélyben összehívandó gyűlés határozná e tartományoknak Magyarországgal való administratív egysége fölött, s ha a többség azt határozná, hogy Erdély régi, különálló administratív helyzetébe visszalépjen, ez nem elleneztetnék».

A harminczezer fegyvert Couza meg is kapta, de a fölkelés elmaradt, mert a franczia-osztrák háború hamarabb befejeztetett, mint előre remélték. A magyarokat illető húszezer darab fegyvert a hozzátartozó készletekkel a magyar nemzeti igazgatóság ez időben szerződészerű okirattal (kelt 1859 július 20-dikán Turinban) részint kölcsönképen, részint letéteményül ott hagyta a román fejedelemnél.***) Hogy azonban utóbb e fegyverekkel mi történt, arra nézve az *Íratokban* két ellenmondó tudósítást találunk. Egyik szerint Napoleon a

*) I. 385. **) III. 69.

magyarok tudta és megkérdezése nélkül oda ajándékozta azokat Couza herczegnek *); a másik szerint azonban «e fegyverek dolga bizonyos titokzatos fázisokon ment keresztül», melyek 1863 május 17-dikén Varsóban kelts a lengyel forradalmi kormány által Kossuthhoz küldött köszönő irattal végződtek». Tehát, ha e titokzatos előadást jól értjük, Kossuth e fegyvereket, vagy azok egy részét a lengyel főkelőknek ajándékozta volna.

A villafrancai békekötés következtében egyelőre vége lett a Couzával kötött alkunak. Azon túl pedig a magyar emigratio a román kormány jó indulatának vajmi kevés jelet tapasztalhatta. Kossuth még azon év nyarán Ludvigh Jánost küldötte oda a barátságos viszonyok megújítása végett, de Ludvigh csakhamar meggyőződött, hogy barátságról ott szó sem lehet.

«Bizonyossá tehetlek — írja Kossuthnak 1859 szeptember 25-dikén — hogy Klapka bánulatosan mystifikálta magát, midőn azt hitte, hogy Couzát s kormányát ügyünknek megnyerte. Ellenségei hazánknak. Neked különösen ellenségeid. Hűség és szövetség csak üres szavak. Rosszabb: — álarcz! Én nem szabadulhatok azon gyanúmtól, hogy az első terv alatt dákoromán üzelmek lappantak. Azért gyűlölnék téged oly dühösen, mert az által, hogy a francia seregküdésnek oly határozottan insistáltál, terveiket keresztül rágtad. E nélkül ők foglalták volna el a tért Erdélyben.»**)

Ily előzmények a legóvatosabb eljárást tették szükségessé. S mégis, mikor 1860 szeptemberben a turini kormánynyal kötött egység szerint ismét öt hajó-tehernyi fegyverzet bocsátatott a magyar emigratio rendelkezésére, ezt oly bizalommal bocsátották útnak Galacz felé, mintha ott csupa jó barátok várnák a küldeményt.

Ez a dolog így ment végbe.

Szeptember 30-dikán (1860) a nemzeti igazgatóság olaszországi képviselői, Vetter tábornok és Pulszky, számba szedtek, leltárba foglalták és az igazgatóságnak jelentették, hogy a genuai kikötőben két üteg ágyú, 30.000 gyalogsági puská, 5000 karabin, 3000 lovassági kard, továbbá szerszámok, tabori felszerelések, töltés-készlet stb. megfelelő arány-

*) II. 520 és 531. l.

**) I. 412.

ban állanak a magyar emigratio rendelkezésére és szállításra készen. *) E nevezetes hadi készleteknek a nemzeti igazgatóság megállapodása szerint az ország keleti határainál megindítandó mozgalom volt a rendeltetésök. Az egész készlet öt hajó-rakományra rúgott s e hajókat, szorgos titoktartás föltétele alatt, a genuai Balduino kereskedő ház a Gerbolini galaczi cég nevére czímezve, indította útnak, a Bosporus, Fekete-tenger és dunai útvonal felé, október 12—14-dikén.

Hogy a romániai kormány és Couza fejedelem a küldemény felől eleve értesüljenek s annak átvétele iránt az intézkedést megtegyék, erről a magyar nemzeti igazgatóság nevében gondoskodni Klapka tábornok és Zgliniczky ezredes lett volna köteles. Ez utóbbi, egy lengyel eredetű franczia, a ki egykor, a magyar forradalom alatt, Klapka komáromi seregében szolgált, Klapka ajánlatára nyerte a megbízatást, hogy siessen Galaczba és Jassyba, mutassa föl az igazgatóságtól nyert fölhatalmazását Couza fejedelemnél, s a megérkező hajók fegyver-szállítmányát leltározva, szerezzen mielőbb alkalmas raktárakat Romániának a magyar határhoz közel fekvő városaiban.

Maga az olasz kormány nem tartotta szükségesnek a fegyver-szállítmány átvétele végett saját megbizottjai által is intézkedéseket tenni. Úgy látszik, Cavour bízott abban, hogy Klapka ezt az ügyet már kellőleg előkészítette s a még szükséges további intézkedéseket is jól rendbe hozza; másfelől, természetesen, elég oka volt tartózkodni attól, hogy a fegyverküldés ügyébe hivatalos közegeit beavassa s a magyarok titkos céljait, külügyminiszter létére, béke időben, nyíltan elősegíteni lássék. Ő tehát Olaszországnak romániai képviselőit a fegyver-szállításról egy szóval sem értesítette. Küldött ugyan egy megbizottat, Cerruti lovagot, keletre, a magyar ügyek általános támogatása végett, de ennek nem lehetett föladatául tűzve, hogy a fegyver-szállítmányok galaczi átvételénél azok kellő biztosítása érdekében közreműködjek, mert Cerruti szeptember végén elindult ugyan Turinból, de előbb Kairóba és Smyrnába ment, úgy hogy Konstantinápolyba csak november 14-dikén, Galaczba pedig november vége felé érkezett, mikor a magyar fegyverek kérdése már az egész világ előtt el volt árúlva.

*) III. 56.

Maga Klapka tábornok egészen november közepéig időzött Olaszországban; 17-dikén indúlt útra Nápolyból és december 2-dikán, vagyis végképen elkésve érkezett Konstantinápolyba.

Zgliniczky október 26-dikán Marseilleből kelt útra, Konstantinápolyban találkozott Cerrutival s onnan, ezzel együtt november 14-dikén szálltak hajóra Galacz felé.

E közben a fegyverekkel Genuából október közepén elvitorlázott öt hajó nyugalmasan folytatja útját. De még a Dardanellákig sem jutottak el, mikor az osztrák kormány már értesülve volt küldetésök czeljáról*) és konstantinápolyi követe által zajt ütött a portán, kívánva, hogy a hajókat — melyeket az egyes hajók nevei szerint is megnevezett, — a török kormány a Dardanelláknál foglaltassa be. A portán hűzták-vonták a feleletet, míg a fegyver-szállító hajók áthaladtak a Bosporuson s benn voltak a Feketetengerben. Ekkor azonban egy hadi gőzöst rugtattak utánuk s egyszersmind rendeletet küldtek Szulinára, hogy ott a Duna torkolatánál a hajókat be ne ereszszeék. Az öt hajó közül hármat Szulinánál le is tartóztattak, kettőt pedig, melyek már ekkor benn voltak a Dunán, egy osztrák dunai gőzös tartott szemmel.

Hogy jutott az osztrák kormány a titoknak nyomába? Ezt Klapka így beszéli el.**)

Azon genuai kereskedő ház, mely a hajókat megrakodta, szállító levelében tudatta a galaczi czéggel, melyhez a hajók czímezve voltak, hogy a szállitmány tovább küldéséről Cerruti úr fog intézkedni, ha pedig ez Galaczra idejében meg nem érkezik, legjobb lesz bizalmas úton a moldvai hatóságokhoz fordulni. Erre a galaczi ház, be sem várva, jön-e hát Cerruti úr és érkeznek-e hajók, vagy nem: mihelyt a szállító levelet megkapta, mindjárt értesítette mindenről a galaczi prefektust. Ennek pedig nem volt sürgősebb tenni valója, mint a szállítólevélről, melybe be voltak jegyezve a hajók és a kapitányok nevei, négy másolatot készíttetni s a másolatokat a moldva-oláhországi osztrák konzuloknak és a tulesai török kormányzónak azonnal megküldeni. Egy csapással el volt áruulva minden, s kész volt az európai hű-hó.

Így állt a dolog, mikor Zgliniczky ezredes Couza fejede-

*) III. 216.

**) III. 237.

lemnél elfogadtatást kért és átnyújtotta neki a magyar nemzeti igazgatóság szépen megírt ajánló levelét.

E fogadtatást Kossuth következőleg írja le: «Couza a levelet fölbontván, egyenesen az aláíráshoz ugrott s azt megtekintvén, lecsapta a levelet az asztalra és leírhatatlan szenvedélyvel a legdühösebb invectivákra fakadt, a magyarok ellene általában, de különösen én ellenem, a ki ellen, úgy látszik, a legmérgeesebb gyűlölettel viseltetett Dühös kifakadásainak özöne, Zgliniczky jelentése szerint, egy jó fél óráig tartott. Kijelentette, hogy sohasem fog alkuba bocsátkozni sem velem, sem semmi magyar comitéval, sem senkivel, a ki magyar. Mint katona, Klapkát, ha jó, elfogadja, mint katonát, de nem mint comité tagját, nem mint magyart. Magyaral szóba sem áll. Rólam, kit dühe hóbortjában faja s nemzete ellenségének nevezett, hallani sem akar. Ő mindenek előtt román, román fejedelem, kinek legszentebb érdekei azt parancsolják, hogy magát a magyarokkal ellenkezésbe helyezze s ellenökre cselekedjék. Nála még csak az is, hogy meghallgassa a magyarokat, árulás volna az övéi iránt; hát még alkudozni velök, velök, a kik azt kívánják, hogy ő nekik Magyarország román lakosságát átengedje. Hogyan? — kiálta fokozott szenvedélyvel — én, Románia fejedelme, én nyujtsak kezét ahhoz, hogy a magyarok, fajomnak e százados ellenségei, itt nálam román expedítiót szervezzenek. Soha, sohasem fogom ezt megengedni.»

Majd, csillapodva, e szavakkal fordult Zgliniczkyhez: «Egyébiránt ki az, a ki velem alkudni akar? Ezredes úr azt mondja, hogy a magyar nemzeti igazgatóság. Jól van, hozzon nekem egy szót a császártól; hozza valamely még oly kis jelét a császár jóváhagyásának, miszerint tudjam, hogy az igazgatóság nem áll egyedül, s hogy ha vele alkudozom, nem veszélyeztetem hazám jövődjét. Én itt magamat Napoleon császár hadsegédének tekintem; hát mondjon nekem a császár egy szót, mondja hogy akarja: s én megyek a magyarokkal. De ő nélküle sem semmit nem teszek, sem semmit nem engedek.» *)

Így végződött a nemzeti igazgatóság küldöttjének fogadtatása. Természetesen Napoleon császártól amaz egy biztató

*) III. 270.

szót akkor tájban megnyerni legkisebb remény sem lehetett. Napoleon ez időben nemcsak nem akarta Európa keletére a háború üszkét oda dobni, hanem Olaszországot is szándékosan akadályozta minden oly törekvésében, a miből utóbb háború fejlődhetett volna. Ezt az emigratio jól tudta; arról az oldalról bármit remélnie önámítás lett volna. Franciaország bukaresti képviselője, Tillos úr, egyszerűen csatlakozott a többi hatalmak képviselőinek azon lépéséhez, melyet Couzánál a végett tettek, hogy a magyar tervektől minden reményt elvegyenek. *)

Tökéletesen gazda nélkül számoltak tehát, mikor Couzának a fegyveres hajókat a nyakára küldték. Valóban, kárhoztatni is alig lehet azon kicsinylő gúnyt, melylyel e meghiusult kísérletről Couza, pár héttel utóbb, egy levelében nyilatkozik:

«Ezek az urak semmi kevesebbet nem akartak, mint azt, hogy e fejedelemségek területét működési alapul használják, daczára a semlegességnek, mely e fejedelemségek üdvének egyedüli biztosítója. A nagy mennyiségű fegyverek megérkezése, kapcsolatban nagy számú magyaroknak egyidejű érkezésével, kétségtelenné teszi, hogy ha tervök sikerül, a fejedelemségeknek osztozniok kellett volna sorsukban. A terv merész volt s nem volt a sikernek látszata nélkül. Minő csinos pár-darab a Garibaldi siciliai expedíciójához; azon csekély különbséggel, hogy korunk történetének e nagy alakja az olasz föld egy részébe hatolt be a nemzet fölszabadítása végett, míg a magyarok idegen elem segítségével, melyet akaratja ellenére sorsuk részesévé tennének, akarták nemzetiségüket megalapítani. Oly terv, mely egyrészt Syllára, másrészt Attilára emlékeztet. Rettegésemben még most is a szakállamba nevetek fölötte.» **)

Ez utóbbi vádnak nem volt alapja. Hogy a magyarok a román nemzetet akarata ellenére tegyék sorsuk részesévé — ily csalárd tervvel a fegyverek küldése nem volt kapcsolatban. Nem volt abban semmi csalárdság. Sőt az a baj, hogy terv is aligha.

Cavour sem kereste máshol a baj okát, mint a fejtelenségben s ama reggel hét órai találkozáson, melyre Pulszkyt

*) III. 269.

**) III. 235.

Kossuth kettős emlékiratára adandó válasza végett magához rendelte, csakis e miatt tett szemrehányást. «Nem jól viszik önök a dolgokat», szólt Pulszkyhoz. «Emlékezni fog ön, hogy ismételve, húszszor is (!) kérdeztem Klapkától, miként állnak Couzával s ő mindig azt felelte: jól, rendben vagyunk vele. E szerint én nem akartam a kormány részéről lépéseket tétetni a hercegnél s most azt telegraphálja Cerruti, hogy Couza ingerült s a két első hajón szállított fegyvereket lefoglalta. Én részemről nem követelhetem vissza ezeket, mint a kormány tulajdonát; ez nagy lármát ütne, az orosz fölszólalna ellenünk . . . Legföljebb úgy követelhetem vissza a fegyvereket, mint szárd alattvalók tulajdonát, kik nyereszkező üzletül küldték oda. Legrosszabb esetben azt mondom, hogy Garibaldi küldte a fegyvereket, midőn mi azt hittük, hogy Nápolyba viszik. Végre is: így vagy amúgy elintézzük. Hanem önöknek újra meg újra ajánlanom kell a legszigorúbb discretiót.»*)

A lefoglalt fegyverek egy pár hónap múlva valóban visszakerültek az olasz kormány kezébe. Azon pedig, hogy a fölkelési kísérlet amott Romániában ez úttal megghiúsult, Cavournak már ez időben legkisebb oka sem volt búsulni. Ő már tudta, hogy a háború esélye azon évről teljesen elmúlt, s hogy a jövő tavaszra is nagyon bizonytalanok a kilátások. Nemcsak tudta, hanem ugyanazon találkozáson szépen el is mondta Pulszkyknak. Beszélt neki arról, hogy Velenczét az osztrák talán pénzért is átengedi s akkor természetesen többé az osztrák elleni háborúról szó sem lehet; beszélt arról is, hogy a magyarokkal szövetségben tervezett háborútól Napoleon el is tilthatja őket s akkor bizony a legjobb akarattal sem kezdhettek belé.**) Ily körülmények között bizonyosan sok alkalmatlanságára lett volna neki az a Romániába szállított fegyver-készlet s még igen sokkal több alkalmatlanságot sőt valódi komoly zavarokat is okozhatott volna az, ha ott a magyarok a fölkelést tetteleg meg is kezdik.

Legjobb volt azoknak a hajóknak szépen visszatérni Genua kebelébe.

*) III. 206.

**) III. 201.

IV.

Ha a teljes rendezetlenségben is lehet fokozatot keresni: Szerbiával a magyar emigratio viszonyai talán még rendezetlenebbek voltak, mint Romániával.

Szerbiában alig pár hónappal a francia-olasz-osztrák háború kiütése előtt ment végbe egy csendes kis forradalom és dynastia-változtatás. Karagyorgyevits Sándort letették a fejedelemségből s az elaggott, nyolczvanéves Obrenovics Milost ültették helyére (1858 december). Ennek fia s nem sokára utóda, Obrenovics Mihály herceg volt az, a ki ez időben ott a magas politikát leginkább vezette.

Mikor Párisban az egész világ minden forradalmi törekvésére nézve a legjobb időjárás elkövetkezett, oda sietett Mihály herceg is, hogy Napoleon császárnál tapogatózzék, nem volna-e annak kedve — a mint Kossuth írja — «egy füst alatt a keleti kérdést is fölkarolni».*) Erre — szintén Kossuth elbeszélése szerint — nem kapott ugyan biztató választ, de Napoleon mégis figyelmeztette, hogy lépjen érintkezésbe a magyarokkal.

Az érintkezés annál könnyebben megtörténhetett, mert Mihály herceg sógora, gróf Hunyady László, szintén Párisban időzött s mint magyar ember, jó lábon állt Teleki Lászlóval és Klapkával.

A mint Teleki 1859 május 10-dikén (vagyis negyednapra az után, midőn Kossuth Napoleon császárral beszélt s a nemzeti igazgatóság megalakult) Kossuthhoz küldött levelében írja, gróf Hunyady László a szerbeknek a fölkeléshez való csatlakozását a következő föltételek alatt velte kieszközölhetőnek:

a) A magyarhoni szerbeknek belkormányzat adassék, kiterjedt municipális jogok alapján. Vajdájok legyen főhivatalnoka az országnak.

b) Ha Magyarhon függetlenné lesz, segítse Szerbiát a törökök ellen. Segédsereget küldjön neki (100.000 emberről beszélnek).

c) Mihelyt francia sereg szállna ki a dalmát partra, s

*) I. 388.

Magyarhon határa felé nyomulna, a szerbek is azonnal indulnának Zimonyba. *)

Csakhamar e levél után maga Mihály herczeg rándult át Londonba s titkon (Ludvigh hazánkfia szállásán) találkozott és értekezett Kossuthtal. Ez értekezés alkalmával azonban ama föltételek, melyekről gróf Hunyady László gróf Telekinék «regélt», nem forogtak fönn. Mihály herczeg és Kossuth, kölcsönös politikai nézetcsere után, megállapodtak abban, hogy mindkettőjüknek egyenlően érdekek és óhajításuk Ausztria szétbontására munkálkodni. Ez érdekközösségre támaszkodva, Mihály herczeg megígérte tehát, hogy keresni fog egy alkalmas egyéniséget, a ki a magyar emigratio törekvését Horvátországban és Szlavoniában lehetőleg előmozdítsa; hogy a magyar fölkelésre szánt fegyverkészleteknek Szerbiában lerakodó helyeket fog kieszközölni; és hogy Vetter tábornoknak, mint az aldu-nai magyar hadak kiszemelt vezetőjének, meg fogja engedni, hogy Szerbiában szervezkedjék, sőt néhány száz önkénytest magában Szerbiában is toborzhasson. Világosan kikötötte azonban Mihály herczeg, hogy mindezekre az engedélyt csak akkor fogja megadni, ha már a francia sereg-expeditio tökéletesen bizonyos és biztosított lesz, addig pedig semmiféle szervezkedést meg nem enged. **)

E francia expeditio reményével váltak tehát el egymástól. Az érintkezés föntartása s a jó viszonyok ápolása végett Kossuth június elején (1859) Ludvighot Belgrádba küldötte s *Írataiban* közöl néhány levéltöredéket, melyeket Ludvigh június végén és július elején írt onnan hozzá. Nem sok biztató van bennök; leginkább apró élmények és úti tapasztalatok elbeszélésével vannak tele; Mihály herczeggel, úgy látszik, Ludvigh maga nem igen érintkezhetett. A solferinói ütközet után azonban a belgrádi szárd ügynök, Ludvigh biztatására, kérdést tett a herczegnél a magyarországi beütés érdekében, de a herczeg ismét kereken kijelentette, hogy ha francia sereg nem jön Magyarországra, ő a magyar mozgalmat nem fogja segíteni. «Itt is igaz tehát az: csatlakozunk, ha ti lesztek az erősebbek» — veti utána keserűen Ludvigh.

Ennyi mind az, a mit Kossuth *Írataiban* a szerbiai viszonyokról, a villafrancai békét megelőző időből, találunk.

*) I. 342. **) I. 400.

Hogy a békekötés után bekövetkezett csöndesebb idők alatt — midőn eddigi egyezkedéseik alapföltétele, a francia expeditio reménye, végképen megszűnt — igyekeztek-e a barátságot föntartani vagy más alapon megújítani, arra nézve az *Íratokban* adatokat nem találunk.

Midőn a betörési tervek második korszaka egy év múlva bekövetkezett (1860 szeptember): épen akkor halt meg az öreg Milos fejedelem. Kossuth, az ő mindig résen álló combinativ készségével, mindjárt megragadta ezt az alkalmat, hogy Mihály herczeg jó indulatát biztosítani megkísértse. Még be sem húnnya szemét az öreg Milos, csak betegségének vettek a hírét, Kossuth már sietett Pulszky által e körülményt saját ügyöknek hasznára fordítani.

«A mi Szerbiát illeti — írja szeptember 23-dikán Pulszkyhoz — Milos herczeg pár nap alatt várható halála szükségessé teszi, hogy Mihály herczeg állásának biztosítását kitelhetőleg előmozdítsuk . . . Cerruti úr figyelmeztetendő lesz, ne mulasztja el Mihály herczegnek megemlíteni, hogy mihelyt atyja halálát megtudtam, Mihály herczegnek javára befolyásomat mind itt Párisban, mind Turinban fölhasználni siettem.» *)

Azonban, mint föntebb elmondottuk, Cerruti úr, a helyett, hogy a dunai fejedelemségekbe sietett volna, Egyiptomnak és Kis-Ázsiának vette az útját s így általa nem történhetett meg ama közlés, mely arra lett volna szánva, hogy Mihály herczeg hálaérzelmeinek fölébresztése által az emigratio működése Szerbiában megkönnyíttessék — föltéve természetesen, hogy Mihály herczeg az említett befolyás jelentőségét maga is hajlandó lett volna elhinni, elismerni, és érte háladatossággal viseltetni.

A szerbiai missio teljesítésére Ludvigh küldetett ki, körül-belől ugyanazon időben, midőn Zgliniczky ezredes és Klapka tábornok Romániába volt indulandó (1860 november). Ludvighot Kossuth írásbeli tüzetes utasításai látta el, melyet az *Íratokban* is közöl. **) Ez utasításnak első lényeges pontja ismét az volt, hogy mihelyt Ludvighnak sikerül Mihály herczegnél az elfogadtatást kieszközölnie, mindenekelőtt «gyön-

*) III. 36.

**) III. 81.

géd modorban adja tudtára, miként én arra való biztomban, hogy a fejedelem nemzetünk irányában még mindig azon szándokban s azon készséggel van, melyről tavaly, londoni találkozásunkkor biztosított, boldogúlt Milos fejedelem halálának első hírére kedves kötelességemnek ismertem mind a Tuillériákat, mind a turini kabinetet Mihály fejedelem örökösödési joga támogatásának szükségére figyelmeztetni, de örömmre szolgál tudni, hogy a szerb nemzet ragaszkodásánál fogva Mihály fejedelemnek semmi támogatásra szüksége nem vala.»

Azonban Ludvigh megérkezvén Belgrádba, sajnosan tapasztalta, hogy Mihály fejedelem nemzetünk irányában többé nincs azon szándokkal s azon készséggel, melyet a tavalyi londoni találkozás következtében tőle Kossuth remélt; ámbár ez a remény és várakozás nem igen volt jogosúlt, mert Mihály herceg a támogatást világosan csak azon esetre ígérte, ha a magyar emigratio mozgalmait a francia császár hadsereggel támogatja, a mi sem tavaly meg nem történt, sem az idénre nem volt remélhető.

Mire Ludvigh Belgrádba ért, már Romániában megesett a fegyverek lefoglalásának kudarcza, megvolt a diplomatiai botrány s természetes, hogy Mihály fejedelemnek nem sok kedve volt abból részt kérni magának.

A belgrádi olasz consul azzal fogadta Ludvighot, hogy ő épen nem esodálkoznék, ha Ludvigh megérkezését maga Mihály fejedelem jelentené be az osztráknak. Ludvigh ezt eleinte túlzásnak vélte, de csakhamar meggyőződött, hogy a szerb rendőrség folytonos összeköttetésben áll az osztrák consulatussal, hogy eljárása az útlevelek körül s az idegen útasok fölött gyakorolt kémkedése egészen osztrák szint visel, s mindenből kitűnt, hogy maga a fejedelem is símúl az osztrákhöz. A fejedelemtől még kihallgatást sem sikerült nyernie s némi hasztalan tétovázás után, mint Kossuth előadja: «a helyzetet annyira kedvezőtlennek találta és Szerbiában az időzést, személyére nézve, minden lehető haszon nélkül, annyira veszélyesnek ítélte, hogy kisebb kockázattal járó dolognak tartá: halálra ítélt fejével Pest és Bécs felé jönni vissza, mint Belgrádban maradni.» *)

*) III. 266.

Ily szomorúan végződött tehát a belgrádi missio is.

Az aldunai két «szövetséges» jó barátunknál az emigratio megbizottjainak fogadtatása csak annyiban különbözött egymástól, hogy Romániában Zgliniczkyt az ajtón utasították ki, Szerbiából pedig Ludvigznak az ablakon át kellett menekülnie.

VÁMBÉRY MŰVE A MAGYAROK EREDETÉRŐL.

Második és utolsó közlemény. *)

II.

A magyar nemzet törökségének bebizonyításával foglalkozik a mű hátralevő, több mint 500 lapnyi része. Itt, a főkérdés taglalásánál, már egészében fogjuk előadni szerző bűvárokodásának útját és eredményeit, hogy aztán megtehessük reá észrevételeinket. Mert az ilyen mű megérdemli, hogy az egészszel, az egységgel, a főeszméjével foglalkozzunk és annak becsétől áthatva, ne fordítsunk annyi gondot azon kisebb tévedésekre, melyeket talán imittamott kimutathatnánk.

Először is az egyenes történeti bizonyítékokat gyűjti és adja elő Vámbéry. A legregiebbek közé tartoznak az arab kútfők és megbocsáthatjuk az orientalistának, hogy őket teszi első helyre. Ibn Dasta, ki még 913 előtt írt az etelközi magyarokról, egyenesen azt állítja, hogy a magyarok a törökök nemzetségéhez tartoznak. Azután igyekszik kimutatni, hogy a magyar és baskir nép azonosítása íráshibán alapul. Másrészt az arab íróknál található adatok is nomad, baromtenyésztő népnek tüntetik föl a magyart, ép úgy mint a törököt.

Hogy a byzanczi írók törököknek nézték a magyarokat, azt eléggé mutatja azon tény, hogy több századon át nem is ismerik e népet más név mint a török-turk név alatt. Kifejti, hogy a byzanczi emberek előtt ép úgy a gyűjtőnév volt a török szó, mint a hogy a törökök előtt a frank szó a nyugoti

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 74-dik számában.

európaiak gyűjtő neve. Konstantinos szerint, ép úgy mint krónikáink szerint, hét törzsre osztott a magyar, épen úgy mint a török kún, «sőt a török nomádok most a jeti ata — het atya — kifejezéssel jelölik az ősök fogalmát». Az ilyenféle észrevételek egyszerre mutatják, hogy a közép-ázsiai nomádok figyelmes és tapasztalt ismertetője önti ki tudománya bőségének szaruját. Ugyancsak Konstantinos tesz először említést arról, hogy a magyarok ketté szakadtak és egy részök keletre vonult. A Konstantinosnál közölt nevek közt, bár csekély számban, van olyan is, «melynek idegen hihetőleg finn-ugor jellege alig vonható kétségbe. Ilyen különösen a Lebed, Neke, Fal szó». Ez a szerzőnek valóban komoly tudományos törekvését tanúsítja, mely nem riad vissza az igazság érdekében oly adatok közlésétől sem, melyek látszólag a fő hypothesis ellen vallanak. A philologusok előtt nagyérdekű lesz a fejtegetés a nevekről, mely néhol erősen megtámadja az olvasás elfogadott módját. Így Szalmutzész külön név = hurokvető, és nem azonosítható Almossal. A kurti germatunak az az értelme, hogy: a farkas nem nyomult be, mi a nomád élethez illik. Liunt perzsa eredetű. A kharkha fölügyelőt, a Gyula gyűjtőt jelent. Zaltasz nem más mint az arab szultán, Bulcsü nem más mint a török bilicsi, mi a magyar bölcsnek felel meg. Az, hogy a szavak elején meg van a *j* a többi török dialectusban előforduló *zs* helyett, a magyart a baskirhoz helyezi közel rokonságba.

E szorosan nyelvi anyagnál jobban érdekel és talán fontosabb is, ha szerző elmondja, hogy a régi görög császárok megjegyzései a magyarok — turkok — harci módjáról «egyesen a mai belső-ázsiai törökök harci életének tükré gyanánt tekinthetők». Azok is: «az embert csak lovon ülve tekintik tökéletes lénynek», és a «gyalog» fogalmat még maiglan is azonosnak tartják a szegény, meztelen, nyomorulttal. Leo császár leírása «híven tükrözteti vissza az *ault* a pusztán», a török nomádok táborozását és legelőjét.

Ez első rendű fontosságú érvek után következik a hazai krónikák tanútétele. Anonymus és Kézai lépnek itt előtérbe, hogy mi joggal, azt majd később lesz alkalmunk megvitatni. Az Anonymus a régi török-tatár sajátságok közt föntartotta a vérivást és a vele kapcsolatos *esküt*; az *esküllő* szó egészen megfelel a török *ecskilik*nek = ivás helye. A diszruhák ajándékozása is keleti szokás. Föltűnő továbbá Árpád,

Tas, Gyula, Bulcsú és más nevek egyezése a Konstantinosnál előfordulókkal. De a többi szó közt is sok a török: *Eleud* = annyit tesz mint törzs; *Kundu* = tisztelt; *Ete* = úr; sőt *Tuhutum* neve egyenesen az iráni hősmondából van véve. E neveknek ily sértetlen fönmaradását különösen a hatalmas tradíciónak tulajdonítja, melynek — török módra — a koboz volt a kifejezője.

Kézaihoz áttérve, szerző Hunfalvy ellen igyekszik bebizonyítani, hogy a *Togora* folyó alatt nem az *Irtist* érti, hanem az *Ural* folyót. Így a magyar őshaza ennek partjai mellé jutna, nem a fagyos osztyákok hazája vidékére. Az ott előforduló *Dentiát* Thanais város vidékének, vagy a *Donetz* mellékének véli.

De ezeknél jelentősebbek és gyakran megkapó hatásúak a vezérek korabeli nevek magyarázatai. Alig lesz ezentúl kétségbe vonható, hogy *Geicsa* annyit tesz, mint *ijász*, hogy *Karolt* és *Sarolt* nem más, mint a barna és a szőke, hogy a turulnak, a magyarok czimeres madarának neve most is kis, fekete sólymot jelent a csagatáj török nyelven, hogy *Kupanak*, a somogyi pogány vezérnek neve törökül annyit tesz mint lázadó, hogy a *Tatun* név törökül békést, a *Zemera* gazdagot jelent. Ezek után aztán ki is mondja, «hogy a magyaroknál, mai hazájokba telepedésök idején az álladalmi, társadalmi és vallási életben túlnyomó részben a nyelvökben leginkább kifejezésre jutó török nemzeti szellem uralkodott, és hogy, mint az efféle jelenségeknél határozottan föltehető, a nép intéző és művelő részének, nemcsak szellemi, hanem physikai tekintetben is töröknek kellett lennie».

Most a fő elnevezésre: a *magyar* szóra kerül a sor. Vámbéry szerint e törzs nagy hadi tettei érdeklődést keltettek a távol keleten is. «Magyar volt úgy látszik ama kor jelszava.» A magyar, vagy majar szó, melynek képzője az avar, kabar, kazar szavak képzőjével egy, a hatalmasabb, az uralkodót jelenti: «e szó, egy oly török nép nevének tekintendő, mely a törökök által lakott nagy területnek legéjszakibb határőrséget képezte és finn-ugor elemekkel való egyesülése daczára, mint a török népcsaládnak egyik tagja lépett a világesemények színpadára.»

A magyarok tehát törökök — és itt sajnáljuk, hogy a szerzőnek ép oly magvas mint világos előadását nem követ-

hetjük szó szerint — mert először ezt a történeti adatok mutatják. Byzanceziak és arabok egyaránt úgy nevezik őket. Másodsor mert ezt az ethnologia tanúsítja: «A skythák, parthusok, húnok, avarok, bolgárok és kozárok, szóval mindazon nomádok, melyek a görög, római, byzancezi, középkori európai hadseregek ellen sikra szállottak, az ural-altaji nagy fajnak nem finn-ugor, hanem török-tatár ágához tartoztak. — Akadhat-e még valaki, ki azt állítja, hogy a magyarok népe, mely a vitézségre hozzá hasonló besenyőkkel vívott nem egy harcz után azon kornak néptolongása között a Volgától egészen a Dunáig képes volt magának útat törni, melynek egy új haza alapítása céljából Pannonia tarkabarka népcsoportjait előbb le kellett győznie, mely végre déli és nyugati rablóhadjáratai következtében az akkori Európa előtt felelem és rettegés tárgya volt, hogy ez a magyar nép a békeszerető, halálszat és menyét-vadászattal foglalkozó ugoroknak egy ágról szakadt édes testvére.» Végre harmadszor: «azon maradványok a magyarok cultureletéből, melyek a végleges megtelepedés korából és a közvetlenül utána következő időből reánk jutottak, félreismerhetetlenül a török-tatár eredet nyomait viselik magokon.»

A nyájas olvasó e rövid kivonatból is észrevette, mint emelkedik az író stílusa, mint nő melegsége, azon mértékben, a mint szilárdabb, biztosabb alapot érez lába alatt. De talán nem tévedünk, ha még sem a historiai kutatást tartjuk a tudomány-világ azon régiójának, melyben legotthonosabban érezné magát Vámbéry. Nem szeret az ő szelleme járt úton haladni. Egész valójában ott élvezzük, a mint a nyelv emlékeiből össze igyekszik állítani a régi magyar műveltség képet, természetesen azon szempontból, hogy kimutathassa, mennyire a török nép szellemének körében nőtt föl a keletkező magyar nemzet. *A művelődés mozzanatai* című fejezetekben látjuk a munka súlypontját. Tudjuk, hogy sokan csak tudós dilettansnak nézik a nyelvészetben; históriai módszere sem igen felel meg a szigorú igényeknek, de ezen tér, a keletkező népszellem fejlődésének avatott kísérőjét tünteti föl benne, kinek irodalmunkban alig van párja és nagyon kevés a külföldön is.

Maga az író is e szókkal kezdi a fejezetet: «Hogy a homályt, melybe a magyarok eredetének története burkolva van,

lehetőleg eloszlassuk, eddig az igaz, csak gyér történeti adatok és a nyelvnek csak nagyon problematicus tanúságát használtuk fákljakép. — Marad még egy harmadik mozzanat is, tudniillik a magyar nép kezdetleges műveltségének mozzanatai.»

Az ősi művelődésben keresi és igyekszik kimutatni a török fajával való azonosságot. Azon lélektani processusnak, melynek a kezdetleges civilisatio létrejövését köszöni az emberiség, alig maradt már más emléke, mint a nyelv. Vámbéry módszere tehát abban áll, hogy nyelvünk azon elemeit, melyek kezdetleges műveltségre valló tárgyakat és viszonyokat jelölnek, bonczkés alá veszi, mennyiben törökök azok vagy sem.

E téren aztán nevezetes is az eredmény. Az állatvilágból, barom és marha szavak, a juh, kos, ürü, gyapjú szavak mind közelebb állanak a töröklöz, mint a finn-ugorhoz. Ép úgy a bika, ünő, üsző, borjú szavak. Említésre méltó, hogy a kiválóan magyar állatnak, a lónak, neve ellenben rokon az ugorral. Török szavak még a teve, nyáj, gulya, míg a kutya és eb inkább ugor szavakkal egyeznek meg. A vadkan, Középázsia lapályainak ez elsőrendű vada, nevét a törököktől nyerte, szintűgy a borz, hiúz, görény. Egyáltalában: az inkább délre előforduló állatok neve török, az éjszakiaké és a vízi állatoké finn-ugor.

A növényországból török a fő gabonanemek neve: a búza és árpa. Török a gyümölcs, alma és bor. A homok növényei török származású nevűek, az erdő növényei inkább a finn-ugor nevekkal egyeznek meg: így fa, erdő.

A nomád életmód főjelölője, sátor, török szó, ép úgy a szim, csárda és szállás. Az ács törökül annyit tesz, mint fás ember, tehát magyaroztatást csak e nyelven nyeri. Ép úgy a takács törökül a szövöt jelenti, a szücs a pánczélkészítőt, a szatócs az eladót. Török szavak még a bőr, vászon, és vért(?).

A viselet módja is török, a szakáll és bajusz, a fürt, a kalpak, mind török szavak. Török szavak a sarú és csizma. a gyűrű, boglár és gyöngy. Igen szellemes a magyar kócsagnak összevetése a török kotaggal = lófark, a mi ott a zászló.

A dolog természetéből folyik, hogy a háborút jelentő szavak kiválóan törökök. Így a sereg, toborzás, csata, ör szavak, továbbá a tör, hurok, új, tegez, mind törökök. A nyil ellenben ugor, a kard a perzsából van véve. Ép úgy perzsa eredetű a vár.

A család tagjait és a test részeit jelölő szavak Vámbéry szerint is, majdnem egyforma mértékben rokonok a finn-ugor, mint a török nyelvhez.

Hogy a régi alkotmány lényegére nézve megegyezett a régi, harczos török népekével, a fölött alig lehet kétség. Ennek nyomai megvannak az elnevezésekben is. A gyűlés, tanács, szokás, jog szavak mind a törökhöz állanak közel, ép úgy a bíró, tanú, és szer szavak.

A nap és hold szavak rokonsága ugor területen keresendő, az idő ellenben, a kor és év, török szavak. A tél és tavasz az ugorhoz, a nyár és ős a törökhöz állnak közel. Török a sik, völgy, halom és domb, a tenger is, a tó ellenben ugor.

A mindennapi élet szavai közt török szavak: az alkü, az adás-vevés, a díj és vásár. A kincs, a száz és ezer a perzsából vévők.

Török szavak még a betű, a kép és a szín. Török eredetűek az egyes színek közt a sárga és kék, ugorok ellenben a fekete és fehér.

A vallást illető szavakban még inkább előtérbe lép a perzsa befolyás. Perzsa szavak az Isten, a bálvány, a sárkány. Török eredetű az ördög, a tátos, a javas, a bűbáj, a boszorkány és tündér. Úgy látszik, hogy a kezdetleges élet e terén legkisebb a rokonság az ugor nép szavaival.

Azt hiszszük, hogy ezekben összefoglaltuk a szerző idevonatkozó kutatásainak, mindenesetre igen érdekes és vonzó, a mellett pedig nagy fontosságú eredményét. A módszer itt szorosán tudományos: az író igazán igyekszik behatni a nyelv szellemébe, és a szavak és fogalmak bölesőjét mindig a legmegfelelebb szellemi környezetben keresi. Akár hogyan ítéljünk is az egész munkáról és egyes részeiről, bizonyos, hogy e fejezettel Vámbéry előkelő helyet vívott ki magának a magyar nyelv szelleme legavatottabb kutatóinak sorában.

Mindezek daczára Vámbéry sokkal óvatosabb, semhogy a magyarok tiszta török származása mellett emelné szavát, Elismeri, «hogy a magyar a finn-ugor nyelvkincset csak azon, minden okoskodáson kívül álló, távoli korszakban sajátíthatta el, mikor a finn-ugor törzsnek, ma és már Krisztus születése előtt elválva és földrajzilag egymástól messze elszórva előágai egy testben egyesülve voltak. «Hogy a török rész a magyar népben kezdettől fogva a szellemileg hatalmasabb, poli-

tikai és társadalmi dolgokban a hangadó volt, azt nehéz tagadni», úgy mond, de a mellett elismeri, hogy a finn-ugor elem is fönmaradt.

Ezután a magyar nemzet legrégebb viszontagságait igyekszik megvilágosítani a szerző. Szerinte a magyarok részt vettek a húnok költözésében. Végre a magyarok számáról elmélkedik a honfoglalás korában és példátlanul mondja, hogy kis számuk daczára leigázták az itt lakó népeket. Fejtegetését annak kimutatásával zárja be, hogy az idegen népelemeknek fölvétele volt mindig a magyar nemzet erejének leghathatósabb előmozdítója: oly észrevétel, mely ép oly igaz historiai, mint politikai tekintetben, ép oly fontos a múltnak, mint jövőnek megítélésére. Egyáltalában ez összefoglaló fejezet, stíljét tekintve is a mű legsikerültebb, olvasásra és tanulmányozásra legméltóbb részeihez tartozik, melyet alig ajánlhatunk eléggé olvasóinknak.

E rövid foglalatban igyekeztünk mutatni arra, mi a leglényegesebb e munkában. Nem is az egyes részletek adják meg az ilyenmü műnek értékét, hanem az egésznek menete, a főkérdés eldöntésében nyilatkozó ítélet, az alapúl szolgáló anyagnak összegyűjtésében tanúsított kritika. Vámbéry maga is oly igazán tudományos skepsissel ítéli meg előszavában könyvét, annyira csak tanulmánynak és kísérletnek tekinti azt, hogy talán nem szerénytelenség, megtenni reá észrevételeinket. Szempontjaink azok, melyeket maga a szerző is legfontosabbaknak tart, hisz azon második kiadásban, melyet előkészít, hír szerint elmarad a nyelvi rész, és csak a történeti és műveltségi marad meg.

III.

Miután annyi ideig csak a nyelvben keresték a magyarok eredetének kulcsát, nagy érdem volt egy oly munka megírása, mely az ethnologiai és történeti szempontokat méltatja első sorban. Ilyennek néztük Vámbéry könyvét. De megvalljuk, mindjárt e leglényegesebb várákozásunkban is csalódtunk. Mert ép úgy, mint a hogy a bevezetésből láttuk, hogy az avarok, húnok, kozárok, stb. töröksége mellett csaknem tisztán nyelvi okok hozatnak föl, úgy van a magyarnál is. Bármily

szép és talpraesett észrevételek vannak itt és ott a pusztai életről és Közép-Ázsia népeiről, a fősúly mégis csak a nyelvre helyeztetik itt is. Látjuk, hogy a történeti forrásokban leginkább a nevek érdeklik, és ezekből bizonyítja a magyarok török voltát. Másrészt a műveltségi viszonyok rajzánál is a nyelv, a név fejtegetése lép mindig előtérbe.

Nagyon messze vezetne, ha ki akarnók fejteni, hogy e tekintetben a nyelv tanúsága nagyon kétes. Ezt maga szerző is bevallja sok helyütt, úgy hogy igazán mondhatni fölöle a római költővel:

Video meliora proboque, deterioraque sequor.

Hogy egyes család, személy vagy népnemek mily keveset bizonyítanak egy egész nép nyelve felől, arról volt már alkalmunk szólni. Nemesak, hogy átveszik az egyes törzsek a neveket szomszédjaiktól, hanem e szomszédok magok is reájok ruházzák a másútt divatos nép- vagy méltóság-neveket. Ki ne tudná, hogy a középkori írók alig ismerik a mongol nevet, mindig csak a tatárt emlegetik, pedig az csak bizonyos, hogy a mongol volt ott a fő, a tatár csak a meghódított nép. Még világosabb példa a következő. Midőn a germán népek betelepedtek a római birodalomba, fölvettek a román nyelvet, de a személynevek megmaradtak germánoknak. Így midőn a normánnok meghódították Angliát és déli Italiát, ők már romanok voltak, de fejedelmeik és uraik neve még majdnem tisztán germán. Ha más emlékünk nem volna felőlük, mint a Vilmos, Henrik, Gottfrid, Gilbert, Tankred, Bohemund, Robert, a Mathilde, Rosamunda, Gertrud és más ily nevek, csak nem jönne senki azon gondolatra, hogy itt román néppel van dolgunk. Ez gondolkodóba ejthet a személyneveket illetőleg, különösen oly népnél mint a magyar, mely bevándorlása előtt hazájába már több civilisáltabb népnek (a kozárnak, perzsának, byzanczinak) hatása alatt állott. Ebből tehát az következik, hogy az ethnologiai viszonyokra nagyobb figyelmet kell fordítani. Nem tartjuk magunkat e tárgyban valami nagyon illetékeseknek, de megvalljuk, hogy reánk majdnem mind az, a mit Vámbéry a középpázsiai török jellemzésére nézve elmond, azt a benyomást tette, hogy az ép úgy állhat a mongolokról, sőt talán még finn-ugor törzsekről is, mint a törökökről. Egy szóval majdnem teljes hiányát látjuk azon sajátságok kitünté-

tésének, melyek a török-tatár népet, a nomád harcziás barbárok közt külön egységgé teszik. A míg pedig ennek híjában vagyunk, nem látunk semmi okot, miért sorozzuk a magyarokat a törökökhöz, miért nem inkább a mongolokhoz. Hogy pedig a magyarok bevándorlásuk korában és még sokkal később is, faj és testi sajátságok dolgában jelentékenyen különböztek a többi európai néptől, azt alig lehet kétségbe vonni. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy nem csak a magyar, hanem több más nemzet ethnographiai pontos osztályozása is csak e nagy és nehéz munka elvégzése után lesz lehetséges. Ethnographiai tekintetben tehát talán kimutatja Vámbéry műve, hogy a magyarok nem lehettek finn-ugorok, de semmikép sem mutatja ki azt, hogy éppen a török-tatár törzshöz tartoznak.

Nézzük most a történeti bizonyítékokat. Említettük már, hogy ezek sorát az arab írókkal kezdi szerzőnk. Épen szerzőtől, keletnek és a keleti nyelveknek kitünő ismerőjétől várhattuk és remélhattuk, hogy önálló és beható kutatás által, megveti a tudományos kritika alapjait a keleti iratokban foglalt magyar érdekű értesítésekre nézve. Ez annál fontosabb annál szükségesebb lett volna, a mennyiben, mint Vámbéry maga is mondja, e hírek mind közös forrásra vihetők vissza. Ha ő ezen eredeti szöveget kimutatja és megmagyarázza, nagy és állandó érdemet szerez a hazai történelem körül. Így pedig csak Al-Bekri szövegét közli (133. l.), mely szöveg azonban nehezen lehet az eredeti, minthogy az Ibn-Dastáé annál sokkal régibb. Reméljük, hogy a mi haladt, el nem maradt.

A byzancezi és hazai kútföket illetőleg nem is vártunk szerzőtől valami új és nevezetes eredményeket, hisz eddigi munkáinak köre őt egész más térre utalta. De azt csak megkövetelhattuk tőle, és éppen nagy hírenél és igazán tudományos törekvésénél fogva még inkább, mint mástól, hogy legalább fölhasználja és számon vegye azt, a mit az oly bajos és hálátlan kutatás e téren eredmény gyanánt fölmutathat. Ha szerző Salamon Ferencz kitünő művét a byzancezi forrásokról (A magyar hadi történehez), melyet tudunkkal csak egyszer idéz, lelkiismeretesen átkutatja, bizonyára nem fogta volna mondani: hogy «a hajdankor úgynevezett culturnépei a műveltségben alattok álló nomád szomszédaiak megismerésére semmi

súlyt nem helyeztek». Épen mert a históriai kutatás eredményeit csak úgy félvállra veszi, még oly fontos és elmelete mellett szóló tényt sem ismer, mint azt, hogy még a szent koronán is mint Turkia királya szerepel a magyar király.*)

A hazai kútföket illetőleg is van egy akadémiai pályamunka, melyet azonban úgy látszik nem is ismert a szerző. Ebben ki van mutatva, hogy Kézai nem eredeti forrás a régibb időre nézve, hanem csak kivonata a nagyobb, nemzeti krónikának. Itt aztán Vámbéry még olyat is idéz Kézaiból, mi nem áll benne, csak Podhradczky tette hozzá kiadásában. (187—188. l.)**) Még jobban meglepő az, hogy a szerző az Anonymus Belæ regis notariusban, még mindig valami régi, hű hagyományt lát, sőt még Etele-re s a húnokra nézve is forrásnak nézi. Talán a tárgy érdeke engedi, hogy bár e tárgyról annyit írtak, még egy megjegyzést kockáztassunk.

A kérdés a körül forog: Tudtak-e a magyarok bejövetelekkor Etele-ről és a húnokról, és abból folyik-e a hazai krónikák elbeszélése, vagy pedig tisztán az idegen források átdolgozása gyauánt kell-e azt tekinteni?

Már régebben kijelentettük e folyóiratban, hogy kivéve a Csaba mondáját, kimutathatjuk a többi úgynevezett hún mondának forrásait a külföldi munkákban. A fehér ló regéje is bizonyítja, hogy a magyarok bejövetelekkor nem tudtak Etele-ről, és csak később tartották magukat örökösének. Különben, ha Etele után joguk van a földre, mi szükség a fehér lóra?

A másik és talán még nyomósabb ok a következő: Ha a magyarok, a húnok és avarok mind egy törzshöz tartoztak, és a magyarok közt élt is tudata annak, hogy ők Etele nepei, hogyan van az, hogy krónikáinkban sehol még említve sincs az avar rokonság. Pedig az avar birodalom hatvan évvel a magyarok bejövetele előtt még állott és annak hure és hatalma is elterjedt mindenfelé. Ha tehát a magyarok tudtak még hazájokba jövetelök idején Etele-ről és húnjairól és ennek nyoma van meg krónikáinkban, hogyan van, hogy az időben sokkal közelebb eső avarokról nem esik szó? Minthogy pedig az avarokról nem írnak ezek, csak a húnokról, világos, hogy

*) A fölírás így szól: Γεωβιτῆς τῷ πιστῷ κραλῆ, τῆς Τουρκίας.

**) A magyar nemzetségnevek sora.

a nyugoti forrásokat használták, melyek tele vannak Attila és a húnok hírével és aránylag nagyon keveset írtak az avarokról, vagy épen a húnoknak nevezték azokat is. Ideje volna már kibontakozni tudományunknak a phrasisos hazafiasság bilincseiből.

Így történeti tekintetben igen hiányosnak kell mondanunk e művet. Szomorú jele ez is históriai tudományunk alacsony állásának, mely annak következése, hogy a legtöbb kutató vagy író csak saját tárgyával törődik, és nem tartja szükségesnek tekintetbe venni azt, a mi e téren már történt. Így legjobb esetben is, többen végeznek ugyanazt a munkát, pedig haladás csak az által volna elérhető, ha fölbasználjuk és tovább viszzük egymás kutatásának eredményeit. Ideje volna már szakítani a régi dilettantizmussal és magunkévá tenni a modern civilisatio azon jelszavát, hogy közös, de megosztott munkától függ minden haladás. Különbözik történeti tudományunk, ép úgy mint szellemi életünk többi tényezője, a folytonos újra kezdés szomorú sorsára lesz kárhóztatva.

A mellékletek közt történeti tárgyú a II. számú, *Julian szerzetes nagymagyarországi útja* című. Vámbéry igyekszik kimutatni, hogy ez a jelentés hamisított. Fő okai: először valószínűtlen a száz napi út (494. l.), másodsor lehetetlen, hogy négyszáz évi elválás után a nagy magyarok megértették volna a pannoniai magyarok beszédét, mint a hogy azt Julián elmondja, (498. l.), végre, hogy aránylag nagyon kevés a földrajzi és ethnographiai tartalma.

Megvalljuk, hogy magunk is csak nagyon csekély hitelesnek tartjuk ezt a jelentést, de hamisítottnak nem tartjuk. Azon, hogy a magyarok nyelvét négyszáz év után is megértették a Volga mellékein, csudáljuk hogyan akadhat fönn épen Vámbéry, kinek egyik alapelve az, hogy az egész mérföldek és évek ezrei által elválasztott török-tatár nép tulajdonképen egy nyelven beszél, sőt még azt is bizonyosan tudja, hogy a kúnok és besenyők nyelve közt még kisebb a különbség, mint az alemannok és bajorok közt. De ezt nem tekintve is, egyenes és hiteles históriai tanúságunk van arról, hogy 1237-ben négy magyar szerzetes elindult keletre az elveszett rokonokat keresni. Trois-fontainesi Alberich, francia cisztercita barát, ki 1241-ben végzi krónikáját, tehát teljesen egykorú és Magyarország akkori történetének egyik főforrása,

így ír az 1237. évről: «Híre támadt, hogy ez a tatár nép Comaniába és Magyarországra akar jönni. Megtudni, való-e ez, négy prédikáló (domokos) barátot küldtek el, kik száz napi útban eljutottak a régi Magyarországra és miután visszatértek, hírt hozták, hogy a tatárok elfoglalták már a régi Magyarországot és hatalmuk alá vetették.» *)

Mindezen hiányok és fogyatkozások daczára, melyek csak azt tanúsítják, hogy igen nagy ész és szorgalom sem pótolhatja a szigorú tudományos módszer hiányát, Vámbéry művét állandó becsünek tartjuk, mint a régi magyar szellemi életnek egyik legteljesebb összefoglalását és legszellemesebb előadását.

IV.

Olvasóink már most joggal kérdezhetik, hogy hogyan vagyunk a főkérdéssel: törökök-e a magyarok, mint Vámbéry mondja, vagy finn-ugorok-e, mint azt Hunfalvy és a finnisták állítják? Nem térhetünk ki e kérdés elől.

Bár mennyire ellentétes is a finnistáknak és Vámbérynek egész rendszere és álláspontja, egyben megegyeznek: mindkét párt keverék népnek nézi a magyart. Hunfalvy szerint az alapjában finn-ugor eredetű magyar faj már talán történet előtti időben érintkezett a törökkel és vette át tőle nyelvkincsének és műveltségének nagy részét. Másrészt a kabar-kozár hatásnak is sokat tulajdonít a magyarok törökségéből. **) Vámbéry szerint pedig, a magyar faj, bár még a honfoglalás korában is lényegében török, «a finn-ugor nyelvkincset csak azon minden okoskodáson kívül álló távoli korszakban sajátíthatta el, mikor a finn-ugor törzsnek ma és már Krisztus születése előtt elválva és földrajzilag egymástól messze elszórva élő ágai egy testben egyesülve voltak». ***) Ennek

*) Chronicon Alberici. Igitur rumor erat hunc populum Tartarorum in Comaniam et Hungariam velle venire, sed utrum hoc verum sit, missi sunt de Hungaria quatuor fratres praedicatores, qui usque ad veterem Hungariam per centum dies iverunt, quibus reversis nunciaverunt, quod Tartari jam veterem Hungariam occupaverant et suae ditioni subjecerant. Ed. Leibnitz 564. l.

**) Hunfalvy Pál, *Magyarország ethnographiája* 263. l.

**) Vámbéry, *A magyarok eredete* 420. l.

pedig úgy kellett lenni, mert a magyar nyelvnek finn-ugor alkatrészei az összes finn-ugor csoporttal közösek, sok tekintetben közelebb állnak a lapphoz, másban a finnhez, vogulhoz, osztjákhoz. Így természetes, hogy azon időben kellett a magyar nyelvbe átszármaoznunk, midőn mind e törzs valahol az Ural körül még együtt tanyázott. Látjuk, hogy Vámbéry még türelmesebb Hunfalvynál. Az egész kérdés tehát a körül forogna, a magyar nyelvünkben mennyi a finn-ugor, mennyi a török elem. Ezt még talán perczentben is ki lehetne fejezni, például: a magyar 70 százalék török + 30 százalék finn-ugor, úgy hogy egészséges dualismus jöhetne létre.

Azonban a kérdés sokkal komolyabb, semhogy ily módon el lehetne dönteni. Először is, sok példája van ugyan annak, hogy egy-egy nép elhagyta nyelvét, de arra nincs példa, hogy valamely nyelv szelleme, egész lényegének alapja különböző két nyelvből állott volna össze. Az mindig egységes. Az angol nyelvben mennyi a román szó, de azért az mégis germán szellemű nyelv. Az oláh nyelv mennyi különböző nyelvhatásnak viseli nyomát, de azért az mégis román. Itt nem a szókinés dönt. Épen a magyar volna tehát oly unicum, hogy annak grammatikája finn-ugor, nyelve meg műveltsége pedig török?

Midőn e nagy jelentőségű kérdés eldöntéséhez szerényen járulni kívánunk, tudjuk ugyan, mennyire magunkra vonjuk «finnek» és «törökök» közös haragját, de nem hagyhatjuk el még sem azt a gondolatot, hogy a fő nehézséget az szülte, hogy az egyik párt minden módon finn-ugornak, a másik még töröknek kívánta kimutatni a magyart és így — tényekkel állva szemben — mindegyik kénytelen volt a keverés elégtelen compromissumát venni igénybe. Ha nézetünkben van valami életre való, azt a nyájas olvasó Vámbéry könyvének legyen szíves tulajdonítani, mert nem teszünk egyebet, mint hogy levonjuk az abban foglalt tényeknek természetes következtetését.

Azt a nyelvészetben laikus olvasó is látja a Vámbéry által bőven fölhozott példákból, hogy nagyon sok, és épen a leglényegesebb, mert legrimitivebb kifejezéseket illetőleg, a magyar csak úgy rokon a törökhöz, mint a finn-ugorhoz. Ez által természetesen erősödik a különben is ismeretes rokonság a finnek és törökök közt, mert ha ketten rokonok egy

harmadikkal, a magyarral, úgy egymás közt is rokonoknak kell lenniök.

Ha már most a magyar nyelv szókincsét tekintjük, azt látjuk, hogy sok igen kezdetleges szó van meg benne, a mi a finnben is megvan, más ily fontosságú szavaknál meg a törökkel egyezik meg, de ez esetekben meg a finn és török nyelv nem rokon. Hogy példákat mondjunk, az ív szó a törökkel rokon, a nyíl szó a finnel. A színek közül a sárga és kek a törökhöz áll közel, a fehér és fekete az ugorhoz. A tél és tavasz ugor, a nyár és ősztörök származásra mutat. Csak föltehetjük azt a kérdést: meg lehet-e az a nyelv, melyben megvan az ív szó, a nyíl nélkül vagy megfordítva? Elképzelhetjük-e, hogy egy nyelv megteremtí a tél és tavasz szavakat és máshonnan veszi kölcsön a nyárt és az őszt? Ezek a kifejezések bizonyára minden nyelvnek immanens részei, melyek nélkül azt elképzelni nem lehet. Természetes, hogy ez észrevételeket, melyek művelődéstörténeti érdekűek, csak azon reményben közöljük, hogy a nyelvészek e sajátságos viszonyokat még jobban föl fogják deríteni.

És szerény véleményünk szerint, talán ez vezet a nagy rejtély kulcsához. Ez a pár példa is némileg bizonyítja, hogy a magyar nyelv nem lehetett sem finn-ugor dialectus, mely a törökből vett kölcsön, sem megfordítva. De, minthogy bizonyos és kétségtelen rokonságban áll a magyar nyelv e két nagy családdal, akarva, nem akarva e nagy ural-altaji törzs külön és független ágát kell látnunk benne, mely talán középen áll a finn-ugor és a török közt. Ez magyarázná meg, hogy mint Vámbéry mondja, «a magyar nyelv hangrendszere és alaktana túlnyomólag sem finn-ugor, sem török-tatár nyelv-jellem nyomait nem viseli, míg másrészt az ethnographiai momentumok majdnem tisztán török rokonságra vallanak.»

A geographiai helyzet is megerősíteni látszik e hypothesis. A finnisták az Ural hegységbe helyezik a magyarok bölcsőjét, Vámbéry délre tőle, inkább a Kaspi és Aral tengerek mellékeire. De ha fölveszszük, hogy a magyarok azon időben, midőn elváltak a törököktől és finn-ugoroktól, középen, tehát az Ural folyó mellékén tanyáztak, megmagyarázhatjuk, hogyan lehet annyi szavuk, a mely a pusztá viszonyaira, és másrészt annyi kifejezések, mely az erdő és hegy vidékére vall, mint bölcsőjökre.

Talán nem véletlen, hogy körülbelül erre a vidékre utasít az első történelmi tanúság is. Jordanes, kinek szavára itt igen nagy súlyt kell helyoznünk, elsorolja a Fekete-tenger melléki népeket: «Az eestektől délre lakik az akatzirok hatalmas népe, mely baromtenyésztés és vadászat után él. Azokon túl, a Fekete-tenger fölött terülnek el a bolgárok szállásai. Innen bocsátották ki a húnok, a hatalmas népek termékeny szülői, népeik kettős dühét. Mert egy részöket altzriagi-roknak, más részöket saviroknak nevezik, kiknek azonban külön-külön van lakóhelyök. A Chersonnesus mellett az altzriagi-rok laknak, a hol behozza Ázsia kincseit a sovár kereskedő. Ezek nyáron bebarangolják széles földjüket, a mint barmaik legelője követeli, télen a fekete tengerhez vonulnak vissza. A húnugorok is itt ismeretesek, mert tőlök jó a prémes állatok kereskedése.» *)

E helyet egész terjedelmében közöltük, mert kitűnik belőle, hogy Jordanes, bár Konstantinápolyban írt, meglehetősen jártas volt déli Oroszország földrajzában. A hún-ugorokat ő tehát a húnok szomszédságába helyezi, de már oly vidékre, honnan a prémes állatok kereskedése jó, tehát inkább az Ural hegység felé. Nem mondjuk, hogy éppen magyarokat ért a hún-ugorok alatt, de figyelemre méltó, hogy ezt a népet semmikép se mondja a húnok ágának.

Bármint csűrjük, csavarjuk is a dolgot, ugyan e vidékre utal a «régii Nagy Magyarország» és sem a Kaspi-tó mellett, sem a hegyeknél nem kereshetjük azt, hanem a kettő között. Nevezetes, hogy ott tanyázik a baskir nép, a melyet a középkorban régi magyarnak néztek, és melynek nyelvét Vámbéry most is legközelebb állónak tartja a magyar nyelv török elemeihez. **)

Azután az is említést érdemel, hogy e közös hazából a finnugorok mind éjszakra indultak, a törökök mind délnek, csak a magyarok, besenyők, kúnok mentek egyenesen nyugotnak.

*) Jordanes *Getica* V. ed. Mommsen 63. l. Hunuguri autem hinc sunt noti quia ab ipsis pellium murinarum venit commercium.

**) A Jacquemin által kiadott costumök közt van egy baskir vitéz képe. Nylas és dsidás, könnyű lovon, bőrruhában. Ilyen lehetett a honfoglalás korabeli magyar. — Vámbéry szerint (175. l.), a baskirok «tulajdonképen a valódi törökség határszélein élnek, szemben az ugorok itt kezdődő földjével».

A magyar népnek két külön elemből való összeállása mellett azt is föl szokták hozni érvül, hogy több külön név alatt szerepelnek. Magokat magyaroknak nevezik, nyugoti és éjszaki szomszédjaik ugoroknak, a déliek és keletiek törököknek nézték őket. De vajon a görögök több népből állottak-e, bár magokat helléneknek nevezik, nyugoton græciknek, keleten javannak neveztek őket? Nincs-e most is majd minden európai nyelvnek külön szava a német nemzet jelölésére? A kabar törzs beolvadását sem szabad figyelmen kívül hagyni. De mivel velök a *turkok* vegyültek össze, bizonyos, hogy ekkor a magyarnak már meg volt határozott ethnicus jelleme és egyénisége.

Minden nemzet, midőn a történelem színpadjára lép, több törzsből forr össze. De ismételve mondjuk: arra, hogy mindjárt keletkezésekor két külön népből állott volna össze egy nemzet, mint azt a magyarra akarják fogni, arra igazán nem tudunk példát.

Reméljük, hogy e szerény véleményünk talán tud részeseket találni azok közt, kik a tárgyat nézik és nem a pártot.

A magyar nemzet, hosszú története folyamában, talán az összes históriában páratlan jeleit adta assimiláló képességének, melylyel a legkülönbözőbb elemeket is alkotó részeivé tudta tenni. E nagy munkája folyamatban van még. De azért nem vihetjük át a nemzet bölesőjére. És bizonyára már kezdetben is határozott, egységes, nem kettős szellemre volt szükség, mely azt a beolvasztó hatást gyakorolja.

MARZALI HENRIK.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE.

A paraszt helyzete Olaszországban. — A földbirtok átruházásának rendszeréről. — Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság. — Az északamerikai köztársaság pénzügye. — A történelmi társulat ipartörténeti vállalata.

A *Budapesti Szemle* egyik múlt évi számában röviden foglalkoztam az Olaszországban a mezőgazdaság helyzete iránt tartott nagy enquete eredményeivel. Nem ismerek tanulságosabb olvasmányt, mint a minők az ilyenmű munkálatok, melyek ízekre szedve a nép helyzetét, a tényleges viszonyokról nyújtanak kimerítő fölvilágosítást. Most előttünk fekszik egy újabb kötet az enquete dolgozataiból. Velenczének mezőgazdasági viszonyait tárgyalja és az erre vonatkozó munkálat első részét képezi. Szerzője e jelentésnek Emilio Morpurgo, ki a statisztikai és társadalmi tudományok terén egy érdekes munkával igen szép hírre tett szert és kiben kétségkívül mindazon tulajdonok megvannak, melyek ilyen nehéz inductiv vizsgálat sikerére szükségesek. Az előttünk fekvő dolgozat tényleg nemcsak a benne tartalmazott számos nagyérdékű adatoknál fogva érdemli meg figyelmünket; a jelentéstevő egyszersmind az adatokat szigorúan bírálja, ügyesen csoportosítja és kellő földolgozás alapján az abból lefolyó következményeket megállapítja. Ilyen dolgozatok nagyon könnyíthetik a gyakorlati politika nehéz föladatát. Valamint az orvostan legtöbb és legbiztosabb segélyt nyújthat ott, hol a baj székhelyét megvizsgálhatja, úgy a politika is a sikerre biztos számítást csak ott tehet, hol nem kell sötétben tapogatódzni. De épen ez roppant nagy nehézséggel jár, mivel a politikus egy komplikált szervezetnek tanulmányozására szorul, mely egyúttal igen különböző erők

hatása alatt áll. Azonban dolgozatok, mint az előttünk fekvő, nagyon előmozdítják munkáját és vezéresillagúl szolgálhatnak törekvéseiben.

Morpurgo tanulmányozza a mezőgazdák életviszonyait, erkölcsi, szellemi fejlődését, gazdasági helyzetét, lakását, fogyasztását, a hitelt, a tiszteletét a törvény előtt, a kivándorlást. stb. Látjuk, hogy elég tág a keret, melybe az olasz mezőgazdaság képét foglalja, a melyvel érdemes, hogy mi is egynéhány vonás által megismerkedjünk, mert az európai államok jelenlegi gazdasági helyzetében sok különös ok mellett több közös, általános oknak hatása felreismerhetetlen.

Morpurgo mindjárt tanulmányának bevezetésében következő, kutatásai által érlelt meggyőződésnek ad kifejezést: 1. hogy a mezőgazdaság helyzete Velenczében igen szomorú; 2. hogy javulást nem lehet csak a törvényhozó működése által remélni; 3. hogy meg kell változtatni a társadalmi állapotot, oly erőknek türelmes és meg nem szakított közreműködése által, melyek jelenleg majdnem teljesen tétlenek, vagy azért mert hiányzik a kötelességérzet, vagy hogy felénnek vagy öntudatra nem ébredtek. Velenczében is úgy, mint a többi Olaszországban az új törekvések régi alakulásokkal és szokásokkal találkoznak; a múlt még él a tenyekben, ellentáll a szükséges átalakulásnak, melynek sürgősségét inség és szenvedélyek éreztetik. Akár merre tekintünk, mindenütt a hanyatlás világos jeleit találjuk. A jelentések majdnem kivétel nélkül erről szólanak és sötét színekben festik az olasz parasztok kétségbeejtő helyzetét.

Csak röviden állapotunk meg a népesség physikai életfeltételeinek vizsgálatánál. A legáltalánosabb elelmi szere a velencei parasztnak a polenta, mely legfőbb ételét képezi. Azonkívül még a különböző helyek szerint főzelek, rizs, kenyér, bab, sajt, tej, vagy egyéb elelmi czikkek. Hús csak ritkán fordul elő. A legtöbb helyen az átlagos költség naponkent fel lirát tesz minden egyén után. Az étkezés mennyiség és minőség tekintetében ki nem elégítő. Ennek hatását abban is találhatni, hogy míg az ország egyes, gazdaságilag kedvezőbb viszonyoknak örvendező, részeiben a katonaaállításnál az alkalmatlanok csak 32—36-ot tesznek per mille, addig Velenczében 44-et, sőt Rovigoban közel 60-at. Különben e tekintetben Velence még nem is mutatja a legsötétebb képet, mert pel-

daül Lombardia egyes vidékein, a katonaszolgálatra alkalmatlanok száma az összes vizsgált egyéneknek 22·78 százalékat tesz, azaz 227·8 ezer után. Az adatok továbbá mutatják, hogy igen jelentékeny száma a visszaautasítottaknak egy gyöngé, csenevész nemzedékhez tartozik, melyet a «cronikus éhség» (cronica fame) tönkre tesz. Ugyancsak a népesség szomorú egészségi helyzetét mutatja a pellagra, ez elterjedt betegségnek, statisztikája. Az adatok nagyon hiányosak és inkább csak a minimumnak felelnek meg, de ez adatokból is kitűnik, hogy vannak e tartománynak oly vidékei, hol a pellagra a falusi népesség több mint 50 per millejét ragadta meg.

A népesség kedvezőtlen physikai helyzetének főokát kétségkívül gazdasági viszonyaiban kell keresni. A szerző határozottan kimondja, hogy a kis paraszt általában rosszabbul él most, mint élt ezelőtt húsz évvel, a mivel nem akarja azt mondani, hogy nem lehetnének a viszonyok kedvezőbbek. De a paraszt is nagyobbára kevésbé él a családban, nagyobbak az igényei és aspiratiói és kevésbé tud nélkülözni. A dohány, a kávé, a koresma és különösen a játék igen jelentékeny összegeket emésztenek. Hozzá járulnak azonban még egyéb, fontosabb okok. Először a társadalom teljes átalakulása, mely a vidékre is visszahat. A pénzgazdaság terjedése is idetartozik, mivel ez által a pénz utáni kereslet nagyon emelkedett, míg a rövid lejáratú hitel és a magas kamatláb a parasztot jóformán örökös szolgává tették. A mezőgazdaság is hanyatlást mutat. A népesség szaporodása következtében ugyanis mindinkább elterjedt a gabonatermelés, különösen a tengerinek termelése; ennek következtében egyfelől a föld túlságosan kiszivattyúztatik, másfelől maga a legelő mindinkább szűk terre szorítottatik, az egész művelés alatt álló területnek nyolczadrészére, sőt helyenként egészen eltűnik. Nem csoda, ha a töke nem gyarapodik, ellenben az adósságok roppantúl fölszaporodnak, és pedig annál is inkább, mivel a hitelről csak nagyon elégtelen módon van gondoskodva. Ily körülmények között az uzsora pusztít és az uzsorások magokhoz ragadják a birtokot. Így egyik vidékről azt írják: Az uzsora e kerületen roppant pusztítást okoz; minden falunak vannak saját pióczái, kik még azt akarják, hogy szolgálataikért áldjuk őket. Hogy az uzsorát leplezzék, adásvevési szerződésekbe burkolják. A népbankok ugyan a parasztnak is szolgálatára állanak, de ő nem

igen veheti azoknak hasznát; az ezeknél szokásos rövid lejárat kényszeríti a parasztot mégis az uzsorást fölkeresni. Sőt e bankok leginkább az uzsorások előnyére szolgálnak. Mert ők a pénzt a banktól 6 százalékon kapják és a parasztnak, 50, 60, de 120 százalékon is odaadják.» (Mintha csak rólunk írának!) Ugyanily hangon panaszkodnak másutt is; a népbankok nem igen támogatják a kisbirtokosokat, az uzsorások pedig 50, 100, 150 százalékot is követelnek. A kölcsönök különben a legkülönbözőbb alakban történnek. Gyakran a kölcsön papírban adatik és a fizetés aranyban történik, vagy pedig adatnak árúk és más drágább árúk képezik az ellenszolgáltatást. Mindezek következtében attól tartanak, hogy a birtok rossz évek bekövetkezte esetében a hitelezők kezébe fog átmenni.

Az erkölcsi viszonyok is kedvezőtlen alakulást mutatnak. A családi kötelékek az új tényezők hatása alatt lazulnak. A régi összetartás, a patriarchalis élet mindinkább eltűnik és a családi érzelteknél erősebbek az önérdek rúgói. A családi élet fölbomlik ez érdekek nyomása alatt; hozzájárul a kívándorlás kényszerűsége, mely gyakran hosszú időre választja el a házastársakat. A koresmák roppant szaporodása is igen szomorú szerepet visz. Az adatok, melyek e jelenséget pontos számokban engedik kísérni, csak a paduai tartományra vonatkoznak; de ezek is eléggé tanulságosak. Volt ugyanis koresma:

	1870	1880
a camposampierói járásban	92	1026
« citadellai	«	184
« conselvei	«	64
az estei	«	281
a monseliei	«	168
« montagnanai	«	31
« piovei	«	7
« padovai	«	427
az egész tartományban	973	12167

E számok további magyarázatot nem igényelnek.

Igen szomorú végre az, mit legtöbb helyről a törvény es

*) A könyvben használt jeltől nem tudhatni, hogy e járásban általában nem volt-e koresma, vagy csak ismeretlen volt azok száma; különben 1872-ben azok száma huszonnyolczat tett.

a hatóságok iránti tiszteletről jelentenek. Morpurgo Viktor Emanuel azon szavára hivatkozik, hogy a népek tisztelete a kormány iránt arányban áll azon jótéteményekkel, melyeket tőle élvez. Jelenleg pedig a nép a kormányt jóformán csak az adószedés által ismeri. Ennek megfelelőleg általánosan gyöngül a tisztelet a kormány és a törvény előtt és egyedüli támasza csak a felelem, a fegyver.

A jelentés szerzője azon módok kijelölésével is foglalkozik, melyekkel a szomorú helyzetet javítani lehetne. Minthogy azonban ez iránt behatóbb fejtegetéseket munkájának második részétől várunk, itt a helyzet ecsetelésére szorítkozunk, melyet Morpurgo oly tanúságosan keresztül vitt.

A nyugoteurópai mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete következtében újabban nagyobb figyelemben részesült a következő reformeszmé, melyet először Torrens fejtett ki, és mely Európán kívül több helyen életbe is léptettetett. Kiindulva azon fölfogásból, hogy a földbirtok forgalmával járó számtalan nehézség, továbbá az ebből származó költség kedvezőtlenül hat a földbirtok keresletére és kínálatára, Torrens a forgalom könnyítésére oly eljárást gondolt ki, mely e nehézségeket legyőzi. E rendszert először Dél-Ausztráliában alkalmazta 1855-ben; később elfogadták azt Ausztrália egyéb részeiben, továbbá britt Columbiában, Jovában az éjszakamerikai köztársaság egyik államában és legújabban Angliában is tanulmányozzák alkalmazhatóságának föltételeit. Torrens rendszerének lényege röviden abban áll, hogy minden tulajdonos tulajdonjoga egy nyilvános könyvben följegyeztetik — minden azon nyugvó terhekkal együtt — és e tulajdonjogáról okirat állíttatik ki, mely már most a forgalom tárgyát képezi; a birtok átruházása egyszerűen hátírat által történik; az átruházás csak azon alakisághoz lévén kötve, hogy azt be kell jegyeztetni. Ez okirat kölcsönök fölvételénél is használtatik, ha a tulajdonos a birtokot nem akarja jelzáloggal terhelni. Az okirat kézi zálogul átadatik valamely hitelintézetnek, mely arra kölcsönt ad. Ez előnyöknek tulajdonítandó, hogy tényleg Ausztráliában igen kevés birtok van, mely magát nem vetette volna alá a Torrens-féle törvénynek. Queenslandban 1879 végén a birtoknak 98·18 százaléka volt annak alávetve. Mindenki a ki birtokot vesz, vagy arra kölcsönt ad, mindenekelőtt azt követeli, hogy e törvény szerint be legyen jegyezve. A gya-

korlatban semmiféle nehézség nem mutatkozik, még kevésbbé pedig ott, hol különben is a föld túlságos mozgósítása nagy társadalmi bajoknak szülő oka. Az elért eredmények már Európában is számos barátot szereztek ez intézménynek, azonban vannak ellenzői is, kik azt új országokban alkalmazhatónak tartják, azonban nem régi államokban, a milyenek az európai államok.

A mindenfelé napirenden levő mezőgazdasági kérdés vizsgálásával, különösen az amerikai verseny szempontjából, egy hazai író is foglalkozik. A munka címe: *Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság*, írta Szathmáry György. A szerző kiválólag a statisztikai adatok iránt érdeklődik, melyek mellett a mélyebb vizsgálódások és különösen a közgazdasági reflexiók némileg háttérbe szorúlnak. Az amerikai versenyről az utolsó években oly rengeteg irodalom keletkezett, melynek segítségével szerzőnek egyik föladata nagyon könnyen volt megoldható. Azon részében a munkának, mely a magyar mezőgazdasági viszonyokról szól, meg inkább érezzük a statisztikai anyagnak túlnyomóságát, mely nem nyújthat kárpótlást a gazdasági viszonyoknak hiányzó mélyebb elemzéseért, mint azt kívántuk volna, és mire szintén némi előmunkálatokat például Korizmic *Leveleiben* találhatni. A munka befejezéseül is azt vártuk volna, hogy a szerző a conclusiókat levezesse és az összehasonlitásból valamint a statisztikai adatokból folyó tanulságok iránt tájékoztatást nyújtson, holott így mintegy váratlanul lezárja. Ha tehát a kis füzet nagyobb igényeknek nem felel is meg és a szakferfiaknak újat nem nyújt, mégis örülünk megjelenésén, mert instructív a nagy közönségre nézve és különben is irodalmunkban hézagot tölt be. Különösen pedig helyeseljük álláspontját, melyből az újabban megkísérlett «Beschwichtigung»-gal szemben, a szerző bizony kereken kimondja, hogy a fölhozott vigasz, hogy Amerikában a szűzföld szünőben van, és hogy ott a termelési költségek emelkedni fognak, igen keveset nyom. Nincs is ennél nevetségesebb, a mit csak röviden a következő adatokkal részünkről is a kellő világításba akarunk helyezni: 1. Éjszak-amerikában a mezőgazdaság eddig csak a termőföld kis részét vette művelés alá, még több millió acre várja az eke jótékony működését. És e rengeteg terület termékenysége a keleti államok termékenységét messze tulszárnyalja, a hozadék

kétszer, sőt háromszor nagyobb. Ha egy vonalat húzunk a Hudsonbaytól a Missisipi torkolatáig — mondja Caird — nyugat felé oly területet nyerünk, mely majdnem kétszerite nagyobb, mint Európa, oly terület, mely a legkülönbözőbb termékek tömeg-termelésére alkalmas, és $1\frac{1}{2}$, gyakran azonban 2--3 lábnyi televényréteggel is bír, a hol se kő, se fa, se cserje nincs, mintha a geppel való megmunkálásra teremtvé volna. 2. A mi különösen a búzatermelést illeti, úgy ez még eddig az összes gabonaneműekhez képest szerényebb arányt képvisel. 3. Nagyon téves pedig azon számítás, miszerint az oceánon túl a termelési költségek emelkedni fognak, mert ha csak az amerikaiak óriási teremtő erejét a közlekedés terén nézzük, mely még korántsem létesített mindent, a mit létesítenie kell, úgy a folyamhajózás, mint a tengeri hajózás és általában a szállítás érdekében, akkor is be kell látnunk, hogy ez nem fog javunkra megváltozni, a mint azt Caird is bebizonyította, kire szerzőnk szintén hivatkozik. A mellett Amerika gazdagodik tőkekben és könnyűséggel visz véghez oly munkálatokat, melyek például a mi erőnket messze, de messze túlhaladják. Már évek előtt kifejezést adtunk azon nézetnek, melylyel újabban Peeznél találkozunk, hogy Amerikának föllépése Európával szemben sokban hasonlít azon első nagy gazdasági forradalomhoz, mely az amerikai nemesércz-bányák művelésével bekövetkezett. És végre is, nemcsak az amerikai versenynyel állunk szemben, hanem mindazon rengeteg nagy területeknek versenyével, melyek a culturának most rohamos gyorsasággal megnyeretnek a föld minden részében és nincsen nyersanyag-termelésünknek egyetlen ága, mely e nehéz conjuncturáknak nem néz elébe. Nagy hiba e tények elől szemet húnyni. Ellenkezőleg legyünk meggyőződve, hogy nekünk erősen küzdenünk kell, javítanunk kell gazdaságunkat, ha helyünket meg akarjuk állani, midőn oly óriásokkal állunk szemben, melyeknek mértéke reánk semmi tekintetben nem alkalmazható.

Ez utóbbit mutatja azon érdekes probléma is, mely jelenleg az északamerikai köztársaságot foglalkoztatja. Ez államnak költségvetése 1883-ban 415 millió dollár bevétellel szemben csak 267.6 millió kiadást mutat föl, úgy hogy ez évben is jelentékeny fölösleg fog mutatkozni. Ha nem sejtett zavarok be nem állanak, az évi fölösleg következetesen emelkedni fog, az államadósság csökkenésének arányában.

A kincstárban fölhalmozódó többletek számos hátránnyal járnak, miért is azon sürgős kérdés támad, mikép használandó föl a jelentékeny többlet. Legzejszerűbbnek látszik az államadóssági kötvényeknek visszavásárlása. Ez azonban azon hátránnyal járna, hogy ezeknek agiója ily eljárás mellett rövid idő alatt annyira emelkednék, hogy a beváltás roppant költséges volna. A másik mód az adóknak és különösen a vámoknak leszállításában állana. A belföldi adók leszállítása, esetleg eltörlése ellen számos ok szól. A vámok eltörlése ellen pedig az egész védvám-párt fölszólal, mivel az iparosok nyilatkozatai szerint az iparnak a védelemre szüksége van. Az említett eljárásoknak mindegyike tehát bizonyos nehézségekkel jár és irígy szemmel kísérhetjük az oceánon túl e kérdés megoldása körül törtéendőket.

Irodalmi életünk egyik érdekes mozzanatáról is akarunk végül tudomást venni, melynek célja hazánk ipartörténetének kutatása. Nemcsak tudományos szempontból üdvözöljük a történelmi társulat határozatát, mely szerint hazánk ipartörténetének művelését önálló ipartörténeti füzetek kibocsátása által kívánja előmozdítani; gyakorlati szempontból is fontosságot tulajdonítunk e határozatnak. Minden nép gazdasági történetében találja meg ama fejlődési törvényeket, melyek gazdasági életében érvényesültek és napjainkban, hol a népélet eredeti forrásaira vissza kell menni, hogy az alkotásainknál követendő irányt fölismerjük, a történet alapos tanulmányozása igen nagy szolgálatot tehet nekünk. Sok adat és okirat elpusztult a százados rabszolgaság és más viszontagságok következtében, de azért mégis meg vagyunk győződve, hogy kellőleg megindítva, a kutatások föltámaszthatják hazánk iparának történetét és avval együtt művelődési életünk egyik fontos tényezőjének képét. Azonban nem tartjuk fölöslegesnek arra figyelmeztetni a társulatot, hogy nemcsak okiratok leírásáról es kinyomatásáról legyen gondoskodva, hanem arról is, hogy az ezekben tartalmazott adatok kerekded történeti képekben dolgoztassanak föl. Reméljük, hogy ez első lépést idővel követni fogja a magyar általános gazdasági történetnek átkutatása, mely irányban a külföldi irodalom bennünket már régen messze túlszárnyalt.

NYÍLT LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ.

Tisztelt szerkesztő úr!

Tökéletesen igaza van önnek, hogy az ellenzéki egoismus annyira fogva tartja a kiválóbb elméket is, hogy hasztalanul tárjuk ki előttök a kézzel fogható igazságokat; ők mégis előbbi hitöknél maradnak s még meg is tapsoltatnak, hiszen ilyen az emberi természet: egyszer magasztalja azokat, kik csatákat nyernek s diadalokat vívnek ki, máskor megdicsőíti azokat, kik csatákat vesztenek s elfutnak a haza javára — egyszer magasztalják a tevékenységet, máskor a tétlenség népszerű.

Midőn tehát önt fölkértem, hogy újabb történelmünkől történelem-művelődési képeket írasson a *Budapesti Szemle* számára, nem azért tettem, hogy az ellenzék köreiben prosltyákat szerezzek, hanem főleg azért, hogy előkészíttessék újkori történelmünk, s hogy a *Budapesti Szemle* sok jó és érdekes olvasmányt nyújtson a közönségnek — mert bár mennyire örvendek is a *Budapesti Szemle* gyarapodásának, mégis óhajtom, hogy még nagyobb elterjedést nyerjen — hogy ne hiányozzék egyetlen műveltebb házban sem s versenyezzen a legjobb külföldi folyóiratokkal. — Reám nézve hízelgő, hogy kérésemre fölszólítással válaszol s részben tőlem várja saját kívánságom teljesítését. Azonban ön maga is elismeri, hogy egy miniszternek több dolga van, mint más embernek. De van több nyugalmas hete, mondja ön, mikor a múltra is visszagondolhat. Igaz, de akkor egy keveset körül is kell nézni az országban, mi mindig ressortjának hasznára válik; egészsége érdekében is kell valamit tennie, saját dolgaival is kell foglalatatoskodnia s ressortja nagyobb kérdéseit is csak ily időben tisztázhatja, de

vége ha sikerrel akarna írni, kedélynyugalomra is volna szüksége, mire oly emberek, kiket a sors oly következetesen üldöz, nem tudnak szert tenni.

De annak daczára én már megelőztem ön óhajtását, s alkalmilag tovább is hajlandó vagyok annak megfelelni. *)

Midőn Lukács fölött emlékbeszédet tartottam, iparkodtam képét adni azon időnek, melyet együtt éltünk át. Kisebb dolgozataimat és cikkeimet csakis hasonló szándokból adtam ki, s azokhoz írt bevezetésemnek szintén hasonló főadata volt. — Részesültek-e figyelemben e törekvések, volt-e sikerök — nem igen tudok ez iránt véleményt mondani, — sőt azon essay-nek, melyet múltkor az Akadémiában fölolvastam, egyik mellékes, mintegy öntudatlan intentiója volt, a múltra való reflectálás. De miután már azt említém — talán nem fogok visszahívni az író szabadságával, ha ez essay-re vonatkozólag egy-két megjegyzést teszek. — Ennek tartalma részint a történelemé, részint báró Eötvös Józsefé, mi azonban az enyém, az annyi, hogy kimondom, hogy jövője azon eszméknek, melyeket mint korunk uralkodó eszméit fejtegetett Eötvös, még nincs biztosítva hazánkban s hogy ez eszmék mellett ma már más uralkodó eszmék is léteznek. Nem tekintem én azt valami nagy fölfedezésnek, azt más ember is tudja s én a dolognak valószínűleg nem is először adtam kifejezést.

Észrevettem azonban a közönségben nemi kétséget e tekintetben. A nemzetiség ügyét illetőleg a kétségnek alig van tere; annak biztosítására sokat kell tennünk s pedig az okos külpolitikán kívül, melynek lényege a Németországgal való barátságban fekszik, közgazdaságunkat és szellemi kulturánkat nagyban elő kell mozdítanunk, mert nemcsak az ember, hanem a nemzetek is saját szerencsájök kovácsai. A szabadság is azonban sok eshetőségnek van kitéve; a democratia tulajdonosságai vagy inkább a demagogia, a mint az Franciaországban ma terjeszkedik, mindenkor s mindenütt a világon állameseményekhez s autocratiához vezettek. De nemcsak onnan jönnek a veszélyek; azt lehet bátran állítani, hogy a reactionarus

*) Köszönjük a szíves ígéretet, s egyszersmind jelentjük, hogy az első magyar vasút történetét, melynek megírását a miniszter úr sürgette, Fenyvessy Adolf úr fogja megírni a *Budapesti Szemle* számára még ez év folytán.
Szerk.

velleitások mindig a radicalismus számára dolgoznak, némelykor öntudatlanul, némelykor öntudattal.

Ugyanazok, kik Thiers-t megbuktatták s Mac Mahon-t helyébe hozták, a radicalismus javára működtek. A veszély tehát az auctoritas elvének régi formákban való fölébresztésében rejlik. Ez tény, s az nem annyit jelent, hogy auctoritás nem kell a világon. A nélkül nem állhat föl az állam, sem a társadalom. De az auctoritás nem tartható s nem állítható föl a régi formákban.

XIV. Lajos monarchiája «l'état c'est moi» politikájával ép oly nonsens, mint a commune — s a tudomány s minden szellemi vívmányoknak ignorálása s azon hit, hogy az emberiséget a contra-reformatio korszakába vissza lehessen vezetni, sajnálatra méltó aberratio.

Állításommal, hogy a junker-szellem ma erősebb, mint huszonöt év előtt volt, s hogy az nagyon egészségtelen jelenség, nem támadom meg az aristocratiát, a mint azt nézeteim a felsőház reformjáról mutatják. — De az aristocratiának magasan kell állni politikai képességben, műveltségben, vagyonban — neki kell vezetni a társadalmat — míg a junker-szellem csak tudatlansággal párosult casta-dölyf. Érintettem végre, hogy a vallásos vagy egyházi eszme is mozgatja az élő generatiókat — ezek tények, de ezeknek is jó fordulatot kell adni. — Azon kell lenni, hogy a vallásos eszme felekezetlenséghez ne vezessen, mert a mint máskor mondtam, positiv vallás nélkül nincs positiv jog, szükséges, hogy minden egyház híveinek kedélyére s erköltségére hasson — nevelni kell ez irányban ily szerepre a papokat s óvakodni kell az extravagantiáktól. A közgazdaság terén pedig nem a verseny s ipar ellen kell szónokolni, hanem azok határai közt kell a munkás-osztályok érdekeit előmozdítani; a nevelésről s közegészségről, az élelmezés olcsó föltételeiről kell gondoskodni. Ez, valamint az igazi okos s tevékeny humanitas a socialismus s communismus legjobb antidotumai. Talán nem ártott, azt elmondani s ez indokolja levelem hosszúságát.

ÉRTESITŐ.

Max Wirth: Geschichte der Handelskrisen. Dritte vermehrte und verbesserte Auflage. Frankfurt a. M. 1883. J. D. Sauerländer.

A statisztikai és közgazdasági dolgozatairól ismert német író, Wirth Miksa, a kereskedelmi válságokat tárgyaló művével harmadszor lép a közönség elé. E műnek már sorsa, hogy az üzleti életben jelent kezű nagy csapások gyászoló és vigasztaló kísérete legyen: napvilágot az 1857-diki válság után látott és ez első kiadás példányait az 1873-diki válság kitörésekor kapkodták el; a kereslet utána oly nagy lett, hogy a szerző még e válság lefolyása előtt kénytelen volt az új kiadást sajtó alá bocsátani, mely ismét a Bontoux-féle crisis után fogyott el és vált szükségessé a harmadik kiadás.

A munka e története magyarázza már, hogy a harmadik kiadás sok újat tartalmaz. Nemcsak a Bontoux-féle válság képez benne egy jeles új részt, hanem az 1873 diki is teljesen át van dolgozva, miután az 1874-ben megjelent második kiadásban csak is a válság kezdete lehetett érintve és nem annak, majd hat évig tartó lefolyása és utóbajai.

Részben ezért, részben pedig, hogy a gyakran ismétlődő válságok következtében e mű oly szükséges ismereteket tartalmaz, foglalkozunk vele bővebben, mint különben egy harmadik kiadással tennénk.

A jelen munkához hasonló művek értéke, miután első sorban a gyakorlati életnek szólnak, nem egyedül a szerző tehetségétől, hanem a mű összeállításánál alkalmazott módszertől függ. Bármily

nagy tehetséggel és névvel bírna is egy író, ha az üzleti élet fölött elvontan elmélkednék, bizalomra számot nem tarthatna; nagyban és egészben eltalálhatná ugyan a helyes irányt, de a gyakorlati emberre, ki a tételeket az életből óhajtja bebizonyítva látni, alig hatna.

Teljes inductiv eljárás pedig e téren számos nehézségbe ütközik. Mert kinek jutott az a szerencse, hogy az európai kereskedelmi viszonyokat az évek hosszú során megfigyelhesse? Ez az előnye volt meg szerzőnknek és ez válik előnyére munkájának a kereskedelmi válságokkal foglalkozó egyéb művek fölött.

Szerzőnk a mű megírásának gondolatára is inductive végzett munka közben jutott. Az ötvenes évek elején a már ismert közgazdasági író egy frankfurti lap dolgozótársnak hívta meg és a nemzetközi pénzpiac esélyeinek registrálását bízta reá. E foglalkozás közben jött arra a tapasztalatra, hogy bizonyos szabályok mint törvények jelentkeznek az üzleti életben; hogy bizonyos előzmények, mindig ugyanazon következményeket vonják magok után. De saját tapasztalataival még nem elégedett meg; a történetet is tanulmány alá vette és csak miután a történetben tapasztalataival megegyező jelenségeket talált, állította föl a válságok diagnosisát és határozta meg a theraphiát.

A szerző későbbi foglalkozása is csak az inductiv munkát segíthette elő. Tíz évig a berni statisztikai hivatal igazgatója volt, majd a bécsi *Neue Freie Pressenél* ismét a nemzetközi pénzpiac rovatvezetője lett. Így keletkezhetett az előttünk fekvő, majdnem kétszáz lapot számláló nagy mű, mely ép oly tanulságos, mint kellemes olvasmány.

A mű, bevezetés után, tizenhat részre van osztva; mindenik rész egy-egy válságot foglal magában. A bevezetés a munka quintessenciáját tartalmazza: röviden azon tanulságot, melyet a kereskedelmi válságok történetéből levonni lehet.

Wirth kétféle válságot különböztet meg: forgalmi tényezők válságát és tőkeválságot. Előbbi beállhat, ha kényszerítő viszonyok vagy a hitel és forgalmi tényezők hiányos szervezése következtében e tényezők körében viszásság, fönnakadás jön létre. A tőkeválság pedig legkülönbözőbb okokból eredhet, háborúk, belmozgalmak, tévesztett vállalatok, epidemiák stb. miatt, de leggyakrabban túlhajtott speculációk következtében, melyek a létező tőke erején túlmenve, végre a hitelt döntik meg. Ilyen válságok rendszerint akkor szoktak föllépni, midőn a nemzetek nagy veszedelmeken

szerencsésen átestek. Ez fokozza a nép bátorságát, kedvét és mindenfelé megindul a merész vállalkozás.

Az egyes válságok közeledtét határozott symptomák jelölik, melyek elég korán észrevehetőek, úgyhogy egyesek magokat a veszélytől még megóvhatják. Ennek bizonyítéka az a tény, hogy a legutóbbi válság alatt, tapasztalt üzletemberek nem igen szenvedtek kárt, leginkább csak azok sújtattak, kik a kereskedelmi viszonyok fejlődéséről magoknak ítéletet alkotni nem tudtak.

A válságot jelentő symptomák a következők:

- a) Nagy vállalkozói szellem és merészség;
- b) a munka nélkül való meggazdagodásra törekvés kórsága;
- c) a közönség naiv jóhiszemősége, a minek következtében oly vállalatok létesülhetnek, melyek a szédelgés bélyegét homlokukon viselik;
- d) korlátot nem ismerő agiotage;
- e) az élelmi cikkek és nyers anyag árának rendkívüli emelkedése, míg a kész cikkek ára stagnál, vagy épen esik;
- f) a fekvőségek és a munka drágasága;
- g) a tőke utáni nagy kereslet és ebből folyólag a magas kamatláb.

Hol e symptomák mind összetalálkoznak, a válság az ajtó előtt van.

Szerzőnk jól tudja, hogy a világot válságoktól se tanokkal, se intézkedésekkel teljesen megóvni nem lehet, de azért kifejti a prophylacticus eszközöket azon hízemben, hogy alkalmazásuk által a bajok talán ritkábbak, de következményeik mindenesetre enyhébbek lesznek.

Az óvó eszközök közt első helyre az általános műveltséget és a közgazdasági ismeretek terjedését teszi. Továbbá a válságok tanulmányozásából levonható elméleten alapuló törvények alkotását sürgeti. Különösen a részvénytársaságokra vonatkozólag kiemeli, miszerint e társaságok akadályoztassanak meg abban, hogy saját részvényeiket megvehessék, hogy új részvényeket a régiebbeknek teljes befizetése előtt kibocsáthassanak; a részvényeseknek joguk legyen a társaság könyveibe bármikor betekinthetni és e társaságok fölött állami fölügyelet gyakoroltassék. Az állam sokat tehet még ide vonatkozólag a közgazdasági önkormányzat kifejlesztésével és ha az ipart, kereskedelmet korlátozó intézményeket megszünteti. Így éri el a nép azt az önállóságot, hogy a vállalatoknál saját belátását követheti és nem kénytelen más eszméi után indulni. Végre az

:parra, földművelésre és kereskedelemre szigorú statisztika vezetését kívánja és ha valamely ágban túltermelés állna be, ennek nyilvánosságra hozatalát.

Ha azonban mindezek célhoz nem vezetnének és a catastropha beállna, akkor kétféle politikát tart helyesnek. Az egyik, a liquidatió, ha tudniillik a válság túlhajtott üzérkedésből eredt. A válság következményeit viseljék a szédelgők. Igaz, hogy ez esetben ártatlanok is szenvedni fognak, de minél gyorsabban folyik le a liquidatió, az ügyek rendes menete annál gyorsabban áll helyre. Ha az állam magát nagyon könnyen segélyezésre engedi ragadtatni, akkor jogos az az aggodalom, hogy az üzérkedők erre támaszkodva, csakhamar ismét szédelgésre adják magokat.

Ha pedig a válságot rendkívüli viszonyok idézték elő, akkor a kormánytól kiinduló, valamint a testületek által végzett segélyezés helyén lesz.

Az átmeneti időszak bajainak enyhítésére is kiterjed szerzőnk figyelme. E célra discount- és kölcsönpénztárak szervezését ajánlja, hitelegyletek alapítását és a munkásosztály segélyezését közmunkák adása által. Valamint eredményes intézkedés lehet még az adóssági törvények fölfüggesztése, csődeljárás egyszerűsítése és moratorium.

Ez volna a bevezetés rövid tartalma. Szerzőnk fölfogásában való bizalmunkat csak erősítheti az, hogy a negyed század előtt fölállított elméletét a későbbi válságok is helyesnek bizonyították be.

A kereskedelmi válságok közt, mint első a XVI. század végén és a XVII. elején Lübeckben lefolyó van fölemlítve. Ezt követik egymás után a németalföldi «tulipán-mánia»; az angol pénzválságok 1696-ban, 1711-ben, 1815-ben, 1825-ben, 1836-ban, 1847-ben; a Law-féle, valamint a francia nemzetgyűlés által kibocsátott és a nemeségtől elvont javakat hypothekául bíró utalványok válsága; a hamburgi 1770-diki és 1799-diki válságok; az 1814-diki, 1837-diki és 1839-diki amerikai válságok.

E részek szerzőnknek történeti tanulmányain alapulnak. Forrásokul Thiers, Andersön, Püschner, Macaulay, Heymann munkáit használta, valamint honfitársunknak, Horn Edének pénzügyi dolgozatait, melyekről többször elismeréssel nyilatkozik.

A következő crisiseket, mint az 1857-diki általánost, az 1863—64-diki francziát, az 1866-diki angolt, az 1873-diki általánost

és az idei Bontoux-félét, saját megfigyelése alapján dolgozta ki és ezek képezik a mű két harmadrészét.

E két utolsó válság fejtegetése, mint a mű új része, figyelmünket különösen kiérdemli. Mind a kettő ugyanazon okból, túlhajtott üzérkedésből eredt. Az 1870-diki válságnál a crisis jelző symptomák legszembeötlőbben mutatkoztak: a kereskedelmi vállalatok száma egyszerre fölszaporodik; az üzletkörökben a szerencsejáték minden nemét lázas szenvedélylyel űzik; az agiotage sohasem volt merészebb; a luxus minden mértéket túlhalad; a munkabér, lakbér mesés magasságra szökik; a fekvőségek ára a való értéket sokkal fölülmúlja. Minden gondolkozónak be kellett tehát látni, hogy ez alapot nélkülöző irány végre is örvénybe vezet; be is látták sokan, de csak kevésnek volt annyi erélye, hogy ideje korán húzódtott volna vissza, a nagy tömeget a gyors meggazdagodás utáni vágy démona tovább-tovább űzte a nyaktörő úton. E válság a legkisebb részletig behatóan van tanulmányozva: a különböző államokban tett pusztítása; a praeventiv eszközök, melyek mégis itt-ott alkalmaztattak; a bajok megszüntetésére követett eljárás.

A Bontoux-féle válság actualis jellegénél fogva érdekes. Wirth művéből láthatjuk, hogy a veszedelem egész Európát újra fenyegette s hogy csak is néhány előkelő francia financiernek köszönhetjük, hogy a crisis particuláris maradt. Továbbá e cikk a francia viszonyokra is élénk színt vet.

Franciaországot a nagy «Krach» csak kis mértékben érinté, fényűzési ipara szenvedett alatta némileg. Az ifjú köztársaság ez időben a háború okozta veszteséget iparkodott kipótolni. Törekvése sikerült is, a mennyiben a kormány a rendkívüli adókon mindinkább könnyíthetett. E komoly férfias munka korszakában még a nagyobb szabású szédelőgök, mint Langrand Dumonceau a katolikus bankkal, továbbá Philippart és Soubyron sem tudtak hívőkre találni. Csak később, midőn a gazdálkodás eredményeként az általános jólét terjedni kezd, éled föl újra a vállalkozási kedv és az összegyűlt tőkek elhelyezésre várnak.

Ekkor költözik Bontoux Ausztriából Párisba és a francia tőzsdé egészen mindjárt, mint meteor tűnik föl. Bontoux kétségtelenül egyike a legnagyobb finantzehetségeknek és bukása csak annak képezi újabb bizonyítékát, hogy a leggeniálisabb egyén sem képes oly állapotokat föntartani, melyek nem reális alapon nyugszanak. E válság azonban nem ölthetett volna ilyen mérveket, ha a részvény-

társaságokra vonatkozó francia törvények, daczára a folytonos javítgatásoknak, több hiányban nem szenvednének. Így mindenekelőtt új részvények kibocsátását megengedik, mielőtt a régiebbek teljesen be lennének fizetve; ez volt tulajdonkép az oka a válságnak. Továbbá a társaságok saját részvényeiket is megvehetik és így ügyes speculansok a jóhiszemű közönséget kizsákmányolhatják. Csakis ennek következtében történhetett, hogy az Union Générale vagyona oly különböző képet mutatott a részvényesek gyűlésén, 1881 november 5-dikén, és a hitelezők első összejövetele alkalmával 1882 április elején. Az Union Générale ugyanis saját részvényeiből 60,600 darabot vásárolt össze és ezzel sikerült a 500 frank névleges értékkel bíró részvényt 3000 frankra hajtani föl, míg 1882 áprilisben azok 375 frankra estek vissza. Bontoux-féle válságra volt szüksége a francia törvényhozásnak, hogy a részvénytársaságra vonatkozó szabályok helytelenségét belássa.

Végül csak azt jegyezzük még meg, hogy kívánatos volna, miszerint e mű, minél szélesebb körben terjedjen el, mert kétségtelen, hogy a válságok ellen a legbiztosabb óvszert a válságok mibenlétének ismerete képezi. A szakember pedig a közgazdaság történetéhez talál benne kitűnő részt, minthogy a pragmaticai rendszer a legnagyobb szigorúsággal van megtartva.

NAGY ERNŐ.

*Néhány észrevétel Marczali Henriknek «Vámbéry a magyarok eredetéről» című könyvismertetésére. *)*

Tisztelt szerkesztő úr! Legyen szíves egy kis helyet szorítani észrevételeimnek a *Budapesti Szemlé*ben; nem lesznek olyan számosak, a mint a hosszú cím ijesztget. Marczali Henrik ismertetésében állítások és vélemények fordulnak elő, a melyeket sajnálnám, ha a *Budapesti Szemle* olvasói kész pénznek, vagyis a tudomány aranyának, vennének. Marczali úr a 207. lapon állítja, hogy «az első magyar írókat bizonyos jőzan következtetés vitte arra, hogy a húnokban látták a magyarok őseit» . . . «Tudományosan azt nem lehetett

*) Lásd a *Budapesti Szemle*nek 1883-dik évi februáriusi füzetét (306 stb. lapjain).

bizonyítani akkor sem, de kétségtelen, hogy egészséges alapon nyugszik, a *népjellem egységének alapján*!! — Marczali historicus létére jól tenné, ha megnevezné *azon magyar írókat*, kik a hún rokonságot józan következtetésből hirdetéek először. Én régóta keresem a hún mondának eredetét, de mindeddig csak azt bírtam kitalálni, hogy az külföldi irodalomban keletkezett, s abból jutott a magyar krónikákba. — Továbbá mint gondolkodó ember szeretném azt a *józan következtetést*, úgy fogalomba szorítva látni, a mely a húnok magyarságát, vagy a magyarok húniságát szülte. Végre bezzeg nagyon örülnék, ha a *népjellem egységének azon alapját* is, tudniillik a *húnok és magyarok jellemének egységes alapját*, megfoghatnám, melyre Marczali oly bizton támaszkodik. Mikor én ilyeneket olvasok, föltötte elszomorodom, hogy nem vagyok Oedipus; hogy nem érthetem a nagyon mélységes tudományt.

Csodálatos, kiált föl Marczali, hogy eddig nyelvtudásaink nem tudták, hogy a finn-magyar nyelvrokonságot már a nagy Leibnitz állítja.

Én is csodálatosnak találom, hogy Marczali ezt a tudomását csak most közli az olvasókkal, mert föl lehet tennem, hogy a *Literarische Berichte*-k 1877-diki *évfolyamát* némi figyelmére méltatta. Ott a magyar nyelvtudománynak egy rövid történeti rajzát adtam, a melyben Marczali megtalálhatja, hogy már Leibnitz előtt Amos Comenius tudott valamit a finn-magyar nyelvrokonságról; s ott természet szerint, Leibnitzot is megemlítém. Szinte bizonyosnak hiszem, ha Marczali az említett történeti rajzot megolvasta volna, vagy nem írja azt, a mit a *Szemle* 308. lapján kiterít, vagy helyette olyasmit ír, a mi tudományos irodalmunknak jobban megfelel.

Ugyan e lapon a *nemzeti érzületet és a tudományt* egy fonott kalácsba gyúrja, beléje ezt a költői mazsolát:

«Elhagyatott, testvértelen ága nemének» dugván, hogy íze sebb legyen. Vagy inkább, hogy könnyezve egye a magyar, mert az sírva vígad. Minthogy pedig az úgynevezett finn *theoria se a nemzeti érzületet se a tudományt nem elégithette ki*, tehát így folytatja Marczali, «*azon férfiak, kik a magyarnak a nyugati műveltséghez csatlakozásáért lelkesedtek, mint Eötvös József, soha nem mondtak le a reményről, hogy végre is kimutatható lesz a magyar rokonsága az indogerman törzsszel. És itt a közvélemény ösztöne egy úton járt a tudomány követelésével!*

A józan következtetés a népjellem egységének alapján a magyarokat húnoknak találta, mert az, hogy a magyar nemzet finn-ugor eredetű volna, se a nemzeti érzületet se a tudományt (tudniil-

lik a Vámbéry és Marczali tudományát, mert a nemzeti érzületnek nem kell semmiféle tudomány, — majd bizony, az érző és érzékeny ember még gondolkodjék is?!) nem elégíthette ki. A költő azért a nemzete árvaságán így kesereg:

«Elhagyatott, testvértelen ága nemének!» Vámbéry megkönnyőrül a kesergőn, vigasztalja, hogy habár elenyésztek a magyarok elődjai, a húnok, de élnek még atyafiaik, a derék, vitéz török-tatárok. Ez sem használ. A legjelesebb magyarok soha sem mondtak le a reményről, hogy bejuthatnak az indogerman vérrokonságba; itt a *közvélemény ösztöne egy úton jár a tudomány követelésével!*

Nesze neked, Vámbéry. Azt hitted, hogy eltaláltad a nemzeti érzületet, hogy egy úton jársz a közvélemény ösztönével. Nagyon csalatkoztál. A nemzeti érzület, a közvélemény ösztöne az indogermányságra vágyik, nem a te ázsiai pusztai népeidre. De nemcsak ebben csalatkoztál, még a *tudomány követelését sem vetted észre!*

De már itt mi ketten, Vámbéry és én, együtt kíváncsiak vagyunk tudni, hogy miféle tudomány lehet az, mely a természet, a történetek tág mezején *követel*. Tehát tud-e ott teremteni, csinálni valamit? Mi ketten, Vámbéry és én, eddig arról voltunk meggyőződve, hogy a természeti tudomány csak azon igyekszik: megtudni, és helyesen megtudni, a mi van vagy volt, erre irányozza kutatásait; nem jut eszébe, hogy a hortobágyi pusztán alpesi flórát vagy faunát követeljen. Hasonlóképen a történeti tudomány csak azon igyekszik: megtudni és jól fölfogni, a mi történik vagy megtörtént, s e történő és történt dolgokhoz a nemzetek eredetének kérdése is tartozik. Mi, Vámbéry meg én, itt nem mint követelők, hanem csak mint kutatók lépünk föl. A követelő, nagy úr létére, karosszékbe ül és parancsol; a kutató nem ül karosszékbe, hanem görbedve olvas, keres, s örül ha talál valamit, a mit nem tudott volt, de nem követel semmit. A valót megtaláljuk e? hiszszük, reményljük: de Marczalit nem kérdezhetjük az iránt, mert ő még azt sem mondhatná nekünk, hogy az indogermán törzsnik, melyik ágához ösztönözi a közvélemény a magyart rokonítani, a cigányhoz-e, vagy a némethez, vagy a számos szláv nemzetek valamelyikéhez? mert ezeket ismeri a közvélemény. A tudomány messzibbre lát a közvéleménynél, annak követelése tehát a sóvár szemet az angol fajra is vetheti, mert úgy látszik, azé lesz a hatalom és a dicsőség, legérdemesebb tehát avval lépni rokonságba.

Lássuk most Marczalinak következő két nyilatkozását. Első az, hogy, úgymond, «talán szabad utalni arra, *hogy már 1876-ban kifejezést*

adott azon meggyőződésének, hogy a finn-ugor rokonság mellett nem szabad megfeledkezni a törökről sem. — A másik az, hogy véleménye szerint az eddigi kutatók a nyelvrokonság körül túlságos súlyt helyeztek a szókincsre és aránylag kevesebbet foglalkoztak a grammatikával. . . . «Pedig, ha az európai nyelvek fejlődését nézzük, azt veszszük észre, hogy a grammatika az összehasonlításnak igen fontos eleme.»

Marczali nem tehet arról, hogy ő csak 1877-ben vette észre, hogy török nyelv is van; annál kevésbé tehet arról, hogy én már 1850-től fogva a török nyelvet a finnel együtt tanultam, mert nekem is első kiindulásom az egész ural-altaiságra vala tekintettel. Mit tehet arról, hogy én már 1864-ben a *Budapesti Szemle* XIX. kötetében a *Magyarok eredetét* nyelvtudományi és történeti bizonyítékok segítségével kutattam, abban az elég terjedelmes munkában (1—97. lapon) a nyelvtudományi bizonyítékokat a finn, vogul, török stb. nyelvekből merítvén? Mit tehet Marczali arról, hogy Budenz a török nyelvek tág körében olyan tanulmányokat tett és közlött, melyeket valamennyi európai irodalom szívesen magáéinak vallana?

Bátran mondhatja azt is Marczali, hogy mi a nyelvrokonság körül kutatók aránylag kevesebbet foglalkoztunk a grammatikával,— mert igazságtalanság volna tőle követelni, hogy megolvassa a *Magyar nyelvészetnek* és a *Magyar Nyelvtudományi Közleményeknek* megjelent kötetjeit. Hát minő égbé kiáltó igazságtalanság volna, még azt is követelni tőle, hogy ama kötetek tárgyi lajstromait is végig nézze! Honnan tudhassa hát Marczali, kérdem az ítélni tudó olvasót, hogy hány és miféle grammatikai dolgokat közlöttünk azokban, én és Budenz? Hogyan, honnan tudhassa Marczali, hogy 1864-ben jelent meg 4-edrétben *Vogul föld és nép* című munkám, a melynek 261—325. lapjain a finn-ugor, török-tatár, szamojéd, mongol nyelvek leírása olvasható mind grammatikai mind szótári tekintetben? Honnan tudhassa Marczali, hogy én adtam ki az első vogul és osztják grammatikákat, nem említvén szorosan vett magyar grammatikai dolgozataimat; — hisz az én tinóimmal is szántogatnak a fiatalabb művelők. Honnan tudhassa Marczali, hogy Budenznek finn grammatikája van, mely már két kiadást ért el; hogy az a grammatikátlan Budenz a mordvin, cseremisiz nyelvek grammatikáját is, úgy szólván, nyelvbe ütötte stb. stb. Szóval, mit tehet Marczali arról, hogy ezekből az említett csiri-biri dolgokból se Wattenbachéknál, se a kül- és belföldi oklevéltárakban sem talált semmit!

Végre nagy köszönettel tartozom Marczalinak azért, hogy az

angol nyelv példáját hozta föl. Az ugyan is, úgymond Marczali, «a mi a szókincsét illeti, legalább is annyira román, mint germán, sőt Müller Miksa szerint túlnyomó számú benne a román eredetű szó, de grammatikájánál fogva a germán nyelvekhez sorolható». Azért köszönöm meg neki azt, mert hasonlítás végett a magyar nyelvet tehetjük mellé. Habár Vámbéry azt állítja is, hogy a magyar nyelvnek három negyede török, az még is grammatikájánál fogva ugor nyelv. A három negyed török rész sokacska bizonyosan, mert a szláv rész nem kevesebb ám a töröknél: de búr hányad részét tegye is a magyar szókincsnek a török, a magyar nyelv a diclinatiónál (például a pluralis szám képzője az ugorban *k*, *t*, a törökben pedig *lar*, *nar* lévén), meg conjugationál fogva (péld. a magyarban tárgyias ige-ragozás van, mint az ugor nyelvekben, ellenben a törökben nincs tárgyias igeragozás) mégis ugor nyelv. S valamint az angol nemzet, habár kelt, román stb. vér vegyült is belé, mégis germán nemzet: úgy a magyar is, habár török, szláv, német stb. vér vegyült is belé, mégis ugor nemzet.

HUNFALVY PÁL.

Megjegyzések gróf Szécsen Antal megjegyzéseire.

Tisztelt szerkesztő úr! Olvastam gróf Szécsen Antal úr «megjegyzéseit» a *Budapesti Szemle* január havi füzetében megjelent cikkemre. Ennek hangjáról azt mondja gróf Szécsen Antal úr, hogy «igen udvarias és méltányos», felőlem pedig azt, hogy «szélmalomharczot» vívok, hogy egy pontban sem értettem őt meg teljesen. Ez utóbbi gyarlóságomnak okát gróf Szécsen Antal úr, nagy udvariasággal magában keresi. Én e mentséget el nem fogadhatom. A hiba, lehet, bennem van.

Lássuk.

1. Gróf Szécsen Antal úr azt mondja: «Tanúlmányom nem akart az 1839—1840-diki *) országgyűlés beható politikai vagy történelmi rajza lenni; írtam az 1839—1840-diki országgyűlésről «fiatalkori visszaemlékezéseket». Cikkem sem mond e tekintetben

*) A «megjegyzésekben» háromszor előkerülő «1841» évszám bizonyosan sajtóhiba, mert 1841-ben nem volt országgyűlés.

egyebet, mint azt, hogy a tanulmány nem az országgyűlésnek, mint törvényhozó testnek a története; hogy nem is annak a megírása volt a szerző célja, a mit műve címénél fogva attól vártunk. De gróf Szécsen Antal úr, mint látjuk, ép e várakozás jogosulatlanságát kívánja jelezni annak kijelentésével, hogy ő «fiatalkori visszaemlékezéseket» írt az országgyűlésről. De ha az író tanulmánya címével azt ígéri, hogy «az 1839—1840-diki országgyűlésről» fog írni, a zárjel közt aláírt megjegyzés («Fiatalkori visszaemlékezések») nem tekinthető oly intésűl, hogy az olvasó a tanulmányban ne keresse főleg azt, a mit a cím ígér. A «fiatalkori visszaemlékezés», ha az nem 42 év előtt írt naplótöredék, hanem később írt tanulmány, bizony kiterjedhet azon nevezetes országgyűlés politikai és történeti behatóbb méltatására is, a melyről gróf Szécsen Antal úr tanulmányt írt.

2. «Nem mondtam», jegyzi meg gróf Szécsen Antal úr, «hogy az 1839—40-diki országgyűlés a sérelmi tért oly soká, oly tartósan elfoglalta, hanem igen is, hogy azon téren állott, melyet országgyűléseink és a többi elfoglaltak. Nem az 1839-diki országgyűlésről kiválóan, hanem általában országgyűléseink nagy részben sérelmi természetéről van szó.»

Azonban gróf Szécsen Antal úr e tanulmányában, a 246-dik lapon az 1839—40-diki országgyűlés sérelmi vitatkozásairól a következő sorokat olvastam: «Ugyan ezt állíthatni azon hosszas és elkeseredett harczról, mely a királyi előadások, vagy az országos sérelmek tárgyalásának elsőbbsége körül folyt». Aztán, ha az 1839-iki országgyűlés is «azon téren állott, melyet országgyűléseink elfoglaltak», ez országgyűléseinkről pedig gróf Szécsen Antal úr azt állítja, hogy azok «a sérelmi tért oly soká és tartósan elfoglalták»: akkor azon 1839—40-diki országgyűlésről, mely gróf Szécsen Antal úr szerint, «azon téren állott, melyet országgyűléseink elfoglaltak», méltán állíthattam, hogy a sérelmi tért az is ép úgy tartá elfoglalva, mint a többi.

«Erős kihívásnak» én nem «a történelmi tárgyilagosságot» tekintém, hanem kihívásnak tartám azt, hogy gróf Szécsen Antal úr, ki hazánknak a három utolsó század alatti történetét jól ismeri, a sérelmi tér elfoglalásának, az ellenzéki politikának, a jogvédelemnek okát nem egyedül a kormány túlkapásaiban, törvénytelen lépéseiben találja föl, hanem a sérelmi tér folytonos elfoglalását hazai alkotmányunknak, mint középkori intézménynek elméletileg fejtegetett természetéből igyekszik kimagyarázni.

A magyar alkotmány is megadta a tért a jogvédelemre, a melyen küzdve kifejtett a sérelmi szellem. De nem e szellem szülte a jogvédelmi politikát, hanem a jogvédelem szükségessége fejleszté azt, illetőleg vontá azt maga után. A jogvédelmi politika tehát okozata nem a jogvédelem lehetőségének, hanem a jogsértésnek. Igaza van azonban gróf Szécsen Antal úrnak abban, hogy a sérelmi szellem a pártok küzdelmeiből is kifejtett, mint természetes okozata az oly küzdelmeknek, a melyekben a törvény védelmére hívatott országgyűlés egyik felének többsége a törvénysértő hatalomhoz csatlakozott, mint 1839—40-ben is, mint gróf Szécsen Antal úr tanulmányában a 248-dik lapon olvassuk.

3. Nem azt nem értettem, hogy különbség volt a gróf Szécsen Antal úr által említett bureaucraticus iskola és Metternich herczegnek politikája közt, hanem nem értettem meg azt, hogy ha már, mint gróf Szécsen úr állítja, e bureaucraticus iskola szempontja nem lehetett soha a Metternich herczegnek is a szempontja, akkor hogyan eshettek meg 1825 után is hazánkban azon lázasztó törvényszegések, a melyek megtörténtek, habár, gróf Szécsen úr állítása szerint, Metternich herczeg szava a magyar ügyekben 1825 óta «döntőleg» tekintetbe kezdett vétetni?

De gróf Szécsen úr 3-dik megjegyzésében azt mondja: «Metternich herczeg nézeteinek döntőleg történt tekintetbe vétele nem ugyanazonos hatalmának kizárólagos egyedárúságával». Ez állhat a hajthatatlan jellemű Ferencz király idejében, de nem áll az a király halála utáni időre nézve, midőn a hatalom Lajos főherczeg, Metternich és Kollowrath kezére került.

Wirkner L. udvari tanácsos, kit Metternich a maga «Gewissensrath»-jának nevezett, azt írja *Élményei* 120-dik lapján, hogy gróf Majláth főcanczellár őt utasítja, hogy a Magyarországot illető reformügyekben Metternich herczeggel tegyen próbát. A sikert egyébiránt a főcanczellár nem tartá valószínűnek, míg «az osztrák államférfiak a magyar ügyekben oly roppant befolyást gyakorolnak».

Mások is, kik a dolgokban szintén avatottak voltak, mint Somssich Pál, Ürményi, Kiss Andor, Rohonczy Ignác, Balogh Kornél arra «készítették» Wirknert, «hogy Metternich herczegnek Magyarország érdekében való megnyerése végett térjen vissza (Pozsonyból) Bécsbe s személyesen beszéljen vele.

De, mert adatainkat nem halmozhatjuk föl, még csak azt említjük meg, hogy Magyarország hatalmas nádora, József főherczeg,

midőn 1844-ben azt akarta kieszközölni, hogy az országgyűlésnek a vallási kérdésekben még az 1843-dik év végén kelt fölterjesztésére adandó királyi leírat, «a Bécsben tartott értekezlet értelmében minél hamarább ki legyen bocsátva», a bécsi hatalom triasából nem testvéréhez, Lajos főherceghez, nem Kollowrathhoz, vagy ezekhez is, hanem egyedül Metternich herceghez fordúlt az őt oly szépen jellemző soraival, e levélben e szavakat intézvén (Wirkner fordítása szerint) a hatalmas herceghez: «ezért kötelesnek érzem magam önt, kedves herceg Metternich, kérni, működjék oda, hogy e resolutio» stb.

Wirkner is állítja, ép úgy, mint gróf Szécsen, (magam sem tagadtam), hogy, gróf Szécsen úr szavaival élve, «az 1839—40-diki országgyűlés kibékítő bevégzése Metternich herceg befolyásának tulajdoníttatott». Nem lehet tehát azt állítani, hogy nem volt befolyása a magyar ügyekre. «A belföldi administratióra», mint utólagosan olvasom Metternichről gróf Szécsen úrnak a diplomatát megillető óvatos distinctióval mondott beszédében, Metternich «nem volt befolyással». E mondás nem foglalja magában azt is, hogy befolyással nem bírt az ország közjogi, törvényhozási, politikai ügyeire is. De ha ezekre sem bírt, akkor az «országgyűlés kibékítő bevégzése» sem tulajdonítható neki. És ha nem volt döntő befolyása, akkor a nádor rossz ajtón kopogtatott, akkor gróf Majláth s a legintimusabbak nem ismerték a viszonyokat, akkor gróf Szécsen úr tévedésből állítá Metternichről, hogy «szava 1825 óta a magyar ügyekben döntőleg» vétetett tekintetbe.

4. Gróf Szécsen úr általam kellőleg méltatott tanulmányában gróf Széchenyi Istvánról, mint tudjuk, a többi közt azt mondta: «De ép, mert e képességet kiválóan egyes gyakorlati föladatoknak szentelte, az általános politikai szempontokat nem vette mindig kellő figyelembe. Ez értelemben nem volt államférfiú.»

Czikkemben, melyre gróf Szécsen Antal úr most megjegyzéseket tesz, bebizonyítani törekedtem, és Széchenyi műveiből vett idézetekkel ez állítás ellenében bebizonyítottam, hogy ő mindig kellő figyelembe vette az általános politikai szempontokat.

De gróf Szécsen úr megjegyzései 4-dik pontja alatt is fön tartja ez állítást, megjegyezvén, hogy «ha valakiről mondatik, hogy „ez értelemben nem volt államférfiú“, e megszorítás logikai következménye, hogy minden más értelemben annak vala tekintendő».

Azonban az általam méltányolt és megbírált tanulmányban azt olvastam, hogy az államférfiú címére «komoly értelemben csak oly fölfogások nyújthatnak igényt, melyekben az elméleti irányzat a gyakorlati képességgel, az általános szempontok fölismerése a keresztül vitelöket föltételező egyes tényezők és az adott viszonyok kellő számbavételével párosúl». Ha tehát az államférfiú lényegének e meghatározása szerint, államférfiú csak az, kiben az egyéb kellék az általános szempontok fölismerésével, és az adott viszonyok kellő számbavételével párosúl, akkor gróf Széchenyi István, ha igaz volna az, hogy ő nem vette mindig kellő figyelembe az általános politikai szempontokat, bizonyosan nem válnék be, minden egyéb kellék mellett is, államférfiúnak.

Méltán hihettem, méltán állíthattam volna tehát azt is, hogy gróf Szécsen úrnak az államférfiúról megírt definitiójánál fogva gróf Széchenyi Istvánt semmi értelemben sem tarthatja államférfiúnak. De ezt nem tettem. Egyedül csak azon három sorra szorítkoztam, melyben két állítás van, úgy mint, hogy gróf Széchenyi nem vette mindig kellő figyelembe az általános politikai szempontokat, és hogy ezt Széchenyi azért nem tette, «mert» képességét kiválóan egyes gyakorlati föladatoknak szentelte.

A cikkemben, erre nézve elmondottakat, itt, természetesen, nem ismételhetem.

De, azt hiszem, intézhetem gróf Szécsen úrhoz azt a kérdést, hogy ha ő, a cikkemben elmondottak, bizonyítékaim, a gróf Széchenyi műveiből, bár discret módon vett idézetek ellenére is ragaszkodik nagy föltünést okozott azon állításához, hogy gróf Széchenyi nem vette mindig kellő figyelembe az általános politikai szempontokat, nem kellett volna-e azt bővebben bebizonyítania, mint csupán, azon újabb állítással, hogy Széchenyi «1848-ban az alaki és tényleges megoldásokkal szemben épen oly kevésbé volt elkészülve, mint a politikai férfiak többsége egy akkor, még csekély számú doctrinair árnyéklat kivételével», mely készületlenségének, gróf Szécsen úr szerint, oka az, hogy «az általános politikai szempontot „némi- leg“ mellőzte.»

És ha csakugyan úgy volna is, hogy Széchenyi a nemzet «erejének minden irányban fejlesztését, öregbítését, nemesbítését tekintvén első és leglényegesebb föladatának», e föladata megoldásában oly minden tekintet nélkül, oly kíméletlenséggel és, egyedül csak nemzetének javát tartva szeme előtt, oly önzéssel, tehát az általános

politikai szempontoknak, mint gróf Szécsen úr hiszi, mellőzésével tört volna céljára, a mily brutalitással tiporta a kormány törvényeinket, a mily kíméletlenséggel sérté ez érdekeinket, a mily önzéssel igyekezett a bécsi hatalom, mint Kovács Lajos a *Budapesti Szemle* január havi füzetében s Wirkner *Élményei* 121-dik lapján-épületesen kimutatták: iparunk, kereskedésünk fejlődését megakadályozni, sőt földművelésünket is megfojtani: — még akkor is nagy államférfiu lenne az a legnagyobb magyar, ki tehetségeit, nagy sikerrel, az ily mostohául gyötört, az ily rendszeresen elszegényített nemzetnek javára szentelte.

De Széchenyi e munkájában nem járt el, mint cikkemben megmutattam, tekintet nélkül az általános politikai szempontokra, és nem járt el kímélete nélkül a vegyes házasságból eredő érdekek-és kötelességeknek.

Gróf Szécsen úr azonban a gróf Széchenyi ellen emelt nagy vád, illetőleg a gróf Széchenyi nagy fogyatkozásának okát még is ép abban keresi, hogy képességét kiválóan a gyakorlati föladatoknak, vagy egész élte céljának szentelte. Ha ezt Széchenyi nem teszi, akkor mindig figyelembe veheti vala az általános politikai szempontokat, s ekkor aztán — — —. De miért fáradozott nemzete regeneratióján! Gondolta volna meg, hogy még nincsenek meg az alaki és politikai keretek, hogy egy negyedszázad múlva készületlenül fog állni az akkori eseményekkel szemben. Miért nem várt; miért nem bízott a hatalom bölcsességében, jó indulatában?!

Ne vegye, kérem, senki tőlem rossz néven, hogy a Széchenyi ellen emelt vád mellett én bizony kevés értéket tulajdonítottam gróf Szécsen úr a gróf Széchenyi diplomatiái ügyességét kitün-tető szavainak, azon megjegyzésének, hogy nagy kezdeményező, úttörő volt, hogy beszédeiben a logikai eszmemenetet találó élczzel, ffnom iróniával, nemes komolysággal pótolta, vagy hogy időnként beszéde közben helyét egy pár lépéssel elhagyva és ahhoz vissza-térve, némileg alá és fölsétálni látszott, stb.

Talán még sem szélmalom ellen harczoltam, midőn cikkemben gróf Szécsen Antal úr állításait megtámadtam, nem pusztá állítással, hanem tőlem kitelhető érvekkel s a Széchenyi íratai-ból vett idézetekkel; mert úgy tudom, hogy a czáfolatnál az állítás nem érv; bizonyíték az, a mi súlyt, erőt ad az állításnak, a czáfolatnak, még akkor is, ha ennek •megjegyzés• is a neve.

Végre, én nem azt sajnáltam, hogy gróf Szécsen úr gróf Széchenyi államférfúságát a báró Jósikáéval összehasonlította. Ellenkezőleg azt sajnáltam, hogy gróf Széchenyit az államférfiak azon színvonalára sem emelte, a melyre helyezte báró Jósikát és a többi conservativeket kivétel nélkül.

Buda-Pest, február 15. 1883.

POMPÉRY JÁNOS.

A BUDAPESTI SZEMLE

1873—1882-IKI TÍZ ÉVFOLYAMÁNAK

TARTALOMMUTATÓJA.

I.

ÍRÓK NÉVSORA

dolgozataikra való utalással.

(A római számok a kötet, az arab számok a lap számát mutatják.)

A.

Acsádi Ignác: VII, 238. — X, 211. — XVI, 406.
Adler Ignác: I, 311. — IV, 216.
Alexander Bernát: XXIII, 324.
Ampelos: XXXI, 133. — XXXI, 303.
Angyal Dávid: XVII, 162. — XX, 52. — XX, 209. — XXII, 201. — XXIII, 215. — XXIV, 421. — XXX, 161.
Arany János: I, 167. — II, 389. — IV, 166. — XVI, 172. — XVI, 394. — XVII, 152. — XVII, 374. — XVIII, 396. — XXII, 396. — XXVII, 128.
Arany László: IV, 88. — IV, 372. — VII, 102. — X, 225.
Asbóth János: XVI, 187. — XVI, 398. — XXV, 368. — XXVI, 409.
Asbóth Oszkár: XX, 373. — XXVI, 450.

Á.

Ágai Adolf: XXX, 431.

B.

Baksai Sándor: XI, 150.
Ballagi Géza: XV, 96. — XIX, 418. — XXV, 145. — XXVIII, 365. — XXXI, 402.
Baráth Ferencz: II, 88. — III, 225. — XXIX, 54. — XXIX, 344.

Bartalus István: XIX, 182.
Bánfalvy Zsigmond: XVII, 378.
Bánfy Zsigmond: XXI, 148. — XXXII, 133.
Beksics Gusztáv: XXVII, 184.
Belényesi Gábor: I, 175. — III, 158. — V, 146. — VI, 128. — VI, 322. — IX, 248. — X, 80. — XI, 345. — XIII, 209. — XV, 70. — XVIII, 1. — XXI, 101. — XXII, 173. — XXIV, 385. — XXVI, 48. — XXVI, 226. — XXVI, 342. — XXVIII, 275. — XXVIII, 429.
Beöthy Leo: XIX, 64. — XIX, 265. — XX, 23.
Beöthy Zsolt: XII, 408. — XIII, 427. — XIV, 164. — XIX, 159. — XXIII, 225. — XXVI, 246. — XXIX, 133.
Bertha Sándor: XXIV, 411.
Békessi: VII, 194.
Békési: IV, 382.
Bihari Péter: XXVIII, 260. — XXVIII, 392.
Bodnár Zsigmond: I, 491. — V, 37. — VI, 185.
Brassai Sámuel: I, 107. — I, 366. — V, 362. — VIII, 332. — XI, 300. — XXVII, 375.

C.

Concha Győző: XXIX, 1. — XXIX, 203. — XXIX, 367. — XXX, 32. — XXX, 266. — XXX, 369.
Császár Károly: XI, 186.

- Csengery Antal*: XVIII, 387. — XXII, 225.
Csengeri János: XX, 415. — XXV, 315. — XXVIII, 150. — XXIX, 341.
Csetneki Elek: XXVIII, 98.
Csiky Gergely: XXX, 1.
Csiky Kálmán: VII, 264. — VIII, 78. — XVII, 408. — XXII, 191.
Csukássi József: XIII, 375.
Csurgó György: XXV, 109. — XXVII, 438. — XXVIII, 112.

D.

- Danielik János*: I, 265. — II, 225. — IV, 239.
Dapsy László: VI, 102. — XXI, 174. — XXII, 75.
Dekány Mihály: XVII, 177.
Demár János: VII, 225. — VIII, 16. — VIII, 349. — IX, 315. — X, 349. — XIV, 1.
Dezső Béla: XXV, 223. — XXV, 308. — XXV, 395. — XXV, 468. — XXVI, 77. — XXVII, 148. — XXVIII, 152. — XXVIII, 316. — XXIX, 491.
Dobner Rudolf: XXVII, 67.
Dömötör János: II, 213. — VIII, 217. — X, 218. — XI, 158. — XII, 372.
Dux Adolf: VIII, 233.

E.

- Ecsery Lajos*: XXVIII, 244. — XXIX, 105.
Eisenstädter Lukács: XVI, 347. — XVII, 22.
Erdélyi János: I, 436. — XXVI, 469.

É.

- Érdy Lajos*: XIV, 363. — XVI, 176. — XXIII, 85.

F.

- Fáy J. Béla*: XXII, 371.
Felméry Lajos: VIII, 227. — XXVI, 388. — XXVII, 49.
Fenyvessy Adolf: VIII, 379. — X, 104. — XI, 114. — XII, 399. — XXIX, 304. — XXXII, 1.
Ferenczy: II, 171.
Finály Henrik: III, 372. — IV, 197.
Fiók Károly: XXXII, 281.
Földes (Weisz) Béla: X, 198. — XXII, 429. — XXVII, 474. — XXIX, 479. — XXX, 131. — XXX, 319. — XXX, 337. — XXXI, 284. — XXXI, 442. — XXXII, 26. — XXXII, 456.

- Fraknoi Vilmos*: X, 128. — X, 390. — XXX, 295. — XXX, 391. — XXXI, 94.
Frei Gyula: XIII, 111. — XXIII, 368.
Freisinger Lajos: III, 415.
Fuchs Tivadar: XX, 124.

G.

- Garády*: III, 199. — VI, 414.
Goldziher Ignác: XX, 302. — XXIV, 225. — XXVI, 203. — XXVIII, 1. — XXX, 234.
Góbi Imre: XXII, 397. — XXIII, 408. — XXV, 284. — XXIX, 144. — XXXII, 109. — XXXII, 284. — XXXII, 397.
Görgei Arthur: XXV, 321. — XXVI, 161.
Greguss Ágost: IV, 154. — V, 173. — IX, 405. — XI, 200. — XII, 178. — XIX, 241. — XXVII, 129. — XXVIII, 136. — XXXII, 452.
Grünwald Béla: X, 51. — X, 287. — XVII, 193.
György Endre: II, 417. — IV, 419. — VIII, 42. — IX, 386. — XI, 251. — XII, 80. — XIX, 370.
Győry Vilmos: III, 1. — VII, 362. — XVIII, 209. — XIX, 179. — XXIII, 1.
Gyulai Pál: I, 224. — III, 189. — III, 381. — V, 170. — V, 412. — VI, 407. — VII, 360. — VIII, 425. — IX, 202. — IX, 408. — X, 194. — X, 428. — XI, 167. — XII, 177. — XIII, 151. — XIV, 187. — XV, 203. — XVII, 203. — XVIII, 401. — XIX, 179. — XXI, 425. — XXIII, 417. — XXIV, 196. — XXV, 431. — XXVI, 141. — XXVII, 462. — XXVIII, 304. — XXVIII, 465. — XXX, 127. — XXXII, 82.

H.

- Hajnal Péter*: XXVIII, 465.
Halász Ignác: XI, 379. — XIII, 416. — XX, 92.
Haraszti Gyula: XXVII, 113.
Hegedűs Sándor: II, 410. — V, 415. — XII, 270. — XV, 310. — XXII, 350. — XXV, 72.
Heim Péter: XXVII, 249.
Heinrich Gusztáv: XI, 382. — XII, 195. — XII, 311. — XIII, 171. — XIII, 350. — XIV, 138. — XIV, 395. — XV, 195. — XVI, 187. — XVI, 207. — XVII, 399. — XVIII, 410. — XIX, 454. — XXI, 353. — XXII, 136. — XXI, 434. — XXII, 215. — XXVI, 134. — XXVI, 474. — XXVII, 1. — XXVIII, 180. — XXIX, 342. — XXXII, 156. — XXXII, 161.

Heltai Ferencz: XXVIII, 467.
Henszlmann Imre: VII, 423. — XIV, 49.
 — XVII, 169. — XIX, 236.
Hieronymi Károly: IV, 305.
Horváth Mihály: XX, 203.
Högyes Endre: VI, 426.
Hunfalvy János: II, 208. — II, 323. —
 IV, 325. — X, 436. — XI, 285. —
 XXIV, 177. — XXVI, 28. — XXVII,
 411. — XXIX, 22. — XXIX, 502.
Hunfalvy Pál: XII, 191. — XIV, 97. —
 XXV, 300.
Huszár Imre: XXI, 1.

I.

Imre József: III, 91.
Imre Sándor: I, 46. — IV, 57. — IX,
 40. — XI, 209. — XVI, 1. — XVI,
 261. — XXIV, 1. — XXXII, 378.
Ipolyi Arnold: V, 225. — XIII, 50.
Irenopæus: XVI, 222. — XX, 420.

J.

János Gusztáv: III, 190. — XXIX, 303.
 — XXX, 129.
Jekelfalusi József: XXXII, 366.

K.

Kautz Gyula: XIII, 1. — XVII, 98. —
 XVIII, 153. — XIX, 20. — XXII, 125.
 — XXV, 161. — XXVI, 156. — XXIX,
 230. — XXX, 203.
Kállay-Bethlen Vilma: XVI, 397.
Kállay Beni: V, 1. — V, 321. — VI, 66.
 — VI, 276. — VII, 31. — XV, 267.
Károlyi Árpád: XVII, 246. — XXII, 252.
Károlyi Tibor gróf: V, 240. — VI, 17.
Kecskeméthy Aurél: XV, 1.
Keleti Gusztáv: I, 211. — II, 153. — V,
 427. — XIX, 312.
Keleti Károly: VII, 308. — XXX, 326.
Kemény Zsigmond: IX, 1. — XI, 1.
Kerkapoly Károly: VII, 327.
Kiss János: X, 208.
Komáromy Lajos: XVII, 393. — XXX,
 454.
Konek Sándor: XXXI, 73. — XXXI, 241.
Kont Gyula: XXII, 180.
Kovács Lajos: XXX, 407.
König Gyula: III, 321. — IV, 132.
Könnye Nándor: XXVII, 281. — XXVII,
 395. — XXVIII, 36.
Kriza János: XXVII, 302.
Kuun Geza gróf: V, 194.
Kvassay Jenő: VII, 218.

L.

Lánczy Gyula: XXIII, 139. — XXV, 449.
Láng Lajos: XII, 410. — XIV, 314.
Lengyel István: XXIX, 498.
Lévay József: I, 167. — II, 395. — III,
 369. — V, 414. — VIII, 426. — XII,
 371. — XIII, 373. — XIV, 187. — XV,
 183. — XV, 391. — XXI, 170. — XXII,
 171. — XXVII, 301. XXXIX, 475.
Losonczy László ifj.: XVI, 308. — XVII,
 123. — XVII, 275. — XVIII, 87. —
 XVIII, 258. — XXI, 251.
Lóczy Lajos: XXV, 193.
Lónyay Menyhért gróf: VI, 209. — VIII,
 134.
Lőrinczi Lehr Zsigmond: XXIV, 407.
Luby Gyula: XXIII, 391.

M.

Madách Imre: IX, 177. — XVIII, 180. —
 XVIII, 398.
Mailáth Béla: XXXII, 321.
Mailáth József: XXXII, 60.
Majthenyi Imre: XVI, 174.
Marczali Henrik: VII, 149. — XI, 160.
 XIV, 205. — XVI, 203. — XVII, 335.
 — XVIII, 199. — XVIII, 204. — XIX,
 410. — XX, 442. — XXI, 336. —
 XXIII, 208. — XXIV, 215. — XXV,
 137. — XXVI, 370. — XXVIII, 192.
 XXXIX, 353.
Margó Tivadar: VII, 83.
Matlekovics Sándor: II, 45. — X, 144.
Márkus István: XVII, 140.
Medveczky Frigyes: XXVI, 298. — XXIX,
 394. — XXXII, 343.
Miskovszky Viktor: XI, 408.
Molnár Aladár: XIII, 384.
Molnár Antal: XII, 37. — XV, 116.

N.

Nagy Ernő: XXXI, 460.
Nagy László: XVI, 38. — XXIV, 127.
Neményi Ambrus: XI, 87. — XI, 326. —
 XV, 139. — XXI, 142.
Nendtvich Károly: XII, 297.
Névy László: II, 398.

O.

Orlay Soma: XIX, 1. — XIX, 336.
Óváry Lipó: IV, 403.

P.

Pasteiner Gyula: XXX, 71.
Pathy Károly: XXI, 406.

- Paulay Ede*: I, 193. I. 460.
Pauler Gyula: II, 1. — IV, 411. — XI, 137. — XXIII, 423. — XXIV, 218. — XXX, 150.
Pálffy Albert: XXIX, 177. — XXIX, 419.
Perényi István: XXXI, 297.
Petőfi hagyomány: IV, 370.
Péterfy Jenő: XXV, 1. — XXVI, 1. — XXVI, 313. — XXVIII, 161. — XXXI, 142. — XXXI, 321.
Pisztóry Mór: XV, 19.
Pór Antal: XVI, 225. — XX, 225. — XXXI, 1. — XXXI, 200. — XXXI, 356. — XXXII, 27. — XXXII, 198.
Pulszky Ágost: IV, 357. — VII, 126. — XI, 181. — XII, 180. — XIV, 209. — XXVIII, 169.
Pulszky Ferencz: I, 27. — III, 277. — IV, 21. — IV, 41. — IV, 225. — VI, 1. — VII, 1. — VIII, 241. — X, 1. — X, 258. — XI, 63. — XII, 226. — XIII, 252. — XX, 1. — XX, 279. — XXV, 258. — XXV, 347.
- R.
- Radó Antal*: XXVI, 131. — XXVII, 139. — XXIX, 149. — XXX, 316. — XXXI, 35.
Rakovszky István: XIX, 407. — XX, 416.
Riedl Frigyes: XVI, 215. — XVIII, 120. — XIX, 149. — XXI, 210. — XXII, 32. — XXVII, 321. — XXIX, 157. — XXX, 330.
Roth Samu: XXIII, 190. — XXVI, 430.
- S.
- Salamon Ferencz*: I, 1. — IX, 139. — XII, 209. — XV, 329. — XXVI, 321. — XXVII, 27. — XXVII, 212.
Sámi Lajos: III, 57. — XI, 226. — XI, 424.
Schiller Zsigmond: III, 126.
Schwicker H.: XXIX, 507.
Simonyi Zsigmond: XII, 179. — XIX, 198.
Sonnenfeld Zsigmond: XXIX, 457.
Steiner Zsigmond: II, 284.
Stuart Mill önéletrajza: V, 90.
Szabó József: IV, 340. — V, 123. — V, 220. — XIX, 136.
Szathmáry György: III, 291. — VIII, 129. — XIII, 76. — XV, 364. — XVI, 63.
Szász Béla: XIV, 190. — XXVII, 161. — XXVII, 341. — XXIII, 187. — XXXII, 454.
Szász Gyula: XXVII, 131.
Szász Károly: I, 90. — I, 438. — II, 104. — III, 343. — III, 370. — V, 172. — V, 291. — VI, 182. — VII, 189. — VIII, 213. — IX, 225. — X, 195. — XI, 377. — XII, 20. — XII, 176. — XIV, 285. — XIV, 387. — XV, 390. — XVII, 209. — XVIII, 185. — XIX, 91. — XIX, 178. — XIX, 290. — XX, 96. — XX, 413. — XXI, 63. — XXI, 225. — XXII, 426. — XXIV, 163. — XXV, 132. — XXVIII, 301. — XXIX, 265. — XXXI, 16. — XXXI, 297. — XXXII, 280.
Szentkirályi Albert: XII, 134. — XII, 327.
Szentkirályi Móricz: XVIII, 206. — XVIII, 318. — XXIV, 353.
Széchenyi Antal gróf: IV, 1. — XII, 1. — XIII, 100. — XIV, 333. — XVII, 1. — XVIII, 290. — XXV, 418. — XXVII, 103. — XXXII, 241.
Széchenyi Béla gróf: XXI, 199.
Szilády Aron: X, 430.
Szilágyi Sándor: II, 299. — VIII, 290. — XXIV, 441. — XXV, 311. — XXVIII, 62. — XXVIII, 314. — XXX, 333.
Szily Kálmán: XV, 136.
Szinnyey József: XIX, 458. — XXIV, 108. — XXVII, 424. — XXVIII, 79. — XXVIII, 203.
Szontagh Pál: XXXII, 464.
- T.
- Téglás Gábor*: XIX, 446. — XXI, 439. — XXIV, 33. — XXIV, 279. — XXV, 34. — XXIX, 39.
Télfy Iván: XIV, 408. — XV, 392. — XXIV, 90. — XXIV, 320.
Thallóczy Lajos: XXII, 431. — XXVI, 65.
Tisza István: XXXI, 378.
Toldy Ferencz: VIII, 1.
Tolnai Lajos: XVIII, 27. — XXVI, 113.
Trefort Ágost: XXX, 116.
- V.
- Vadnai Károly*: XVI, 137. — XVI, 366. — XVII, 63. XVII, 310. — XXVIII, 321.
Vajda Viktor: IX, 184.
Vargha Gyula: IX, 403. — XVII, 157. — XIX, 404. — XX, 195. — XX, 324. — XXI, 40. — XXI, 405. — XXII, 172. — XXIII, 188. — XXIV, 406. — XXIX, 302. — XXX, 314. — XXX, 448. — XXXI, 453.
Vargha Ottó: XX, 324. — XXI, 40.
Vámbery Armin: I, 135. — V, 65. — XXIII, 243.
Várnay Géza: XV, 184.
Végh István: XXII, 411.
Vigand János: XXVII, 463.

Vlassics Gyula: XXX, 472.
Volf György: XXI, 411. — XXII, 399.

X.

Xantus János: IX, 118. — XIII, 127. —
 XIII, 292. — XIV, 120. — XIV, 231.

W.

Weisz Béla: X, 198. — XXII, 419.

Weisz Jakab: XXIX, 116.

Wertheimer Ede: XIII, 200. — XIII, 207.
 — XIX, 224. — XXIV, 70. — XXIV,
 437. — XXV, 459. — XXVI, 102. —
 XXVII, 267. — XXIX, 94. — XXX,
 285.

Z.

Zichy Antal: XXI, 89. — XXII, 1. —
 XXIII, 54. — XXIII, 279.
Zichy Ágost gróf: XXII, 295.
Zichy Géza gróf: XXVI, 130.
Zsigmondi Simon: XXI, 440.

II.

BESZÉLYEK, RAJZOK.

- A báróné levelei*. Eredeti beszély. Pálffy Alberttől. XXIX, 177, 419.
- A bűnbánó*. Elbeszélés. Naumov Miklós után oroszából Asbóth Oszkártól. XXVI, 450.
- A csavargó*. Rajz. Beöthy Zsolttól. XIX, 159.
- A hírnév*. Beszély. Ouida után angolból Csurgó Györgytől. XXV, 109.
- A kigyó*. Elbeszélés. Góbi Imrétől. XXXII, 109, 284, 397.
- Alhikmet, a vén törpe*. Beszély. Kemény Zsigmondtól. XI, 1.
- A malom ostroma*. Beszély. Zola Emil u. francziából Luby Gyulától. XXIII, 391.
- A philosoph ingája*. Lindau Rudolf német beszélye, angolból Belényesi Gábortól. XV, 70.
- A rossz szomszéd*. Regény. Vadnay Károlytól. XVI, 137, 366. — XVII, 63, 310.
- A sárگا eb*. Grenville Murray után angolból. Belényesi Gábortól. XXII, 173.
- A vándombi szent edények*. Elbeszélés. Tolnai Lajostól. XXVI, 113.
- A vén Jaquelin hagyatéka*. Beszély. Angolból Belényesi Gábortól. XXI, 101.
- Az eltaszított*. Beszély. Hjalmar Hjorth Boyesen után angolból Fáy J. Bélától. XXII, 371.
- Az etrusiai váza*. Beszély. Meriméc Prosper után, francziából, Belényesi Gábortól. XXIV, 385.
- Az új család*. Rajz. Beöthy Zsolttól. XIV, 164.
- Az ujoncz*. Elbeszélés. Balzac után francziából Haraszti Gyulától. XXVII, 113.
- Belényesi Gábor órája*. (Beszély, kelet nélkül). I, 175.
- Boszorkány Nina*. Beszély. Kavanagh Julia után angolból. XXI, 375.
- Bozsicza*. Szerb beszély. Popovics Miloradtól. K. B. W. X. 417.
- Bret Harte beszélyei*. Belényesi Gábortól. I. Idyll Vörös Odvon. II. Az ordító tanya szerenéséje. III. A ferblíházi száműzöttek. III, 158.
- Családi boldogság*. Gr. Tolstoj után oroszból Szentkirályi Alberttől. XII, 134, 327.
- D'arlay Pál*. Beszély angolból. Belényesi Gábortól. X, 80.
- Egy csomó levél*. Elbeszélés francziából Droz Gusztáv után. XX, 172.
- Egy képviselőjeölt III-ik Napoleon idejében*. Murray E. C. beszélye. Angolból Belényesi Gábor. XIII, 209.
- Egy pár kis faczipő*. (Ouida beszélye). Belényesi Gábortól. VI, 128, 322.
- Faust*. Beszély, kilencz levélben. Oroszból, Turgenjew után, Asbóth Oszkártól. XX, 373.
- Galátea*. Egy új-görög dráma. Vasiliadis után Kállay Bénitől. XV, 267.
- Két boldog*. Történeti beszély. Kemény Zsigmondtól. IX, 1.
- Kozsbor Márton*. Eredeti beszély Belényesi Gábortól. XXVIII, 275, 429.
- Látogatás*. Rajz. Beöthy Zsolttól. XXIX, 133.
- Nemorosa*. Beszély. A Cornhill Magazin után. XXXI, 161.
- Nem szeretem önt*. Beszély angolból. Belényesi Gábortól. XVIII, 1.
- Pickering Odön*. Beszély. James Henry

- után angoltól Csurgó Györgytől. XXVII, 438. — XXVIII, 112.
Positivismus egy szigeten. (Az új Pál és Virginia). Beszély. Mallock utáu angoltól Nagy Lászlótól. XXIV, 127.
Rózi és Bózi. Beszély. Angoltól Payn Tamás után Belényesi Gábortól. XI, 345.
Szilágyi és Hajmási. Költői beszély. Gyulai Páltól. XXV, 431.
Szák Mór. (Jerold után) Belényesi Gábortól. IX, 248.

III.

KÖLTEMÉNYEK.

- A bájvirág.* (Göthe balladája). Szász Károlytól. I, 438.
A befogott Pegazus. Longfellow után Léway József. VIII, 426.
A beteg és az orvosok. Greguss Ágosttól. IX, 405.
A bérczi kápolna. Léway Józseftől. XIII, 373.
A démon szerető. Skót ballada, angoltól Léway Józseftől. XIV, 187.
A fehér lábú szarvas. (Bryant után) Szász Károlytól. X, 195.
A fogoly katona. O-székely ballada. XXV, 133.
A halász. (Göthe balladája) Szász Károlytól. III, 370.
A házasságtörő. Alfred de Vigny után francziából Perényi Istvántól. XXXI, 297.
A holló. Poë Edgar után angoltól Léway József. XXIX, 475.
A hunok harcza. Arany Lászlótól. IV, 372.
A hű leány. Gyulai Páltól. XXX, 127.
A jószágos özvegynek. Arany Jánostól. XXI, 396.
A jó szív csudát tesz. (Költemény) Erdélyi Jánostól. I, 436.
A kesergő leány. (Angol ballada) Léway Józseftől. XV, 391.
Akkor és most. (Költemény) Gyulai Páltól. III, 189.
A jantos dalai. Göthe után Greguss Ágosttól. XII, 178.
Álarcos gróf románcza. Pedro de Riañs után spanyolból Várnai Gézától. XV, 184.
A Lili parkja. (Göthe után), Szász Károly. VIII, 213.
A nagyanya. Góbi Imrétől. XXV, 284.
A négy elem. Szász Károlytól. XI, 377.
Anna. Lenau után Bánfalvy Zsigmondtól. XVII, 378.
A reggel. (Természetrájz) Hajnal Pétertől. XXVIII, 465.
A sellő. (Költemény) Gyulai Páltól. V, 170.
A szerelem. Dömötör Jánostól. XI, 158.
A szív. Szász Károlytól. VI, 182
A szobor. Allegoria. Szász Bélától. XIV, 190.
A tölgyek alatt. Arany Jánostól. XVI, 172.
A vaczkorfa alatt. Szász Bélától. XXIII, 187.
A vadász. Góbi Imrétől. XXIX, 144.
A végzet. G. I.—ntől. XX, 202.
Az alpesi vadász. Schiller után németből Vigand Jánostól. XXVII, 463.
Az áldozat. Tennyson után angoltól Szász Károlytól. XXVIII, 301.
Az arany középszer. Horatius után Simonyi Zsigmondtól. XII, 179.
Az Arthur mondakörből. (Tennyson idvlljei: I. Helén. II. Ginevra). Szász Károlytól. II, 104.
Az elszázi nő. Kállay-Bethlen Vilnától. XVI, 397.
Az erdélyi út. I—IV. (Költemények) Szász Károlytól. VII, 189.
Az éj művésze. Léway Józseftől. XXII, 171.
Balgatag gyümölcsfák. Léway Józseftől. XII, 371.
Barátnőmhöz. Gyulai Pál. X, 194.
Bálteremben. (Költemény) Gyulai Páltól. VII, 360.
Bolond Istók második eneke. Arany Jánostól. IV, 166.
Burnsból. I—IV. Lőrinczi Lehr Zsigmondtól. XXIV, 407.
Burns Róbert dalaiból. I—III. Dömötör Jánostól. XI, 372.
Catullusból. I—III. Latinból Csengeri Jánostól. XX, 415.
Csöndes a szív. Vargha Gyulától, XXIX, 302.
Dal Mazendranról. Fir-lúsi után eredetiből. Fiók Károlytól. XXXII, 281.
Dalok. Vargha Gyulától. IX, 403. — XVII, 157. — XIX, 404. — XX, 195. — XXI, 425.
Dante: A pokol ötödik eneke. Szász Károlytól. XIV, 387.

- Diana*. Lévy Józseftől. XXVII, 301.
Don Pedro halála. Spanyol románcz. Spanyolból Patthy Károly. XXI, 406.
Egyesülés. Arany Jánostól. XXVII, 128.
Egy fiatal leányhoz. Gyulai Páltól. VIII, 425.
Egy kép előtt. Szász Károlytól. XII, 176.
Egy trappistához. Hugo Viktor után francziából Jánosi Gusztávtól. XXX, 129.
Elmerülök. . . Lévy Józseftől. III, 369.
Emlékkönyvbé. Gyulai Páltól. XII, 177.
Épilogus. Arany Jánostól. XVIII, 396.
Este. Erdélyi Jánostól. XXVI, 467.
Égszín két szem. Szász Károlytól. XIX, 178.
Élő emlék. (Göthe u.) Szász Károlytól. V, 172.
Éltemnek titka van. Arvers Félix után francziából Jánosi Gusztávtól. XXIX, 303.
Enek a pesti ligetről. Arany Jánostól. XVII, 152.
Falun. Gyulai Páltól. XXIII, 417.
Finn népdalok. I—IV. Finnból Halász Ignácztól. XI, 379.
Firdüsi Sahnáméjából: Zár és Rudabe találkozása. Persából. Szilády Arontól. X, 430.
Galambposta. Szász Károlytól. XV, 590.
Harmincz év múlva. Szász Károlytól. XXXI, 297.
Ha vigalomban. . . Vargha Gyulától. XXIII, 188.
Heine dalaiból. Majthényi Imrétől. XVI, 174.
Hero és Leander. Schiller után németből Vargha Gyulától. XXXI, 453.
Hidavatás. Arany Jánostól. XVII, 374.
Ibikus darvai. Schiller után németből Vargha Gyulától. XXX, 448.
Iliászból. I. Hektor búcsúja Andromachétól. II. Hefajstosz paizst készít Achillesnek. Szász Károlytól. XXVI, 163.
Iliászból: Zeus rászedése. Koltemény. Baksay Sándor. XI, 150.
Jó tanácsok. Lévy Józseftől. II, 395.
Karácsonyest. Göbi Imrétől. XXII, 397.
Kendi. (Ballada) Gyulai Páltól. V, 412.
Kertben. Greguss Ágosttól. XXXII, 452.
Későn. Lenau után Sz—g—f. VI, 184.
Késő tavasz. Erdélyi Jánostól. XXVI, 467.
Két adoma. Greguss Ágosttól. XXVII, 129.
Kivándorlókhöz. Szász Bélától. XXXII, 172.
Kobor Tamás. (Tam O' Shanter) Burns után. Arany Jánostól. II, 389.
Könnyű bucsú. Lévy Józseftől. I, 167.
Lara. Lord Byron után angolból. Radó Antaltól. XXXI, 35.
Leányfalván. Gyulai Páltól. XXVII, 462.
Madách Imre hagyományaiból. IX, 177. — XVIII, 180, 398.
Margit szigetén. Gyulai Páltól. XIV, 167.
Meglátogatom magamat. Zichy Géza gróftól. XXVI, 130.
Mesék. Greguss Ágosttól. V, 173.
Milton elveszett paradicsomából. Jánosi Gusztávtól. III, 189.
Nadesda. Költői elbeszélés Runebergtől, svédből György Vilmostól. VII, 362.
Nagy szavak. Lévy Józseftől. XV, 183.
Ne hidd, ne hidd. . . Szász Károlytól. XXXII, 280.
Olasz népdalok. I—X. Olaszból Radó Antaltól. XXX, 316.
Olasz — újabb — költőkből. I—IV. Radó Antaltól. XXVI, 131.
Otium divos rogat. . . (Horatius ódája) Lévy Józseftől. V, 414.
Őszi este. Gyulai Páltól. XIX, 179.
Őzskor. G. I. XXVIII, 137.
Petőfi hagyományaiból. 1. Oda járok, hova. . . IV, 370. — 2. Egy goromba tábornokhoz. IV, 371.
Portugal népköltészet gyöngveiből. (György Vilmostól. XXIII, 1.
Pusztán. Szász Károlytól. XX, 413.
Ráskai Lea. Költői beszély. Beöthy Zsoltól. XXVI, 246.
Régi dalok. I—VII. Lévy Józseftől. XXI, 170.
Románczok Granada elesteről. György Vilmostól. XVIII, 209.
Romhányi negyedik énekéből. Gyulai Páltól. VI, 467.
Romhányi harmadik éneke. Gyulai Páltól. XIII, 151.
Shelleyből. I—III. Angolból Csukássy Józseftől. XIII, 375.
Spanyol néptalányok. (I—X). György Vilmostól. XIX, 179.
Száll az idő. Domotor Jánostól. VIII, 217.
Székely népdalok. I—II. Kriza János gyűjteményéből. XXVII, 302.
Szép éjszaka. Greguss Ágosttól. XXVIII, 136.
Szép öreg asszony. Szász Károlytól. XXV, 132.
Szüloim. Vargha Gyulától. XXIV, 406.
Szilveszter éjszakáján. Gyulai Páltól. X, 428.
Szókölészet. Erdélyi Jánostól. XXVI, 467.
Tavaszi reggel. Gyulai Páltól. XXVIII, 465.
Tervek, álmok. Göbi Imrétől. XXIII, 418.
Testhalom. (Elbeszélés) Arany Jánostól. I, 167.
Telemre hívás. Arany Jánostól. XVI, 394.
Tunde képek. Vargha Gyulától. XXII, 172.
Virrasztva. Gyulai Páltól. XXVIII, 304.
Volnék csak a sors kegyencze. Vargha Gyulától. XXX, 314.

IV.

VEGYESEK.

(Ertekezések, tanulmányok.)

- Adalékok alkotmányunk reformkorszakához.* Lánzy Gyulától. XXIII, 139.
- Adalékok a magyarországi műtörténelemhez.* Pulszky Ferencz. IV, 225.
- Adalékok a tulajdon történetéhez és elméletéhez.* Medveczky Frigyesről. XXIX, 394.
- Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez.* — György Endréről. IV, 419.
- Adatok Petőfi életéhez.* Orlay Somától. XIX, 1, 336.
- Administrátori rendszer. Parlamentarismus.* — Tört. tanulmány. Kovács Lajosról. XXX, 407.
- Adóáthárítás elmélete.* Tisza Istvántól. XXXI, 378.
- Adók és termelés.* Kerkápoly Károlytól. VII, 327.
- Adók — fogyasztási — és vámjövedelem.* Hunfalvy Jánostól. XXIX, 22.
- Adórendszere Magyarországnak 1780-ban.* Marczali Henrikől. XXXVI, 370.
- Aesopi meséről.* Szász Károlytól. V, 291.
- Agassiz Lajos.* Margó Tivadartól. VII, 83.
- Aggteleki — az — barlang ésembertani jelentősége.* Téglás Gábortól. XXIX, 39.
- Agyvelő és lélektan.* Weisz Jakabtól. XXIX, 116.
- A harmadik köztársaság férfiai.* Neményi Ambrustól. XV, 159.
- A jelen geológiája.* Irta Bernhard von Cotta, fordította Petrovics Gyula. V, 220.
- Akadémiai irodalomtörténeti bizottság felhívása.* XXIV, 223.
- A 90-es évek reformeszméi és előzményei.* Concha Gyözöttől. XXIX, 1, 208, 367. — XXX, 32, 266, 369.
- A költő Zrínyi Miklós életéhez.* Imre Sándortól. XI, 209.
- Albania.* Márkus Istvántól. XVII, 140.
- A legújabb magyar lyra.* — p — V, 177.
- Alkotmány — a schweizi — új terve.* II, 356.
- Alkotmánykérdések — francziák.* Hegedüs Sándortól. V, 415.
- Alkotmányos monarchia külképviseleti fellegjoga.* Ballagi Gézától. XIX, 418.
- Alpok közt.* I, 246.
- Altárna — a II. József — megnyitása Selmeczen.* Szabó Józseftől. XIX, 136.
- A magyar nyelvújítás és tévedései.* Imre Sándor. I, 46.
- A magyar zene jövője.* Beitha Sándortól. XXIV, 411.
- Amerika déli államai a háboru óta.* (Az Edinburgh Review után.) Steiner Zsigmondtól. II, 284.
- Amerikai humoristák.* Heinrich Gusztávától. XV, 195.
- Amerikai verseny és jelentősége.* Hegedüs Sándortól. XXV, 72.
- Angelo de Gubernatis újabb művei.* Gróf Kuun Gézától. V, 194.
- Anglia irodalma.* Mac-Carthy után angolból Belényesi Gábortól. XXVI, 48, 226, 342.
- Anglia mezőgazdasági viszonyai s az angol mezei munkások legújabb mozgalmá.* Ballagi Gézától. XV, 96.
- Angol alkotmány általános jellemzéséhez.* Kautz Gyulától. XIX, 20.
- Angol jogbölcselet történetéhez.* Pulszky Agosttól. VII, 126.
- Angol krízisek.* Dapy Lászlótól. VI, 102.
- Angol munkásosztály helyzete.* Szathmáry Györgyől. III, 291.
- Angolok és oroszok közti vetélkedés Közép-ázsiaiban.* Vámbéry A.-tól. XXIII, 243.
- Angolországban — az iskolák.* Imre Sándortól. XXXII, 378.
- Angol philosophia — és a társadalmi tudomány.* VIII, 258.
- Angol politikai behatások a szárazföldre.* Széchen Antal gróftól. XXVII, 103.
- Angol törvények a szegényekről.* György Endréről. II, 417.
- Antwerpen ostroma.* Motley után gróf Károlyi Tibortól. V, 240. — VI, 17.
- Aranykor — az új.* apsy Lászlótól. XXI, 174.
- Aristoteles — a Groteé.* Baráth Ferenczről. II, 88.
- A XVIII-ik század szellemi mozgalmairól.* Alexander Bernáttól. XXIII, 324.
- Avarok — hunok — s kunok.* Csetneki Elektől. XXVIII, 98.
- Az agy élete.* Az Edinb. Review után Dapsy Lászlótól. XXII, 75.
- Az 1626-iki pozsonyi béke után.* Garádytól. III, 199.
- Az 1737-iki szerbországi hadjáratról.* Salamon Ferenczről. XII, 209.

- Az 1839–40-diki országgyűlésről.* Széchenyi Antal gróftól. XXXII, 241.
- Az ir mozgalom.* Frei Gyulától. XIII, 111.
- Az írói és művészi tulajdonjogról.* Arany Lászlótól. X, 225.
- Állam és az egyház Észak-Amerikában.* Adler Ignácztól. I, 311.
- Állam és egyház.* Szász Károlytól. XII, 20.
- Állami és társadalmi intézmények befolysása az emberi életre.* Pisztory Móról. XV, 19.
- Állami közmunkáügyek központi igazgatása* Hieronymi Károly. IV, 305.
- Államtanács — és parlamenti reform.* Ballagi Géza. XXVIII, 365.
- Államtani nézetei Savonarolának.* Weisz Béla. X, 198.
- Államtudományi irodalom az új görögök-nél.* Telfy Ivántól. XXIV, 90, 320.
- Állatok álomkorságáról.* H. J.-tól. II, 198.
- Állami — újabb — mozgalmak.* Dezső Bélától. XXV, 223, 395. — XXVI, 77.
- Általános mechanical alapelveknek fejlődési története.* Köniq Gyula. III, 321. — IV, 132.
- Általános szavazatjog s munkáspárt Németországban.* Szathmáry György. VIII, 119.
- Bajza József.* Péterfy Jenőtől. XXXI, 321.
- Bancroft irodalmi vállalata.* Xantus János. IX, 118.
- Bányászatok jelen állapota.* Konek Sándortól. XXXI, 73, 241.
- Bethlen Gábor levelei.* Károlyi Árpádtól. XXII, 252.
- Bécs és a világtárlat 1873-ban.* Finály Henriktől. III, 372. — IV, 197.
- Bécsi congressusról Talleyrand levelei.* Wertheimer Edétől. XXVII, 267.
- Bécsi salon.* Ampelostól. XXXI, 133, 303.
- Bismarck és az új Németország.* Asbóth Jánostól. XXV, 368.
- Bisticci Vaspasiano Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről.* Pulszky Ferencztől. III, 277.
- Bluntschli: Az általános államjog és politica története.* Acsádi Ignácztól. X, 211.
- Boccaccio.* Heinrich Gusztávtól. XXI, 353. — XXII, 136.
- Bolygó zsidó mondája.* Heinrich Gusztávtól. XXVII, 1.
- Borgia Lucretia.* Marczali Henriktől. VII, 149.
- Bosnyáország.* Szathmáry György. XIII, 76.
- Bosznia, Magyarország és Elzász.* Szentkirályi Mórictól. XVIII, 318.
- Budapest föltje.* Salomon Ferencztől. IX, 139.
- Budapest postaintézményei és forgalmuk.* Heim Pétertől. XXVII, 249.
- Bulgária.* Szathmáry György. XV, 364. — XVI, 63.
- Büntető jogban a lényanti iskola.* Beksics Gusztávtól. XXVII, 181.
- Cameron afrikai utazása.* Varga Ottótól. XX, 324. — XXI, 40.
- Cászarok alatt — az ellenzék.* Molnár Antaltól. XV, 116.
- Carmen: Pál és Virginia.* Zenészeti szemle. Erly Lajostól. XVI, 176.
- China, Japán és Észak-Amerika jelen állapotáról.* Lónyai Menyh rtől. VI, 209.
- Chinából levél.* Gróf Széchenyi Bélától. XXI, 199.
- Choléráról.* Imre Józseftől. III, 91.
- Ceylon szigetén néhány hét.* Xantus János. XIII, 127, 292. — XIV, 12, 231.
- Classicus nyelvek tanításáról.* Brassai Sámuel. XI, 300.
- Comt? Agost társadalomtani nézetei.* — Bathy Leótól. XIX, 64, 265. — XX, 23.
- Congressus — közgazdasági — Milanóban.* György Endrétől. VIII, 42.
- Colla: A jelen geologiaja.* Szabó Józseftől. V, 220.
- Csengery Antal összegyűjtött munkái.* Bodnar Zsigmond. VI, 185.
- Csiky Gergely újabb színművei.* (Színházi szemle) Gyulai Páltól. XVIII, 401.
- Csiky Kálmán: Cászar és Cicero.* (Boissier (Gaston után.) VII, 264 — VIII, 78.
- Czigány költészetből.* — Szász Bélától. XXVII, 161, 341.
- Czukorkérdésről.* Hegedüs Sándortól. XV, 310.
- Dal nyelvéről.* Imre Sándortól. XXIV, 1.
- Dante Divina Commediájából.* Szász Károlytól. XIX, 91, 290. — XX, 96. — XXI, 63. — XXIX, 265.
- Dante.* Irodalmi tanulmány gr. Széchenyi Antaltól. XVII, 1.
- Darien. Egy lap Anglia történetéből.* (Macaulay után.) Szász Károlytól. III, 343.
- Daudet Alfons.* Riedl Frigyes. XIX, 149.
- Deák Ferencz álma.* Horváth Mihálytól. XX, 203.
- Deák békekövetsége Windschgrätznel.* — Csengery Antal jegyzetei után. XVIII, 387.
- Deák Ferencz nemzetgazdasági nézetei.* Fenyvessy A lo!ttól. XXXII, 1.
- Deák Ferencz szobráról.* Keleti Gusztávtól. XIX, 312.
- Dembinszky emlékiratairól.* Demár Jánostól. VII, 225. — VIII, 16, 349. — IX, 315. — X, 349. — XIV, 1.
- Dessewffy Aurél s társai.* Jellemrajz Pulszky Ferencztől. IV, 41.

- Délafrikai bonyodalmak.* Rakovszky Istvántól. XX, 416.
- Dickens Károly.* Boucher Leo után. —y—t. X, 317.
- Disraeli mint író.* Leslie Stephen után angolból Nagy Lászlótól. XVI, 38.
- Don Juan monda.* Heinrich Gusztávtól. XXXII, 161.
- Drága kövek az 1873-ki bécsi villágtárlaton.* Szabó Józseftől. IV, 340. — V, 123.
- Dramái irodalom az új görögöknel.* Tély Ivántól. XV, 392.
- Dürer Albrecht.* Henszlmann Imrétől. XIV, 49.
- Egy nap a japáni színházban.* Sz. A. I, 415.
- Egy új magyar ismerettár.* Heinrich Gusztávtól. XVIII, 410.
- Ellenzék a Cæsarok alatt.* Boissier Gaston nyomán Molnár Antaltól. XV, 116.
- Elő szövetkezés Lengyelország felosztására nézve 1658-ban.* Szilágyi Sándortól. VIII, 290.
- Elszász, Magyarország és Bosznia.* Szentkirályi Móricztól. XVIII, 318.
- Emlékezések multamra.* Gróf Scherr Thosz Arthur után németből. Könyve Nándortól. XXVII, 281, 395. — XXVIII, 36.
- Emlékezzünk régiekről.* Szontagh Páltól. XXXII, 464.
- Endymion.* Lánczy Gyulától. XXV, 449.
- Enea Silvio de Piccolomini mint humanista.* Pór Antaltól. XXXI, 1, 200, 356. — XXXII, 27, 198.
- Enea Silvio de Piccolomini viszonya Magyarországhoz.* Pór Antaltól. XVI, 225.
- Eölvös József báró mint regényíró.* Péterfy Jenőtől. XXV, 1.
- Erdélyi hódoltság és végvárai.* Szilágyi Sándortól II, 299.
- Erdélyi szászok kérdéséhez.* Marczali Henrikától. XXIX, 353.
- Erdő befolyása az éghajlatra.* Hunfalvy Jánostól. II, 323.
- Ég szerkezetéről.* Proctor R. után I. B. II, 68.
- Éjczlapok — a magyarokról.* IV, 296.
- Életem és korom.* Pulszky Ferencztől. VII, 1. — XII, 226. — XIII, 252. — XX, 1, 279.
- Élet fogalma.* Bernard Claude után I. I. X, 28.
- Építészeti emlékei az iszlámnak és a mohamedán világnézet.* Goldziher Ignácztól. XXIV, 225.
- Északamerika, China és Japán jelen állapotáról.* Gróf Lónyay Menyhértől. VI, 209.
- Északamerikában az időszaki sajtó.* Keckeméthy Auréltól. XV, 1.
- Faust.* (A Lessingé.) Heinrich Gusztávtól. XIV, 395.
- Faust új fordítása.* —m— I, 442.
- Felségjoga — külképviseleti — az alkotm. monarchiának.* Ballagi Gézától. XIX, 418.
- Felsőház reformja.* Trefort Ágostontól. XXX, 116.
- Féligmult tör.énetéhez.* Pulszky Ágosttól. XIV, 209.
- Finnek története.* Ifj. Szinnyey Józseftől. XXVII, 424. — XXVIII, 79, 203.
- Finn parasztok.* Szinnyey Józseftől. — XXIV, 108.
- Firdüzi Sáhnámejából; Zál és Rudabe találkozása.* Szilády Áron. X, 430.
- Fogyasztási adók és vámjövdelem.* Hunfalvy Jánostól. XXIX, 22.
- Fogyasztási adók és vámjövdelem.* Fenyvessy Adolfól. XXIX, 304.
- Folyóvizek apadásáról és az erdők befolyásáról.* Hunfalvy Jánostól. XI, 285.
- Forradalom — a — és a közös ügyek.* Salamon Ferencztől. XXVI, 321. — XXVII, 27, 212.
- Földbirtok és a társadalmi kérdés.* Hegedüs Sándortól. XII, 272.
- Földtan köréből — néhány újabb elmélet* Roth Samutól. XXIII, 190.
- Fraknoi és a középiskolai törvényjavaslat.* —m. XXXI, 267, 422.
- Francia alkotmány-kérdések.* Hegedüs Sándortól. V, 415.
- Francia forradalmi háborúk eredete és keletkezése.* Dr. Marczali Henrikától. XI, 160.
- Franciaország politikai történetéből — öt év.* Neményi Ambrustól. XI, 87, 326.
- Francia salonok a XVIII-ik században.* Wertheimer Edétől. XXIV, 70.
- Ganzul románcz-kör.* Györy Vilmostól. III, 1.
- Germánok — a régiek — mint államalapítók.* Fuchs Tivadartól. XX, 124.
- Grote Aristotelese.* Baráth Ferencztől. II, 88.
- (de) Gubernatis Angelo újabb művei.* V, 194.
- Gyáripár áthelyezése a síkföldre.* y. t. XXV, 293.
- Hadjárat — az 1737-iki szerbországi.* Salamon Ferencztől. XII, 269.
- Hamerling és legújabb regénye.* Heinrich Gusztávtól. XI, 382.
- Harmadik Napoleon politikája.* Leroy-Beaulieu után C. Gy. I, 334.
- Hartmann E.: Wahrheit und Irrthum im Darwinismus.* (Ismeretetés) Dux Adolfól. VIII, 233.
- Haynald érsek memoranduma és a katholicus álláspont.* —m. XXX, 141.
- Hazai és a külföldi iskolázás a XVI. században.* Garádytól. VI, 414.
- Három nemzeti műemlék.* Henszlmann Imrétől. VII, 423.

- Hellwald műveltség-története.* Pauler Gyulától. XI, 137.
- Helytörténeti monographiák.* Ferenczytől. II, 171.
- Hirlapíró a francia akadémiában.* T. D-től. XII, 374.
- Hirlapírók — a mai párisiak.* Belényesi Gábortól. V, 146.
- Hugó Victor legújabb munkája. (L'année terrible).* Szász Károlytól. I, 90.
- Hunmondák — magyar.* Riedl Frigyes-től. XXVII, 521.
- Hunok, avarok és kunok.* Csetneki Elektől. XXVIII, 98.
- Hunyadi Mátyás király és II. Pius pápa.* Pór Antaltól. XX, 225.
- Huxley: Elemi élettan.* Ford. Magyar Sándor. (Ismeretés) Högyes Endrétől. VI, 426.
- Idő — az — járása.* Brassai Sámuel-től. XXVII, 375.
- Ind jogról.* Pulszky Ágosttól. IV, 357.
- Iparfelügyelő intézmény.* Heltai Ferencztől. XXVIII, 467.
- Iparunk és az ipartörvény.* Hegedüs Sándortól. XXII, 350.
- Iparos oktatás Bajorhonban, tekintettel hazai viszonyainkra.* Irta: Horváth Ignác. (Ismeretés) Kvassay Jenőtől. VII, 218.
- „Irene” — Kisfaludy K.-ének tárgyról.* Heinrich Gusztávtól. XXVIII, 180.
- Ir mozgalom.* Frei Gyulától. XIII, 111.
- Irodalomtörténeti — az akademiái — bizottság felhívása.* XXIV, 223.
- Irodalmi tanulmányok. I. Tacitus.* Gróf Szécheny Antaltól. IV, 1.
- Irodalmi tanulmányok. II. Shakespeare.* Gr. Szécheny Antaltól. XIII, 100.
- Irodalmi tanulmányok. III. Dante.* Gróf Szécheny Antaltól. XVII, 1.
- Irodalmi társasköreink emlékezete Besenyeitől Kisfaludy Károly koráig.* VIII, 1.
- Irői és művészi tulajdonjog.* Arany L. X, 225.
- Irői tulajdonjog kérdéséhez.* XXIII, 419.
- Iskolák Angolországban.* Imre Sándortól. XXXII, 378.
- Iskolázás — hazai és külföldi — a XVII. században.* Garátytól. VI, 414.
- Ismerettár — egy új magyar.* Heinrich Gusztávtól. XVIII, 410.
- Iszlám építészeti emlékei kapcsolatban a mohamedán világnézetlletel.* Goldziher Ignácztól. XXIV, 225.
- Janus Pannoniusról és György kalocsai érsekről.* Pulszky Ferencztől. XXX, 277.
- Japáni színházban — egy nap.* Sz. A. I, 415.
- Japán, China és Északamerika elen állapóláról.* Lónyai Menyhért. VI, 209.
- Jávára — kirándulás.* Lőczy Lajostól. XXV, 193.
- Jeanne d'Arc.* Marczali Henrik-től. XVII, 335.
- Jelenkori socialismusról.* Eisenstädter Lukácstól. XVI, 347. — XVII, 22.
- Jellemrajzok: I. Gróf Szechenyi István.* IV, 21. — II. Gróf Dessewffy Aurél és társai. IV, 41. Pulszky Ferencztől.
- Jogbölcsélet — az angol-történetéhez.* Pulszky Ágosttól. VII, 126.
- Jókai mint hirlapíró.* Gyulay Pál. IX, 202.
- Jókai Mór.* Péterfy Jenőtől. XXVI, 1.
- József nádor eszméi Magyarország és Ausztria regenerálásáról 1810-ben.* — Wertheimer Edétől. XXVI, 102.
- Junius emlékezete.* Hegedüs Sándortól. II, 410.
- Kant főművének történeti jelentősége és hatása.* Meilveczky Frigyes-től. XXXII, 343.
- Katona József ifjúkori drámái.* Gyulai Páltól. XXXII, 82.
- Kautz Gyula: A nemzetgazdaság és pénzügy rendszere* című munkáját ismereteti dr. Kis János. X, 208.
- Kazinczy Ferencz és a német irodalom.* Riedl Frigyes-től. XVIII, 120.
- Kálvin.* Edinburghh Rewiew után Szász Károlytól. XVII, 209.
- Képzőművészeti szemle.* Keleti Gusztávtól. I, 211. — II, 183. — V, 427.
- Keleti kérdés a népjog szempontjából.* Rakovszky Istvántól. XIX, 407.
- Keleti kérdés körül — néhány szó.* Szentkirályi Mórtól. XXIV, 353.
- Kemény Szigmond báró mint regényíró.* Péterfy Jenőtől. XXVIII, 161.
- Kereskedelmi politika legújabb fordulata.* Matlekovics Sándortól. II, 45.
- Két kamarai rendszer.* Mailáth Józseftől. XXXII, 60.
- Két koszorúzó! statistika.* György Endrétől. XIX, 370.
- Kirándulás Jávára.* Lőczy Lajostól. XXV, 193.
- Kisebbségek képvisellete.* Schiller Zsigmondtól. III, 126.
- Kisfaludy K. „Irene”-jének tárgyról.* — Heinrich Gusztávtól. XXVIII, 140.
- Kisfaludy Sándor.* Gróf Szécheny Antaltól. XXV, 418.
- Komédia és tragédia közt.* Névy Lászlótól. II, 398.
- Kormányformái a modern társadalomnak.* Molnár Antaltól. XII, 37.
- Kossuth levele Deak halálakor.* Gyulai Páltól. XI, 167.
- Kossuth és a pragmatica sanctio.* XXV, 242.
- Kossuth és a pragmatica sanctio még egyszer.* Gyulai Páltól. XXVI, 141.
- Kossuth és Görgei. Nyílt levelek Kossuth Irataira.* Görgei Arthurtól. XXV, 321.
- Kossuth és Görgei még egyszer.* Görgei Arthurtól. XXVI, 161.

- Költészet — a magyar politikai.* Arany Lászlótól. IV, 88.
- Költészet — az olasz hatása — a magyarra.* Imre Sándortól. XVI, 1, 261.
- Költői beszélyeink — az újabbak.* Gyulai Páltól. XV, 203.
- Középiskoláink ügye.* Brassai Sámuelről. V, 362.
- Középiskoláink ügye még egyszer.* Brassai Sámuelről. VIII, 332.
- Középiskola — a — némely vitás kérdéseiről.* Szász Károlytól. XXXI, 16.
- Középtanodai törvényjavaslat.* Fraknoi Vilmostól. XXX, 295, 391. — XXXI, 94.
- Középiskolai törvényjavaslat és Fraknoi.* — m. XXXI, 267, 422.
- Közgazdaság elmélete.* Ecsery Lajostól. XXIX, 105.
- Közgazdasági reakció korszakunkban.* Kautz Gyulától. XXII, 125.
- Közgazdasági szemle.* Földes Bélától. XXX, 131. — XXXI, 442. — XXXII, 456.
- Közgazdasági — új — iskola Olaszországban, s első congressusa Milanóban.* György Endrétől. VIII, 42.
- Közgazdaságtan története Németországban.* Matlekovics Sándortól. X, 144.
- Közigazgatás — a helyi — Angol- és Franciaországban.* György Endrétől. XI, 251 — XII, 80.
- Közmunka ügyek — államiak — központi igazgatása.* Hieronymi Károlytól. IV, 305.
- Közükatásügyünk legújabb mozzanatai.* Komáromy Lajostól. XXX, 454.
- Közös ügyek és a forradalom.* Salamon Ferenczről. XXVI, 3. 1. — XXVII, 27 212.
- Község és pénzügye Franciaországban.* Aesády Ignácztól. VII, 238.
- Köztársaság — a harmadik — férfiai.* Neményi Ambrustól. XV, 159.
- Krisztus Pilátus előtt.* Pasteiner Gyula. XXX, 71.
- Kunok, — avarok — s hunok.* Csetneki Elektől. XXVIII, 98.
- La Fontain Nisard francia irodalomtörténetéből.* Szász Károlytól. XXI, 225.
- Lajos — II. — és udvara.* Fraknoi Vilmostól. X, 128, 390.
- Lánczhid története.* Mailáth Bélától. — XXXII, 321.
- Látás megtanulása.* Kont Gyulától. XXII, 180.
- Lear tébolyáról.* Greguss Ágostontól. IV, 154.
- Lenau Miklós életéből.* Sonnenfeld Zsigmondtól. XXIX, 457.
- Lengyelország felosztására nézve — első szövetkezés.* Szilágyi Sándortól. VIII, 290.
- Le Play emléke.* Nagy Ernőtől. XXXI, 460.
- Lessing.* Bodnár Zsigmondtól. I, 491.
- Lessing Faustja.* Heinrich Gusztávtól. XIV, 395.
- Levél Chinából.* Gróf Széchenyi Bélától. XXI, 199.
- Lenyáni iskola a büntetőjogban.* Beksics Gusztávtól. XXVII, 184.
- Logica — a tudományos — haladásáról.* Medvezky Friggyestől. XXVI, 298.
- Lyra — a legújabb magyar.* V, 177.
- Lyrikus — négy fiatal.* m. p. XV, 212.
- Macaulay lord élete és művei.* Boucher után y. t. XII, 108.
- Madách Imre.* Riedl Friggyestől. XXII, 328.
- Magyar birtokos osztály hanyatlása.* Asbóth Jánostól. XXVI, 409.
- Magyar érczlapokról.* — z. j. IV, 396.
- Magyar hunmondák.* Riedl Friggyestől. XXVII, 321.
- Magyar László.* Hunfalvy Jánostól. IV, 325.
- Magyar lyra — a legújabb.* V, 177.
- Magyar műveltség-történelmi tanulmányok.* Ipolyi Arnoldtól. XIII, 50.
- Magyar női typosok.* Agai Adolftól. XXX, 431.
- Magyar nyelvemlékek.* Simonyi Zsigmondtól. XIX, 198.
- Magyar nyelvemlékek.* V. — XX, 184.
- Magyarország adórendszere 1780-ban.* Marezali Henriktől. XXVI, 370.
- Magyarország, Bosznia — és Elzász.* Szentkirályi Móról. XVIII, 318.
- Magyarország II. József korában.* Marezali H. műve. Pauler Gyulától. XXX, 150.
- Magyarország kereskedelmi mérlege.* — Fenyessy Adolftól. X, 104.
- Magyarország műveltségi állapotai az 1880-ki uépszámlálás szerint.* Jekelfalussy Józseftől. XXXII, 366.
- Magyarországról — olasz források.* Radó Antaltól. XXIX, 149.
- Magyar politikai költészetéről.* — Arany Lászlótól. IV, 88.
- Magyar rablókról — egy olasz államférfi.* György Endrétől. IX, 386.
- Magyar történettudományi szemle 1873-ban.* Békésitől. IV, 382.
- Magyar történettudományi szemle.* Békésitől. VII, 194.
- Magyar zene és a cigányok.* Bertha Sándor után francziából Bartalus Istvántól. XIX, 182.
- Mai viszonyok a nyugati világban.* — a—1. XV, 225. — XVI, 107.
- Mr Antonio Rajmondí és iskolája.* — Pulszky Ferenczről. I, 27.
- Marco Polo és könyve.* Sáni Lajostól. III, 57.

- Martinovics és társai.* Pulszky Ferencz-től. XXV, 258, 347.
- Mechanika — az általános — alapelvek fejlődési története.* König Gyulától. III, 321. — IV, 132.
- Metternich.* Thallóczy Lajostól. XXVI, 65.
- Mezőgazdasági viszonyok és a mezei munkások legújabb mozgalma Angliában.* Ballagi Gézától. XV, 96.
- Még egyszer a középiskola ügye.* Brassai Sámueltól. VIII, 332.
- Mégis a nyelveléktár.* Volf Györgytől. XXII, 399.
- Mikes Kelemen és novellái.* Beöthy Zsolttól. XXIII, 225.
- Milton elveszett paradicsomából.* Jánosi Gusztávtól. III, 190.
- Modern társadalom kormányformái.* Molnár Antaltól. XII, 37.
- Mohamedán főiskolai élet.* Goldziher Ignácztól. XX, 302.
- Mohamedán közvéleményről.* Goldziher Ignácztól. XXX, 234.
- Mohamedán világnézet és az iszlám építészeti emlékei.* Goldziher Ignácztól. XXIV, 225.
- Monographiák — helytörténetiek.* Ferenczytól. II, 171.
- Morley: Struggle for national education.* (Ismertetés.) Felméry Lajostól. VIII, 227.
- Monteiro I. J.: Angola and the river Congo.* Sámi Lajostól. XI, 424.
- Munkácsy Mihály olajfestménye: Krisztus Pilátus előtt.* Pasteiner Gyulától. XXX, 71.
- Munkás osztály — az — angol helyzete.* III, 291.
- Munkáspártok és az általános szavazatjog Németországban.* VIII, 119.
- Musset éjszakáiról.* Bánfi Zsigmondtól. XXXII, 133.
- Muzemokról.* Pulszky Ferencztől. VIII, 241.
- Műemlék — három nemzeti.* Henszlmann Imrétől. VII, 423.
- Műemlékek — magyar történelmi — Nápolyban.* Ováry Lipóttól. IV, 403.
- Műparfordítási tanulmányok.* Ipolyi Arnoldtól. V, 225.
- Müller Miksa felolvasása a mythologia bölcselméről.* Imre Sándortól. IV, 57.
- Műveltségi állapotai Magyarországnak az 1880-diki népszámlálás szerint.* Jekelfalussy Józseftől. XXXII, 366.
- Műveltség-történet — a Hellwald-é.* Pauler Gyulától. XI, 137.
- Művészi és írói tulajdonjog.* Arany Lászlótól. X, 225.
- Művésznők — egy — salonja.* Vadnai Károlytól. XXVIII, 321.
- Mythologia — összehasonlító — fejlődése.* Goldziher Ignácztól. XXVIII, 1.
- Napoleon — I. — ellen egy összeesküvés.* Wertheimer Edétől. XXX, 285.
- Napoleon — I. — legújabb életrajza.* — Wertheimer Edétől. XXV, 459.
- Napoleon — III. — politikája.* I, 334.
- Nápolyi magyar történelmi műemlékek.* Ováry Lipóttól. IV, 403.
- Néhány hét a váradi börtönben.* A. I. — I, 385.
- Néhány hét Ceylon szigetén.* Xantus Jánostól. XIII, 127, 292. — XIV, 120, 231.
- Néhány pillantás a természeti tudományok haladására.* Brassai Sámueltól. I, 107, 366.
- Néhány szó a keleti kérdés körül.* Szentkirályi Mórictól. XXIV, 353.
- Néhány szó a várakozásról.* Csengery Antaltól. XXII, 225.
- Néhány újabb elmélet a földtan köréből.* Roth Samutól. XXIII, 190.
- Nemes érczek az emberiség történetében.* Kautz Gyulától. XIII, 1.
- Nemzetgazdasági nézetek Deák Ferencznek.* Fenyvessy Adolftól. XXXII, 1.
- Nemzetgazdasági szemle.* —k. I, 500.
- Nemzetiség és nevelés.* Imre Sándortól. IX, 40.
- Nemzeti színház szervezetéről.* Paulay Edétől. I, 193, 460.
- Nemzetközi pénzegység és a világerme kérdése.* Kautz Gyulától. XVII, 98. — XVIII, 153.
- Nemzetközi statistikai congressusokról.* Keleti Károlytól. VII, 308.
- Négy fiatal lyrikus.* m. p. XV, 212.
- Németirodalom és Kazinczy Ferencz.* — Riedl Ferencztől. XVIII, 120.
- Német történet középkori emlékei.* Marczali Henrikttől. XXI, 336.
- Nézetek — társadalmiak — Comte Ágostnak.* XIX, 64, 265. — XX, 23.
- Nisard — la Fontaine — francia irodalomtörténetéből.* Szász K. XXI, 225.
- Női — magyar — típusok.* Agai Adolftól. XXX, 431.
- Nyelvek — a classicusok — tanításáról.* Brassai Sámuel. XI, 300. 314.
- Nyelvemlékek — magyarok.* V. — XX, 1.
- Nyelveléktár gyében válasz.* — Volf Györgytől. XXI, 411.
- Nyelveléktár — mégis.* Volf Györgytől. XXII, 399.
- Nyelveléktár ügyében.* — Eszrevételek Volf Gy. válaszára. V. — XXII, 186.
- Nyelvtudás és nyelvtudomány.* Irenopoustól. XX, 420.
- Nyelvújítás — a magyar — és tévedései.* Imre Sándortól. I, 46.
- Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* Pauler Gyulától. XXXI, 156.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* Marczali Henrikttől. XXIIV, 215.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* XXIV, 218.

- Nyugati világban — mai viszonyok.* XV, 225. — XVI, 107.
- Ócskay László.* Angyal Dávidtól. XXX, 161.
- Olasz államférfi a magyar rablókról.* György Endrétől. IX, 386.
- Olasz források Magyarországról.* Radó Antaltól. XXIX, 149.
- Olasz költészet hatása a magyarra.* Imre Sándortól. XVI, 1. 261.
- Olaszország közgazdasági helyzete.* Cucheval Clarigny után francziából — t. XXVI, 276.
- Orosz hadjárat Khiva ellen.* Vámbéry Armintól. V, 64.
- Orosz invasio európai Törökországban.* Asbóth Jánostól. XVI, 187.
- Oroszok és angolok közti vetélkedés Közép-Ázsiában.* Vámbéry Armintól. XXIII, 243.
- Oroszok fő néptörzsei s az orosz kormány nemzetiségi politikája.* H. I. XV, 361.
- Országyűlés — az 1839–40-dikről.* Gróf Széchen Antaltól. XXXII, 241
- Osztrák egyenes adókról.* E. L. XXVIII, 305.
- Ovidius száműzetése.* Boissier Gaston után francziából Huszár Imrétől. XXI, 1.
- Oxford és Cambridge.* Felméri Lajostól. XXVI, 388. — XXVII, 49.
- Örökös élettani és erkölcsi tekintetben.* A Revue des deux Mondes után I. J. VII, 172.
- Összeesküvés I. Napoleon ellen.* Wertheimer Edétől. XXX, 285.
- Összehasonlító mythologia fejlődése.* — Goldziher Ignácztól. XXVIII, 1.
- Összehasonlító vallástudomány jelen állásáról.* Goldziher Ignácztól. XXVI, 203.
- Panszlavismus és protestantismus.* Balagi Gézától. XXXI, 402.
- Papírpénz történetéhez és statistikájához adalékok.* Földes Bélától. XXX, 337.
- Parlamentarismus — adminisztratori rendszer.* Tört. tanulmány Kovács Lajostól. XXX, 407.
- Parlamenti fegyelem és tekintély.* Neményi Ambrustól. XXI, 142.
- Parlamenti reform és államtanács.* Balagi Gézától. XXVIII, 365.
- Parisi magyar hírlapírók.* (A Cornhill Magazine után.) Belényesi Gábertól. V, 146.
- Pártkormányzat és a korkérdések.* — Pulszky Agosttól. XVIII, 169.
- Petőfi életéhez — adatok Orlay Somától.* XIX, 1, 336.
- Petőfi olasz prózában.* Radó Antaltól. XXVII, 139.
- Pénzgyűség — a nemzetközi — s a világ-érme kérdése.* Kautz Gyulától. XVII, 98, XVIII, 153.
- Pénzforgalom és az árak alakulása.* Földes Bélától. XXXII, 260.
- Péter cár végrendelete.* Asbóth Jánostól. XVI, 398
- Philosophia — az angol, s a társadalmi tudomány.* VIII, 258.
- Pius — II. — pápa és Hunyadi Mátyás király.* Pór Antaltól. XX, 225.
- Plautus nólakjai.* Csiky Gergelytől. — XXX, 1.
- Poe Allan Edgar.* Ingram H. Jánostól. XXV, 93.
- Poirier tanár ur látománya.* Erekmann-Chatrian után francziából. — Szász Gyulától. XXVII, 131.
- Polemiák: I. Nehány megjegyzés a «Nőképze»-ről írott munkám ismeretetésére.* Molnár Aladártól. II Felelet Molnár úr cikkére. — y. t. XIII, 384.
- Porta — a — és hitelezői.* — th. XXX, 103.
- Postaintézményei Budapestnek és forgalmuk.* Heim Pétertől. XXVII, 249.
- Posta-takarekpénztárak Franciaországban.* y. t. XXVII, 465.
- Pozsonyi — 1626-iki — Léke után.* Garádytól. III, 199.
- Protestantismus és panszlavismus.* Balagi Gézától. XXXI, 402.
- Rablókról — a magyarokról — egy olasz államférfi.* György Endrétől. IX, 386.
- Racine.* Angyal Dávidtól. XVII, 162.
- Ranke világtörténete.* Marczali Henrik-től. XXVIII, 192.
- Reclus nagy munkája a földről.* Hunfalvy Jánostól. XXIV, 177.
- Reformeszmei a 90-es éveknek és előzményeik.* Concha Gyözöttől. XXIX, 1, 208, 367.
- Regények — az újabb magyarok.* Gyulai Páltól. I, 224.
- Remusatné emlékirata.* Quarterly Review után angolból. A. D. XXIV, 245.
- Remusatné levelei.* Wertheimer Edétől. XXIX, 94.
- Remusat utolsó könyve.* m—, a—. IX, 427.
- Renaissance hazánkban.* Miskovszky Viktortól. XI, 408.
- Régi germánok mint államalapítók.* — Fuchs Tivadartól. XX, 124.
- Régierekről emlékezünk.* Szontagh Páltól. XXXII, 464.
- Régi zsidó világ és az egyéni szabadság eszméje.* Freisinger Lajostól. III, 415.
- Rom (zigány) költészetből.* Szász Bélától. XXVII, 161, 341.
- Roscher legújabb műve.* Ecséri Lajostól. XXVIII, 244.

- Róma a középkorban. Danielik Jánostól. I, 265. — II, 225. — IV, 239.
- Római hódítás Magyarországon. Salamon Ferencztől. XV, 329.
- Saint-Saens Kamill. Erdy Lajostól. — XXIII, 85.
- Sajnovics hatása a magyar költészetre. Halász Ignácztól. XXII, 92.
- Sajtó — az időszi — Észak-Amerikában. Kecskeméthy Auréltól. XV, 1.
- Salonja egy művésznőknek. Vadnai Károlytól. XXVIII, 321.
- Sardou és Feuillet. Etienne után y. — t. III, 212.
- Savonarola államtani nézetei. Dr. Weisz Bélától. X, 198.
- Sámi Lajos: Delafraicai utazások és felfedezések című művét ismerteti. Hunfalvy János. X, 436.
- Schliemann Henrik trójai ásatairól. Pulszky Ferencztől. VI, 1.
- Schweiczi alkotmány új terve. (Divergier de Hauranne után a. l.) II, 356.
- Sedani csata. Vajda Viktortól. IX, 184.
- Shakespeare. Irodalmi tanulmány. Gróf Szécheny Antaltól. XIII, 100.
- Shakespeare jellemzése és szerkesztése módjáról. Greguss Ágosttól. XIX, 241.
- Socialismus — a jelenkoriról. Eisenstädter Lukács. XVI, 347. — XVII, 22.
- Spekulációról. Láng Lajostól. XIV, 314.
- Spiritualismus természettudományi alapon. Bihari Pétertől. XXVIII, 260, 392.
- Stanley afrikai utazása. Téglás Gábortól. XXIV, 33, 279. — XXV, 34.
- Statistika — két koszorúzott. György Endrétől. XIX, 370.
- Statistikai szemle. Földes Bélától. XXIX, 479. — XXX, 319. — XXXI, 284.
- Statistikai szemle. F. B. XXXII, 126.
- Stephenson György. a—f. XXVIII, 415.
- Stuart Mill önéletrajza. Langel Ágost után. — y—z. V, 90.
- Szabadkereskedés vagy védvám? Kautz Gyulától. XXV, 161.
- Szabadkereskedés meg a védvám rendszereiről. Hunfalvy Jánostól. XXVI, 28.
- Szabadkereskedés vagy védvám kérdése. (Hunfalvy Jánosnak). Kautz Gyulától. XXVI, 156.
- Szamosközy István történeti maradványai. Károlyi Árpádtól. XVII, 246.
- Szászok — az erdélyiek — történetéhez. Marczali Henrikől. XXIX, 353.
- Századok legendájának új folyama. Szász Károlytól. XIV, 285.
- Szegényekről angol törvények. György Endrétől. II, 417.
- Szellemi mozgalmairól a 18-ik századnak. Alexander Bernát. XXIII, 324.
- Szerbia és a forradalom kezdete. Kállay Bénitől. V, 1, 321. — VI, 66, 276. — VII, 31.
- Szerbországi — 1737-iki — hadjáratról. Salamon Ferencztől. XII, 209.
- Szerkesztő jegyzetei — Wolf György válaszára a nyelvemléktár ügyében. Gyulai Páltól. XXI, 425.
- Szertartásos kormányzat. Herbert Spencer után ifj. Losoneczy Lászlótól. XVI, 308. — XVII, 123, 275. — XVIII, 87, 258. — XXI, 251.
- Széchenyi István. Jellemrajz Pulszky Ferencztől. IV, 21.
- Széchenyi István és a nők. Zichy Antaltól. XXII, 1.
- Széchenyi István és hátrahagyott iratai. Gróf Lónyay Menyhért. VIII, 134.
- Széchenyi István mint emberbarát és hazafi. Zichy Antaltól. XXIII, 54, 279.
- Széchenyi István naplóiról. Zichy Antaltól. XXI, 89.
- Székelyek eredetéről. Marczali Henrikől. XXV, 137.
- Szigligeti és újabb színművei. Gyulai Páltól. III, 381.
- Színházban — a japánban — egy nap. I, 415.
- Színházi szemle. Gyulai Páltól. IX, 408.
- Színházi szemle. (Csiky G. újabb színművei.) Gyulai Páltól. XVIII, 401.
- Színházi szemle. Bartók Legszébbje és Csiky Proletárjai. Gyulai Páltól. XXIV, 196.
- Színházi szemle. (Névtelen hősök. Opera Erkel Ferencztől.) E. L. XXV, 287.
- Színképelemzés újabb vívmányai. Neudtlich Károlytól. XII, 297.
- Szövetkezés — az első — Lengyelország felosztására nézve. Szilágyi Sándortól. VIII, 290.
- Talleyrand levelei a bécsi congressusról. Wertheimer Elettől. XXVII, 267.
- Taray: Vázlatok az alkotmányozási elmélet köréből. Adler Ignácztól. IV, 216.
- Társadalmi nézetei Comte Ágostnak. Beöthy Leótlól. XIX, 64, 265. — XX, 23.
- Társadalmi tudomány és az angol philosophia. Janet P. után — y. t. VIII, 258.
- Társadalom. Grünwald Bélától. X, 51, 287.
- Társadalom — a modern — kormányformái. Molnar Antaltól. XII, 37.
- Társasköreink — irodalmiak — emlékezete Bessenyeitől Kislady Károly köréig. Toldy Ferencz. VIII, 1.
- Technical irodalmunk 1876-ban. k. r. XIII, 377.
- Temesvári Pelbárt. Heinrich Gusztávtól. XXVI, 134.
- Tengerek eloszlásának változása. Roth Samutól. XXVI, 430.
- Tennyson idylljei. Szász Károly. II, 104.
- Természeti tudományok haladására —

- nehány pillantás.* Brassai Sámuelről. I, 107, 366.
- Természettudományi mozgalmaink az utolsó évtizedben.* Szily Kálmántól. XV, 136.
- Thackeray — Makepeace Vilmos.* Baráth Ferencztől. XXIX, 54.
- Thierry Posthumus műve.* A Revue des deux Mondes után H. S. III, 407.
- Thiers.* Hillebrand után németből. Angyal Dávidtól. XX, 52.
- Timur és udvara.* Vámbéry Ármintől. I, 135.
- Tissot Victor: Utazások a milliárdok honába.* (Ismertetés.) Greguss Agosttól. XI, 200.
- Tizenhárom év az osztrák nemzeti bank történetéből.* Fenyvessy Adolftól. XI, 114.
- Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból.* I. XIX, 113, 387. — XX, 351. — XXI, 291.
- Toldy Ferencz: A magyar költészet kézikönyve czimű művel ismerteti* Dömötör János. X, 218.
- Toldy István: A jezsuiták Magyarországon és egyebütt.* Pauler Gyulától. IV, 411.
- Tompa Mihály költészete.* Tolnai Lajostól. XVIII, 27.
- Tökek háborúja.* Fenyvessy Adolftól. VIII, 379.
- Törökföldi vázlatok.* Arany Lászlótól. VII, 102.
- Törökországba — az európaiba — orosz invasio.* Asbóth János. XVI, 187.
- Történelmi hűségéről a költészetben.* Szász Károly. IX, 225.
- Történelmi — magyar — nápolyi emlékek.* Óváry L. IV, 403.
- Történelmi tanulmányok.* Gróf Szécheny Antaltól. XII, 1. — XIV, 333. — XVIII, 290.
- Történelmi tanulmányok.* Kovács Lajostól. XXX, 407.
- Történelmi vizsgálatról.* Salamon Ferencztől. I, 1.
- Történettudományi szemle.* Békesitől. IV, 382. — VII, 194.
- Tragédia és komédia között.* Névy Lászlótól. II, 398.
- Tristan monda Németországban.* Heinrich Gusztávtól. XII, 311. — XIII, 171, 350. — XIV, 138.
- Tudományos logica haladásáról.* Medvezky Frigyesztől. XXVI, 298.
- Tulajdonjog — az írói — kérdéséhez.* XXIII, 419.
- Tulajdonjog — írói és művészi.* Arany Lászlótól. X, 225.
- Tulajdon történetéhez és elméletéhez* *adalékok.* — Medvezky Frigyesztől. XXIX, 394.
- Ugor-magyar- finn mythologiai töredékek.* Hunfalvy Páltól. XIV, 97.
- Ujabb állattani mozgalmak.* Dezső Bélától. XXV, 223, 395. — XXVI, 77.
- Ujabb költői beszéleink.* Gyulai Páltól. XV, 203.
- Ujabb magyar regények.* Gyulai Páltól. I, 224.
- Uj aranykor.* Dapsy Lászlótól. XXI, 174.
- Úti emlékek Chinából.* Gróf Zichy Agosttól. XXII, 295.
- Úti vázlatok.* Pulszky Ferencztől. X, 1, 258. — XI, 63.
- Vallástudomány — az összehasonlító — jelen állásáról.* Goldziher Ignácztól. XXVI, 203.
- Valutakérdés és a kettős valuta.* Dobner Rudolftól. XXVII, 67.
- Válasz a nyelvemléktár ügyében.* Volf Györgytől. XXI, 411.
- Választási izgalmas Angolországban.* Frei Gyulától. XXIII, 368.
- Választások után.* Hunfalvy Jánostól. XXVII, 411.
- Vámjövedelem és fogyasztási adók.* Fenyvessy Adolftól. XXIX, 304.
- Vámjövedelem és fogyasztási adók.* Hunfalvy Jánostól. XXIX, 22.
- Városok keletkezése, alakulása és szereplésének törvényei* Kautz Gyulától. XXIX, 230. — XXX, 203.
- Viharok és zivatarkok.* Helmholtz után Sáni Lajostól. XI, 226.
- Világtárlat és Bécs 1873-ban.* Finály Henrikől. III, 372. — IV, 197.
- Voltaire.* Bodnár Zsigmondtól. V, 37.
- Vutkovics Sándor: Magyar írók albuma.* Elet és jellemrajzok. (Ismertetés.) Dömötör Jánostól. II, 213.
- Wallenstein gyilkosa.* Szilágyi Sándortól. XXVIII, 62.
- Walter Scott.* (Carlyle után.) Baráth Ferencztől. III, 225.
- Walt Whitman, Amerika egy új költője.* Angolok után I. S. XIX, 37.
- Wesselenyi Ferencz nádor összeesküvése.* Pauler Gyulától. II, 1.
- Zene — a magyar — és a cigányok.* Bertha S. u. Bartalus István. XIX, 182.
- Zene — a magyar — jövője.* Bertha Sándor. XXIV, 411.
- Zeneszeti szemle.* Erdy Lajostól. XIV, 363.
- Zeneszeti szemle.* XVI, 176.
- Zrinyi Miklós — a költő — életéhez.* Imre Sándortól. XI, 209.
- Zsidó világ — a régi — és az egyéni szabadság eszméje.* Freisinger Lajostól. III, 415.

V.

É R T E S I T Ő.

(Könyvismertetések, bírálatok, nyílt levelek.)

- Abafi Lajos: *Gróf Zrínyi Miklós szigeti reszedelme és kisebb költeményei.* t.—XXV, 157.
- Adalékok Magyarország nyersterményeinek ártörténetéhez. György Endrétől. IV, 419.
- Alexander Bernát: *Kant élet, fejlődése, philosophiája.* —p—XXX, 470.
- Alexander Bernát: *Philosophiai írók tára.* —ö. XXVI, 308.
- Alfred H. Hutl.: *Henry Thomas Buckle's Leben und Wirken.* XXVII, 154.
- A magyar kir. pénzügyminiszterium története. 1878—1881. d. r.* XXIX, 331.
- A magyar nemzet története a nép számára.* P. Gy.-tól. XIX, 435.
- A magyar nemzet politikája.* II, 202.
- Angyal János: *Allighieri Dante Divina Comediája. (A pokol).* Szász Károlytól. XVIII, 185.
- Arany János: *Prózaí dolgozatok.* Riedl Frigyesztől. XXI, 210.
- Asbóth János: *Három nemzedék.* IV, 221.
- Asbóth János: *Irodalmi és politikai arcképek.* —r.—s. XI, 197.
- Asbóth János: *Magyar conservatív politika.* VII, 208.
- Aus Metternichs nachgelassenen Papieren.* Z. A. XXII, 404.
- Ifj. Ábrányi Kornél: *Edmund párbaja.* —y. XXIV, 428.
- Ábrányi Kornél: *Az élet tarkaságaiból.* D—r J—s. IX, 445.
- Ágai Adolf: *Porzó tárczalevelei.* XIX, 217.
- Bain A.: *Erziehung als Wissenschaft.* M. XXV, 306.
- Bászel Aurél: *A classica philologia jelessebb munkásai életrajzokban.* —n—n XXXI, 154.
- Bászel A.: *Theokritos idilljei.* Csengeri János. XXV, 315.
- Bászel Aurél: *Thukydides brszédei.* Csengeri Jánostól. XXVIII, 150.
- Balázs Gábor: *Utazásom Dél-Amerikában.* H. J. XIV, 198.
- Balogh Ferencz: *A m. protestans egyháztörténelem részletei.* I, 254.
- Barna Ignác: *Krétusz Horáczius Flakusz versei.* r. s. VIII, 223.
- Bartók Lajos: *Költevények.* A. D. XXVIII, 473.
- Bayer Ferencz: *Lőcsei album.* XXXI, 319.
- Bedő Albert: *A m. k. államerdek gazdasági és kereskedelmi leírása.* Téglás Gábortól. XIX, 446.
- Beksics Gusztáv: *A magyar doktrinárek.* Vlaccics Gyulától. XXX, 472.
- Beöthy Leo: *Nemzetlét.* — Ismerteti Pulszky Ágost. XI, 181.
- Bernhard von Cotta: *A jelen geológiája.* Dr. Szabó Józseftől. V, 220.
- Birdötönnak.* Péterfy Jenőtől és a szerkesztő jegyzete. XXVI, 313.
- Bluntschli: *Az általános államjog és a politika története,* művét ismerteti Acsády Ignác. X, 211.
- Boccaccio 100 rig elbeszélése.* Heinrich Gusztávól. XXII, 215.
- Bogisich Mihály: *A keresztény egyház ősi zenéje.* Szász Károlytól. XXII, 426.
- Bokor József: *Egy középiskola.* m—XXXI, 477.
- Sz. Brankovics György: *Shakespeare jellemképei.* —r—s. II, 441.
- Bret Harte: *Conroy Gábor.* Regény két kötetben. Beöthy Zsolttól. XII, 403.
- Brockhaus Fr.: *Die Briefe des Junius.* Wertheimer Edétől. XIII, 200.
- Brügger E.: *Polens Auflösung.* Marczali H.-tól. XIX, 440.
- Buchanan: *Az érzéki költők iskolájáról.* I, 259.
- Budenz J.: *Über die Verzweigung der ugrischen Sprachen.* Sziinyey Józseftől. XIX, 458.
- Butler cikkei Magyarországról az Encyclopædia Britannicában.* XXVI, 479.
- Butler: *Hungarian poems and fables for english readers.* XV, 426.
- Butler: *The legend of the vondrous Hunt.* XXV, 476.
- Butler: *The cheap Dinner.* XIII, 432.
- Carlyle Thomas: *The early kings of Norway.* XV, 221.
- Ch. Ribot: *L'Hérédité, étude psychologique.* (m. a.) VII, 441.
- Cohen H.: *Platon's Ideenlehre und die Mathematik.* M. XXV, 479.
- Cotta: *A jelen geológiája.* V. 220.

- Cox György: *A mythologia kézi könyve.* Fordította Simonyi Zsigmond. H. G. — *Görög regék.* Ford. Komáromy Lajos. H. G. XIII, 203.
- Családi *aleső könyvtár.* III, 439.
- Csengery Antal: *A jog és államtudományok tanítása ügyében.* —t. XX, 217.
- Czigler Herm.: *Die Wändererobierung Pannoniens.* Sz—ly. XVIII, 202.
- Dapsy L.: *A geologia alapvonalai.* St. F. III, 220.
- Darwin: *A fajok eredete stb.* XX. — VI, 424.
- Davies W.: *The pilgrimage of the Tiber its month to its source.* m— IV, 430.
- De Gerando Agostonné, gróf Teleki Emma Görögországi levelei. A. I. VII, 434.
- Dell'Adami Rezső: *A jogtudományi oktatás reformkérdéséhez.* —t. XX, 217.
- Dickens: *Copperfield Dárid.* —t. XV, 422.
- Donner Ottó: *Lieder der Lappen.* Hunfalvy Páltól. XII, 191.
- Don Pedró: *Rugott csillagok.* A. D. XXI, 221.
- Double L.: *L'empereur Charlemagne.* Szilágyi Sándortól. XXVIII, 314.
- Dömötör János munkái. Angyal Dávidtól. XXII, 201.
- Dunyov István: *A föld és fokozatos meghódítása.* Boccardo Jeromos után fordítva. Ismerteti: Hunfalvy János. II, 208.
- B. Főtrös József beszédei. VII, 224.
- B. Eötvös József: *Gondolatok.* IV, 219.
- Erisman Frigyes: *Népszerű egészségtan.* Imre József fordításában. Dezső Bélától. XXV, 468.
- Erődi Béla: *A magyar nemzeti irodalom története.* Olvasókönyv az irodalmi oktatáshoz. —r—s. XIII, 407.
- F. B.: *Das alte — christliche — und heutige Aegypten.* h. XXV, 470.
- Fejes István: *Egy szép asszony.* b—ó. XII, 203.
- Flegler: *A magyar történetírás történelme.* sz— XIV, 414.
- Fodor József: *Közegészségügy Angolországban.* Dr. I. J. VIII, 218.
- Fournier A.: *Gentz und Cobenzl.* Wertheimer Edétől. XXIV, 437.
- Fraknoi Vilmos: *Magyar országgyűlési emlékek.* I. I. XV, 418.
- Frenzl K.: *Berliner Dramaturgie.* Heinrich Gusztávtól. XVII, 399.
- E. Frischauf: *Absolute Raumlehre nach Joh. Bolyai bearbeitet.* —a. III, 435.
- Führer Ignác: *Magyaritalanságok.* P. XXV, 154.
- Gáspár Imre: *Babérok.* — *Uj nemzedék.* XIV, 208.
- Gindely A.: *Die Strafdokrete Ferdinand's II. und der Pfalzische Krieg.* Szilágyi Sándortól. XXV, 311.
- Goldziher J.: *Der Mythos bei den Hebräern.* Heinrich Gusztávtól. XVI, 207.
- Gregorovius: *Athenais.* Heinrich Gusztávtól. XXXII, 156.
- Grenville C. E. Murray: *A jelenkori oroszok.* XXIII, 222.
- Grünwald Béla: *A felvidék.* XVI, 421.
- Gumplovicz L.: *Nationalitäten und Sprachen in Oesterreich-Ungarn.* —e— XX, 434.
- Gyertyánffy István: *A budapesti állami elemi és polgári iskolai tanárképzede múltja és jelene.* K. P. XXXII, 308.
- György Aladár: *Az egyetemes művelődéstörténelem kézikönyve.* p. t. IX, 434.
- György Endre: *Angol államférfiak és szónokok a jelenkorból, élet és jellemrajzokban.* P. A. V, 212.
- György Endre: *Az angol rasuti törvényhozás története.* Dekány Mihálytól. XVII, 177.
- Hahn J. G.: *Sagwissenschaftliche Studien.* Heinrich Gusztávtól. XVI, 187.
- Halász Ignác: *Kármán József.* —k. XVI, 416.
- Hantken Miksa: *A magyar korona országainak szenttelepei.* Téglás Gábertól. XXI, 439.
- Hartmann E.: *Wahrheit und Irrthum im Darwinismus.* Ismerteti Dux Adolf. VIII, 233.
- Hegedüs István: *Költemények.* XXVIII, 310.
- Hegedüs Sándor: *Az önkormányzat és penzügye.* Acsády Ignácztól. XVI, 406.
- Helmár gost: *Bonfinusnak mint történetírónak jellemzése.* H. G. XV, 429.
- Helmholz: *Népszerű tudományos előadások* című művének ismertetése. Császár Károlytól. XI, 186.
- Hieronim Károly: *A közmunkaügyek állami kezelése Franciaországban.* P. VII, 213.
- Hildebrand Károly: *Geschichte Frankreichs von der Thronbesteigung Ludwig Phillips bis zum Sturze Napoleon III.* Marczalától. XVI, 203.
- Hollós László: *A modern festőművészetről.* K. G. X, 442.
- Horváth Ignác: *Az iparos-oktatás Bajorhonban, tekintettel honi viszonyainkra.* Ismerteti Kvassay Jenő. VII, 219.
- Hunfalvy János: *Ég és föld.* I, 508.
- Hunfalvy Pál: *Die Ungarn oder Magyaren.* —s. XXVII, 304.
- Huxley: *Elemi élettan.* Ismert. Högyes Endre. VI, 426.
- Ipolvi Arnold: *A besztercebányai egyházi emlékek története és helyreállítása.* Heszlmann Imrétől. XVII, 169.

- Italia economica nel 1873.* Gy. E. XI, 203.
- Jalava Antal: *Magyarország és népe.* Halász Ignácztól. XIII, 416.
- Jalava A.: *Unkarini Albumi.* Sz. J. XXVIII, 160.
- Jarvaslat a cukor-, kávé-, pótkávé-, cholade- és sörfogyasztási adónak az 1881. évi IV-ik törvényczikkben megállapítottól eltérő módon való kezeléséről.* — r XXIX, 162.
- Jeles írók iskolai tára.* I. H. f. XVI, 412.
- Jókai Mór: *A holt költő szerelme.* Balada. V, 222.
- Jókai Mór: *A kik kétszer halnak meg.* Riedl Frigyesztől. XXIX, 157.
- Jóób Lajos: *A magyar adórendszer.* Balagi Géza. XXV, 145.
- Kalauz az országos magyar iparművészeti muzeum részéről rendezett könyvkiállításához.* Szilágyi Sándortól. XXX, 333.
- Kautz Gyula: *Nemzetgazdaságtan.* Weisz Bélától. XXII, 419.
- Kautz Gyula: *A politikai tudományok kézi könyve.* Pulszky Ágosttól. XII, 180.
- Kautz Gyula: *Nemzetgazdaság s pénzügytan.* — Földes (Weisz) Bélától. XXVII, 474.
- Kákay Aranyos: *Legujabb fény- és árnyképek.* A. L. VI, 200.
- H. Kákay Aranyos: *Lelánczolt Prometheusok.* XXV, 319.
- H. Kákay Aranyos: *Gr. Andrássy Gyula.* Politikai élet és jellemrajz. XIX, 234.
- Kállay Béni: *A szerbek története 1780—1815-ig.* —sz— XIV, 194.
- Dr. Károlyi Árpád: *A Dobó-Balassa-féle összeesküvés.* i. k. XXIV, 427.
- Károlyi Árpád: *Adalékok a nagyváradi béke s az 1531—36. évek történetéhez.* —i —k. XX, 448.
- Kautz Gyula: *A nemzetgazdaság és pénzügytan rendszere.* Dr. Kiss Jánostól. X, 208.
- Keckeméthy Aurél: *Észak-Amerika 1876-ban.* H. J. XIV, 198.
- Keiter H.: *Versuch einer Theorie des Romans und der Erzählkunst.* Beöthy Zsolttól. XIII, 427.
- Kerékvártó Árpád: *Hazánk érlapjai.* VIII, 239.
- Kerthely Károly: *Észrevételek az írói törvényjavaslatnak a fordításokról szóló cikke ellen.* XIX, 460.
- Kiss Aron: *A magyar népiskolai tanítás története.* Iy. XXVII, 145.
- Kiss József költeményei. m. p. XXIX, 318.
- Kléh Kálmán: *A hannoveri réntöntözés ismertetése.* R. VII, 448.
- Kolosal Miklós: *Tanulmányok a közigazgatás köréből.* XXII, 429.
- Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból.* M. H. XXVI, 469.
- Kotzebue W.: *August von Kotzebue: Urtheile der Zeitgenossen und der Gegenwarth.* Heinrich G. XXVI, 474.
- Kovács Albert: *Egyházjogtan.* Csiky Kálmántól. XXII, 191.
- Dr. Kovács Odön: *A vallásbölcsészeti kézikönyve.* V. S. XIII, 421.
- Kőrösi József: *Budapest főváros 1881-ben.* E. L. XXVIII, 479.
- Közgazdasági szemle.* F. B. XXX, 464.
- Közgazgatásunk és a magyar nemzetiség.* A. L. — V, 206.
- Kriesch János: *A természetrajz elemei.* XX. — V, 217.
- Laveleye E.: *Kormányformák az ujkori társadalomban.* —g. XXXII, 466.
- Lánczy Gyula: *A felső oktatás reformja és az új magyar közműveltség.* —t. XX, 217.
- Legouvé Ernő: *A nők erkölcsi története.* A. D. XXIV, 436.
- Leland Ch. G.: *Fusang or the Discovery of America.* Ktschv. XVI, 429.
- Lehr Albert: *Arany János Toldija; nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal.* XXX, 335.
- Leroy Beaulien: *De la Colonisation chez les peuples modernes.* F. B. XXXII, 315.
- Lessing: *Laokoon.* Fordította Braun Zs. Sz— XIV, 414.
- Lessing: *Böles Nathan.* Fordította Zichy Antal. Heinrich Gusztávtól. XIX, 454.
- Level a szerkesztőhöz.* Zsigmondi Simon-tól. XXI, 443.
- Lewes Gy. H.: *Goethe élete.* —sz— Iy. VI, 205.
- Lévay József össze: költeményei.* —ö. XXVII, 470.
- Løv: *Gems from Petöfi and other hungarian poets.* XXX, 478.
- Lubbock: *A történelem előtti idők.* —r —g —s XXII, 204.
- Mac-Carthy: *History our own Times.* Szilágyi Sándortól. XXIV, 441.
- Magyar nyelvelmeltár.* S. J. VII, 431.
- Maine S. H.: *A jog őskora.* —z —s. X, 434.
- Mangold Lajos: *Világtörténelem.* Marczali H.-tól. XVIII, 204.
- Marczali H.: *A magyar történet külföldi az Árpádok korában.* Pauler Gyulától. XXIII, 423.
- Massari A.: *Il conte di Cavour.* m— IV, 428.
- Matlekovics Sándor: *A kereskedelem története.* Gy. III, 430.
- Matlekovics Sándor: *Az osztrák-magyar monarchia vámpolitikáját 1850-től kezdve napjainkig.* Fenyvessy Adolf-tól. XII, 399.

- Meixner E. *jelentése a bajorországi, würtembergi és bádeni rétművelésről.* R. VII, 448.
- Menard R.: *Le monde vu par les artistes* —y. XXVIII, 155.
- Még egyszer a rámjövedelemről és fogasztási adókról.* Hunfalvy János. XXIX, 502.
- Mihálkovicz Géza: *Általános boncztan.* Dezső Béla. XXVII, 148.
- Mill János Stuart: *A deductiv és inductiv logica rendszere.* Ford. Szász Béla. Sz. B. VIII, 428.
- Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII-ik században.* M—i H. XXVII, 313.
- Molnár Aladár: *A nőképzés hazánkban és a budapesti felsőbb leányiskola.* t. r. XIII, 194.
- Monteiro J. J.: *Angola and the river Congo.* — Sámi Lajostól. XI, 424.
- Morley: *Struggle for national education.* Ismerteti Felméry Lajos. VIII, 227.
- Müller Miksa: *Felolvasásai a nyelvtudományról.* Ford. Simonyi Zsigmond. XIX, 239.
- Müller V.: *Historische Frauen.* Wertheimer Ede. XIII, 207.
- Munzinger: *Erbrechtliche Studien.* — Dr. W. B. IX, 223.
- Neményi Ambrus: *Kortörténelmi tanulmányok.* Angyal Dávidtól. XXIII, 215.
- Neményi Ambrus: *Rabelais és kora.* Riedl Frigyes-től. XVI, 215.
- Nemzeti dalkönyvecske.* XIV, 208.
- Neugebauer J.: *Gedichte von A. Petőfi.* St. m. XIX, 238.
- Népszerű természettudományi előadások.* D. B. XXVII, 477.
- Névy László: *Olvasmányok a poetikához.* —j. XXXII, 312.
- Nyelvemléktár,* — régi magyar codexek és nyomtatványok. K. L. XVI, 432.
- Nyelvőr* — a — és a költői szabadság. XXVIII, 318.
- Nyelvőr és a Budapesti Szemle.* XXIX, 173.
- Nyelvőri tarkaságok.* P. XXVII, 157.
- Nisard: *Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából.* Fordította Vajda János. — r — s. XII, 208.
- Nyílt levél Gyulai Pál urhoz.* Grünwald Bélától. XVII, 193.
- Nyílt levél a szerkesztőhöz.* XXIX, 349.
- Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* Schwicker H. és U. F.-től. XXIX, 507.
- Nyílt levelek a szerkesztőhöz.* I—III. XXX, 493.
- Ormós Zsigmond: *G. Barbarelli die Castelfranco.* (Tört. korrajz.) IV, 223.
- Ottingen: *Über acuten und chronischen Selbstmord.* F. B. XXIX, 171.
- Pasteiner Gyula: *A régi művészetek történetének mai tudományos állása.* VII, 446.
- Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társai összekülvése 1664—1671.* —sz— XIV, 403.
- Pekár Imre: *Földünk buzija és lisztje.* Keleti Károlytól. XXX, 326.
- Petőfi összes költeményei.* Népkiadás. XIX, 240.
- Plimsoll: *Our Seamen.* m. a. II, 432.
- Prém J.: *Külföldi költőkből.* I. 512.
- Proctor Richard: *Más világok mint a miénk.* Fordította dr. Császár Károly. —n— XII, 186.
- Pulszky Károly: *Az országos képtár királó művei.* Henszlmann Imrétől. XIX, 236.
- Radestock P.: *Schlaf und Traum.* M. XXV, 319.
- Ranke: *Historisch-biografische Studien.* Marezali H.-tól. XVIII, 199.
- Rákosi Jenő: *A legnagyobb boldog.* —k. XXXII, 466.
- Ráth Mór *családi könyvtárának egyes kötetei.* VI, 429.
- Ráth Mór kiadói tevékenységéről a bécsi világtárlati jury elé terjesztett jelentés.* II. 443.
- Reinke J. és Rodewald H.: *Studien über das Proplasma.* Dezső Bélától. XXIX, 491.
- Renan E.: *L'Ecclesiaste.* d. XXXI, 473.
- Renan E.: *Marc Aurèle et la fin du monde antique.* K. P. XXX, 483.
- Rényi Rezső: *Hrotsuitha átláspontja a mysteriumok és a fejlett dráma között.* Heinrich Gusztávtól. XII, 195.
- Réthy László: *Anonymus az erdélyi oláhokról.* Hunfalvy Páltól. XXV, 300.
- Richter H. M.: *Die leitenden Ideen und der Fortschritt in Deutschland von 1860 bis 1870.* B. Zs. III, 421.
- Róth Márton: *A magyarországi kárpát-egylet évkönyve.* XXVII, 319.
- Rudnyánszky Gyula költeményei.* —d. XXXII, 318.
- Rutilius Claudius útírója.* Fordította Fábrián Gábor. V, 447.
- Salamon Ferencz: *A magyar hadi történethez a vezérek korában.* Marczali Henrik-től. XX, 442.
- Salamon Ferencz: *Budapest története.* Marezali Henrik-től. XXIII, 208.
- Salamon Ferencz: *Kisebbségek történelmi dolgozatok.* D. J. XI, 177.
- Sayous Ede: *A magyar történelem kútforrásai.* Ford. ifj. Szinnyey József. —sz— XIV, 414.
- Sayous Eduard: *Histoire general des Hongrois.* F. V. XIII, 189.
- Sayous: *Histoire de Hongrois et de leur litteratur politique.* —y. II, 427.
- Sámi Lajos: *Délafrikai utazások és föl-*

- fedezések.* Ismerteti Hunfalvy János. X, 436.
- Dr. Schenkl Gwidó: *Alalékok a magyar koronához tartozó országok földmágnassági viszonyainak ismeretéhez.* Lengyel Istvántól. XXIX, 498.
- Schmidt A.: *Pariser Zustände während der Revolutionszeit von 1789—1800.* Wertheimer Edétől. XIX, 224.
- Schwartz Gyula: *Die Demokratie.* — A. XIII, 410.
- Schwieker J. H.: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen.* u—f. XXIX, 166.
- Shakespeare minden munkái, fordítják többen. Angyal Dávidtól. XX, 209.
- Simonyi Zsigmond: *Antibarbarus.* — k—XXI, 205.
- Somogyi A.: *Régi magyar énekek.* III, 224.
- Sonnenfeld Zs.: *Lenau Miklós élete és művei.* F. XXXI, 465.
- Stahlberger Emil: *Az árapály a fiumei öbölben.* Dr. Cs—r K. VII, 443.
- Stein L.: *Der Wucher und sein Recht.* XXIII, 431.
- Dr. Strousberg und sein Wirken, von ihm selbst geschildert. Láng Lajostól. XII, 410.
- Sturm A.: *König Buda's Tod.* Heinrich Gusztávtól. XXI, 434.
- Szana Tamás: *A két Kétfaludy.* p. t. XI, 195.
- Szana Tamás: *Molière élete és művei.* f. XXII, 198.
- Szana Tamás: *Vázlatok.* Széptani és irodalomtörténeti kisebb művek. VIII, 437.
- Szaraniewicz: *Kritische Blicke in die Geschichte der Karpathen-Völker. Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur Oesterreichischen Geschichte.* —yi. II, 435.
- Szathmáry Károly: *Az emberi művelődés története.* Télfy Ivántól. XIV, 408.
- Szász Gerő: *Corday Charlotte.* b—ó. XII, 203.
- Szász Károly: *A világirodalom époszai.* Riedl Frigyesztől. XXX, 330.
- Szász Károly: *Gróf Széchenyi Istrán.* Angyal Dávidtól. XXIV, 421.
- Gr. Széchenyi István: *Önismertet.* A. I. IX, 217.
- Széchy Károly: *Szép Ilonka.* —i. XXVI, 310.
- Szigligeti Ede: *A dráma és válfajai.* V, 447.
- Szilády Áron: *Régi magyar költők tára.* Komáromy Lajostól. XVII, 393.
- Ifj. Szinyvay József: *A magyar irodalomtörténetírás ismertetése.* —t. XVII, 413.
- Szinyvay József ifj.: *Irodalmunk története 1711—1772* —p. t. XI, 431.
- Taine: *Az angol irodalomtörténete.* Csiky Gergely fordításában. Péterfy Jenőtől. XXXI, 142.
- Taine H.: *Les origines de la France contemporaine III. La Revolution.* M. A. XIX, 208.
- Taray: *Vázlatok az alkotmányozási elmélet köréből.* Adler Ignácztól. IV, 216.
- Teichmüller G.: *Neue Studien zur Geschichte der Begriffe.* M. XXV, 319.
- Teleky Domokos: *A székelly határőrség története.* Csiky Kálmántól. XVII, 408.
- Természettudományi életekezések.* (Ismeretetés.) Császár Károlytól. XI, 186.
- Természettudományi mű- és tanszerek Magyarországon.* — Dezső Bélától. XXVIII, 316.
- Thackeray mint humorista.* I. Heinrich Gusztávtól. XXIX, 342.
- Thackeray mint humorista.* II. Baráth Ferencztől. XXIX, 344.
- Thallóczy Lajos: *A kamara haszna.* —r—s. XXII, 219.
- Thallóczy Lajos: *Néhány szó «a kamara haszna» című munka bírálatairól. És a bíráló válasza.* XXII, 431.
- Thunhoffer L.: *A mikroszkop.* Dezső Bélától. XXV, 308.
- Thiers Henri: *La Serbie, son passé et son avenir.* Marczali H. XIV, 205.
- Tissot Viktor: *Voyage au pays des milliards.* Greguss Ágosttól. XI, 204.
- Tissot V.: *Voyage au pays des Tziganes. La Hongrie inconnue.* Végh Istvántól. XXII, 411.
- Toldy Ferencz: *A magyar költészet kézikönyve.* Ismerteti Dömötör János. X, 218.
- Toldy István: *A jezsuiták Magyarországon és egyebütt.* Pauler Gyulától. IV, 411.
- Tolnai Lajos: *A nemes vér.* Bánfy Zsigmondtól. XXXI, 148.
- Topinard Pál: *Az anthropologia kézikönyve.* Dezső Bélától. XXVIII, 152.
- Tóth Sándor: *A magyar irodalom története.* —1— XXVIII, 475.
- Történeti kézikönyvek.* Csengeri Jánostól. XXIX, 341.
- Turgenjew: *Now. (Új föld).* t. XVI, 198.
- Tyndall: *A hő mint a mozgás egyik neve.* Fordították Jezovics és Szily. E. I. VII, 222.
- Újszerű tiszta Magyarorság példája.* Irepopoestól. XVI, 222.
- Utazási két munka az erdélyi részekről.* s. r. XXIX, 495.
- Vallace M.: *Russia.* Ford. Szentkirályi Mór. XVIII, 206.

- Varga Géza: *Hajdumegye leírása.* —s. XXXII, 150.
- Vargha Gyula: *Dalok.* z. XXIX, 488.
- Válasz Grünwald Béla ur nyílt levelére. Gyulai Páltól. XVII, 203.
- Vázlatok a magyar tudományos akadémia félé százados történetéből. —i. XXVII, 318.
- Visontay János: *Európa összehasonlító földleírása.* y. k. VII, 443.
- Vutkovics Sándor: *Magyar írók albuma.* (Ismerteti Dömötör János). II, 213.
- Weisz Bernát Ferenc: *Az ingatlanok tüzkhártérítései nek állami szervezéséről.* Dr. W. B. VIII, 225.
- Whitney W. D.: *The life and growth of language.* H. G. XI, 416.
- Wigand A.: *Der Darwinismus.* M. XXV, 317.
- Zelizy Dániel: *Debreczen leírása.* —s. XXXII, 150.
- Zola Emil: *Le roman experimental.* p—XXXI, 312.

